

A politikatudomány radikális megközelítései: Roads Kevesebbet utazott

Eisfeld, Rainer

Veröffentlichungsversion / Megjelent változat
Monographie / monográfia

Zur Verfügung gestellt in Kooperation mit / provided in cooperation with:

Verlag Barbara Budrich

Empfohlene Zitierung / Javasolt idézet:

Eisfeld, R. (2012). *Radikális megközelítések a politikatudományban: Roads Less Traveled*. Opladen: Verlag Barbara Budrich. <https://doi.org/10.3224/84740028>.

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer CC BY-SA Lizenz (Namensnennung- Weitergabe unter gleichen Bedingungen) zur Verfügung gestellt. Nähere Auskünfte zu den CC-Lizenzen finden Sie itt: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/deed.de>

Használati feltételek:

Ez a dokumentum a CC BY-SA licenc (Attribution-ShareAlike) alatt érhető el. További információért lásd: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>

[ssoar-65819-3](#)

Rainer Eisfeld

Radical Approaches to Political Science

Roads Less Traveled

Introduction:

Klaus von Beyme

Winner of the Mattei Dogan

High Achievement Award

Barbara Budrich Publishers



A politikatudomány radikális
megközelítései: A kevésbé járt utak

Rainer Eisfeld

A politikatudomány radikális
megközelítései: A kevésbé járt
utak

Klaus von Beyme bevezetőjével

Barbara Budrich Publishers
Opladen - Berlin - Toronto 2012



A könyv elektronikus változata szabadon hozzáférhető a Knowledge Unlatcheddel együttműködő könyvtárak támogatásának köszönhetően. A KU egy olyan közös kezdeményezés, amelynek célja, hogy magas színvonalú könyvek nyílt hozzáférés a közjó érdekében. A könyv Open Access ISBN-je 978-3-86649-536-4. A kezdeményezésről további információk és a nyílt hozzáférésű változatra mutató linkek a www.knowledgeunlatched.org oldalon található.

© 2012 Ez a munka a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 licenc alatt áll. (CC-BY-SA 4.0)

Ez lehetővé teszi a felhasználást, sokszorosítást, adaptációt, terjesztést és reprodukálást bármilyen médiumban vagy formátumban, amennyiben a megosztás ugyanazon licenc alatt történik,

az eredeti szerző(k) és a forrás megfelelő feltüntetése, a Creative Commons licencre mutató link megadása, valamint annak feltüntetése, ha változtatásokat végeztek.

A licenc másolatának megtekintéséhez látogasson el a <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/> weboldalra.

© 2012 Dieses Werk ist beim Verlag Barbara Budrich GmbH erschienen und steht unter der Creative Commons License Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0):

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>.

Diese Lizenz erlaubt die Verbreitung, Speicherung, Vervielfältigung und Bearbeitung bei Verwendung der gleichen CC-BY-SA 4.0-Lizenz und unter Angabe der UrheberInnen, Rechte, Änderungen und verwendeten Lizenz.



A könyv ingyenesen letölthető a www.barbara-budrich.net (<https://doi.org/10.3224/84740028>) honlapról. Térítés ellenében papírkötéses változat is kapható. A szabad hozzáférésű kiadás oldalszámai megegyeznek a papírkötésű kiadás oldalszámaival.

ISBN978-3-8474-0028-8(Paperback)
eISBN978-3-86649-536-4 (e-
könyv) DOI10.3224/84740028

Verlag Barbara Budrich GmbH
Stauffenbergstr. 7. D-51379 Leverkusen Opladen, Németország

86 Delma Drive. Toronto, ON M8W 4P6 Kanada
www.barbara-budrich.net www.barbara-budrich.net

A könyvre vonatkozó CIP-katalógusrekord elérhető a következő címen
Die Deutsche Bibliothek (A német könyvtár) (<http://dnb.d-nb.de>)

A borító illusztrációját a disegno, Wuppertal, Németország készítette -
www.disenjo.de Európában nyomtatta savmentes papírra a
paper&tinta, Varsó.

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás 7

Bevezetés 9

Klaus von Beyme

I. Politikatudományi állásfoglalás - miért, hogyan? 11

Hogyan nyerhetné vissza a politikatudomány a relevanciáját és kaphatna egy 13
Közönség: Kiáltvány a 21. századnak

Egy "regionális bélyegzővel" ellátott szakterület létrehozása felé: Central-21
Kelet-európai politikatudomány és etnokulturális sokszínűség

Pluralizmus és demokratikus kormányzás: Egy évszázadnyi változás 29
Kutatási keretek

A pluralizmus mint kritikai politikai elmélet 53

II. Politikatudomány és államhatalom 73

A politikatudomány Közép-Kelet-Európában és a politika hatása :75
A sokféleség tényezői, a konvergencia erői (Leslie A. Pal-lal együtt)

A német politikatudomány válaszúton: Re-105
Az 1933-as náci hatalomátvételre adott válasz

III. Politikatudomány és ideológia (1) 141

**Németország "különös pályája": Az
antidemokratikus gondolkodás mintáival való
megbirkózás**

A hegelianizmustól a neopluralizmusig: A kényelmetlen kapcsolat 143
a magán- és közérdekek között Németországban

IV. Politikatudomány és ideológia (2) 167

Egy másik különös tanfolyam: Amerikai "fegyvertudatosság" -- néhány eredet és következmény

A határ menti erőszak mítoszai és valósága: A Saga Gunfighter 169

Az emberi elme tájképeinek kivetítése egy másik világra: 185
Egy képzeletbeli Mars változó arcai

V. Politikatudomány és politika Transzfer 205

Nemzetközi nyomás és belpolitika Portugália demokráciára való áttérése során

Portugália és Nyugat-Európa: változó szerepvállalás 207

Külső hatások a portugál forradalomra: A 241
Nyugat-Európa

Források 261

A szerzőről 263

Index 265

Köszönetnyilvánítás

A könyv címének második része, a *Kevésbé járt utak*, kanadai kollégám és barátom, Leslie Pal (Carleton University, Ottawa) ihletett javaslatából származik, aki szerint a cím arra utal, hogy "...ott keresünk, ahol mások nem. Ráadásul szépen alliterál a cím első részével". Les és én kétéves szoros együttműködésre tekintünk vissza a *Political Science in Central-East Europe* című kötet előkészítésében, amelynek társszerkesztői voltunk, és amelyet Barbara Budrich adott ki 2010-ben. A Les-szel való együttműködés valóban csodálatos élmény volt, amiért továbbra is intenzíven hálás vagyok. Ismét mélyen hálás vagyok neki ötletes leleményességéért, valamint azért a nagylelkű engedélyért, hogy a fent említett kötethez közösen írt bevezető írásunkat felvehetem ebbe a gyűjteménybe.

Klaus von Beyme, aki a könyv bevezetőjét írta, és én először az 1979-es moszkvai IPSA Világkongresszuson találkoztunk - a "békés együttélés" gyakorlata, amelyet a Lomonoszov Egyetemen tartottak, amelynek diákjai nem vehettek részt az ülések gyakran heves vitáiban. Amikor kiléptünk az (azóta lebontott) Rosszija Hotel egyik elevátorából, Beyme szorosan becsomagolt utazótáskája szétrepedt, és tartalmát a szálloda halljának padlójára öntötték. Minden további nélkül mindketten letérdeltünk, és elkezdtük visszadobálni a ruháit a táskába. A jelen könyv bevezetőjét, amelyet nagyon nagyra értékelek, a spontán együttműködés eme aktusának kései folytatásaként szeretem elképzelni. Az ezt követő években Beyme egyre több szofisztikált gondolatot szentelt annak, hogy a politikatudomány hogyan viszonyul az őt körülvevő társadalmi és kulturális világhoz. Aki a diszciplína hagyományos határain túlra kívánja kiterjeszteni vizsgálódásait, bátorítást meríthet tőle.

Theodore J. Lowi, aki kegyesen felajánlotta a hátsó borítón nyomtatott értékelést, az "érdekcsoport-liberalizmus" koncepciójával mélyen befolyásolta gondolkodásomat, miközben a disszertációmát írtam. Akkor még aligha sejtettem, hogy 35 évvel később Teddel együtt fogunk dolgozni egy könyvön, amely a demokratikus elmélet és gyakorlat pluralista megközelítéseit vizsgálja, és amelyet az IPSA "World of Political Science" sorozatának szerkeszttek. A legmeghatóbb találkozás azonban 1999-ben történt az UNESCO budapesti Tudományos Világkonferenciáján, ahol Ted Lowi, az IPSA akkori elnöke vezette a "Tudomány és demokrácia" című ülést, és meghívott előadónak. Szabadidőnkben villamossal utaztunk Budapest hatalmas Rákoskeresztúri temetőjébe, gyönyörű sírköveivel és kriptáival (amelyek közül sok már restaurálásra szorul), ahol Ted több őse is nyugszik.

2006-os nyugdíjba vonulásom óta az Osnabrücker Egyetem továbbra is olyan forrásokat biztosított, amelyek döntő fontosságúnak bizonyultak tudományos munkámhoz, és amelyekért mély hálával tartozom. Az első döntő lépést e támogatás megszervezésében Michael Bommestette meg, aki a tanszék tanszékvezetője volt.

akkoriban dékán volt. Michael, aki a migrációs tanulmányok tanszékét vezette, és aki kulcsszerepet játszott a német kutatások és a nemzetközi migrációs kutatások összekapcsolásában, sajnos súlyos betegségben szenvedett, és két évvel ezelőtt túl korán elhunyt. Emlékét továbbra is őrizni fogom.

Végül Vera Bröcker ismét megtanított arra, hogy - Sir Arthur C. Clarke-ot idézve - a fejlett számítógépes know-how megkülönböztethetetlen a varázslattól. Nagyon hálás vagyok neki kitartó és jó kedélyű támogatásáért.

Bevezetés

Klaus von Beyme

A "radikális" németül "radikálisabbnak" hangzik, mint az angolszász hagyományban és a francia ideológiákban, mert a német liberalizmus a 19.th század óta ritkán volt radikális. A radikalizmus mint egy gondolkodásmód jellemzése a politikatudományban két szempontot feltételez:

- Olyan *normatív álláspont*, amely nem elégszik meg az egyének politikai viselkedésére és az intézményekre való összpontosítással, ahogyan az az Egyesült Államokban a viselkedési forradalom óta uralkodik.
- *Eléggé mérsékelt baloldali álláspont*, mint elkötelezett politológus.

A második világháború után az Adorno, Horkheimer és később Habermas hagyományában álló kritikai Frankfurti Iskola volt az elkötelezett baloldali társadalomtudósok ilyen normatív álláspontjának megtestesítője. Nem véletlen, hogy Rainer Eisfeld Frankfurtban doktorált és írta első német nyelvű könyveit: "Pluralizmus a liberalizmus és a szocializmus között" (1972) és - a portugáliai baloldali kísérlettel foglalkozva - "Szocialista pluralizmus Európában" címmel. Portugáliáról szóló két rövidebb munkája szerepel ebben a kötetben (V. fejezet, 1. és 2. fejezet).

Ebben a hagyományban Eisfeld "radikális liberális", aki soha nem választotta a szocializmus vagy a kommunizmus egyik autoriter ágát sem. Eisfeld szimpatizált a jugoszláviai "Praxis mozgalommal". Egyik cikke a "Pluralizmus mint kritikai politikai elmélet" címmel 1986-ban jelent meg a *Praxis International című* - Seyla Benhabib és Svetozar Stojanovič által szerkesztett - folyóiratban, amely a "marxista humanizmus" és a "demokratikus szocializmus" felé orientálódott (e kötet I. fejezetének 4. pontja). Eisfeld feltevéseit eredetileg Harold Laski dinamikus elméletének elképzeléseire alapozta, amelynek középpontjában a társadalom alapvetően asszociatív jellege áll, és amely a társadalmi csoportok és osztályok közötti anyagi előnyök újraelosztásának egalitárius alapjára törekszik.

Később Rainer Eisfeld közelebb került a "neopluralizmus" német változataihoz, Ernst Fraenkel hagyományaihoz, aki emigránsként az Egyesült Államokban fejlesztette ki elképzeléseit, és később Berlinben tanított. A neopluralizmus a kelet-németországi és a szovjet kommunizmus ideológikus ellenzékévé vált. A kommunizmus összeomlása után ezek az eszmék az új rendszerek számára a demokráciába való átmenet során nyertek jelentőséget. Eisfeld nem hagyta figyelmen kívül azt a problémát, hogy az oligarchikus társadalmi struktúra a tőke nemzetközivé válásának következményeként "korlátozott pluralizmust" eredményezhet. Tanulmányában

a "pluralista demokrácia dilemmáiról" szóló Robert Dahl elemzéseit gyakran normatív hivatkozási pontként jelennek meg.

Eisfeld a politikatudomány meglehetősen unortodox képviselője. Pluralizmusát már multidiszciplináris megközelítése is bizonyítja. Mattei Dogan és Robert Pahre *Creative Marginality* (Boulder 1990) című munkája szerint az innovációk többnyire a társadalomtudományok metszéspontjain zajlanak. Ez a felismerés Eisfeld életművére is érvényes: erősen érdeklődik a történelem és a populáris művészetek iránt.

Nagy figyelmet szentelt a német politikatudomány fejlődésének a weimari köztársaság és a náci rezsim alatt. Eisfeld könyve azokról a száműzött német társadalomtudósokról, akik sorsuk ellenére meglehetősen jobboldali beállítottságúak voltak, sőt egyesek még a náci mozgalomhoz is közel álltak, heves vitát váltott ki Németországban. "Az 1933-as náci hatalomátvételre adott ambivalens válasz", amely ebből ered, szerepel ebben a kötetben (II.2. fejezet). Történelmi érdeklődését mutatják "A hegelianus izmustól a neopluralizmusig" (III.1. fejezet) és a "Mitteleuropa" mítoszáról (III.2. fejezet) szóló elemzése is.

Végül a frankfurti hagyománynak az a része, amely Rainer Eisfeld művészetek és irodalom iránti érdeklődésének felel meg, a könyvnek a western mítoszáról és a Marsról szóló fantáziákról szóló darabjaiban jelenik meg (IV. fejezet, 1. és 2. fejezet). Másutt az ötvenes évekbeli tizenévesek álmaidról írt.

Remélem, hogy ez a lebilincselően pluralista kötet megtalálja azokat az érdeklődő olvasókat, akiket megérdemel.

I.

**Politikatudományi
állásfoglalás - miért,
hogyan?**

*Amikor 1949-ben először tárgyalták a politikatudomány felvételét a nyugat-németországi egyetemek tantervébe, a müncheni egyetem rektora szerint a tudományt csak a teológiához lehetett hasonlítani - "mindig hit kérdése". Fél évszázaddal később neves politológusok fejezték ki saját súlyos aggályaikat. Giovanni Sartori például azt állította, hogy a politikatudomány "nagyreszt haszontalan tudomány, amely nem szolgáltat használható tudást". John Trent, az IPSA korábbi főtitkára 2011-ben a *European Political Science* olvasói számára megfogalmazta a kulcskérdést: "Elhagyta-e a politikatudomány a világot, és ha igen, mit lehetne tenni ellene?". A vitát vitához ugyanebben az EPS-számban a következő, meglehetősen egyértelmű véleményt fűztem.*

Hogyan nyerhetné vissza a politikatudomány a relevanciáját és hogyan szerezhetne közönséget: Egy kiáltvány a 21. századra st

2009 júliusában, a Santiago de Chilében tartott IPSA világtudománykongresszuson John Trent (2009) számos kritikus kérdést vetett fel tudományunk relevanciájával kapcsolatban. Körülbelül három hónappal később, 2009. november 5-én az amerikai szenátus elutasította a Coburn-féle 2631. módosítást a 2010-es kereskedelmi, igazságügyi és tudományos törvényhez. A módosítás megtiltotta volna a Nemzeti Tudományos Alapítványnak, hogy "szövetségi kutatási támogatásokat pazaroljon el politikatudományi projektekre". ¹ 62 szenátor szavazott nemmel; 36 szenátor viszont igennel szavazott. Thomas Coburn szenátor (R, OK) indítványának indoklása között szerepelt az a kijelentés, hogy a szűkös pénzeszközöket "az emberi életet javító áttöréseket és felfedezéseket eredményező" erőfeszítésekre kell költeni. A célzás nyilvánvaló volt.

A Coburn-kiegészítés kiváltotta a *New York Times* 2009. október 19-i cikkét. Patricia Cohen (2009) író Joseph S. Nye-t idézte, aki szerint a politikatudomány "abba az irányba halad, hogy egyre többet és többet mondjon egyre kevesebbről". Idézte a *Perspectives on Politics* szerkesztőjét, Jeffrey C. Isaacot is, aki szerint a politológusoknak "jobban kellene végezniük... a relevánsabb munkát".

A Coburn-kiegészítés és az amerikai szenátusi szavazás, a *New York Times* írása és John Trent értékelése mind-mind rávilágít a tudományágunkkal kapcsolatos számos aggodalomra, amelyek között szerepel a tudományág tagoltsága, a relevancia és a közönség keresése, valamint - a korábbiakban legalábbis implicit módon - a normatív és a normatív és a közönség közötti folyamatos feszültség.

1 http://www.senate.gov/legislative/LIS/roll_call_lists/roll_call_vote;
<http://coburn.senate.gov/public/index.cfm?FuseAction=RightNow>, mindkettő elérés:

2010.5.27.

empirikus megközelítések. Ezek a kihívások szembevető ellentétben állnak a politikatudomány által a kvantitatív értelemben vett re- cent előrehaladással.

Az 1990-es években, amikor a tudományág intézményes alapokra helyezte magát az európai kontinens középső és keleti régióiban, a politológiával foglalkozó egyetemi oktatók száma Európában nagyjából megduplázódott. Az 1970-ben alapított Európai Politikai Kutatási Konzorcium (ECPR), amely a tudományág legfontosabb európai szövetsége a nemzetek közötti együttműködés előmozdítása szempontjából, új intézményi tagokat szerzett olyan országokból, mint Albánia és Bulgária, Horvátország és Szlovénia, Lettország és Litvánia, Lengyelország és a Cseh Köztársaság, és nem utolsósorban Oroszország. A Politikatudományi Egyesületek Európai Közföderációja (ECPSA), amelyet 2007 végén alapítottak a tudományág közös érdekeinek előmozdítására az oktatás, az újrakeresés és a finanszírozás terén, jelenleg 19 tagszervezetet számlál, az oroszoktól a britekig, a magyaroktól a németekig, a szlovénektől a spanyol politikatudományi egyesületekig. A regionális és a régiók közötti együttműködés virágzik; a politológusok számos hálózata alakul ki szerte a kontinensen.

Ez a fejlődés ellentétben áll azzal, hogy a tudományág szerény mértékben járul hozzá a pénzügyi és gazdasági globalizáció szabályozásának, a regionális és globális migráció optimális kihasználásának, valamint a terrorizmus elleni küzdelem mellett az annak háttérében álló sérelmek és okok csökkentésének elősegítéséhez. Közép- és Kelet-Európa kialakulóban lévő politikatudományi "kulturái" egy empirikusan orientált "mainstream"-be olvadtak bele, amelynek kutatásai elsősorban a nemzeti politikai rendszerekre, az összehasonlító politikatudományra, az európai tanulmányokra és a nemzetközi kapcsolatokra összpontosítottak.

Egyrészt jelentős előrelépések történtek ezeken a területeken. Másrészt azonban a *politikai tanulmányok nagyrészt a parlamenti és pártkormányzás "menedzselésének" funkcionalista tudományára redukálódtak*. A közép- és kelet-európai politikatudományt nem egyedül a "kritikai elmélet szinte teljes hiánya" jellemzi (Hankiss 2002: 22). ² A "ténylegesen létező szocializmus" megszűnése után nem történt szisztematikus reflexió a "tudomány állására". A politika - beleértve a demokratikus politikát is - középpontjában a hatalom és a tekintély, a részvétel és a napirend meghatározása feletti ellenőrzés kérdései állnak. Sajnos ezek a kérdések már nem állnak a tudományág figyelmének középpontjában.

A globalizáció okozta pénzügyi és gazdasági válságok időszakában túl kevés politológus foglalkozik az üzleti élet politikai magatartásának, valamint az üzleti élet és a kormányzat közötti strukturális kapcsolatoknak a vizsgálatával - más szóval a *politikai gazdaságtan* megújításával és újjáélesztésével. A növekvő etnikai-kulturális pluralizáció korában hiányoznak azok a tanulmányok, amelyek képesek a politikai, pszichológiai, kulturális és gazdasági szempontok ötvözésére.

2 Lásd még Eisfeld és Pal (2010).

szempontok, az integráció és a kulturális kölcsönös megtermékenyítés előmozdítása érdekében. Röviden, hiányzik az *elismerés politikai tudománya*, amely megfelelően tudná kezelni a kulturális szegmentáció és az ebből következő társadalmi-politikai hasadások kérdéseit. Az ezredfordulós erőszak kontextusában a tudománynak jól megalapozott koncepciókat kell kínálnia a terrorizmusellenes politikák elfogadása ellen, amelyek kizárólag az elnyomásra támaszkodva veszélyeztetik az alapvető demokratikus értékeket, anélkül, hogy ténylegesen kilátásba helyeznék a sikert. Olyan *koncepciókat kell* kidolgoznunk a *terrorizmus elleni társadalmi védekezésre*, amelyek figyelembe veszik az alapvető szükségletek kielégítését, a politikai erőforrások igazságosabb elosztását, a kulturális elismerést és a szélesebb körű polgári részvételt.

Ezeknek a sürgető regionális és globális kihívásoknak a megoldásához való közelítése olyan politikai projekt, amely sok évet (történelem), szintet (struktúra) és szereplőt (ügynökség) foglal magában. Ezek azok a kihívások, amelyeket minden politikatudomány

- nem csak az *európai* politikatudománynak - kell foglalkoznia. Azt, hogy a tudomány kizárólag demokratikus környezetben virágzik, meg kell ismételni (még akkor is, ha a tekintélyelvű rendszerek bizonyították, hogy a saját céljaikhoz igazított, csonka változatoknak hasznát veszik). A politikatudománynak tehát a *demokrácia tudományaként* kellene (*újra*) *definiálnia magát, ahogyan azt* a nagy gazdasági világválság és a második világháború, a fasizmus és a sztálinizmus után különös hangsúllyal tette.

A 2009-ben közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett Elinor Ostrom a "polgárok elhanyagolását" állapította meg a jelenlegi tudományágban. Egy interjúban a következő megállapítással illusztrálta kritikáját: "Egyszer a Politikatudományi Társaság egyik ülésén várakozva megkérdeztek tőlem, miért olvasok egy borsóhangyákról szóló könyvet. A politikatudomány az elnökökről, a pártokról és a kongresszusról szól". (Toonen 2010: 197).³ A demokrácia tudományaként a politikatudománynak át kellene irányítania fő gondjait, és nem utolsósorban a fent említett kihívásokkal kellene foglalkoznia, nem utolsósorban pedig határozottan arra törekedve, hogy "segítsen a polgároknak felkészülni a különböző lehetséges jövőkre" (Hankiss 2002: 22).⁴ Ellenkező esetben "a tanácstalanság, a bizalmatlanság, a félelem és az intol-

3 Az a politológus, akit nem győz meg Ostrom professzor olvasási szokásaira való pusztán utalás, rosszabbul teszi, ha megnézi a következő mondatokat: "Az írástudatlan parasztoknak való olvasás és levélírás megértette velem, hogy a szegénységnek az alkalmi éhezéssel kívül sok más kegyetlen formája is van... Éreztem, hogy a betolakodásom mennyire gátolta őket, és láttam, hogy mennyire artikulálatlanok... Arra is emlékszem, milyen megdöbbenéssel töltött el, amikor már fiatalon felfedeztem, hogy az írástudatlanság vagy a félműveltség nem a véletlen hanyagság terméke, hanem a kialakult társadalmi rend része...". Amikor befejeztem egy délutáni olvasóülést egy borsószemüekből álló gyülekezetben, akik lelkesen hallgatták Rooseveltnél elnök szabadságot ígérő beszédeit, hirtelen megragadt egy vidéki republikánus gárdista... Megfenyegetett, hogy megver, ha továbbra is megzavarom a helyi emberek elméjét ezzel a "kommunista méreggel", ahogy ő fogalmazott. Megesküdtem magamnak, hogy egy napon képes leszek megmagyarázni a vidéki gárda motivációit és a mögötte álló hatalmat" (Figueiredo 1975: 10-12). Ez a beszámoló arra ösztönözheti a

- tudóst, hogy tovább olvassa pl. Cutileiro (1971).
- 4 Vö. még Maxwell (1984: 46, 51, 66), aki az akadémiai közösség "alapvető feladatának" tekinti a racionális gondolkodás és problémamegoldás előmozdítását "az emberi világ többi részében", hogy az idővel képessé váljon a "racionális társadalmi cselekvésre". Míg én nyilvánvalóan elég jónak tartom ezt az elképzelést, néhány olvasó talán kissé mesterkéltnek találja Maxwellnek a tudástól a bölcsességig terjedő érvelését.

erance" a társadalom nagy részeit elnyomhatja (ibid.: 20),⁵ és a demokratikus elvek és gyakorlatok ellen fordulhat.

A polgárok gazdasági, politikai és kulturális kihívások sokaságával küzdenek; létfontosságú, hogy megértsék a megoldásokat kínáló közpolitikákat. A *politikatudománynak támogatnia kell ezeket a polgárokat kereséseikben*, "a laikus kutatás segítőjeként, finomítójaként, kiterjesztőjeként" (Lindblom 1990: 216-17)⁶. Amikor csak szükséges, a *kritikus, sőt ellenzéki erő kényelmetlen szerepét kell játszania*; kritikusán kell viszonyulnia a gazdaságilag előnyös kisebbségek vagy kulturálisan előnyös többségek javára torzult hatalmi struktúrákhoz. Szemben kell állnia az uralkodó társadalmi-politikai "dívatokkal".

Az alterületeken, tudományágakon és országokon átívelő csapatmunkára irányuló erőfeszítések elengedhetetlenek ahhoz, hogy a lehető legtöbbet hozzuk ki a meglévő szakosodásból. A *normatív fogalmaknak a tudományág nélkülözhetetlen részeként kell megjelenniük, de semmiképpen sem az empirikus szigor rovására*.⁷ A tudománynak túl kell lépnie azon elméleteken, hogy milyen legyen a "jó kormányzás" (ennek a "bismarcki" fogalomnak inkább a közigazgatási "hatékonysághoz" és a *Rechtsstaat* eszményének követéséhez van köze, mint a demokrácia parlamenti vagy más formáihoz). A *politikatudománynak "viziókat" kellene kidolgoznia arról, hogyan lehetne megtervezni és politikailag megvalósítani a "jó társadalmat"* - egy olyan társadalmat, amely elismeri az etnikai-kulturális heterogenitást, amely képes szociálisan megvédeni magát a terrorizmussal szemben, és amely képes levonni a politikai gazdaságtan felismeréseinek következményeit. Ennek során *be kell vonnia a történelmet, a struktúrát és a cselekvést - a történelmi változásokat és azok dinamikáját; a beagyazott társadalmi-gazdasági és politikai erőviszonyokat; az egyéneket, egyesületeket, pártokat és társadalmi mozgalmakat mint szereplőket*.

Ez felvet egy második, kapcsolódó kérdést. A jelenlegi pénzügyi és gazdasági válság néhány mélyebb okát próbálva megérteni, a politológusok kezdték felismerni, hogy a pénzügyi és gazdasági globalizáció folyamatban lévő folyamata nem politikai beavatkozás nélkül zajlik. Éppen ellenkezőleg, éppen a *piacpárti* állami beavatkozás az, ami egyre inkább fokozódik. Mind a közszolgáltatások tekintetében - beleértve a jóléti juttatásokat is - és szabályozással a kormányok határozottan korlátozzák a teljesítményüket. Az egyre hegemonnábbá váló neoliberális diskurzus hatására a szociáldemokrata pártok által vezetett kormányok csatlakoztak liberális-konzervatív társaikhoz a privatizációs és deregulációs politikák mellett. A kormányzat és a piaci szereplők egyaránt versengő ajánlatokat tettek

5 Vö. Theodor Geiger (1930) példaértékű ábrázolása a "kétségbeesésről" és a "pánikról", amelyet a nagy gazdasági világválság idézett elő, és amely a német középosztályt arra készítette, hogy nagyrészt a náciakra szavazzon. Lásd még Geiger (1932: 118, 121).

6 Lásd még Lupia (2000: 12).

7 A "visszalépés" a "kevésbé empirikus tartalmú" [Feyerabend (1976: 212)], "diffúzabb" elméletek felé nem következik be. Az "intellektuális szemét eltávolítása" [ibid.: 25] azonban része lehet a feladatnak.

8 Smith (1997: 273).

16

az államok "karcúsításának" receptjei; a kiadások és a felügyelet csökkentésére törekszenek.

Ez bevett bölcsesség; ⁹ nem mutatok be új felismeréseket. A lényeg az, hogy a *piacpárti beavatkozás tendenciáját meg kell fordítani, és hogy a politikatudománynak be kell avatkoznia a vitába*. A kapitalista gazdaságok, beleértve a pénzügyi intézményeket is, szigorú szabályozást igényelnek. Ahhoz, hogy ez a felügyelet hatékony legyen, nemzetközileg koordinálnak kell lennie, és erős hatáskörrel kell felruházni a szigorú normák érvényesítésére.

De a politikai problémák mélyebbre nyúlnak. Ha a globalizáció korlátozza az újraelosztási és szabályozási politikákat, akkor a társadalombiztosítási költségvetések leépítése és a képviselők által a választópolgároknak juttatható források csökkenése gyengítette a demokratikus államok legitimitását. A multinacionális befektetők befolyása és a külföldi versenykényszer miatt csökkent a demokratikus törvényhozás és közigazgatás hatalma és elszámoltathatósága. A végeredmény a polgárok lojalitásának és a demokratikus folyamatok iránti elkötelezettségének gyengülése lett. ¹⁰ *Az a veszély, hogy egyre több egyén reagálhat a demokrácia ellen, nem a legkisebb ok, amiért a politikatudománynak pártosnak kell lennie* az üzleti érdekek és a demokratikus kormányzat közötti konfliktusokban.

Franklin Roosevelt New Dealje, a "Roosevelt-forradalom" 1933 után nem állította helyre az Egyesült Államok számára a békeidőben a jólétet. Sikerült azonban (amellett, hogy enyhítette a munkanélküliek millióinak szenvedéseit), hogy a szervezett munkaerőt és a szervezett mezőgazdaságot politikai szereplővé tette az üzleti szféra mellett a politikai előnyökért folytatott alkudozásban. Úgy tűnt, hogy a kapitalizmus megreformálható, a demokrácia kiszélesíthető. ¹¹

Lehet, hogy újabb kritikus ponthoz érkeztünk. A demokratikusan megválasztott képviselőknek a New Deal-szerű intézkedések törvénybe iktatásával kell bizonyítaniuk, hogy az üzleti szféra nem szerzett vétőjogot a gazdasági és szociálpolitikai döntéshozatalban. A politikatudománynak láthatóan szövetségesükként kell megjelennie ebben a versenyben. A szabályozási reformokat talán nem lesz könnyű elérni, de az érvelés révén tudományágunk ismét eleget tesz a fentiekben megfogalmazottaknak: "a (hétköznapi) emberek igényeinek".

9 Vö. pl. Cerny (1997, 1999).

10 Ez a norvég hatalom és demokrácia projekt (1998-2003) keretében végzett tanulmányok kijózanító eredménye. A norvég kormány által 1998 elején kinevezett és Øyvind Østerud (Oslo-i Egyetem) által vezetett, államilag finanszírozott kutatócsoport a norvég parlament 1997-es megbízása alapján dolgozott, hogy öt éven belül készítsen jelentést a hatalomról és demokráciáról. Lásd Ringen (2004); Engelstad és Østerud (2004).

11 Az 1970-es években Robert Dahl és Charles Lindblom, miután szkeptikusabbá és radikálisabbá váltak értékeléseikben, így magyarázták korábbi elkötelezettségüket a fennálló politikai rendszer mellett: "A New Deal nem egy távoli történelmi epizód volt. Alapot adott arra a gondolatra, hogy a reformkorszakok ismét bizonyos gyakorisággal

előfordulnak majd"; vö. Dahl és Lind- blom (1976: XXX).

polgárok", akiknek a "szakmai tevékenységének (a) kedvezményezettjei" kell, hogy legyenek.¹²

Más szóval, a politikatudománynak a nyilvánosságot kell megszólítania - a polgárokat, akiket közönségként kell megnyernie -, és ennek során pártot kell foglalnia. Mint a demokrácia tudománya, elkerülhetetlenül pártos. Választania kell a pártosodás elismerését, a célok és a következmények magyarázatát.

Hivatkozások

- Cerny, P.G. (1997): "A versenyállam paradoxonai: A politikai globalizáció dinamikája", *Kormány és ellenzék* 32, 251-274.
- Cerny, P. G. (1999): "Globalization and the Erosion of Democracy", *European Journal of Political Research* 36, 1-26.
- Cohen, P. (2009): "Terepszemle: Mennyire releváns a politikatudomány? *New York Times*, október 19.; <http://www.nytimes.com/2009/books/20poli.html>, elérés: 2010. 5/27.
- Cutileiro, J. (1971): Oxford: *A portugál vidéki társadalom*: Oxford University Press.
- Dahl, R. A. és C. E. Lindblom (1976): "Előszó", in: Re-Issue of *Politics, Economics and Welfare* (1953), Chicago: Chicago University Press, pp. xxi-xliv.
- Eisfeld, R. és L. A. Pal (szerk.) (2010): *Politológia Közép-Kelet-Európában: Diversity and Convergence*, Opladen: Barbara Budrich.
- Engelstad, F. és Ø. Østerud (szerk.) (2004) *Power and Democracy*, Aldershot: Ashgate.
- Feyerabend, P. (1976): Frankfurt: *Wider den Methodenzwang: Wider den Methodenzwang*: Suhrkamp.
- Figueredo, A. de (1975): *Portugália: Portugália: Harmondsworth: Fifty Years of Dictatorship*: Penguin Books.
- Geiger, T. (1930): "Panik im Mittelstand", *Die Arbeit* 7: 637-654.
- Geiger, T. (1932): Stuttgart: Enke.
- Hankiss, E. (2002): "Briliáns ötletek vagy briliáns tévedések? Tizenkét év társadalomtudományi énce Research in Eastern Europe", in Max Kaase és Vera Sparschuh (szerk.): *Három társadalomtudományi diszciplína Közép- és Kelet-Európában*, Berlin/Budapest: GESIS/Collegium Budapest, pp. 17-24.
- Lindblom, C. E. (1990): *Vizsgálat és változás. The Troubled Attempt to Understand and Shape Society*, New Haven/London: Yale University Press.
- Lupia, A. (2000) "A politikatudományi kutatások értékelése: *PS: Political Science and Politics* 33 (1): 7-13.
- Maxwell, N. (1984): Oxford/New York: *A tudástól a bölcsességig*, Oxford/New York: Basil Blackwell.
- Ringen, S. (2004): "Gazdagság és hanyatlás. The Norwegian Study of Power and Democracy", *Times Literary Supplement*, február 13., 3-5. o., magyarul: "A norvég tanulmány a hatalomról és a demokráciáról".
- Smith, R. M. (1997): "Still Blowing in the Wind: The American Quest for a Democratic, Scientific Political Science", *Daedalus* 126 (1): 253-278.

¹² Lindblom (1990: 257-258).

- Toonen, Theo (2010): "A közigazgatás rugalmassága: Ostrom munkássága a közigazgatás szemszögéből", *Public Administration Review* 70 (2): 193-202.
- Trent, J. E. (2009): "Politikatudomány 2010: Out of Step with the World? Empirical Evidence and Commentary", előadás a 21.st Politikatudományi Világkongresszuson, július 12-16., Santiago de Chile.

Van-e értelme a "regionális bélyegű" politikatudománynak? Talán nem pontosan úgy, ahogyan az amerikai tanulmányok vagy - a témához közelebbről - az európai tanulmányok. Mégis, a Közép-Kelet-Európa etnikai-kulturális különbözőségére való javasolt összpontosítás a régió egyik örökös kulcskérdésével foglalkozna, amellyel kapcsolatban Will Kymlicka kanadai filozófus szerint "nagy szükség van új munkára". Amint azt később részletesebben kifejítjük, a javaslatot Leslie Pal és az általam közösen szerkesztett, a tudományág közép-kelet-európai helyzetéről szóló 2010-es könyv egyik legfontosabb megállapítása inspirálta, miszerint az intézményi együttműködés és a kutatási hálózatok a régió országaiban és a régió országai között kifejezetten fejletlenek. Szükség lenne egy olyan tematikus fókuszra, amely köré több országban a kutatási erőfeszítések jelentős része kikristályosodhatna. Ezt a gondolatot egy Vilniusban tartott konferencián fejtettem ki a "Balti-fekete-tengeri Intermarumról" mint "Európa új régiójáról", és a Lithuanian Foreign Policy Review úgy döntött, hogy a 25. számában (2011) közzéteszi észrevételeimet.

Egy "regionális bélyegzővel" ellátott szakterület létrehozása felé: A közép-kelet-európai politikatudomány és az etnikulturális sokszínűség¹

I

Kontinensünkön a politikatudomány a közelmúltban szembetűnő előrelépéseket tett a kvantitatív értelemben vett tudományok terén. Az 1990-es években, a tudományág intézményesülésével Európa középső és keleti régióiban a politikatudományban dolgozó egyetemi oktatók száma Európában körülbelül megduplázódott. Az 1970-ben alapított Európai Politikai Kutatási Konzorcium (ECPR), amely a tudományág legfontosabb európai szövetsége a nemzetek közötti együttműködés előmozdítása szempontjából, új intézményi tagokat szerzett Albániától és Bulgáriától Horvátországon és Szlovénián, Lettországon és Litvánián át Lengyelorszáig, a Cseh Köztársasáig és Oroszorszáig. A Politikatudományi Egyesületek Európai Szövetsége (ECPA), amelyet 2007 végén alapítottak a tudományág közös érdekeinek előmozdítására az oktatás, a kutatás és a finanszírozás terén, jelenleg 22 tagszervezetből áll, köztük 8 közép-kelet-európai szervezetből.

Ugyanakkor - és ez lehet az első figyelmeztetés - az ECPA Végrehajtó Bizottsága több mint tükrözze a nyugat-európai csoportok számbeli túlsúlyát, mivel hét tagjából mindössze kettő származik a közép-keleti országokból.

1 Ez az írás az "Egy új európai régió" című tudományos konferencián elhangzott előadás átdolgozott változata: Regionális fejlesztési paradigmák a balti-fekete-tengeri intermarumban" címmel, Vilnius, 2010. november 26-27., Vilnius.

Európából - pontosabban Magyarországról és Szlovéniából. Hasonlóképpen, a CEPSA-ban, a már 1994-ben létrehozott Közép-európai Politikatudományi Társaságban való részvétel továbbra is a 8 szervezetből álló magcsoportra korlátozódik. Ennek egyszerű oka az, hogy számos közép-kelet-európai országban vagy nem alakult politikatudományi egyesület, vagy a meglévő egyesületek nagyrészt inaktívak. A szakmai képviselő mértéke és hatékonysága jelentős régió belüli különbségeket jelez tudományágunk fejlődésében. A probléma tárgyalása az alábbiakban következik.

A jelentős mennyiségi fejlődés, amely mindazonáltal látható, ellentétben áll a tudományág szerény hozzájárulásával a pénzügyi és gazdasági globalizáció szabályozásának, a regionális és globális migráció optimális kihasználásának, valamint a terrorizmus elleni küzdelem mellett az annak háttérében álló sérelmek és okok csökkentésének elősegítéséhez. Összefoglalva az országjelentéseket, amelyeket Leslie Pal kanadai politológus és a szerző nemrég egy könyvben foglaltak össze, nyugodtan kijelenthetjük, hogy a nyugat-európai és amerikai egyetemi tanszékek és alapítványok befolyása ösztönözte a közép- és kelet-európai születő politikatudományi "kultúrák" összeolvadását egy empirikusan orientált "mainstream"-be, amely a nemzeti politikai rendszerekre, az összehasonlító politikára, az európai tanulmányokra és a nemzetközi kapcsolatokra összpontosít. Az egész régióban a tudományág uralkodó megközelítése az intézményközpontú, a hangsúlyt az aktuális politikai döntéshozatalra és az alkalmazott kutatásra helyezi. Ennek a tendenciának kedvezett a számos - gyakran nyugati alapítványok által finanszírozott - nem kormányzati kutatóintézet és elemzőközpont ("think tank") megjelenése, amelyeknek bevallott küldetése a demokrácia megszilárdításához való hozzájárulás.

Egyrészt jelentős előrelépések történtek az imént említett területeken. Másrészt a politikai tanulmányok nagyrészt a parlamenti és pártkormányzás "menedzselésének" funkcionalista tudományára redukálódtak. Bizonyos értelemben ez aligha meglepő. Egy új politikai rendszer létrehozása azt jelenti, hogy amint intézményesül, a politikatudomány meglehetősen automatikusan e rendszer működésének magyarázata felé fordul. Bizonyos mértékig a politikatudomány minden olyan országban, ahol új politikai intézmények vannak, leíró és institucionalista lesz. A probléma nyilvánvalóan az, hogy milyen mértékben, és hogyan nőhet túl ezen a fókuszon?

A posztkommunista Közép- és Kelet-Európában a politikatudományt "a kritikai elmélet szinte teljes hiánya" jellemezte.² A "ténylegesen létező szocializmus" összeomlása után nem került sor a "tudomány állásának" antisztematikussá reflexiójára. Ehelyett a marxista-leninista ideológiát és annak antitemperikus normativizmusát ért lejáratus inkább automatikusan kiterjesztették...

2 Hankiss E., "Briliáns ötletek vagy briliáns hibák? Twelve Years of Social Science Research in Eastern Europe", in Kaase M., Sparschuh V., szerk., *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe*, Berlin/Budapest: Társadalomtudományi Információs Központ (IZ)/Collegium Budapest, 2002, 17-24. o., idézet a 22. oldalon.

bármiféle normatív elképzelésekkel szemben. A gyermeket a fürdővízzel együtt dobták ki.

A régió nagy részén a politikatudomány egy további problémával is szembesül: a tudományág a legtöbbször szélsőséges elméleti és módszertani széttagoltságtól szenved, amit alacsony kutatási színvonal kísér. A Pal/Eisfeld gyűjteményes kötetében szereplő 19 posztkommunista társadalom csaknem felében a szerzők - kivétel nélkül a vizsgált országok szakértői - hiányosnak találták az egyéni és intézményi együttműködést, fejletlenek a kutatási hálózatok, elégtelen a szakmai érdekek képviselete.³

A belső kohézió hiánya a tartós regionális együttműködés hiányában nyilvánul meg. A közép- és kelet-európai politológusok által létrehozott nemzetközi kapcsolatok a korábbi erőforrás- és koncepcióanalízis transzfer miatt jellemzően kelet-nyugati jellegűek. Az imént említett széttagoltság gyakran a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kisebbség és a befelé forduló tudósok többsége közötti szakadékot jelenti.

Úgy tűnik, hogy a térségben jelenleg három nagy kihívás előtt állnak a politikatudományi tudományok: A normatív elméletalkotás szűkössége (ami nem jelenti a diffúzabb, kevésbé empirikus tartalmú koncepciókhoz való visszalépést); egy tematikus fókusz szükségessége, amely körül a több országban folyó szegmentált kutatási erőfeszítések jelentős része kikristályosodhat; és e fókusz viszonylag tájékozott, határozottan "regionális bélyegző", amely a politológusok határokon átnyúló együttműködésének erősítését szolgálhatja.

II

A fejezet azzal az érveléssel indult, hogy eddig túl kevés politológus foglalkozott a már amúgy is pluralista társadalmak fokozódó etnokulturális "pluralizációjával", William Connolly találó szavaival élve,⁴ a mil-lennialista terrorista erőszakkal, az üzleti és pénzügyi élet szükséges erőteljes nemzetközi szabályozásával. Ezeknek a sürgető regionális és globális kihívásoknak a megoldásához akár csak távolról is közelebb vinni olyan politikai projekt, amely sok évet (történelem), sok szintet (struktúra) és sok szereplőt ("ügynökség", a politikatudományi terminológiában) igényel. A velük való foglalkozás megköveteli a normatív fogalmak újbóli megjelenését a tudományág nélkülözhetetlen részeként, bár - ismétlem - semmiképpen sem a korlátok és perspektívák kutatásának empirikus szigorának rovására.

3 Eisfeld R., Pal L. A., "A politikatudomány Közép-Kelet-Európában és a politika hatása: A sokféleség tényezői - a konvergencia erői", in id. eds., *Political Science in Central-East Europe: Diversity and Convergence*, Opladen/Farmington Hills: Barbara Budrich, 2010, 9-35. o., különösen 21-25. o.

4 Connolly W. E., *The Ethos of Pluralization*, Minneapolis/London: University of Minnesota Press, 1995, XIX-XXIV. o.

A tudományágnak ismét túl kell lépnie a "jó kormányzás" fogalmán, amely semmiképpen sem lebecsülendő, de amelynek több köze van a közigazgatási "hatékonysághoz" és a jogállamisághoz, mint a demokrácia parlamenti vagy más formáihoz. Általában véve a politikatudománynak "víziókat" kell kidolgoznia arról, hogyan lehetne a "jó társadalmat" megtervezni és politikailag elérni. Ennek során a tudományágnak (amint azt az imént hangsúlyoztuk) be kell vonnia a történelmet, a struktúrát és a cselekvést: a történelmi változásokat és azok dinamikáját; a beágyazott társadalmi-gazdasági és politikai hatalmi viszonyokat; az egyéneket, egyesületeket, gazdasági társaságokat, politikai pártokat és társadalmi mozgalmakat mint szereplőket.

Ahogy Dovidé Jakniünaité és Inga Vinogradnaité litván tudósok megjegyzték, Közép-Kelet-Európában a fejlődő politikatudomány ésszerű módon elkezdheti "megkérdőjelezni a nyugati fogalmak "mechanikus" alkalmazását", és "a régió saját "tapasztalt "valóságának" részletesebb konceptualizálását" keresi.⁶ Több ok is arra utal, hogy az etnikai-kulturális pluralizációt a számos ilyen valóság közül - és az ebben a tanulmányban korábban említett sürgető kérdések hármából - válasszuk egy "regionális bélyeggel" rendelkező politikatudomány fő, sőt, fő tematikus fókuszpontjává.

Először is, az etnikai-kulturális kisebbségek helyzetét meghatározó politikák a Habsburg- és a cári birodalom óta állandó kérdésnek számítanak a közép- és kelet-európai országokban. Másodsor, "az etnokulturális sokféleség intézményesülésével való együttélés megtanulása" "a stabil és igazságos demokrácia kulcsfontosságú feltétele".⁷ Végül, "a kommunizmusból a demokráciába való átmenet gyakorlatilag minden aspektusa... olyan etnokulturális dimenziókat mutatott, amelyeket nem lehet figyelmen kívül hagyni".⁸

Ezek közül a legszembetűnőbbek természetesen a szerbiai és a horvátországi polgárháborúk voltak, amelyek brutalitásukkal sokkolták a világot. Az "etnikai tisztogatás" kegyetlenkedései drámai módon cáfolták a másfél évtizeddel korábban megfogalmazott reményeket, amikor még óvatos optimizmus látszott a társadalmi tolerancia szintjének megítélésében: "Egy olyan többnyelvű és többnemzetiségű társadalom, mint Jugoszlávia, jelentős surlódásokat mutathat alkotó egységei között, de ezek a surlódások nem feltétlenül veszélyeztetik magának a társadalomnak a létét".⁹ Örményország, Grúzia, Moldova és Ukrajna, például

5 Vö. Smith R. M., "Still Blowing in the Wind: the American Quest for a Democratic, Scientific Political Science", *Daedalus* 126, 1997, 253-278. o., különösen 273. o., vö.

6 Jakniünaité, D., Vinogradnaité, I., "Politikai tudományok Litvániában: In: Eisfeld, Pal, *ibid.*, 177-191. o., idézi: 186-187. o.

7 Kymlicka W., Opalski M. (szerk.), *Can Liberal Pluralism can be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, Oxford: Oxford UP, 2001, 1. o.

8 Kymlicka W., "Előszó és köszönetnyilvánítás", in Kymlicka, Opalski, *ibid.*, XII-XVII. o., idézet a XII. oldalon.

9 Weale A., "Toleration, Individual Differences, and Respect for Persons", in Horton J., Mendus S., szerk., *Aspects of Toleration*, London/New York: Methuen, 1985, 16-35. o., idézet a 26. oldalon.

a maguk részéről szintén etnikai alapú küzdelmeket éltek át. Az ukránok esetében ezeket az Ukrajnán belüli Krími Autonóm Köztársaság létrehozásával rendezték (60% oroszok, 25% ukránok, 12% krími tatárok). A többi esetben a konfliktusok továbbra is fennállnak - Karabah, Abházia, Dél-Oszétia, Transznisztria. 1993-ban Csehszlovákia azon a kérdésen szakadt szét, hogy miként elégítse ki a szlovákok, mint a legnagyobb kisebbségi csoport követeléseit.

Az újonnan függetlenné vált Szlovákiában ismét jelentős kisebbségek jelentek meg: Magyarok (a lakosság 10%-a) és romák. Az orosz kisebbségek a lett lakosság 28%-át, az észtek 25%-át teszik ki. Ukrajnában az orosz lakosság mintegy 17%-a az ország keleti részén él. Fehéroroszországban az oroszok a lakosság 11%-át teszik ki, és az ország két hivatalos nyelve közül az orosz sokkal elterjedtebb, mint a fehérorosz.

A jelenlegi helyzet a következőképpen foglalható össze: A régió etnikai-kulturális kisebbségeinek számaránya az 1930-as évek óta jelentősen csökkent. Ennek ellenére az ilyen kisebbségekkel kapcsolatos társadalmi-gazdasági és politikai problémák nem csökkentek arányosan. ¹⁰ Éppen ellenkezőleg, az ideo- logikai dezorientáció, a gazdasági szorongás és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek az etnikai hovatartozás "újrafelfedezését" táplálták, mint a hovatartozás, az identitás, az elképzelt "bizonyosság forrását egy bizonytalan világban". ¹¹

III

Az etnikai-kulturális sokféleségre összpontosító közép-kelet-európai politikatudomány az integráció és a kulturális kölcsönös megtermékenyítés előmozdítására törekedhetne, szemben a diszkriminációval, a szegmentációval és az ebből következő társadalmi-politikai hasadásokkal. A következőkben bemutatunk néhány olyan, a régióban a közelmúltban alkalmazott megközelítést, amely utat mutathat egy ilyen projekt felé.

A fejezet korábban már utalt a Lettországbán és Észtországban élő kompakt orosz kisebbségekre. E két balti állam politikatudományi diszciplínái példát mutattak az etnikai-kulturális konfliktusokkal és alkalmazkodással kapcsolatos összehasonlító, politikaorientált tanulmányok tekintetében. A Tallinni Egyetem kormánytudományi tanszéke esetében ez a munka az észtországi kisebbségi integrációs politika koncepciójának és tervezetének kidolgozásában való részvételhez vezetett. ¹² Lettországbán a nem kormányzati Lett Emberi Jogi és Etnikai Központ által vezetett Lettországi Emberi Jogi és Etnikai

10 Liebich A., "Ethnic Minorities and Long-Term Implications of EU Enlargement", in Zielonka J. (szerk.), *Europe Unbound*, London: Routledge, 2002, 117-136. o., különösen 117. o.

11 Durando D., "Az identitás újrafelfedezése", *Telos* 97. szám, 1993, 21-31, idézet a 26. oldalon.

- 12 Pettai V., "A politikatudomány Észtországban: in Eisfeld, Pal, ibid., 119-133. o., különösen 123., 130. o.

Tanulmányok, számos intézmény az etnikai hovatartozásnak a politikában, a kisebbségi jogokban és a társadalmi integrációban betöltött szerepére összpontosítja kutatásait.¹³

Ukrajnában is az etnopolitika került a tudományág fejlődésének középpontjába, amely "abból a sajátos igényből született, hogy a politikatudománynak javaslatokat kell tennie a területi egység megőrzésére", a korábban említett etnikai szeparatizmus tendenciáinak háttérében.¹⁴ A politikatudomány nem produkált hasonló irányt Bulgáriában, ahol a török (közel 10%) és a roma (5%) népesség él, sem Romániában és Szlovákiában, ahol a magyarok 6,5, illetve 10%-os etnikai kisebbséggel rendelkeznek.

Egy évtizeddel ezelőtt Will Kymlicka, a multikulturális társadalmakról szóló munkáiról széles körben ismert kanadai politikai filozófus Magdalena Opalski kelet-európai tanulmányokkal foglalkozó szakemberrel közösen arra vállalkozott, hogy meghív számos közép-kelet-európai tudóst és író, hogy kommentálják a Kymlicka által készített, az etnokulturális sokszínűség kezelésének liberális-pluralista modelljét. A hozzászólók Oroszországból, Magyarországról, Lettországból, Észtországból, a Cseh Köztársaságból, Romániából és Ukrajnából érkeztek. Az általuk felvetett és megvitatott kérdések egyike sem vesztett aktualitásából az eltelt évek alatt: A civil társadalmak és a polgári kultúrák további fejlődésének perspektívái, mint az etnikai nacionalizmus ellenerei; az etnokulturális csoportok státusza és elképzelhető jogai egyrészt az egyének, másrészt a civil és politikai egyesületek jogaihoz képest; az elnyomó értékeket valló etnokulturális kisebbségek esetei más - belső vagy külső - kisebbségekkel szemben; a nyelvi érdekek kezelésének különböző formális és (alig kevésbé fontos) informális gyakorlatai; a föderális berendezkedés és/vagy a területi autonómia mint kisebbségi jogrendszer előnyei és hátrányai.

Az így létrejött kötet továbbra is gazdag forrása a régió etnikai viszonyaira vonatkozó kifinomult megfigyeléseknek, beleértve a közbeszédet a nép és az elit szintjén; a liberális-pluralista megközelítés Közép-Kelet-Európára való alkalmazására tett kísérletek kihívásaira és dilemmáira; valamint - a két szerkesztő záró szavaival élve - "a hatalmas lehetőségekre és az új munkák iránti nagy szükségletre ezen a területen".¹⁵

A Kymlicka és Opalski által kezdeményezett vita érdemi kontextusa a kommunizusból való átmenet és a demokrácia megszilárdulása volt a régióban. 2008-ban a *Politics and Central Europe*, a Közép-európai Politikatudományi Társaság folyóirata az "Értékek és sokféleség a mai Európában" című tematikus számában az európai integrációra, pontosabban az esetleges európai identitás keresésére helyezte a hangsúlyt. Egy olyan környezetben, amelyet az európai értékpluralizmus erősödése jellemez.

13 Iktens J., "A letterszági politikatudomány: In: Eisfeld, Pal, *ibid.*, 163-175. o., különösen 164-165. o.

14 Kruglashov A. M., "Ukrán politikatudomány: In: Az ukrainai ukrán politika: A mennyiségtől a minőségig", in: 291-304. o., idézet a 294. oldalon.

15 Kymlicka, Opalski, *ibid.*, 9. o.

társadalmak között, hogyan kell összeegyeztetni a kulturális különbségeket? Európának törekednie kellene arra, hogy a különböző országok egységesen kezeljék ezeket a kérdéseket? ¹⁶

A megvitatásra kiválasztott példa a közterületen megjelenő vallási szimbólumok voltak, mint a kulturális pluralizáció markáns kifejeződései. Két példának kell itt elegendőnek lennie ahhoz, hogy jelezzük a folyóirat témájában vizsgált problémák jellegét. Hogyan lehet garantálni a vallási véleménynyilvánítás szabadságát, és mégis elkerülni bizonyos életstílusok diszkriminációját egy adott vallás által? Milyen alapon lehetne a vallási kisebbségek számára lehetővé tenni, hogy különleges bánásmódot követeljenek, egészen az általános törvények alóli mentességig?

Bár ezek a kérdések a régió számára rendkívül fontosak, természetesen nem csak Közép-Kelet-Európára jellemzőek. Inkább azt remélhetjük, hogy kezelésük segíthet az egész európai kontinensen felmerült kihívások jobb megvilágításba helyezésében, valamint abban, hogy ésszerűbben, rugalmasabban és méltányosabban kezelhetők legyenek. A regionális fókusz semmiképpen sem jelentené a politikatudomány elszakadását nyugat-európai vagy amerikai társaitól, hanem - éppen ellenkezőleg - hangsúlyozná sajátos hozzájárulását a globális tudományos erőfeszítésekhez.

Ezt illusztrálja a közelmúltban (2010 júniusában) Szentpéterváron megrendezett konferencia, amelynek témája "Az etnikulturális sokszínűség és a tolerancia problémája" volt, és amelyet az Orosz Politikatudományi Társaság, a nem kormányzati Szentpétervári Bölcsészettudományi és Politikai Tanulmányok Központja, valamint a Nemzetközi Politikatudományi Társaság Politika és Etnicitás Kutatóbizottsága közösen szervezett. A főbb előadások közül több is a jelenlegi társadalmak egyik központi, már korábban említett jellemzőjére összpontosított, amelyet a globalizáció migrációs összetevője a globalizáció csökkenése helyett növekvő mértékben fog előidézni: az etnikai hovatartozáshoz mint a társadalmi identifikáció és identitás forrásához való folyamodás - nemcsak e társadalmak kisebbségei, hanem *többségei* számára is.

Mennyi heterogenitást fogadnak el ezek a többségiek? Hogyan lehet olyan kulturális narratívákat kialakítani, amelyek az elkülönülés és a konfliktus helyett a kölcsönös "elismerést" és a toleranciát segítik elő? Segíthet-e a "szimbolikus" politika az ilyen diskurzusok kialakításában - például olyan politika, amely inkább a polgári "Ros- szijszkij"-t hangsúlyozza, mint az etnikulturális "orosz" politikát? A szociológiai szerepmódel mentén a politikatudománynak meg kellene-e kísérelnie olyan koncepciók kidolgozását, amelyek az egyetlen identitás eszméjét az "identitások összességének" fogalmával helyettesítik, lehetővé téve az egyén számára, hogy "különböző [kulturális] közösségekben vegyen részt"? ¹⁷

Az itt idézett ügyekben felvetett kérdések olyan kihívások sokaságát érintik, amelyekkel mind a politikai döntéshozók, mind az egyes polgárok tetszőleges számú...

16 Strnadová L., "Editorial", *Politika Közép-Európában* 4 (2), 2008, 2-7. o., különösen az 5-6. o.

17 Kuznetsov A., "A politikatudomány az etnikulturális pluralizmus kihívása előtt", in:

Etnokulturális sokféleség és a tolerancia problémája a globalizálódó világban
(konferencia-kötet), Szentpétervár: n. p., 2010, 96-110. o.

ple. A politikatudományok különösen az utóbbiakat kellene támogatnia a keresésben, "segítve a polgárokat abban, hogy felkészüljenek a különböző lehetséges jövőkre".¹⁸ Ellenkező esetben "tanácstalanság, bizalmatlanság, félelem" és a bizalmatlanságból és félelemből fakadó intolerancia eluralkodhat a társadalom nagy részein.¹⁹

Végezetül, a fegyelemnek, amikor csak szükséges - nem csupán, de különösen a közép-kelet-európai régióban - a kritikus, sőt, az ellenzéki erő bevallottan kényelmetlen szerepét kell betöltenie. Nyilvánosan kritikusan kell viszonyulnia az etnikailag kiváltságos többség (vagy éppen a politikailag és gazdaságilag kiváltságos kisebbségek) javára torzult hatalmi struktúrákhoz. 2007-ben észelt politológusok is azok közé tartoztak, akik figyelmeztettek a tallinni Bronzkatona-emlékmű eltávolítására, amelynek lebontása később kétnapos erőszakos tiltakozást váltott ki az orosz ajkú fiatalok körében.²⁰ Ha az idegengyűlölő "Mindenki Lettorszáéért" párt bekerült volna az ország következő kormánykoalíciójába, ahogy azt Valdis Dombrovskis miniszterelnök eredetileg bejelentette, a lett politológusoknak talán lett volna okuk hasonló lépésre.

Egy olyan régióban, ahol a konszolidált demokráciák mellett többé-kevésbé autoriter elemekkel rendelkező "hibrid" rezsimek is kialakultak, egy olyan tudományág, mint az itt bemutatott, a demokrácia tudományaként alakulhat ki. Egy ilyen tudomány annyiban lenne pártos, amennyiben a kutatást és az oktatást humanista szellemben folytatná, hangsúlyozva a társadalom széles körű részvételét a közpolitikák kialakításában, amelyet nem utolsósorban az etnikai-kulturális elnemetlenítés és a kölcsönös megtermékenyítés víziója táplálna.

18 Hankiss (1. jegyzet),

22. o. 19 Ibid., 20. o.

20 Pettai (11. jegyzet), 130. o.

A pluralizmusst (újra) a tudományág uralkodó paradigmájává válhat a 21. század egyre inkább soknemzetiségű, multikulturális társadalmainak vizsgálatában, és (Giovanni Sartori találó szavaival élve) a kulturális sokszínűség belső értékét támogatja a "keresztbe termékenyített" kultúrákban. A koncepciónak hosszú és változatos története van: Az angol pluralisták 1915 és 1925 között a társadalom alapvetően asszociatív jellegére összpontosítva a különböző közösségek demokratikus ellenőrzésére szólítottak fel, amelyeknek minden egyes egyén a tagja. Az 1950-es évektől az 1970-es évekig az amerikai csoportközpontú pluralizmus "egy kis elméleti apparátust adott a kapitalista demokráciának, amely szépen különbséget tett e rendszer és más rendszerek között, amelyekkel mi mint nemzet rivalizáló viszonyban álltunk" (Douglas Rae, Yale Egyetem). A modell elméleti és empirikus okokból egyaránt fennálló hiányosságainak növekvő kritikájára reagálva a modell néhány fő támogatója az 1980-as és 1990-es években visszaadta a pluralizmusnak azt a demokratizáló dimenziót, amelyet először az angol pluralisták adtak. Ezzel párhuzamosan megindult és azóta is felerősödik az etnikulturális - a politikai pluralizmussal analóg - pluralizmus "elismeréséről" és "befogadásáról" szóló vita. A következő fejezet a pluralisták egy évszázados vizsgálatát tekinti át, amely azt vizsgálja, hogy a gazdaság, a civil társadalom és a kormányzat hogyan lépett kapcsolatba egymással - és hogyan kellene, hogy kapcsolatba lépjenek egymással, ha a közpolitikák alakításában való széleskörű demokratikus részvétel biztosítása továbbra is elsődleges szempont marad. Először a szerző által szerkesztett Pluralizmus című könyv egyik fejezeteként jelent meg. Developments in the Theory and Practice of Democracy (Barbara Budrich Kiadó, 2006). A kötet többi részét Philip G. Cerny, Avigail Eisenberg és Theodore J. Lowi irták.

Pluralizmus és demokratikus kormányzás: A változó kutatási keretek évszázada

I. A kapitalista demokrácia pluralista perspektívája Empirikus diagnózisok, normatív víziók, legitimáló ideológiák

A nyugati kapitalista társadalmak feltételezett pluralista struktúrájáról és arról, hogy a pluralista szereplők valójában milyen hozzáféréssel rendelkeznek, és milyen hozzáféréssel kellene rendelkezniük a közrend meghatározásához, komoly elméletalkotás kezdődött egy évszázaddal ezelőtt. A pluralizmus eredeti változata a 20. század elején alakult kith amikor végre felismerték, hogy a "klasszikus" politikai elmélet által elképzelt kis, nem ipari közösség a legtöbb gyakorlati célt tekintve eltűnt, és *kritikai* politikai elméletként (vö. Getteli 1924: 470) konstruálódott, amely egyszerűen leíró és

előíró megközelítést kínál.

Már az I. világháború előtt az üzleti társaságok és ipari kombinátumok - az első multinacionális cégek - kiemelkedtek, hangsúlyozva a munkaerő és a tőke közötti egyenlőtlen hatalommegosztást. Ha azonban a vállalkozói hegemonia folytatása biztosítottnak tűnt is, egy évszázad telt el Adam Smith komor diktuma óta, miszerint a dolgozó szegények "a munkamegosztás előrehaladása" miatt arra rendeltetett, hogy "olyan ostobák és tudatlanok maradjanak, amennyire csak lehetséges, hogy egy emberi lény ilyen legyen" (Smith 1776: 366). Keserves küzdelmek után kialakult egy munkásmozgalom. Szakszervezetek szerveződtek, és a legtöbb iparosodott országban kivívták a sztrájkjogot.

Ezzel párhuzamosan a 19.th század merev osztályszerkezete már felbomlóban volt. A munkásosztály számos kék- és fehérgalléros rétegre - valójában csoportokra - tagolódott, amelyek hivatás és hozzáállás, jövedelem és képzettség szerint különböztek egymástól, és ismét csak a gazdasági és politikai befolyás és ellenőrzés nagymértékben egyenlőtlen volt.

Úgy tűnt, hogy a szellemi légkör készen áll egy "új" politikai koncepcióra, amely nem kevésbé analitikus, mint normatív, és amely a szabadság és a demokrácia fogalmait újrafogalmazza a szervezett kapitalizmus és a nagy nemzetállamok által biztosított kontextusban a "jó társadalom" elérésére tett határozott kísérletként. A válasz a társulások elmélete, a pozitív, intervencionista kormányzás és a részvételen alapuló politikai rendszer volt, az ipari demokráciával mint a politikai demokrácia kiegészítőjével. 1915-ben a brit munkáspárti értelmiségi Harold J. Laski a "pluralizmus" nevet adta az új megközelítésnek, a kifejezést William James pragmatista filozófiájából kölcsönözve, aki a "szétosztó" valóság jellegének leírására használta (szemben a monista elképzelésekkel, különösen Hegel egységes "tömbgyetemről" szóló elképzeléseivel).

Kevesebb mint fél évszázaddal később egyre aktuálisabbá vált a "nyomásgyakorló politika", az a lobbitevékenység, amellyel a szervezett csoportok, köztük a szakszervezetek, igyekeztek befolyásolni a pártokat, a törvényhozásokat, a kormányokat és a közigazgatási bürokráciát. Ugyanakkor a hidegháború háttérében szükségessé vált egy olyan átfogó elméleti perspektíva, amely a "szabad világ", azaz az Egyesült Államok és a második világháború utáni Nyugat-Európa politikai rendszereinek magyarázatára és igazolására szolgál. A legtöbb előíró - minden bizonnyal antikapitalista - implikációjától megfosztva, "legitimációs diskurzusra" (Merelman 2003: 9) redukálva és a demokratikus elitizmus akkoriban uralkodó "realista" schumpeteri elméleteivel összhangban (lásd pl. Held 2003: 200) a pluralizmus fogalma (amelyet mostanában a "radikális" helyett a "liberális" vagy "neo-" előtaggal egészítenek ki) tökéletesen megfelelni látszott a célnak.

Újabb öt évtizeddel később Észak-Amerikában, Nyugat-Európában és másutt a nemzetállamokat nem kevésbé érinti a növekvő gazdasági-pénzügyi ~~globális~~ és áthatolás, mint a regionális és globális migrációs mozgások következtében növekvő etnikulturális pluralizáció és diverzifikáció. A társadalmi törésvonalak és kapcsolatok mintázata megváltozik, a széttöredezetség

érdekek előmozdítása, a pozitív állam szerepének megkérdőjelezése, a hagyományos intézményi lojalitásokhoz való ragaszkodás veszélybe kerül. Hogyan fogadhatjuk el tehát mind a gazdasági globalizációt, mind a plurális társadalmak további pluralizálódását anélkül, hogy egyrészt feláldoznánk a választási érzékenységet és a kormányzati elszámoltathatóságot, másrészt pedig elősegítsük a csoportértékek fundamentalizálódását, ami Arthur Schlesinger kifejezésével élve "szétválasztaná" a társadalmat és a politikát?

Ismét a pluralizmus fogalma segíthet. Mivel a fogalom a sokféleséget a kulturális sokféleséget is magában foglalja, az "újjaélesztett pluralista perspektíva" most a "teljes és pluralista kulturális befogadás" (McLennan 1995: 40) mellett áll ki - az etnikulturális különbségek érvényesítéséért és nyilvános kifejezéséért, sőt intézményesítéséért, feltéve, hogy az alapvető jogok és igazságossági elvek tiszteletben maradnak és védettek maradnak. Azonban éppen az etnikai csoportokkal szembeni differenciált bánásmód mértéke, amely a sajátos kulturális sajátosságok és gyakorlatok védelme és fejlesztése érdekében biztosítandó, folyamatos viták tárgyát képezi. Ez a vita mindeddig semmi olyat nem eredményezett, ami akár csak távolról is hasonlítana a fogalmi tisztánlátásra.

A konkrét probléma egy általános szempontot illusztrál. A politikai pluralizmus minden eddig előterjesztett változatát kritikusan megkérdőjelezték: a korai radikális pluralizmust a liberális pluralizmus, a kihívás később a józan ész kedvéért visszatért; a liberális pluralizmust ráadásul a neokorporatizmus; a kulturális pluralizmust a pártatlanság mellett érvelő liberális individualizmus. *Valójában a pluralizmusnak soha nem voltak teljes értékű "elméletei", hanem inkább empirikus és normatív kutatási programok, amelyek a közpolitikák alakításában való társadalmi részvétel eszközeire, korlátaira és perspektíváira összpontosítottak.* E programok keretei közé tartozott a társadalmi szerveződések hálója, amelyet egyre inkább civil társadalomnak neveznek, az egyének, egyesületek és kormányok kapcsolatai (az egyesületek belső kormányzásától kezdve az ilyen szervezetek által egymásra és az államigazgatásra gyakorolt nyomásig), a legitimitás, a konszenzus és a kohézió kiépítése a konfliktusos érdekek alapján, a magán- és közszférára való hagyományos felosztás érvényessége (a demokratikus elvek alkalmazhatóságának ebből következő korlátaival), a politikai erőforrások hozzáférhetőségének egyenlőtlenségei, végül a többségi és kisebbségi hatáskörök és jogok.

Végző soron, az egymást követő pluralista kutatási programok nem volt más, mint a demokrácia elméletének és gyakorlatának kiterítő vizsgálata a változó társadalmi-gazdasági és társadalmi-kulturális körülmények között.

II. A politikai demokrácia alátámasztása a gazdasági demokráciával: Harold Laski és a radikális pluralizmus kialakulása

Amint azt már az elején megjegyeztük, a 20. század első két évtizedeth "a gazdasági és politikai hatalom új problémáit tárta fel, amelyekre a régebbi demokratáknak, akár liberálisok, akár szocialisták, nem voltak kész megoldásai" (Beer 1975: IX). A William James által kidolgozott ~~amiki~~ filozófiai pragmatizmus, amely ragaszkodott a kozmosz "pluralista" - és nem monista - értelmezéséhez, "létfonosságú jelentőséget" kapott a lassan kialakuló "pluralista államelmélet" számára (Laski 1921: 169; id. 1917: 23): A valóság egyik eleme sem "in- cludes everything or dominates everything ... A pluralista világ így inkább hasonlít egy szövetségi köztársaságra, mint egy birodalomra vagy királyságra ... Bármennyit is gyűjtenek össze, ... valami más önigazgatott ... és nem redukálódik egységgé" (James 1909: 208). Politikai fogalmakra lefordítva egy ilyen "pluralista univerzum" olyan államformaként értelmezhető, ahol az "esszenciális társadalmi célok" érdekében társult és "egyéni lojalitást kiváltó" csoportok természetes módon fejlődtek ki, és az állam által nem biztosított, eredendő jogokkal rendelkeztek (Coker 1924: 89, 93).

Harold Laski még tovább ment. A "csoport a csoporttal versenyez", az államnak - ahogyan azt a Columbia Egyetemen 1915-ben tartott előadásában állította - "erkölcsi programja révén" kellett bizonyítania felsőbbrendűségét. Csak így követelhetett engedelmességet polgáraitól. És egy jellegzetes fordulattal, amely előrevetítette álláspontjának további fejlődését, Laski hozzátette: "Egy állam elméletileg létezhet azért, hogy tagjai számára a legmagasabb életet biztosítsa. De amikor a kemény tények elemzéséhez érkezünk, fájdalmasan nyilvánvalóvá válik, hogy a ténylegesen fenntartott jó egy bizonyos résznek, nem pedig a közösség egészének a java. Kész lennék például azt állítani, hogy Angliában a háború előtt a szakszervezetek eszménye szélesebb körű eszmény volt, mint amit az állam elért" (Laski 1917: 15, 23).

A Fabian Society, a "tisztességes" szocialisták szellemi köre - amelyet többek között Sidney és Beatrice Webb, valamint George Bernard Shaw alapított -, amely részt vett a brit Munkáspárt megalakításában, jelentősen befolyásolta Harold Laski gondolkodását. Ugyanígy a céhes szocialisták ("ifjú lázadók" a Fabiánusok soraiban, a francia anarcho-szindikalizmusra építve), különösen G. D. H. Cole érvelése, akik szerint az egyesületek a funkcionális differenciálódás logikája szerint keletkeztek a társadalomban, és az önkormányzat következképpen minden társadalmi szinten azonos a funkcionális képviselővel (lásd Eisfeld 1996: 269/270, 272 ss.). Ebbe mindenképpen beletartozott a munkahely, a gyár, a vállalat - röviden: a termelés munkásszervezetek általi "irányítása" -, mivel az egyének (miután a politikai szférában lépésről lépésre jogosítva lettek) a gazdasági szektorban az ipari autokrácia "rabszolgái" maradtak (Cole 1918: 40, 103 ss.).

Cole-hoz hasonlóan Harold Laski is meg volt győződve arról, hogy "semmilyen politikai demokrácia nem lehet valódi" anélkül, hogy ne lenne "gazdasági demokrácia" (Laski 1919: 38). Cole-hoz hasonlóan kezdetben ő is úgy képzelte el, hogy a politikai testületet "a funkciók alapján kell felosztani", ami kettős törvényhozást eredményez: egy szakmai kongresszust - a munka és a tőke közös ipari irányításának átmeneti időszakát után - és egy területi parlamentet. A "közös kérdéseket" "közös kiigazítással" kellene megoldani (Laski 1919b: 74, 87 ss.). Kerülve a "konfliktus" kifejezést, Laski nem rendelkezett olyan mechanizmusról, amelynek szerepe túlmutatna a pusztán "koordináción". Nyilvánvaló volt egy bizonyos "gyengeség a konstruktív oldalon" (Ellis 1923: 596).

1925-ben megjelent, *A politika nyelvtana* című főművében Laski két központi állítását tartotta meg:

- (1) A társadalmi szerveződés struktúrája nem engem és az államot, a csoportjaimat és az államot foglalja magában, hanem mindezeket és egymáshoz való viszonyukat ... A közösség érdeke a társadalmi erők egész nyomásának totális eredménye (Laski 1925: 141, 261).
- (2) Ahogyan a politikai hatalom fejlődése a hatalomgyakorlás korlátozásának felállításával foglalkozott, úgy a gazdasági hatalomé is ... Nem kevésbé sürgető értelemben, mint ahogyan Lincoln használta, egyetlen olyan állam sem maradhat fenn, amely félig rabszolga, félig szabad. A polgárnak ... meg kell adni a hatalmat, hogy részt vehessen azoknak a döntéseknek a meghozatalában, amelyek őt mint termelőt érintik, ha ... maximalizálni akarja szabadságát (ibid.: 112/113).

Elutasítva a céhes szocialisták intézményi projektjét, amelynek nehézségeit "leküzdhetetlennek" (ibid.: 72) tartotta, Laski most arra a különbségtételre összpontosított, amely a társadalom demokratizálódásáról szóló elképzelésekben kulcsfontosságú maradt: a termelési eszközök tulajdonlása és ellenőrzése közötti különbségtételre (ibid.: 112):

Ahogyan az államkötvények tulajdonosának nincs befolyása ... a kormányzati politika felett, úgy lehet megakadályozni, hogy az ipari vállalkozás irányításába a tőkét kölcsönzők beavatkozzanak ... A magántulajdon jelenlegi rendszere a legkevésbé sem érinti az ipari irányítás jelenlegi technikáját.

Az 1929-es nagy gazdasági világválságra és az 1931-es brit nemzeti kormány megalakulásának körülményeire volt szükség ahhoz, hogy Laski világosabban a marxi irányba mozduljon el, anélkül azonban, hogy - ahogyan azt tévesen állítják - "elvetette" volna a pluralizmust (Deane 1955: 153). Inkább a pluralizmus és a marxizmus kombinálásával 1937-ben a kapitalista rendszer meghaladását javasolta, és nem erőszakos fellépést, hanem - Laski által a második világháború idején megalkotott kifejezéssel élve - "konszenzusos forradalmat" (Laski 1925: XII) képzelte el:

A pluralizmus célja egy nagyobb célba olvad bele ... A pluralista célja az osztály nélküli társadalom kell, hogy legyen ... Ha így megszűnik a konfliktus fő oka, lehetővé válik egy olyan társadalmi szervezet elképzelése, amelyben a társadalom valóban föderális jellege intézményes kifejezést nyer. És egy ilyen társadalmi szervezetben a hatalom mind formájában, mind kifejezésében pluralista lehet.

Modern értelemben Laski pluralizmusa a részvételi demokráciát és a munkavállalók által irányított gazdaságot célozta meg, csökkentve a szervezeti - politikai és gazdasági - hatalom mérlegelési jogkörének gyakorlását és durván egyenlőtlen elosztását. A "*radikális*" pluralizmus, *ahogyan nevezni kezdték* (Apter 1977: 295), a politikai erőforrások lényegi egyenlőségét em- lékezte.

III. A New Deal és a hidegháború mint kulisszák: A liberális pluralizmus fókuszában a status quo áll.

Harry Elmer Barnes szerint, aki az *American Political Science Review* 1921-es számában írt, mind Cole, mind Laski - amellett, hogy "a társadalmi javulás valamilyen módszerét" keresték - elismerést érdemeltek azért, hogy szerepet játszottak a "szociológia politikához való kardinális hozzájárulásában": a kormányzatnak mint annak az "ügynökségnek" az értelmezésében, amelyen keresztül az érdekcsoportok "vagy megvalósítják céljaikat, vagy hatnak ...". (céljaik) összehangolását más csoportok ellentétes törekvéseivel". Barnes azonban azt is állította, hogy ennek a nézetnek a "legalaposabb és legátfogóbb kifejtése" nem az angol pluralisták vagy a céhszocialisták műveiben, hanem Arthur F. Bentley *The Process of Government* című művében található (Barnes 1921: 495, 512).

Az individualizmust és az institucionalizmust egyaránt elutasítva Bentley 1908-as értekezésében a csoportot mint központi elemzési kategóriát kívánta bevezetni. Erőfeszítéseit "szigorúan empirikusnak ... "pozitívan" megragad(hat)ja a társadalmi tényeket olyannak, amilyenek", és azzal érvelt, hogy minden tevékenységet "vagy az egyik oldalon egyéni, vagy a másik oldalon társadalmi csoporttevékenységként" lehet meghatározni. A társadalmi folyamatok értelmezésében azonban az előbbi "többnyire csekély jelentőségű", míg az utóbbi "lényeges, először, utójára és mindig" (Bentley 1908: 56, 176, 210, 214/215).

Az Egyesült Államokban Harold Laski normatív megfontolásait bizonyos mértékig olyan progresszív gondolkodók követték, mint Mary Follett - aki szerint az individualizmus gazdasági filozófiája az "egyének", "mindenki - kivéve néhányat" (Follett 1918) - eltiprásához vezetett: 170) - és John Dewey, aki Folletthez hasonlóan a "pozitív államot" követelte, azt állítva, hogy "az állam jóságának fokmérője az, hogy milyen mértékben mentesíti az egyéneket a negatív küzdelem pazarlásától" (Dewey 1927: 72; Follett 1918: 182, 184). Egy "rövid pillanatra" úgy tűnt, hogy az amerikai progresszívek és a brit szocialista pluralisták talán összefognak "a pluralista napirend elfogadásában", és hogy az első világháború után reális esély lehet "egy új politikai és társadalmi rend" felépítésére (Stears 2002: 2/3, 261). Az ipari állampolgárságra vonatkozó koncepciók azonban nem váltak általánossá. Az Egyesült Államokban a vállalatok "a washingtoni demokrata és republikánus

kormányok teljes támogatásával" visszaszorították az ipari kapcsolatokat "a késő

XIX. század". Angliában a céhes szocialista irányzat szinte teljesen megszűnt, miután a szakszervezetek vereséget szenvedtek az 1925-ös általános sztrájkban. A brit Munkáspárt ezt követően inkább a kulcsfontosságú iparágak államosítását, mintsem demokratikus ellenőrzését támogatta (Stears 2002: 263, 268).

Mégis, a Bentley által javasolt viselkedési csoportos megközelítés, amelyet Barnes "a legjelentősebb amerikai hozzájárulásnak ítelt a politikai elmélethez", szintén "elhanyagolt" volt, miután Bentley könyve először jelent meg (Barnes 1924: 493, 494 n. 18). Nyolc évtizeddel később a tájékozott vélemények továbbra is egyetértettek: Bentley "közvetlen hatása a politikatudományi diskurzusra" "minimális" volt (Gunnell 2004: 105). Ez a helyzet azután változott meg, hogy az első és a második világháború között az Egyesült Államokban jelentős számú nyomásgyakorló csoportokról szóló tanulmányt publikáltak, és miután a New Deal véglegesen megalapozta, hogy a szervezett munkásság és a szervezett mezőgazdaság az ipar "junior partnerei" legyenek a politikai előnyökért folytatott alkudozásban. Ahogy egyre több társadalmi érdekcsoport szerveződött, és a "rönkhúzás" bevett törvényhozási eljárássá vált, "a csoportok elfogadását, mint a kormányzati folyamat középpontjában álló csoportokat" koncepcionálisan "elkerülhetetlenek" ítélték (Truman 1951: 46).

David Truman számára, aki Bentley-t megismételve kijelentette, hogy "valójában nem találunk egyént másként, mint csoportokban", Bentley elemzése "a fő mérceként" szolgált (Truman 1951: IX, 48). A politikai rendszert azonban Truman szerint nem pusztán "a szervezett érdekcsoportok 'összege'" jelentette. Az alkotmányosságot, a polgári szabadságjogokat és a képviseleti technikákat, például a "játékszabályokat" is azok közé a normák közé sorolta, amelyek szerint a szervezett csoportoknak működniük kellett. Másrészt azt kockáztatták, hogy nagy, még mindig *nem szervezett* "potenciális" csoportokat vonnak be a cselekvésbe, amelyek széles körben elfogadott attitűdjeit és értékeit Bentley a rendszer "szokásháttérének" nevezte (Truman 1951: 51, 159, 524; Bentley 1908: 218).

A csoportkonceptió a maga teljességében egy módosított piaci modellt hasonlított ("érdekcsoport-liberalizmus", Theodore Lowi kifejezésével): "Az egyéni verseny fogalmát felváltja a szervezeti verseny hálózata ... Ez a kiegyenlítő erők rendszerét hozza létre" (Apter 1977: 312, 314/315). A "stabil pluralista demokratikus rendszer központi összetevőjét" (ibid.: 355/356), a kiegyenlítő hatalmat állítólag egy "természetes önkiegyenlítő tényező ... majdnem törvényszerű" garانتálta - más szóval Adam Smith "láthatatlan keze" új köntösben: "Szinte minden erőteljes nyomás egy irányba arra ösztönöz egy ellenfelet vagy ellenfelek koalícióját, hogy az ellenkező irányba nyomuljon" (Milbrath 1955: 365; lásd még Kornhauser 1961: 130). Az állandóan jelenlévő ellensúlyozó tendenciákból, a "tam(ing), civi- liz(ing), ... and limit(ing) power to decent human purposes", a versengő "többszörös hatalmi központok" elvileg "minden fél kölcsönös előnyére" oldják meg a konfliktusokat (Dahl 1967: 24).

A csoportteoretikusok "analitikus" (Latham 1952: 9) vagy "szociológiai" (Li-jphart 1968: 2n.) pluralizmusa, miközben azt állítják, hogy figyelmen

kívül hagyják a csoportokra vonatkozó megfontolásokat.

normatív jellegű, bevallottan a csoportvezetés irányába volt elfogult. Valójában egy elitmodell volt, amely szerint a társulások vezetői a szervezett nyomásgyakorlás és alkudozás folyamatát vezették, és ezáltal "egymást irányították (ling)" (Dahl/Lindblom 1953: 23, 325/326). A vezetők közötti ellenőrzés azonban csak a politikai folyamat egyik jelentős attribútumát biztosította. A második a vezetők ellenőrzése volt az időszakos választások révén, amelyek a párt- vagy érdekcsoporttagok és a választók felé tették őket elszámoltathatóvá. "A vezetőkbe vetett polgári bizalom és a vezetők reagálóképessége az esetleges érdekcsoportok követeléseire várhatóan a többit is elvégezte" (McLennan 1995: 35/36).

A hidegháborús konfrontáció ösztönözte egy többé-kevésbé kifejezetten normatív elem bevezetését a koncepcióba. A faszizmus és - ami 1945 után még fontosabb - a kommunizmus felemelkedését úgy értelmezték, hogy az a tömegmozgalmak veszélyeit demonstrálja. Mivel a nyugati politikai rendszerekben a vezetőkről feltételezték, hogy "az ipari társadalom ... uralkodó értékeire szocializálódtak", a csoportvezetés politikája állítólag mérsékelt, racionális konfliktusokat biztosított, elhatároló vonalként szolgálva belföldön a radikalizmussal és a tömegpolitika "irracionálisával és káoszával" szemben, nemzetközileg pedig a totalitarizmussal szemben (Rogin 1967: 10, 15; lásd még Nicholls 1974: 25).

A liberális pluralizmus "kedvező fényben tüntette fel a kapitalista demokráciát, és egy kis elméleti apparátust adott neki, amely szépen megkülönböztette ezt a rendszert más rendszerektől, amelyekkel mi mint nemzet rivalizáló viszonyban állunk" (Douglas Rae, idézi Merelman 2003: 50/51). Másképpen fogalmazva, a statikus leíró (lásd Rothman 1960: 31/32) és az antitotalitárius normatív dimenzió oly módon keveredett össze, hogy biztosította a pluralizmusnak, mint "közfilozófiának" "elképesztő karrierjét" (Steffani 1980: 9), amelyet a "közemberek" megszokták, hogy meglehetősen ösztönösen használjanak politikájuk iránymutatásaként és igazolásaként (lásd Lowi 1967: passim, és id. 1979: 51 ss.). Az érvelés alátámasztására két nem jellegtelen példa szolgál, mindkettő egy évtized és egy kontinensnyi különbséggel: Amikor a portugál "szegfűs forradalom" 1974/75-ben balra tolódni látszott, az Európai Közösség állam- és kormányfői tanácsa kijelentette, hogy "az EK, politikai és történelmi hagyományai miatt, csak egy pluralista demokráciát támogathat" (Commission 1976: 8). Az Egyesült Államokban pedig az 1980-as évek elejére létrehozták a Nemzeti Alapítványt a Demokráciáért (National Endowment for Democracy, NED) azzal a céllal, hogy "az amerikai típusú pluralista társadalmakat" támogassa (*New York Times* 1984: B 10).

A politikában, mint a politikatudományban, "a pluralizmus rugalmassága, alkalmazkodóképessége, terminológiai egyszerűség" (Merelman 2003: 117; ugyanott: 123) segítette a diskurzus elterjedését. Winfried Steffani idézete Nyugat-Németországra vonatkozott, ahol minden nagyobb politikai párt, mint Steffani kimutatta, a "szabad és pluralista demokrácia" mellett tette le a voksát. A második világháború utáni Németországban a náci rezsim idején az Egyesült Államokba száműzött értelmiségiek tapasztalatai sokak számára kedveztek

egy olyan "neo-pluralista" koncepció kialakulásának, amely nagyrészt az amerikai modellel analóg (és valóban befolyásolta David Truman

érv; vö. Eisfeld 1998: 394/395). A megközelítést utólag "a (nyugatnémet) politikatudomány korai szakaszának talán legfontosabb termékének" ítélték (Blanke et al. 1975: 76):

A "neopluralizmus" nem csak azt állíthatta, hogy új alapokra helyezte a parlamenti demokrácia elméletét, hanem a politikatudományon kívül is széles körű elfogadottságot nyert. A totalitarizmust - "a "vasfüggönyön" és a falon túli konstrukciót" (Fraenkel 1968: 165) - kifejezetten a totalitarizmus helyébe állította.

- a pluralizmus legfőbb ellenpólusaként a monizmusra, tökéletes hidegháborús kifejezésként is szolgált. Ernst Fraenkel, aki kezdetben némi habozással fogadta el a fogalmat (vö. id. 1957: 236), hogy később annál erőteljesebben öröltesse, egyenesen azt vallotta, hogy a neopluralizmus "Hitler árnyékáról nem is beszélve, Sztálin sokkal kevésbé elhalványult árnyékával harcol" (Fraenkel 1968: 187). A leegyszerűsített "neopluralizmus/totalitarizmus" dichotómia hamarosan a modell megkérdőjelezésének egyik fő okának bizonyult (Eisfeld 1972: 86; Kremendahl 1977: 209/210).

A liberális pluralisták általában elismerték, hogy a jövedelem, az oktatás és a státusz jelentős mértékben meghatározzák a politikai tevékenységet, beleértve a vezetők feletti ellenőrzést és a kormányhoz való hozzáférést (Truman 1951: 265; Dahl/Lindblom 1953: 315). Azt is megjegyezték, hogy ezek az erőforrások nem pusztán egyenlőtlenül oszlanak meg az üzleti és a munkásvilág között (Truman 1951: *ibid.*), hanem a rendszer "szokatlan" lehetőségeket kínál az ilyen erőforrások társadalmi hatalmi struktúrákba való "piramisszerű" beágyazására (Dahl 1963: 227). Ugyanakkor nem kérdőjelezték meg komolyan a "gyenge erőforrásokkal rendelkező polgárok" kormányzati befolyásolásának lehetőségét - elsősorban másokkal való társulás révén -, mivel "valószínűleg nincs olyan erőforrás, amely egységesen a leghatékonyabb lenne az amerikai politikában" (Dahl 1967: 378; lásd még *id.* 1963: 228). *Általában az esélyek formális egyenlőségét hangsúlyozta a liberális pluralizmus.*

IV. A gazdaság és a társadalom demokratizálása: Dahl és Lindblom átalakítása a liberális pluralizmusban

A hatvanas évek végén, amikor a hidegháború felengedett, amikor a vietnami amerikai bombázások miatt egyre nagyobb méreteket öltő radikális nézeteltérések miatt az "éjszaka seregei" Washingtonba vonultak, és Lyndon Johnson nagy társadalomról alkotott elképzelése ugyanennek a vietnami háborúnak a kényszerűségeinek engedett, az Amerikai Politikai Társaság akkori elnöke úgy érezte, hogy meg kell jegyeznie, hogy a politológusok "bizonyos mértékig kollektív szemellenzőt viseltek". Korlátozott látásmódjuk megakadályozta őket abban, hogy felismerjék a demokrácia jelenlegi értelmezéseinek jelentős hibáit, ami fogékonnyá tette őket "az amerikai

érdekek kormányzati értelmezéseire ... mind otthon, mind külföldön" (Easton 1969: 1057). David Easton ezért támogatta az átrendeződés

a kutatási prioritások meghatározása "a saját értékfeltevések jobb megértésének fényében", beleértve a politikai alternatívák kialakítását is, ahelyett, hogy "kritikátlanul belenyugodnánk az uralkodó politikába" (id.: 1058/1059, 1061). Robert Dahl és Charles Lindblom, miután értékelésükben szkeptikusabbá és radikálisabbá váltak, később olyan mondatokban magyarázták korábbi elkötelezettségüket a fennálló politikai rendszer mellett, amelyek Easton kijelentésének kommentárjaként olvashatók: "A New Deal nem egy távoli történelmi epizód volt. Alapot adott arra a gondolatra, hogy a reformkorszakok ismét bizonyos gyakorisággal fognak bekövetkezni" (Dahl/Lindblom 1976: XXX; lásd még David Mayhew egy 1997-es interjújában, idézi Merelman 2003: 85: "A pluralizmus [volt] egy New Deal-filozófia"). Néhány évvel korábban, pályafutására visszatekintve Ernst Fraenkel német politológus és valamikor emigráns, szintén "a demokrácia pluralista modelljének" kialakulását "a "roo- sevelt forradalom" tapasztalatainak" tulajdonította, amikor a munkát és a mezőgazdaságot politikailag elismerték.

cal szereplők az üzleti élet mellett (Fraenkel 1973: 26).

A Dahl által végül "a pluralista demokrácia dilemmáiként" azonosított problémák orvoslásának módjait keresve Dahl és Lindblom a nagyvállalati társaságokat - a "vállalati leviatánt" (Dahl 1970: 117) - emelte ki a strukturális, részvételi reformok fő célpontjaként. A liberális pluralista gondolkodás (Laski radikális pluralizmusával ellentétben) korábban figyelemre méltó mértékben elmulasztotta a gazdasági korlátok diagnosztizálását és elemzését. Nem vontak le szisztematikus következtetéseket abból a felismerésből, hogy az oligopólium, "a modern (kapitalista) gazdaságok leggyakoribb piaci formája", és az ebből eredő monopolisztikus verseny "csoportjelenség" (Latham 1952: 5). Ehelyett, amint azt a fenti idézetek is mutatják, általános feltevésként tartották fenn, hogy "a szervezet ellenszervezetet szül" (Latham 1952: 31).

Harold Laski korábbi érvelésére emlékeztető módon, de szisztematikusabban, Dahl és Lindblom most a magántulajdonban lévő és irányított cégek részvénytársasággá való átalakulására, a tulajdon és az irányítás ebből következő szétválására, valamint a nagyvállalatok által az államokéhoz hasonló hatalom gyakorlására összpontosította elemzését: "A tulajdonos által vezetett kis családi vállalkozásból nagyvállalat lett, amelyben a működtetés elvált a tulajdonjogtól. A földműves és a kiskereskedő magánvállalkozásának ideológiája (...) többé-kevésbé érintetlenül átkerült a nagyvállalathoz ... (még akkor is, ha) semmi sem lehetne kevésbé helyénvaló, mint az óriásvállalatot magánvállalkozásnak tekinteni" (Dahl 1970: 119/120; ugyancsak Dahl/Lindblom 1976: XXVIII).

Semmi sem lehetett volna kevésbé helyénvaló, hiszen az üzleti vállalatok - az eladások, a vagyon, az alkalmazottak száma, az árképzési, beruházási és finanszírozási politikájuk hatása tekintetében - *társadalmi és közintézményekké*, "belső kormányzattal" rendelkező "politikai testületekké" fejlődtek. Amint Dahl és Lindblom a továbbiakban hangsúlyozta, mivel a tartósan alkalmazott

A magántulajdon ideológiája a nagyvállalatokra "túlzott súlyt (kapnak) a menedzserek és a befektetők partikuláris érdekei" (Dahl/Lindblom 1976: XXIX). Az ebből következő "az üzleti élet kiváltságos helyzete"

– és különösen a "vállalati vezetők" esetében - magában foglalja azt a képességet, hogy torzítsa a közpolitikákat, vagy - amennyiben mégis nemkívánatos intézkedéseket hoznak - hogy a jogszabályok hatása alól kivonja magát (Dahl 1982: 40 ss.). Így "a poliarchikus szabályokat és eljárásokat (azaz a demokráciához közelítő szabályokat és eljárásokat) a kormányzás és a politika legfeljebb egy részére korlátozza, és ... még ott is megkérdőjelezi azokat" (Lindblom 1977: 172, 190).

Azt sugallva, hogy a vállalati "uralkodók" sem a részvényesek hatékony belső ellenőrzésének, sem a kormányok és a piacok megfelelő külső ellenőrzésének nincsenek alávetve, Dahl a továbbiakban határozott erőfeszítést javasolt a további demokratizálásra - a kék- és fehérgalléros alkalmazottak "feljogosítását", az ipari önkormányzat megvalósítását a Harold Laski által eredetileg javasolt értelemben (Dahl 1982: 199, 204; Dahl 1989: 327 ss., 331/332). Dahl álláspontja talán nem volt olyan, "amelynek a múlthoz való kapcsolódása egyértelmű" (Gunnell 2004: 235), még akkor sem, ha egy esetben elismerte, hogy az 1930-as évek végén "olvasta Laskit", és hogy ő és Lindblom "ismerte a brit ... pluralizmusról szóló elképzeléseket" (Dahl 1986: 234, 282 n. 11). Mindenesetre a következő idézet akár egyenesen Laski *Grammar of Politics* című művéből is származhatott volna:

Ha azt mondjuk, hogy az embereknek joguk van a munkájuk gyümölcéséhez, az nem jelenti azt, hogy a befektetőknek joguk van irányítani azokat a vállalatokat, amelyekbe befektetnek" (Dahl 1989: 330).

Németországban ekkorra már kialakult egy sajátos "Laski-iskola" (Detjen 1988: 63), amelynek képviselői - Dahlhoz és Lindblomhoz hasonlóan - a gazdaság "demokratizálása" mellett érveltek, és a mindennapi "társadalmi" és a "politikai" tevékenység összekapcsolásával olyan felfogást és képzettséget alakítottak ki, amely elősegítette a részvételi politikai folyamatot (Eisfeld 1972: 21, 103; Bermbach/Nuscheler 1973: 11; Nuscheler 1980: 158/159). A kialakult pluralista diskurzus legitimációs funkcióira rámutatva (Eisfeld 1972: 85/86; Bermbach/Nuscheler 1973: 10; Nuscheler 1980: 157), ezek az írók a politikai erőforrások egyenlőtlenségét és következésképpen az érdekcsoportok korlátozott reprezentativitását is igyekeztek hangsúlyozni - a pluralizmus "az elit alkalmazkodásának reálpolitikáját elfedő álcaként" (Garson 1978: 157).

Az Egyesült Államokban a pluralizmus egalitárius hiányosságainak Dahl és Lindblom által megfogalmazott vádja a koncepció "belső átalakulását" jelentette a koncepció két vezető képviselője részéről (McLennan 1995: 4). A modell hiányosságainak korábbi kritikái előfutárként szolgáltak. A liberális pluralisták azzal érveltek, hogy az egyént érintő, egymást átfedő csoporttagoktól származó keresztszetszeti nyomás alkalmas arra, hogy elősegítse a "kompromisszumot az alkudozáson keresztül" (Truman 1951: 162/163, 166; Dahl/Lindblom 1953: 329). Ez utóbbi esetben az egymásnak ellentmondó csoportjelölések feltehetően a "magas szintű

szabadság és beleegyezés" (Kornhauser 1961: 80). A politikai apátiára való utalás legalábbis mint egészen más lehetséges kimenetel bukkant fel mind Truman, mind Dahl/Lindblom szövegeiben, még akkor is, ha egyikük sem foglalkozott a demokratikus politikára vonatkozó következményekkel. Egy részletesebb vizsgálat ugyanezen empirikus eredmények alapján arra a következtetésre jutna, hogy az apátia a gyakorlatban vagy frusztrációt, az "egyidejűleg fenntartott lojalitási kötelékek tagozódását", vagy "nem racionális alkalmazkodást" - más szóval tehetetlenséget és engedelmisséget - jelenthet (Mitchell 1963, idézi Lijphart 1968: 11; Eckstein 1966: 72 ss.).

Így komoly kétségek merültek fel a liberális pluralizmus központi rendelkezéseinek állítólagos demokratikus hatásait illetően. Ráadásul bebizonyosodott, hogy a csoportközi interakció egész modellje "összeomlik" (Rothman 1960: 23), ha a koncepció érvelését megfordítjuk, ahogyan azt Truman tette könyvének zárófejezetében. A *potenciális* csoportokat - mint emlékszünk rá - a "széles körben tartott", de "nem szervezett" érdekek (azaz attitűdök) szempontjából definiálva Truman e *potenciális* csoportokban a "többszörös tagságot" emelte ki, mint a politikai rendszer "egyensúlykerekét" - más szóval a politéia döntő tényezőjét (Truman 1951: 512, 514). Ezzel egy "deus ex machina"-hoz folyamodott, amelyet "bármilyen célra" be lehetett vetni (Rothman 1960: 23; lásd még Lowi 1979: 37).

A kiegyenlítő hatalom hipotézisének alaposabb vizsgálata a liberális pluralizmus egyik utolsó sarokkövét is lerombolta. Még ha ez a sajátos vita nagyrészt a John Kenneth Galbraith által az érvelésnek adott sajátos gazdasági formára összpontosított is - aki szerint "a tipikus amerikai piacon" a magángazdasági hatalomnak "a neki alárendeltek kiegyenlítő hatalmát" kellene generálnia (Galbraith 1956: 125, 151, 182) -, mégis volt valami általánosan alkalmazható mondanivalója a szervezeti oligopóliumoknak a "proxy-elmélet" "romantikus" tulajdonításáról (Stigler 1954: 9/10). A koncepció, mint kimutatták, alapvetően az "örökös pathhelyzet" filozófiáját jelentette, ami konzervatív hatásúvá és antidemokratikussá tette (McCord Wright 1954: 14; lásd még Lowi 1967: 20). Emellett a kiegyenlítő hatalom foratókönyvének kritikája más elemzéseket is javasolt, amelyek a mai nagyméretű szervezeteket "nehézségesnek", "érzékletlennek" - a környezetük változásaira - és "érzékletlennek" - a rugalmasság szükségességére - ábrázolták. Azzal vádolták őket, hogy elidegenedett, dühös és/vagy apatikus egyéneket generálnak, akik "az ellenségesség és az agresszivitás áramlatait táplálják mind a belföldi, mind a nemzetközi ügyekben" (McClelland 1965: 268).

Ha a pluralizmus liberális változata határozottan elszakadt a melege, a vita azt a normatív kihívást is hangsúlyozta, amelyet a pluralizmus inherens antimonista, hierarchiaellenes, részvételi implikációi jelentenek. Az olyan radikális pluralista felvetések, mint amilyeneket Robert Dahl az 1970-es évek közepétől kezdve megfogalmazott, következőképpen beleolvadtak a demokratizálódásról, a demokratikus normáknak a gazdaságra és a társadalomra való "átgyűrűzéséről" szóló nagyobb, átfogóbb vitába. A "politikai" attribútumot így újrafogalmazták, most már

a csoportos döntéshozatal bármely formájával kapcsolatban. A pluralista demokratizálás célja az lenne, hogy "minden társadalmi szektor jobban reagáljon tagjaira", és ezáltal a társadalom egésze "fogékonyabb" legyen saját központi értéke - a politikai egyenlőség normája - iránt (Etzioni 1968: 6).

A tényleges bizonyítékok nem egyértelműek arra vonatkozóan, hogy a "fogyasztásorientált, akvizíciós (és) privatizáló" társadalmak növekvő szegmensei (Dahl 1970: 135) milyen mértékben fogadják el, internalizálják vagy gyakorolják az állampolgári kompetencia és ellenőrzés ilyen jellegű elképzeléseit. Az elszigetelt "részvételi környezetekkel" szerzett tapasztalatok nem támogatják automatikusan az általános, széles körű társadalmi változásokat elősegítő, egalitáriusabb irányba mutató irányzatokat (lásd Greenberg 1981). A jelenlegi helyzet nemcsak további kutatásokat, hanem több részvételi kísérletet is igényel. Ez azonban valószínűtlennek tűnik, mivel a demokratikus kormányzás a kormányzati és piaci szereplők által egyaránt elfogadott, egyre inkább "hegemon" neoliberais diskurzus hatására delegitimálódik, akik egymással rivalizálnak az állam "újra feltalálásában" és átszervezésében "a magánipar mintájára", mint "kvázi-"vállalkozói szövetség", amely a leépítésre és a versenyképesség bizonyítására törekszik (Cerny 1997: 251, 256, 269; id. 1999: 2).

V. A neokorporatista alternatíva felemelkedése és bukása

A radikális pluralizmus újbóli megjelenése mellett, amely a liberális pluralistákhoz képest szintén "kevésbé jóindulatúan tekintett a csoportpolitika demokratikus hitelességére" (Williamson 1989: 3), a neo- vagy liberális korporatizmus volt a második koncepcionális kihívás, amely a liberális pluralizmussal szembekerült az 1970-es évek elején. A hatvanas évek közepén Stein Rokkan már "korporatív pluralistaként" jellemezte a "bevett" trianoni érdekképviseletet Norvégiában - a munkás-, mezőgazdasági és üzleti érdekek a meglévő egyenlőtlenségek fenntartásával azáltal, hogy a szervezkedés nélkülieket feltűnően kizárják a csúcson zajló alkufolyamatokból (Rokkan 1966: 105). Charles Maier az első világháború utáni, a szervezett üzleti érdekeknek a közigazgatással való összefonódására utalva a "burzsoá Európa átformálását" célzó gazdaságpolitikák kialakításában, szintén a "vállalati pluralizmus" kifejezést használta az ilyen kölcsönhatás megjelölésére (Maier 1974: 202 ss.; és id. 1975: 353/354, 543).

A neokorporatisták, Philippe Schmitterrel és Gerhard Lehmbuchral az élen, most már szisztematikusabban összpontosítottak a politikaformálás és -végrehajtás "intézményesített mintáira", amelyekben a szervezett üzleti és a szervezett munka világa "együttműködik(t) egymással és a közhatóságokkal" a vezetői szinten, felülről lefelé irányuló folyamat keretében ellenőrizve és mozgósítva a csoport tagjait (Lehmbuch 1979: 150, 152; Panitch 1979: 123; Jessop 1979: 200). Az ilyen minták megkövetelték az érintett vezetők elkötelezettségét "a fennálló gazdasági rendszer mindenekfelett álló

legitimitása mellett", ami a hajlandóságukban fejeződött ki-

hogy "korlátozzák magukat a követelésekre", vagy a folyamatos gazdasági növekedéssel összeegyeztethető kompromisszumokat szorgalmazzanak (Jessop 1979: *ibid.*).

Következésképpen a neokorporatista gondolkodásmód ragaszkodott ahhoz, hogy

- (1) az "érdekek szerveződésének társadalmi és gazdasági jellemzői" "egyenlőtlenül oszlanak meg",
- (2) hogy az ilyen "társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tükröződnek a szervezett érdekek politikájában, sőt, a szervezett érdekek által kikényszerítettek", nem utolsósorban azért, mert
- (3) bizonyos szövetségek, különösen a szervezett vállalkozások és a szervezett munkaadók "kiváltságos hozzáférést kapnak" a kormányzati döntéshozatali folyamatokhoz,
- (4) hogy a politikai folyamatok jellemzően oligarchikusan strukturált "érdekközvetítés" formájában zajlanak a vezetők közötti "zárt alkufolyamat" révén, amelyet "tudatosan vagy sem" a rendszer stabilizálására irányuló erőfeszítések irányítanak, nem pedig az érdekmaximalizálás, és amely azt jelenti, hogy
- (5) hogy az érintett egyesületek, amelyek távolról sem biztosítanak "értékes utat a részvételhez", hanem "szabályozó szerepet biztosítanak a vezetőknek a tagjaik felett" (Williamson 1989: 2/3, 68/69).

A korporatizmus és a liberális pluralizmus hívei általában elismerik, hogy a pluralista és a korporatista berendezkedés gyakrabban fordulhat elő vegyes kombinációban, amire (Nyugat)Németország tipikus példát szolgáltat (lásd pl. Beyme 1979: 238, 241; Streeck 1983: 279). A két fajta valójában talán nem is teljesít túlságosan eltérően, figyelembe véve, amit a liberális pluralizmus a vezetők közötti alkudozásról és az egyenlőtlenül elosztott politikai erőforrások lehetséges "piramisozásáról" mondott.

Mivel a szakszervezeti vezetőknek várhatóan különösen nehéz feladatuk lesz "tagjaiknak átadni" a megkötött megállapodásokat, a szociáldemokrata pártok, mint a *szakszervezetek támogatását biztosítani képes* meghatározó szereplők bevonását a korporatista struktúrák egyik kiemelkedő követelményének tekintették (Panitch 1979: 129/130; Jessop 1979: 207/208). Amint azt a közelmúltbeli francia és német tapasztalatok meggyőzően bizonyították, ez a feltétel a maga részéről a magas reálbéreket és magas jóléti juttatásokat lehetővé tevő, magas gazdasági növekedéssel jellemezhető "jó időjárási" helyzethez kapcsolódott. A szociáldemokrata-szakszervezeti szövetség erodálódott, amikor a szociáldemokrata pártok által vezetett kormányok, elfogadva a nemzetközi "versenyképesség" fogalmát, mint új társadalmi és gazdasági ortodoxiát, csatlakoztak a konzervatív kormányokhoz, amelyek a globalizáció következményeinek közvetítésére tettek kísérletet a szabályozás- és privatizációs politikák folytatásával (Cerny 1997: 258 ss.). A közelmúltbeli fejlemények nem igazolták azokat az optimista állításokat, amelyek szerint a szociáldemokrata korporáció

várhatóan politikailag és gazdaságilag életképes marad, mert nemcsak jövedelmező, hanem stabil "otthont is biztosított az üzleti élet számára" (Garrett 1998: 155, 157).

A korporatizmus ráadásul mindig is nagyon is "európaisági" koncepció maradt. Ami az Egyesült Államokat illeti, a megfigyelők még abban a rövid történelmi pillanatban is megjegyezték, hogy "a vállalatok ereje a döntéshozó körökben" (Salisbury 1979: 213), amikor a Nixon-kormányzat az 1970-es évek elején úgy tűnt, hogy a korporatista megoldást támogatja. Miután ezt a kísérletet elvetették, diagnosztizálták, hogy éppen e politikai erő, "és a munkásság ezzel együtt járó gyengesége" miatt az amerikai üzleti elit részéről nem volt valódi érdeklődés egy ilyen megállapodás iránt (Salisbury 1979: 228).

A mai európai társadalmakban is, ahol "a piacpárti állami beavatkozás növekszik", és a kormányok egyre határozottabban "alulteljesítenek" a szabályozás és a közszolgáltatások terén, a háromoldalú neokorporatista megállapodásokat, beleértve a szakszervezeteket is, a "mindenek felett álló" vállalati hegemonia egyre határozottabb újbóli megjelenése váltja fel (Cerny 1999a: 19/20). Vagy használhatnánk a Theodore J. Lowi által újabban preferált "vállalati pluralizmus" kifejezést egy olyan konstellációra, amelyet a radikális pluralisták már jóval korábban diagnosztizáltak. A termelési létesítmények és beruházási kiadások országok közötti áthelyezésével, a nyereség transzferárakon keresztül átcsoportosításával és a nagy mennyiségű likvid eszközök mozgásával a multinacionális vállalatok már régóta képesek voltak kivonni magukat a nemzeti gazdaságpolitikák hatásai alól. A törvényhozás és a kormányzati intervencionizmus monetáris és fiskális eszközei már elégtelennek bizonyultak. A globalizáció előrehaladtával a nagy transznacionális vállalatok pusztta fenyegetése, hogy a tőkét vagy a gazdasági vállalkozásokat kiviszik az országból, mára olyannyira hitelessé vált, hogy "radikálisan felemésztje a törvényhozás kapacitását". A nemzetközi befektetők és a külföldi versenykényszer követelményeinek való megfelelés érdekében a jóléti államokat "minimális biztonsági hálóra kell lecserélni". A korporatív hegemonia azt jelenti, hogy "az üzleti szféra vétőjogot szerzett a gazdaságpolitikában" (Hirst 2004: 155; Ringen 2004: 4).

VI. Az etnokulturális kérdés: A pluralista befogadás politikája felé?

Az egyre inkább multikulturális, nyugati típusú társadalmakban, amelyeket a globalizáció migrációs komponense eredményezett, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és a gazdasági bizonytalanságok magasan szerepelnek azon tényezők között, amelyek az etnikai hovatartozás mint a hovatartozás forrásának, a látszólagos "bizonyosságnak egy bizonytalan világban" (Durando 1993: 26) újrafelfedezéséhez vezetnek. Az elemzők már három évtizeddel ezelőtt is azt regisztrálták, hogy számos országban jelentősen megnőtt az a tendencia, hogy a személyek ragaszkodnak csoportjaik különállóságának jelentőségéhez, és következésképpen az "etnikai alapú" (szemben az osztályalapú,

"amelyek természetesen továbbra is léteznek") "a társadalmi identifikáció és a társadalmi konfliktus formái" (Glazer/Moynihan 1975: 3, 7).

E fejleményeket szem előtt tartva két érvet hoztak fel a politikai pluralizmus normáinak alkalmazása mellett a különböző etnikai csoportok kulturális, vallási és nyelvi heterogenitásának elfogadása ("elismerése") által felvetett problémákra, anélkül, hogy a társadalom további szegmentálódását idéznék elő:

(1) Mivel a második világháború előtti pluralista elméleti irányzatok központi témaként szerepeltették a társulások szerepét az egyéni önfejlesztésben, "feltűnő hasonlóságokat" feltételeztek e megközelítések és "a különbözőség és az identitás új elméletei" között a multikulturális kontextusban. A pluralizmus "rekonstruált" normatív elméletének - érveltek - biztosítania kellene minden egyén számára a "csoportokkal való elköteleződés és a csoportoktól való elszakadás" lehetőségét, hogy "kritikai perspektívát" alakítson ki (Eisenberg 1995: 1, 3, 188, 190). A pluralizmusnak ezért a politikai rendszereket nem utolsósorban "abból a szempontból kell értékelnie, hogy hozzájárulnak-e a társadalmi (azaz etnokulturális) csoportok jólétéhez".

(2) Mivel a pluralizmus megerősítette a "sokféleség értékébe vetett hitet", a fogalom mindenekelőtt a "kulturális sokféleséget" "támogatja", mégpedig a "törzsi kultúra" helyett az "egymást termékenyítő" kultúra értelmében (Sartori 1997: 60/61, 62).

A politikai pluralizmushoz hasonlóan a kulturális pluralizmus eszméjét is William James filozófiája inspirálta (lásd Menand 2001: 379, 388). Amikor a "kulturális pluralizmus" kifejezést először Horace M. Kallen vezette be 1924-ben, a bevándorló szubkultúrák virágoztak az Egyesült Államok keleti részén, miután 1901 és 1920 között közel 15 millió - főként dél- és kelet-európai - bevándorlót fogadtak be az országba (id. 2001: 381). Kallen 1915 és 1924 között írva, az asszimilációs elvárások és az "olvasztótégely" konformizmusa ellen érvelve, a "kultúrák kom- monóniájának", a különböző nemzetiségek "szövetségi köztársaságának" vízióját kínálta fel (Kallen 1924: 11, 116). Meggyőződve arról, hogy az önkormányzat lehetetlen az "önmegvalósítás" nélkül, hogy ez utóbbi - a személyes identitás értelmében - az etnikai különbségek érvényesítésétől függ, és hogy a társadalom kreativitása profitálna az ilyen heterogén törzsekből, azt javasolta, hogy egyenlő bánásmódot biztosítsanak minden egyes etnokulturális hagyománynak.

A Kallen által szorgalmazott kulturális pluralizmus nyilvánvalóan megköveteli a "strukturális" pluralizmus egy bizonyos fokát (Gordon 1975: 85, 88): A fennmaradáshoz az egyazon társadalmon belül egymás mellett élő etnikai csoportoknak meg kell őrizniük bizonyos fokú elkülönülést egymástól. A csoportokkal való differenciált bánásmód politikái - pl. pozitív diszkrimináció; hivatalos többnyelvűség; a politikai szervek összetétele, amely tükrözi a különböző etnikai csoportok létezését - mind a kulturális, mind a strukturális pluralizmust erősíthetik. Ahhoz, hogy hatékonyak legyenek, az ilyen politikáknak tudatában kell lenniük a kulturális és a gazdasági hatalom közötti kapcsolatnak, vagy másképpen fogalmazva a

"működőképes" elismerés és az ezzel együtt járó újraelosztás közötti kapcsolatnak.

intézkedések (Phillips 2004: 71, 75). A *radikális etnokulturális pluralizmus* - hogy elkerüljük Milton Gordon meglehetősen zavaros "korporatív pluralizmus" kifejezését, amely azt hivatott de- jegyezni, hogy a megközelítés a csoportjogokra összpontosít (lásd Gordon 1975: 106; id. 1981: 182 ss.) - a *radikális politikai pluralizmushoz hasonlóan a feltételegyenlőséget hangsúlyozza*.

Ez a pluralizmus ellentétben áll az olyan közpolitikákkal, amelyek semlegesek maradnak az etnikai-kulturális különbségek tekintetében: A semlegesség azt jelenti, hogy az etnikai alapon történő megkülönböztetés jogilag tilos, míg az ellátásokat az egyéni jogosultság alapján nyújtják. "A méltányossági megfontolások attribúciós egysége mindig és visszavonhatatlanul az egyén" (Gordon 1981: 184). Erre a modellre Gordon megtartotta a liberális pluralizmus kifejezést (lásd id. 1975: 105/106; id. 1981: 184). *Ismét az esélyegyenlőség az, amit a liberális-pluralista megközelítés hangsúlyoz.*

A vonatkozó viták nagy része a "pluralizmus és a liberális semlegesség" között fennálló ellentmondásos viszonyra összpontosít, ahogyan az egyik kötet címe összefoglalta a központi kérdést (lásd Bellamy/Hollis 1999). Át kell-e értelmezni a liberális elvek és eljárások hatályát és jellegét, vagy - ahogyan azt például Chandran Kukathas állítja - "nincs elegendő ok a liberalizmus elhagyására, módosítására vagy újraértelmezésére", mivel "az *egyéni jogok* hangsúlyozása ... a többségnek a kisebbségek feletti hatalommal szembeni óvatosságáról árulkodik" (Kukathas 1997: 230)? Nem azt jelentené-e minden határozott elmozdulás a csoportjogok irányába, hogy "az egyén azon igénye, hogy faji, színbeli vagy nemzeti hovatartozásától függetlenül csak egyénként tekintsenek rá", visszavonhatatlanul csökken (Glazer 1997: 137)? Lehet, hogy az ilyen jogok elfogadása, még ha akaratlanul is, az egyéni autonómia veszélyeztetésére hat, hogy az egyének nem tudnak "kilépni" a csoportjukból azáltal, hogy etnokulturális örökségükkel ellentétes eszméket és gyakorlatokat fogadnak el? Nyilvánvaló, hogy "a csoportok és az állam is megsérthetik ... az egyéni jogokat" (Van Dyke 1976/77: 368).

Alapvetően, ahol Bentley és Truman a csoportot, mint elsődleges egységet részesítették előnyben, ott *analitikusan* érveltek. Ha az egyén mindig csoportokon belül található, ahogy mindketten hangsúlyozták, akkor ezek "az ő *választása* szerinti csoportok" voltak (Goulbourne 1991: 224). Az etnokulturális elismerés és befogadás koncepciói azonban hajlamosak voltak *normatív* prioritást tulajdonítani a csoportjaiknak. Ennek akaratlan eredménye az lehetett, hogy az egyének egy premodern, neo-feudális "*tulajdonított* csoportdefiníció és státusz" (Goulbourne 1991: *ibid.*) közé szorultak.

Következésképpen - és az "etnikai szektarianizmus" (Waldron 1997: 113) előmozdításának elkerülése érdekében - nem kellene-e inkább kompromisszumokra, mint egyértelmű megoldásokra törekedni? Bellamy például a folyamatos "tárgyalásos kompromisszum" politikája mellett érvelt, amely a demokratikus folyamatok központi jellemzője, és amelyet a "nem-dominancia, kölcsönös elfogadás és elfogadás" víziója vezérel (Bellamy 1999: 138). Ilyen kompromisszumokat leginkább azokban az esetekben lehet

kidolgozni, amikor "az elnyomás határozott értékelése,

diszkrimináció és (egy adott) csoport tartós kirekesztése lehetséges", és a liberális elvekkel való konfliktus így "kevésbé éles" (Galeotti 1999: 50). Egy pluralista politika, amelyet a politikai részvétel és a társadalmi igazságosság szellemisége egyaránt jellemez, egyértelműen "némi" politikai pozíciót és "némi" törvényes jogot biztosítana az ilyen csoportoknak (Walzer 1997: 149). Nyilvánvaló tehát, hogy a liberális pluralizmusba be kell vezetni a korporatív modell elemeit - de milyen mértékben?

A rendelkezésre álló lehetőségek (amelyek természetesen átfedhetik egymást) közé tartozik a kulturális sajátosságok kifejezésének jogi védelme és állami finanszírozása; a föderalizmus mint az önkormányzatiság egyik formája; végül a csoportalapú politikai képviselet, egészen a konzociacionális összetett rendszereiig, amelyek "egyre nagyobb figyelmet" kapnak, mint az "etnikai ellentétek politikai alkalmazkodással történő leküzdésének eszközei" (Stanovic 1992: 368; lásd még Kymlicka 1995: 2., 7. fejezet). Az elismerés/befogadás ilyen politikái mellett felhozott általános érv az volt, hogy míg "a nagyobb országon belül különálló nemzetnek lenni" valóban "potenciálisan destabilizáló", addig "az önkormányzati jogok megtagadása szintén destabilizáló, mivel ellenérzésre, sőt elszakadásra ösztönöz" (Kymlicka 1995: 192). Optimistán fogalmazva (és Arthur Schlesinger elején idézett félelmeivel ellentétben), a csoportoktól eltérő állampolgárság azt eredményezheti, hogy "a plurális állam, a liberális állammal ellentétben, ... képes lesz az egészel való érzelmi identitást kínálni, hogy ellensúlyozza az etnikai és vallási közösségekhez való érzelmi lojalitást, ami megakadályozhatja a társadalom szűk, önző közösségekre való széttöredezését" (Modood 1999: 88).

A konzociacionális, amely azonos a nagyfokú csoportalapú politikai a következő alapelemeket tartalmazza (Lijphart 1977: 25): Az egyes érintett csoportok jelentős önállósága a belső ügyeik intézésében; arányos mérce alkalmazása a politikai képviselet, a közszolgálati kinevezések és a pénzügyi források elosztása során; kölcsönös vétőjog a kormányzati döntéshozatalban; végül a csoportvezetők hivatalos vagy nem hivatalos nagykoalíciója általi közös kormányzás.

Az 1950-es és 1960-as évekbeli hollandiai konzociációs demokrácia esettanulmányában számos jelentős negatív következményt állapítottak meg: az elit túlsúlyát, a tárgyalások titokzatos jellegét, a politikai mozdulatlanság nagymértékű elterjedését (Lijphart 1968: 111, 129, 131). Még alapvetőbb szinten a csoport autonómiája (mint már fentebb jeleztük) belső korlátozásokkal járhat az egyes tagok azon jogaival kapcsolatban, hogy "megkérdőjelezzék a hagyományos gyakorlatokat és eltérjenek azoktól" (Kymlicka 1995: 154) - olyan korlátozásokkal, amelyek ellentétesek a kisebbségi jogok liberális felfogásával: A csoportok "nem cselekedhetnek helyesen oly módon, hogy az egyének ... nem képesek a határaikon kívül sikeresen élni" (Galston 2002: 104).

Ráadásul az immobilizmus - amelyet Lijphart "a legsúlyosabb problémának" (Lijphart 1977: 51) tart - erkölcsileg elítélendő holtponthoz vezethet.

"egy igazságtalan status quo megerősítésével" (Bellamy/Hollis 1999: 75; lásd még Bellamy 1999: 127). A kölcsönös vétőjog közpolitikai kérdésekben John C. Calhoun kifejezésével élve inkább "egyidejű", mint számszerű többségi döntést jelent, és Calhoun ilyen eljárásra vonatkozó javaslata annak idején arra irányult, hogy a polgárháború előtti Amerika déli részét olyan helyzetbe hozza, hogy "hatékonyan blokkolja(k) ... a rabszolgaság kérdésének megvitatását" (Bellamy/Hollis 1999: 74). Így nem biztos, hogy teljesülnek azok az elvárások, hogy a nagyfokú csoportalapú politikai képviselet hozzájárulna egy élénkebb demokráciához.

VII. A részvételi pluralizmus kihívása a globalizálódó világban

A pluralizmus és a demokrácia kutatásának áttekintése során ugyanazok a kérdések kerültek újra és újra felszínre: A politikai források rendkívül egyenlőtlen eloszlása; a hatalmi struktúrák torzulásai; a "centripetális politika", amelyet - még a globalizáció megjelenése előtt - a "partnerségben" (Ionescu 1975: 8/9) működő kormányzati és vállalati központok hálózata valósít meg. A pluralizmus - meg kell ismételni - mint kutatási keret ezeknek a problémáknak a feltárására, amelyek továbbra is kísérteni fogják a 21.st századi demokráciát, akkor lesz folyamatosan releváns, ha visszatér a "kritikai politikai elmélet" (Gettell 1924: 470) szerepéhez. Kritikusan kell viszonyulnia - ahogyan szórványosan eddig is tette - a koncentrált gazdasági és politikai hatalom status quo-jához.

Egy ilyen radikális pluralista megközelítés ott kezdődhet, ahol a korai pluralisták - különösen Harold Laski és Mary Follett - abbahagyták kísérletüket, hogy meghatározzák mind az üzleti társaságok, mind a szakszervezetek társadalmi kötelezettségeit, és legyőzzék a tőke és a munka közötti egyenlőtlen hatalommegosztást (lásd Laski 1921: 97/98. 272 ss., 289 ss.; Follett 1918: 170). Robert Dahl és Charles Lindblom elemzéseire és Dahl ebből következő javaslatára építhet, hogy "a pluralista demokrácia legjobb lehetőségeit" a Dahl által "harmadik demokratikus átalakulásnak" nevezett "harmadik demokratikus átalakulás": a gazdasági vállalatok demokratikus belső kormányzása megvalósításával érje el (Dahl 1982: 47, 110, 170; id. 1989: 312, 327/328, 331/332).

A radikális pluralista megközelítés egy sor csoportközponitú tétel által vezérelt elemzéssel képes megmagyarázni az osztálystruktúrák szegmentálódását kék és fehérgalléros rétegekre, amelyeket a hivatás és az attitűdök különböztetnek meg; az etnokulturális hasadások további mintáinak megjelenését, amelyeket a gazdasági igazságtalanságok súlyosbítanak; a gazdasági befolyás és ellenőrzés továbbra is fennálló egyenlőtlenségei, amelyek sok strukturálisan beágyazott részvételi korlátnak felelnek meg; a társadalmi passzivitás és depolitizáltság alapvető okai; az ebből eredő egyenlőtlen esélyegyenlőtlenségek a szervezett érdekképviseletben; az újraelosztó és szabályozó közpolitikák korlátai a globalizáció kezdete előtt és óta; az állami legitimitás gyengülése az állami költségvetések és a közszféra

költségvetésének csökkentése miatt.

a képviselők által a választópolgároknak juttatható erőforrások csökkentése (pl. Eisfeld 1986: 281/282; Putzel 2005: 12).

A pluralista elemzés által támasztott normatív kihívás így nyilvánvalóvá válik: A történelemnek abban a pillanatában, amikor a demokratikus kormányzás hatalma és elszámoltathatósága szó szerint elvész, amikor - következésképpen - "az állampolgárok állam iránti magas szintű lojalitásának vagy a demokratikus folyamatok iránti aktív elkötelezettségének" indokai gyorsan eltűnnek (Hirst 2004: 155), a demokratizálásra irányuló határozott erőfeszítést ismét a demokráciáról való gondolkodásunk napirendjének élére kell helyezni.

Hivatkozások

- Apter, David E. (1977): *Bevezetés a politikai elemzésbe*, Cambridge: Winthrop Barnes, Harry Elmer (1921): *Politikai politika*: Winthrop Barnes, Harry Elmer (1921): "*American Political Science Review* XV, 487-533.
- Beer, Samuel H. (1975): "Bevezetés", in: Webb, Sidney/Webb, Beatrice, szerk: *A Nagy-Britanniai Szocialista Nemzetközösség alkotmánya*, London: Longmans, Green, IX- XXXIII.
- Bellamy, Richard (1999): London/New York: *Pluralizmus és liberalizmus*: Bellamy, Richard/Hollis, Martin, szerk. (1999): *Portföldet*: Frank Cass.
- Bellamy, Richard/Hollis, Martin (1999): "Konszenzus, semlegesség és kompromisszum", in: Bellamy/Hollis, op. cit., 54-78.
- Bentley, Arthur F. (1949): Evanston: *A kormányzás folyamata*: Principia. Bernbach, Udo/Nuscheler, Franz, szerk. (1973): *Sozialistischer Pluralismus*, Hamburg: *Sozialistischer Pluralismus*, Hamburg: Hoffmann & Campe.
- Beyme, Klaus von (1979): Beymé: "Der Neo-Korporatismus und die Politik des begrenzten Pluralismus in der Bundesrepublik", in: *Der Neo-Korporatismus und die Politik des begrenzten Pluralismus in der Bundesrepublik*: Habermas, Jürgen, szerk: *Stichworte zur 'Geistigen Situation der Zeit'*, Frankfurt: Suhrkamp, 229-247.
- Blanke, Bernhard/Jürgens, Ulrich/Kastendiek, Hans (1975): *Kritik der Politischen Wissenschaft* 1, Frankfurt: *Kritik der Politischen Wissenschaft* 1: Campus.
- Cerny, Philip G. (1997): "A versenyállam paradoxonai: A politikai globalizáció dinamikája", *Kormány és ellenzék* 32, 251-274.
- Cerny, Philip G. (1999): "*European Journal of Political Research* 36, 1-26.
- Coker, Francis W. (1924): Coker: "Pluralista elméletek és az állami szuverenitás elleni támadás", in: Merriam, Charles E./Barnes, Harry E., szerk: *A History of Political Theories*, 4. kötet, New York: *A politikai elméletek története*: Macmillan, 80-117.
- Cole, G. D. H. (1918): London: *Önkormányzat az iparban*: Bell and Sons.
- Az Európai Közösségek Bizottsága (1976): *Die Beziehungen zwischen der EG und Portugal*, Brüsszel: Brussels: European Communities.
- Dahl, Robert A. (1967): *Dahl: Pluralista demokrácia az Egyesült Államokban*: Chicago: *Conflict and Consent*: Rand McNally.

- Dahl, Robert A. (1970): *Dahl: A forradalom után? Authority in a Good Society*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1982): *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1986): Oslo: *Democracy, Liberty, and Equality*: Norwegian University Press: Oslo: Norwegian University Press.
- Dahl, Robert A. (1989): New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A./Lindblom, Charles E. (1953): Chicago: *Politika, közgazdaságtan és jólét*, Chicago: *Politika, közgazdaságtan és jólét*: Chicago University Press.
- Dahl, Robert A./Lindblom, Charles E. (1976): Beszéd: "Előszó", in: Dahl/Lindblom, op. cit., XXI-XLIV.
- Deane, Harold A. (1955): *Laski politikai eszméi*, New York: *The Political Ideas of Harold J. Laski*, New York: Columbia University Press.
- Detjen, Joachim (1988): Paderborn: *Neopluralismus und Naturrecht*: Dewey, John (1927): *Schöningh Dewey, John (1927)*: Denver: *The Public and its Problems (A nyilvánosság és annak problémái)*, Denver: Swallow.
- Durando, Dario (1993): *Telos*, 115. szám, 117-144 Easton, David (1969): "The Rediscovery of Identity", *Telos*, No. 115, 117-144 Easton, David (1969): "The Rediscovery of Identity": *American Political Easton*: "The New Revolution in Political Science", *American Political Science Review* LXIII, 1051-1061.
- Eckstein, Harry (1966): Princeton: Princeton, Princeton: Eckstein: *Division and Cohesion in Democracy*: Princeton University Press: Princeton University Press.
- Eisenberg, Avigail E. (1995): Albany: *Reconstructing Political Pluralism*, Albany: SUNY Press.
- Eisfeld, Rainer (1972): Stuttgart: Kohlhammer: *Pluralismus zwischen Liberalismus und Sozialismus*.
- Eisfeld, Rainer (1986): "*Praxis International*- al 6, 277-293.
- Eisfeld, Rainer (1996): "*International Political Science Review* 17, 267-279.
- Eisfeld, Rainer (1998): *International Review of Sociology* 8, 389-396: "From Hegelianism to Neo-pluralism: the Uneasy Relationship Between Private and Public Interest in Germany".
- Ellis, Ellen D. (1923): "*American Political Science Review* XVII, 584-596.
- Engelstad, Fredrik/Østerud, Øyvind, szerk. (2004): Aldershot: *Power and Democracy*: Ashgate.
- Etzioni, Amitai (1968): London/New York: *The Active Society*, London/New York: Free Press: London, London, London: Free Press.
- Follett, Mary P. (1918): Follett, Mary P. (1918): New York: *The New State*, New York: Follett Follett: *The New State: The New State*, New York: New York: Longmans, Green.
- Fraenkel, Ernst (1957): Fraenkel: "Pluralizmus", in: Fraenkel, Ernst/Bracher, Karl Dietrich, szerk.: *Fischer Lexikon Staat und Politik*, Frankfurt: Fischer, 234-236.
- Fraenkel, Ernst (1968): Stuttgart: Kohlhammer.
- Fraenkel, Ernst (1973): *Reformismus und Pluralismus*, Falk Esche/Frank Grube (szerk.), Hamburg: "Anstatt einer Vorrede", in: id: Hoffmann & Campe, 11-26.
- Galbraith, John Kenneth (1956): Kenneth Kenneth John Kenneth: *American Capitalism. The Concept of Countervailing Power*, Boston: Houghton Mifflin.
- Galeotti, Anna Elisabetta (1999): In: "Neutralitás és elismerés", in: A semlegesség és elismerés: Bellamy/Hollis, szerk., op. cit., 37-53.

- Galston, William A. (2002): Cambridge/New York: *Liberális pluralizmus*, Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Garrett, Geoffrey (1998): Cambridge/New York: *Partisan Politics in the Global Economy*: Cambridge University Press.
- Garson, G. David (1978): Beverly Hills/London: Sage. Gettell, Raymond G. (1924): *History of Political Thought*. London: Allen.
- Glazer, Nathan (1997): Glazer: "Egyéni jogok a csoportjogok ellen", in: Kymlicka, Will (szerk.), op. cit., 123-138.
- Glazer, Nathan/Moynihan, Daniel P., szerk. (1975): Cambridge/London: Harvard University Press: *Ethnicity*, Cambridge/London: Harvard University Press.
- Gordon, Milton M. (1975): Milton Gordon: "Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations", in: Glazer/Moynihan, szerk., op. cit., 84-110.
- Gordon, Milton M. (1981): "A pluralizmus modelljei. Az új amerikai dilemma", in: id: *America as a Multicultural Society*, Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 454, 178-188.
- Goulbourne, Harry (1991): "A pluralizmus változatai: *New Community*, Vol. 17, 211-227.
- Greenberg, Edward S. (1981): Greenberg: "Industrial Self-Management and Political Attitudes" (Ipari önmenedzsment és politikai attitűdök), *American Political Science Review* LXXV, 29-42.
- Gunnell, John G. (2004): University Park: Gunnell, University Park: *Imagining the American Polity*: Pennsylvania University Press.
- Held, David (2003): Cambridge/Oxford: *Models of Democracy*: Polity/Blackwell.
- Hirst, Paul (2004): Hirst, Paul: "Mi a globalizáció?", in: Engelstad/Østerud, op. cit., 151-168. Ionescu, Ghita (1975): *Centripetal Politics: A kormányzat és az új központok Power*, London: Hart-Davis.
- James, William (1909): New York: *A Pluralistic Universe*, New York: Longmans, Green.
- Jessop, Bob (1979): Jessop: "Corporatism, Parliamentarism and Social Democracy", in: "Corporatism, Parliamentarism and Social Democracy": Schmitter/Lehmbruch, szerk., op. cit., 185-212.
- Kallen, Horace M. (1924): New York: *Kultúra és demokrácia az Egyesült Államokban*: Boni & Liveright.
- Kornhauser, William (1961): Glencoe: *The Politics of Mass Society*: Free Press.
- Kremendahl, Hans (1977): Leverkusen: Heggen. Kukathas, Chandras (1997): "A demokrácia és a demokrácia közötti egyenlőtlenségek és a demokrácia közötti egyenlőtlenségek", Kukathas, Chandras (1997): In: "Are there any Cultural Rights?" (Vannak-e kulturális jogok?), in: Kymlicka, Will, szerk., op. cit., 228-256.
- Kymlicka, Will (1995): *Multicultural Citizenship*, Oxford/New York: Clarendon Press.
- Kymlicka, Will, szerk. (1997): Oxford/New York: *The Rights of Minority Cultures*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Laski, Harold J. (1917): New Haven: Yale University Press.
- Laski, Harold J. (1919): New Haven: Yale University Press.
- Laski, Harold J. (1921): London: Harcourt, Brace.
- Laski, Harold J. (1948): *A Grammar of Politics*, London: *A Grammar of Politics*: Allen & Unwin; George Allen & Unwin. Latham, Earl (1952): Ithaca: *The Group Basis of Politics (A politika csoportos alapja)*: Cornell University Press. Lehmbruch, Gerhard (1979): Lehmbruch: "Liberális korporatizmus és pártkormányzás", in: Schmitter/Lehmbruch, op. cit., 147-183.

- Lijphart, Arend (1968): Berkeley/Los Angeles: *The Politics of Accommodation*, Berkeley/Los Angeles: California University Press.
- Lijphart, Arend (1977): New Haven/London: Yale University Press.
- Lindblom, Charles E. (1977): New York: *Politika és piacok*: Basic Books.
- Lowi, Theodore J. (1967): "A nyilvános filozófia: Amer-~~ica~~ *Political Science Review* LXI, 5-24.
- Lowi, Theodore J. (1979): *The End of Liberalism*, New York: *The End of Liberalism*, New York: W. W. Norton.
- Maier, Charles S. (1974): "Strukturen kapitalistischer Stabilität in den zwanziger Jahren: Errungenschaften und Defekte", in: Winkler, Heinrich August, szerk: *Organisierter Kapitalismus*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 195-213.
- Maier, Charles S. (1975): Princeton: *A polgári Európa újrágondolása*: Princeton University Press.
- McClelland, Charles A. (1965): McClelland: "Systems Theory and Human Conflict", in: "Systems Theory and Human Conflict" (Rendszerelmélet és emberi konfliktusok): McNeil, Elton B., szerk: *The Nature of Human Conflict*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 258-283.
- McCord Wright, David (1954): *American Economic Review*, Papers & Proceedings, XLIV, 26-30: "Contribution to the Discussion", *American Economic Review*, Papers & Proceedings, XLIV, 26-30.
- McLennan, Gregor (1995): Buckingham: *Pluralizmus*, Buckingham: Buckingham: Open University Press.
- Menand, Louis (2001): Menand, Louis (2001): New York: *The Metaphysical Club: The Metaphysical Club*, New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Merelman, Richard M. (2003): Madison/London: *Pluralizmus a Yale-en*: University of Wisconsin Press.
- Milbrath, Lester W. (1955): Chicago: *Politikai részvétel*: Rand McNally.
- Mitchell, William C. (1963): "Interest Group Theory and 'Overlapping Memberships': A Critique", kiadatlan tanulmány.
- Modood, Tariq (1999): Multikulturalizmus, szekularizmus és az állam, in: "Multikulturalizmus, szekularizmus és az állam": Bellamy/Hollis, szerk., op. cit., 79-97.
- New York Times* (1984): B 10 Nicholls, David (1974): "Project Democracy Takes Wing", No. 56,050, May 29, B 10 Nicholls, David (1974): London: *Three Varieties of Pluralism (A pluralizmus három fajtája)*: Macmillan.
- Nuscheler, Franz (1980): Nuscheler: "Sozialistischer Pluralismus", in: Heinrich Oberreuter, szerk: *Pluralizmus*, Opladen: Leske & Budrich, 143-162.
- Panitch, Leo (1979): Panitch: "The Development of Corporatism in Liberal Democracies", in: *The Development of Corporatism in Liberal Democracies*: Schmitter/Lehmbruch, szerk., op. cit., 119-146.
- Phillips, Anne (2004): Phillips: "Democracy, Recognition and Power", in: *Democracy, Recognition and Power*: Engelstad/Østerup, szerk., op. cit., 57-78.
- Putzel, James (2005): Putzel: "Globalizáció, liberalizáció és az állam kilátásai", *International Political Science Review* 26, 5-16.
- Ringen, Stein (2004): Ringen: "Gazdagság és hanyatlás. The Norwegian Study of Power and Democracy", *Times Literary Supplement*, február 13, 3-5.
- Rogin, Michael Paul (1967): Rogin: *Az értelmiségiek és McCarthy*: Cambridge/London: *The Radical Specter*, Cambridge/London: M.I.T. Press.
- Rokkan, Stein (1966): "Norvégia: Norvégiában: Numerikus demokrácia és vállalati pluralizmus", in: Dahl, Robert A., szerk: *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven: Yale University Press, 70-115.

Rothman, Stanley (1960): Stanley Rothman: "Systematic Political Theory: *American Political Science Review* LIV, 15-33.

Salisbury, Robert H. (1979): "Miért nincs korporatizmus Amerikában?", in: Schmitter/Lehmbruch, op. cit., 213-230.

- Sartori, Giovanni (1997): "*Journal of Democracy* 8, 58-69. Schlesinger, Arthur M. (1992): "A demokrácia és a demokrácia közötti különbségtétel" (Schlesinger, Arthur M., 1992): New York/London: *The Disuniting of America*, New York/London: W. W. Norton.
- Schmitter, Philip C./Lehmbruch, Gerhard, szerk. (1979): Beverly Hills/London: Sage.
- Smith, Adam (1776): *A nemzetek gazdagságának természete és okai*, II. kötet, London: *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*: Strahan: A. Strahan.
- Stanovic, Vojslav (1992): *International Political Science Review* 13, 359-379: "Problems and Options in Institutionalizing Ethnic Relations".
- Stears, Marc (2002): Oxford/New York: *Progressives, Pluralists, and the Problems of the State*, Oxford/New York: Oxford University Press.
- Steffani, Winfried (1980): Opladen: *Pluralistische Demokratie*, Opladen: Leske & Budrich.
- Stigler, George J. (1954): *American Economic*: "The Economist Plays With Blocs", *American Economic Review*, Papers & Proceedings, XLIV, 7-14.
- Streeck, Wolfgang (1983): "A pluralizmus és a korporatizmus között: German Business Associations and the State", *Journal of Public Policy* 3, 265-284.
- Truman, David B. (1951): New York: *The Governmental Process*, New York: Knopf.
- Alfred A. Knopf. Van Dyke, Vernon (1976/77): Van Dyke, Vernon (1976/77): "The Individual, the State, and Ethnic Communities in Political elmélet", *Világpolitika* XXIX, 343-369.
- Waldron, Jeremy (1997): Kisebbségi kultúrák és a kozmopolita alternatíva", in: "Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative": Kymlicka, Will, szerk., op. cit., 93-119.
- Walzer, Michael (1997): Walzer: "Pluralizmus: A Political Perspective", in: Kymlicka, Will, szerk., op. cit., 139-154.
- Williamson, Peter J. (1989): London: Sage.

A Praxis International 1981-ben indult el, mint először "marxista humanista", majd "demokratikus szocialista" irányultságú folyóirat. Seyla Ben- habib és Svetozar Stojanović, a folyóirat szerkesztői 1986-ban a következő cikket publikálták. Nemzetközi dimenzióval kiegészítve, és a katonai intézményeket is bevonva a részvételi demokrácia pluralista megközelítésébe, megpróbáltam megmutatni, hogyan és miért lehet a pluralizmus és a szocializmus nemcsak összeegyeztethető, hanem egymást kiegészítő feladatok. A Praxis International szerkesztőbizottságában számos más tudós mellett Mihailo Marković és Rudi Supek, valamint Stojanović, a jugoszláv Praxis-csoport tagjai voltak, akiket Tito megpróbált elhallgattatni: Az eredeti Praxis folyóiratot, amely 1965-ben indult, mint az "önigazgató szocializmus" elérésének módjait megvitató fórum, kilenc évvel később betiltották, a legendás Korčula-szigeti nyári egyetemeket leállították, a csoport tagjait, akik a belgrádi egyetemen tanítottak, felfüggesztették. A ~~rendőri~~ tiltakozások azonban némi sikerrel jártak. A csoportnak kutatóintézetet engedélyeztek, a Praxis-t Praxis International néven folytatta az oxfordi kiadó, Basil Blackwell 1991-ig, míg a dubrovnikai Inter-University Center Korčula helyett a filozófusok és társadalomtudósok rendszeres nemzetközi találkozóinak helyszínéül szolgált.

A pluralizmus mint kritikus politikai elmélet

I

A huszadik század első két évtizedében kidolgozott pluralizmus koncepciója kezdeti szakaszában támadta a monista elképzeléseket, amelyek a modern államnak "egy egységes és abszolút szuverén hatalmat" tulajdonítottak, mint a jogi vagy politikai hatalom egyetlen és közvetlen forrását.¹ Elvi és empirikus alapon a pluralisták hangsúlyozták a társadalmi szervezetek - a szakszervezetek és az egyházak - alapvető függetlenségét az állam szuverén parancsától. Amennyiben azonban alternatív intézményi megoldásokat javasoltak, ezek hajlamosak voltak ingadozni a szuverenitásnak a különböző csoportokra való átruházása, a dinamikus társadalmi érdekek állandó korporatív megállapodásokba való átcsatornázása, vagy akár a "monista nagyr" új köntösben való újbóli bevezetése között.²

1 Hsiao, Kung Chuan (1927), *Political Pluralism*, London/New York: Paul, 7. o.

2 Az utolsó idézetet lásd: Coker, Francis W. (1921): "American Political Science Review, XV, 207. o. A "szuverén csoportra" és a korporatív fallaciosa először Elliott, William Yandall (1925) utalt kritikusan: "Sovereign State or Sovereign Group?" (Szuverén állam vagy szuverén csoport?). (1925), *American Political Science Review*, XIX, 479. o., és Bonn, Moritz J. (1925): München, 115. o.: *Die Krisis der europäischen Demokratie*, München, 115. o.

A szuverenitás újradefiniálása úgy, hogy az a "társadalmi célok összességét" képviselje, és a csoportos szerveződések értelmezése a "multicelluláris demokratikus szervezet" szerves részeként³ jelentette a kiutat a pluralizmus számára a zsákutcából: ha az egyének társadalmi szükségletei, amelyeket az egyesületeik fejeznek ki, az egyik fókuszpontot, a kormányzati intervencionizmus pedig a másikat képezi, a kettőt összeköti az "egyén, a csoport, az állam" "állandó és összetett kölcsönhatása".⁴ A pluralista norma tehát éppen abban fejeződik ki, hogy a "konstruktív szociálpolitika... az egyes ember számára", amely az államnak mint az emberek pozitív szabadságjogait előmozdító "közszolgálati vállalatnak" tulajdonítható.⁵

Második lépésben a pluralizmus dinamikus elméletként épült fel, amelynek középpontjában a társadalom alapvetően asszociatív jellege állt, de a pluralizmust "az egyén a dolgok középpontjában",⁶ miközben hangsúlyozta az állam feladatát, hogy a az egyéni létfeltételek politikai javítását szolgáló ügynökség. Gyorsan felismerték azonban, hogy az állam szuverenitási igényének elutasítása nem elegendő, ha a pluralisták hűek akarnak maradni ahhoz a törekvésükhöz, hogy egy olyan politikai filozófiát alkossanak, amely megpróbálja "megfogalmazni a szabadság és a demokrácia alapvető tartalmát".⁷ A társadalmi-politikai interakció pluralista normájának elfogadása egyben annak elismerését is jelentette, hogy egy ilyen folyamat egalitárius alapját még meg kell teremteni a társadalmi osztályok közötti anyagi előnyök újraelosztásával: Bár "az államnak szuverén jogai vannak", a ~~poli~~ hatalom nagyrészt "a gazdasági hatalom szolgálóleánya... Az átlagpolgár politikai personalitása minden komoly cél érdekében hatástalanná válik".⁸ A következtetés akkoriban egyértelmű volt:

"Nem létezhet olyan politikai demokrácia, amely ne lenne a gazdasági demokrácia tükörképe is... A tulajdon jelenlegi rendszere a legkevésbé sem érinti az ipari irányítás jelenlegi technikáját."⁹

A pluralizmus tehát eredetileg a társadalmi (érdek)csoportok és az egyén politikai folyamatokban való (társulásokon keresztüli) részvételének egyszerre pozitív és normatív elméleteként fogalmazódott meg - egy olyan elméletként, amely elkerülhetetlenül kritikus a kapitalista gazdasággal és társadalommal szemben, amelyet ugyanilyen elkerülhetetlenül meghaladni kívánt:

3 Vö. Hsiao, op. cit., 141. és 144. o.

4 Follett, Mary P. (1920): Follett, New York: *The New State: The New State*, New York: Follett: Longmans, Green, pp. 10, 61.

5 Ibid., 182., 184. o.; Laski, Harold J. (1968;¹ 1919): Hamden: *Authority in the Modern State*, Hamden: Archon, pp. 31, 55.

6 Vö. Laski, Harold J. (1977;¹ 1925): *A Grammar of Politics*, London: *A Politika nyelvtana*: George Allen & Unwin, 67. o.; hasonlóképpen id.: *Studies in the Problem of Sovereignty* (1917), New Haven/London: Yale University Press, 19. o.

- 7 Magid, Henry Meyer (1941): New York: *English Political Pluralism*, New York: Columbia University Press, 65. o.
- 8 Laski, *Studies*, 15. o.; és id. (1921): *The Foundations of Sovereignty and Other Essays*, London: Harcourt, Brace, IX. o.
- 9 Laski, *Authority*, 38. o.; id., *Grammatika*, 112. o.

"A pluralista célja az osztály nélküli társadalom kell, hogy legyen... Ha a konfliktus fő oka így megszűnik, lehetővé válik egy olyan társadalmi szervezet elképzelése, amelyben a társadalom valóban föderális jellege intézményes kifejezést nyer.

Egy ilyen társadalmi szervezetben a tekintély mind formájában, mind kifejezésében pluralista lehet "10.

II

Két nemzedékkel később azonban éppen a politikai pluralizmus koncepciója vált a nyugat-európai társadalmak számára a társadalmi osztályok közötti előnyök újraelosztását célzó társadalmi és gazdasági reformok elleni legfőbb akadállyá:¹¹ Míg a politikai pluralizmust a nyugat-európai társadalmak számára a társadalmi osztályok közötti előnyök újraelosztását célzó társadalmi és gazdasági reformok egyik fő akadályaként azonosították.

a pluralizmus pozitív kormányzás iránti elkötelezettsége [először] a kapitalizmussal szemben álló ideológiai pólusra helyezte..., a két látszólagos ellentét végül eltűnt... A kapitalizmus és a pluralizmus azonban valójában nem szintetizálódott, bizonyos értelemben felszívták egymást.¹²

Ennek a fejlődésnek legalább három oka volt. A "filozófiai" pluralizmussal¹³ szemben az "analitikus" koncepcionális megközelítés a status quo-központú alternatívát kínálta: míg a pluralista felfogás a szabadon létrehozott társulásokon keresztül cselekvő individuális embert mint központi politikai figurát kívánta visszaállítani, aki képes befolyásolni az egyszerre elsöprő erejűvé vált és a gazdaságilag erősek által nagyrészt monopolizált politéchnikát, a csoportelmélet *strictu senso* az individualizmus és az institucionálisizmus ellen fordulva egyszerre arra korlátozódott, hogy a csoportot központi analitikus kategóriaként hirdesse meg.¹⁴

-
- 10 Laski, *Grammatika*, XII. o. Ernest Barker (aki Laski tanára volt Oxfordban) korábban már hangsúlyozta a szervezett csoportok által alkotott társadalmi rend "poliarchikus" jellegét, de normatív érvelését arra korlátozta, hogy megjegyyezze, hogy az államnak megfelelően erősödnie kell a szabályozó hatalomban, hogy megakadályozza a csoportos despotizmust. Vö. Barker, Ernest (1915): *Spencertől napjainkig*, London/New York: Williams & Norgate, 183. o.; továbbá Adolf M. Birke (1978): *Pluralismus und Gewerkschaftsautonomie in England*, Stuttgart: Klett-Cotta, 197. o. A nyugat-német "neo"-pluralista iskola (vö. alább), amely nem kíván túllépni a nyugat-európai jóléti állam jelenlegi koncepcióin, hangsúlyozta, hogy Barbernek köszönheti a munkáját. Vö. Fraenkel, Ernst (1964): *Der Pluralismus als Strukturelement der freiheitlich-rechtsstaatlichen Demokratie*, München: C. H. Beck, 11. o.
 - 11 Vö. Parkin, Frank (1972): *Albans: Class Inequality and Political Order*, St: Paladin, pp. 181 ss.
 - 12 Lowi, Theodore J. (1979): *The End of Liberalism*, New York/London: W. W. Norton, 35. o.
 - 13 Latham, Earl (1952), *A Group Basis of Politics*, Ithaca: Lijphart, Arend (1968), *The Politics of Accommodation*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press, 2n. o., így érvelnek.
 - 14 Truman, David B. (1951): New York: *The Governmental Process*, New York: Knopf, p. 48. Még hangsúlyosabban Arthur F. Bentley - akinek *Process of Government* (Evanston: Principia) című műve Truman gondolkodásának "fő viszonyítási pontjául" szolgált (vö.

Truman, op. cit.,
p. IX) - 1908-ban azt állította, hogy minden tevékenységet "vagy az egyik oldalon indi-

Valójában nem találunk egyént másképp, mint csoportokban... Az "egyén" és a "csoport" legfeljebb csak a viselkedés osztályozásának kényelmes módja, két módja ugyanazon jelenségek megközelítésének, nem pedig különböző dolgok.

A csoportdoktrína megpróbálta "az emberi viselkedést a csoportos interakciók és azok zavarainak mintáira redukálni", és elvakította a főszereplőit a társadalmi-gazdasági struktúra változásainak, valamint a politikai cselekvés normatív dimenzióinak fontosságára.¹⁵ Az alább tárgyalandó okok miatt azonban ez a megközelítés érvényesült. A kezdeti pluralista felvetések utat engedtek a meglévő - még inkább a domináns - csoportok szerkezetében és tevékenységében megjelenő viselkedési érdekű "analitikus" pluralizmusnak. A csoportelmélet, amely megpróbált értékesnek mutatkozni, a normatív kísértésnek engedve konzervatív és apologetikus vonásokat öltött magára.¹⁶

A társadalomtudományokban a paradigmák kialakulásának folyamatát tükrözi, hogy a csoportos megközelítés elterjedésének kedvezett az a leíró jellegű érdeklődés, amelyet a politikai szociológia - különösen az Egyesült Államokban - a "nyomásgyakorló csoportok" lobbitevékenysége iránt kezdett mutatni. A szervezett üzleti, munkás-, mezőgazdasági és egyéb szakmai csoportok - de a veterán-, nő- vagy mértékletesség- szervezetek is - által a politikai pártokra, törvényhozásokra, vezetőkre és a közigazgatási bürokráciára gyakorolt befolyást egyre jobban kezdték vizsgálni. Ahogy a társadalmi érdekek egymás után kezdtek szerveződni, és a "nyomásgyakorló politika" egyre aktuálisabbá vált, a "csoportok, mint a kormányzati folyamat középpontjában álló csoportok" fogalmilag "elkerülhetetlenek" ítélték.¹⁷

A politika területén végül a fasizmus és a kommunizmus felemelkedése "a szélsőjobboldal és a baloldal közötti hasonlóságokat és a tömegmozgalmak veszéyleit" mutatta. A radikalizmus és a totalitarizmus kettőse által kísértett "modern" pluralizmus a csoportpolitikát - végső soron a csoportvezetés politikáját - állította szembe a tömegpolitikák "irracionalitásával és káoszával", mivel ezek "ésszerű és rendezett" konfliktusokat eredményeznek:

viduális, vagy másfelől társadalmi csoporttevékenységként", de a társadalmi folyamatok értelmezésében az előbbi "többnyire jelentéktelen jelentőségű", míg az utóbbi "lényeges, első, utolsó és mindig" (ibid., 215. o.).

15 Vö. Rothman, Stanley (1960): "Systematic Political Theory: Systematic Political Theory: Observations on the Group Approach", *American Political Science Review*, LIV, pp. 31, 32.

16 Vö. Hale, Myron Q. (1960): "Bentley kozmológiája", *American Political Science Review*, LIV: *Theories of the Political System*, Englewood Cliffs: Prentice Hall, 357-358. o., Lathamról és Trumanról.

17 Truman, op. cit., 46. o., ugyanezen az oldalon, amikor ezt a kijelentést teszi, az I. és II. világháború között jelent, nyomásgyakorló csoportokról szóló tanulmányok jelentős mennyiségére hivatkozik.

A pluralizmus a tömegek által a helyzetük javítására tett erőfeszítéseket a stabilitást fenyegető veszélyként elemzi. A

a stabilitást fenyegető minden veszélyt az alkotmányos demokrácia veszélyévé változtat. Ez egy mélységesen konzervatív törekvés.¹⁸

A pluralista modell "vulgarizált változata"¹⁹ a csoportpolitikának a nyugati képviseleti demokráciával való azonosítására való hajlamában jelentősen megerősödött az Atlanti Szövetség és a Varsói Szerződés közötti hidegháborús konfrontáció megjelenésével. Egy többé-kevésbé kifejezetten normatív elemet vezettek be újra az elméletbe, különösen a "neo-pluralizmus nyugatnémet változatában"²⁰ - a pluralizmus fő ellenpárjaként azonban a monizmust a "totalitarizmussal" (amelyet sikeresen azonosítottak a sztálinizmussal, a kommunizmussal vagy akár a szocializmussal általában) helyettesítették.

A monizmus fogalma, amely a tőkés társadalmak strukturális hibáira mutatott rá - mivel egy olyan gazdasági rendszert, amely "a termelőeszközök feletti rendelkezést a magántulajdonosok és meghatalmazottjaik, a "menedzserek" számára tartja fenn", joggal neveztek meg nem pluralistának, hanem monistának -²¹ ezáltal szinte teljesen eltűnt a figyelem köréből. A statikus leíró és az antitotalitárius normatív dimenzió oly módon keveredett össze, hogy a pluralizmusnak mint uralkodó "közfilozófiának", amelyet a "közemberek" megszokták, hogy meglehetősen ösztönösen használnak politikájuk iránymutatásaként és igazolásaként, "elképesztő karriert"²² futott be.²³ A "modern" pluralizmus így a háború utáni "szabad világ" társadalmaiban a fennálló hatalmi struktúrák legitimálását és stabilizálását szolgálta.

III

A nemzeti pluralizmushoz hasonlóan a nemzetközi pluralizmus is több szempontból strukturálisan elfogult: A kölcsönös függőség alapvetően "egyoldalú" és "aszimmetrikus".

18 Az idézet Robin, Michael Paul (1967) című művéből származik: *McCarthy: Intellektuálisok és McCarthy*: Cambridge/London: *The Radical Specter*, Cambridge/London: M.I.T. Press, 282. o. Vö. még az előző érveléshez a 15., 25., 78-79. oldalt.

19 Lowi, Theodore J. (1967): "A nyilvános filozófia: *American Political Science Review*, LXI, 12. o., 12. o.

20 Az Ernst Fraenkel (1964) által kidolgozottak szerint: *Deutschland und die westlichen Demokratien*, Stuttgart: Kohlhammer; id. (1969): "Strukturanalyse der modernen Demokratie", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 49/69; id. (1973): *Reformismus und Pluralismus*, Falk Esch & Frank Grube, szerk: Hoff- mann & Campe; továbbá Kremendahl, Hans (1977): Kremendahl, Hans (1977): *Pluralismustheorie in Deutschland*, Le- verkusen: Heggen; Steffani, Winfried (1980): Opladen: *Pluralistische Demokratie*, Opladen: Leske & Budrich. Kritikai vitához lásd: Eisfeld, Rainer (1972): Kohlhammer: *Pluralismus zwischen Libera- lismus und Sozialismus*, Stuttgart: Kohlhammer.

21 Pross, Helge (1963): Pross: "Zum Begriff der pluralistischen Gesellschaft", in: "A pluralista társadalom fogalma": Max Horkheimer, szerk: *Zeugnisse - Theodor W. Adorno zum 60. Geburtstag*, Frankfurt: Europäische Verlags- anstalt, p. 447.

- 22 Steffani, *Pluralistische Demokratie*, op. cit., p.
23 Vö. Lowi (1967), op. cit., passim.

metrikus teljesítmény".²⁴ Gazdasági, katonai és politikai szinten továbbra is fennáll egy nemzetközi hierarchia (bár különböző mértékben) a kapitalista és a tőkés országok között.

"központ" és a harmadik világ "perifériája" között, a kapitalista országok közötti kapcsolatokban, és végül az úgynevezett szocialista rendszeren belül. A mai nemzetközi kapcsolatokat nagyon nyilvánvalóan a gazdasági, politikai és katonai fenyegetések, nyomásgyakorlás, destabilizáló cselekedetek, közvetlen agressziók ("beavatkozások") és hegemon irányítás jellemzi; a termonukleáris "túlhaladás" nyilvánvaló valósága, és az ökocídium, valamint a népiértés egyértelmű lehetősége.

Egy ilyen, nem éppen pluralista környezetben a társadalmi-politikai értékek, struktúrák és célok "a liberalizmus anyaországában" fejlődtek ki". (az Egyesült Államokra gondolva), "vagy a szocializmus hazájában" (a Szovjetunióra utalva) "a származási helyük miatt, nem pedig a tartalmuk miatt működhetnek példamutató modellként".²⁵ A "totális diplomácia" révén, amely "a külpolitikában a la- bor, a diplomácia, a hírszerzés és az üzleti tevékenységek" piramisát²⁶ jelenti, az ideológiai értelmezés mintáit - amelyeket csábítások és előfeltételek erősítenek - terjesztik annak érdekében, hogy befolyást gyakoroljanak a társadalmi-politikai folyamatokra bármelyik országban. Ugyanakkor ezek az értékek és normák éppen az előforduló "behatoló" (Rosenau) tevékenységek igazolására szolgálnak. Ezek között döntő jelentőségű a pluralizmus "közfilozófiája". A legfrissebb példát a National Endowment for Democracy (NED) szolgáltatja, amelyet 1984-ben hoztak létre az Egyesült Államokban, és amelynek célja, hogy előmozdítsa "amerikai típusú *pluralista* társadalmak" külföldön.²⁷ Az első évben 26,3 millió dollár szövetségi pénzt kapott a Kongresszustól; ²⁸ várhatóan hamarosan további vállalati adományok is érkeznek majd.

Még tanulságosabb az 1974/75-ös portugál "carnations forradalom" esete, ahol a pluralizmus "atlanti" mércéjét egyöntetűen alkalmazták a gazdasági segélyek nyújtására, megvilágítva, hogy mind a keleti, *mind a* nyugati befolyási szférán belül milyen drasztikus módon csökkentek nemcsak a kül-, hanem a belpolitikai lehetőségek is: Miután a diktatórikus Caetano-rezsimet 1974 elején portugál tisztek megdöntötték, és a portugál kormányok többször kértek az EK-tól

24 Vernon, Raymond (1971): Morse, Edward L. (1971): "Multinational Business and National Economic Goals", *International Organization*, XXV, p. 705; Morse, Edward L. (1971): "Multinational Business and National Economic Goals", *International Organization*, XXV, p. 705; *International Organization*, XXV, 393. o. "Transnational Economic Processes", *International Organization*, XXV, 393. o.

25 Galtung, Johan (1981): Galtung: "Pluralismus und die Zukunft der menschlichen Gesellschaft", in: "Pluralismus und die Zukunft der menschlichen Gesellschaft": Dieter Senghaas, szerk: *Kritische Friedensforschung*, Frankfurt: *Kritische Friedensforschung*, Frankfurt: Suhrkamp, 57. o.

26 Cox, Robert W. (1971): "Nemzetközi Szervezet, XXV, 555. o.

27 *New York Times* (1984): "56,059, május 29., B 10. oldal.

28 Ebből 13,8 millió dollárt kapott az AFL/CIO által működtetett American Institute for Free Labor Development, 2,5 millió dollárt az Amerikai Kereskedelmi Kamara új Nemzetközi

Magánvállalkozások Központja, és 5 millió dollárt a Demokrata és a Republikánus Nemzeti Bizottság újonnan létrehozott nemzetközi intézetei. Vö. *ibid.*

pénzügyi támogatással kapcsolatban az EK állam- és kormányfők tanácsa 1975. július 17-én végül kijelentette, hogy "az EK, politikai és történelmi hagyományai miatt, csak egy *pluralista* demokráciának nyújthat támogatást" ²⁹.

Abban az időben a lisszaboni és a dél-portugáliai ipari és vidéki munkások társadalmi tömegmozgalma, valamint a lakosság egyre szélesebb rétegeit mozgósító politikai válságok sorozata az eredeti puccsot társadalmi forradalomná változtatta. Az ország belső társadalmi és politikai hatalmi harcának baloldali tendenciáját tükrözték az egymást követő kabinetek összetétele és szocializációs intézkedéseik. 1975 tavaszától ősziig Portugáliában baloldali (a mérsékelt vagy szociáldemokrata kormányoktól megkülönböztetve) kormányok voltak. ³⁰ Az Észak-atlanti Szövetség azonban az országot nem mint önállóan fejlődő államformát és társadalmat, hanem kizárólag a kelet-nyugati hatalmi verseny egyik "dominóját" - a NATO "omladozó déli szárnyát" - tekintette.

A romló gazdasági helyzet miatt az Egyesült Államok, a NATO és az EK magatartása különösen fontos lett Portugália számára - és különösen a belpolitikai konfliktus végső kimenetele szempontjából. Az EK csak 1975 októberében, az új, de facto szociáldemokrata kormány három hetes hivatalba lépése után adta meg a kölcsönt; a folyósítás végül 1976 áprilisában történt meg.

A külpolitikában és a belpolitikában is a "modern" pluralizmus fogalmi hozzájárultak a nyugati érdekek megítélésének alakításához. Ezek a fogalmak azonban egyre több kritikát váltottak ki, ami egy olyan normatív kezdeményezéshez vezetett, amely strukturális társadalmi változásokat feltételez, és ennek megfelelően a következő elnevezést kapta "strukturális" vagy "szocialista" pluralizmus. Egyébként alig négy héttel az EK ultimátuma előtt a diktatúrát megdöntő portugál tisztek csoportja kijelentette, hogy céljuk pontosan egy ilyen "szocialista pluralizmus". ³¹

IV

A "modern" pluralizmus mélyrehatóbb kritikája, amely megpróbál eljutni a "strukturális" pluralista alternatíva ott kezdené, ahol a korai pluralisták abbahagyták, nevezetesen egyrészt az üzleti vállalatok és ipari kombinátumok, másrészt a szakszervezetek felemelkedésénél, és megpróbálná meghatározni mindkettő társadalmi kötelezettségeit, valamint megvitatni a hatalom egyenlőtlen elosztását.

29 Vö. az Európai Közösségek Bizottsága (1976), *Die Beziehungen zwischen der EG und Portugal*, Brüsszel, 8. o.

30 Átfogóbb elemzésekért lásd e könyv V. szakaszát.

31 A teljes szöveg fordítását (1975. június 21-én jelent meg) lásd: Fields, Rona M. (1975), *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, New York/London, J. függelék: Praeger.

a tőke és a munkaerő között.³² Ezzel szembetűnő ellentétben a "modern" pluralista gondolkodásban továbbra is megmaradt a gazdasági kényszerek diagnosztizálásának és kutatásának határozott hiánya. Azt, hogy az oligopólium, "a modern [tőke- ist] gazdaságok leggyakoribb piaci formája",³³ és az ebből eredő monopolisztikus verseny "csoportjelenség", a csoportos megközelítés is elismerte.³⁴ Mégis, hívei nem vontak szisztematikus következtetéseket ebből a felismerésből, noha az oligopolkapitalizmus továbbra is hatástalanná tette - Harold Laski idézett szavaival élve - "az átlagpolgár politikai személyiségét".

Ahhoz, hogy a korai pluralista elemzést szisztematikusabban aktualizáljuk és újrafogalmazzuk, a társadalmi-gazdasági fejlődés öt különálló - bár egymással összefüggő - aspektusát kell figyelembe vennünk:³⁵

- (1) Az integráció és az összejárás taktikáját követve az oligopolisztikus vállalatok az "árfelvevők" helyett az "árképzők" szerepét töltötték be. A "adminisztrált" árak perverz rugalmasságot mutatnak az üzleti ciklus során, előkészítve az utat a stagflációhoz. Az intervenciók kormányzat trösztellenes, monetáris és fiskális eszközei nem bizonyultak megfelelőnek az e csoportok árképzési és beruházás-finanszírozási hatalma feletti hatékony *külső* (állami) ellenőrzés eszközeként.
- (2) A nagyvállalatok az eladások, a vagyon és az alkalmazottak száma tekintetében társadalmi és állami (nem pedig egyéni és magán) intézményekké fejlődtek. Bár minden ilyen vállalat valójában egy "belső kormányzattal" rendelkező "politikai testület", nem tartozik hatékony *belső* (állami) ellenőrzés alá, mivel a tipikus kiskereszvényes minden gyakorlati célt tekintve "jogfosztottá" vált.

32 Vö. Laski, *A szuverenitás alapjai*, 97/98. o., 272. o.; Follett, *New State*, 170. o.

33 Sylos-Labini, Paolo (1969): Cambridge: *Oligopoly and Technical Progress*: M.I.T. Press, p. 14; vö. még Rothschild, Kurt W. (1971): "Price Theory and Oligopoly", in: "Price Theory and Oligopoly" (Árlemélet és oligopólium): Alex Hunter, szerk: *Monopoly and Competition*, Harmondsworth: Penguin, passim.

34 Vö. Latham, *Group Basis*, 5. o.

35 A következő megfontolások közül néhányat lásd már Eisfeld, *Pluralizmus*, különösen a XI., XVI. és XVII. fejezetekben. A vonatkozó szakirodalom közül lásd Berle, Adolf A./Means, Gardiner C. (1967): *The Modern Corporation and Private Property*, New York: Macmillan; Dahl, Robert A. (1959): "A nagyvállalati tulajdon és a nagyvállalati tulajdon", New York: Macmillan: "Business and Politics: A Critical Appraisal of Political Science", *American Political Science Review*, LIII, 1-34; Galbraith, John Kenneth (1968): *The Affluent Society* (Harmondsworth: Pelican); Hymer, Stephen/Rowthorn, Robert (1970): "Multinational Corporations and International Oligopoly: The Non-American Challenge", in: Charles P. Kindleberger, szerk., *The International Corporation*, Cambridge/London: M.I.T. Press, 57-91; Kefauver, Estes (1966): "A nemzetközi vállalat: a nemzetközi vállalat" (M.I.T. Press), 57-91: *In a Few Hands*, Harmondsworth: Pelican; Mielke, Siegfried (1973): Harmondsworth, Harmondsworth, Harmondsworth: Pelican; Mielke, Siegfried (1973): "Multinationale Konzerne: Zur Deformation pluralistischer Systeme", in: Günther Döcker/Winfried Steffani, szerk: *Klassenjustiz und Pluralismus*, Hamburg: Hoffmann & Campe, 362-378; Preiser, Erich (1971): "Property, Power, and the Distribution of Income",

in: "Property, Power, and the Distribution of Income" (Tulajdon, hatalom és jövedelemelosztás): Kurt W. Rothschild, szerk: *Power in Economics*, Harmondsworth: Penguin, 119-140; Riesman, David (1958): "A gazdaság és a gazdaság hatalma: a gazdaság, a gazdaság és a hatalom", szerk: Reinbek: Rowohlt; Whyte, William H. (1956): *Die einsame Masse*, Reinbek: Rowohlt; Whyte, William H. (1956): *Die einsame Masse*, Reinbek: Rowohlt; *The Organization Man*, New York: Simon & Schuster.

- (3) Az oligopólium kiváltságait a kvázi-monopólium kiváltságai erősítik (Preiser): A tulajdon birtoklása vagy ellenőrzése növeli a rugalmasságot az egyén életvitelében, míg a tulajdon hiánya még mindig viszonylagos merevséget kényszerít a bérmunkás számára.
- (4) Míg a szakszervezetek - legalábbis bizonyos határok között - hozzájárultak a bérből élő munkások függetlenségéhez, addig a fizetett alkalmazottak engedelmessége és ~~alkalmatlansága~~ (Riesman híres kifejezésével élve "más irányultsága") a gazdasági cégek egyre nagyobb szervezeti egységekbe való tömörülésével együtt nőtt. A fehérgalléros rétegek abszolút számban és arányban is növekedtek a gazdasági fejlődés során és a gazdasági fejlődés logikájának köszönhetően.
- (5) Végül pedig a multinacionális vállalatok - valójában nemzetközi oligopóliumok - a termelési létesítmények és beruházási kiadások országok közötti áthelyezésével, a nyereség transzferárakon keresztüli áthelyezésével és a nagy mennyiségű likvid eszközök mozgatásával a nemzeti gazdaságok történéseinek egy részét és részét meghatározzák. Dióhéjban összefoglalva, fiskális és devizapolitikát folytatnak anélkül, hogy az egyes kormányok kellőképpen ellenőriznék vagy kontrollálnák hatalmukat.

A pluralista elmélet e struktúrákat, stratégiákat, teljesítményeket és észleléseket figyelembe véve képes összefüggő, csoportorientált alapon magyarázatot adni a korábbi merev osztályszerkezetnek a hivatás és attitűdök szerint differenciált kék- és fehérgalléros rétegekre való tagolódására; a gazdasági befolyás és ellenőrzés továbbra is fennálló egyenlőtlenségeire; a politikai apátia és elidegenedés központi eredetére; az ebből eredő egyenlőtlen esélyegyenlőtlenségekre az érdekek szervezett képviselőit; végül az állami intervencionizmus legfontosabb forrásaira és korlátaira.

Ugyanakkor a pluralista elemzés által felvetett normatív kihívás is nyilvánvalóvá válik: a jelenlegi gazdasági struktúra mellett az egyén nem tudja megvalósítani a benne rejlő lehetőségeket a sokféle társadalmi csoport és társulás révén. A pluralizmus eredendően monistaellenes, hierarchiaellenes, partikuláris implikációi normatív értelemben alkalmassá teszik a megközelítést arra, hogy túllépjen a kapitalista társadalmi-politikai rendszerbe strukturálisan beágyazott partikuláris korlátokon.

V

A jelenlegi pluralizmus tendenciája, hogy "csak bizonyos ágazatokban működik, míg mások továbbra is erősen tekintélyelvűek maradnak",³⁶ természetesen nem csak a társadalom gazdasági alapjára vonatkozik. Amikor először javasolták, hogy elemezzék a társadalmi-

36 Beyme, Klaus von (1980): "A korlátozott pluralizmus politikája? The Case of West Germany", in: *The Case of West Germany*: Stanislaw Ehrlich/Graham Wootton, szerk: Westmead: *Three Faces of Pluralism*, Westmead: Gover, 97. o.

a politikai rendszerek szektorok szerinti bontását, hogy felfedezzük többé-kevésbé pluralista vagy monista jellegüket (ahelyett, hogy a kapitalista képviselői demokráciákat *a priori* pluralistának tekintenénk), három szektor, hierarchikus, tekintélyelvű struktúrájuk miatt azonnal kiemelkedett, mint "pluralista szempontból különálló intézmények": a kormányzati bürokrácia általában; a külpolitikai apparátus különösen; végül a fegyveres erők.³⁷

Ez utóbbival kapcsolatban már akkor is megjegyezték, hogy "a politika nem elhanyagolható részét a legnagyobb mértékben katonai megfontolások határozzák meg", és hangsúlyozták, hogy "következtelen" lenne a katonai területet a pluralizmuson kívül hagyni.³⁸ Azonban ismét a "modern" pluralisták (érthető) kutatási rövidlátása érvényesült, és hozzájárult ahhoz, hogy a politikatudomány nem kapcsolta össze a katonai fejleményeket a már korlátozott pluralista struktúrák fenntartásának (nem is beszélve a kiterjesztésről) problémájával.

A második világháborúban legyőzött legfontosabb európai "tengelyország", (Nyugat)Németország esete jól szemlélteti, hogy a fegyverkezési trendek és a fegyveres erők megléte milyen fontos szerepet játszanak az általában "pluralistának" nevezett demokráciák számára.

A Német Szövetségi Köztársaság, amelyet a potsdami konferencián formálisan demilitarizáltak - a volt "Birodalom" egészével együtt -, hat évig létezett fegyveres erők nélkül (a határvédelmi csapatokat nem számítva), de természetesen nem teljesen szuverén államként. A "katonai alkotmányt" csak 1956-ban illesztették be a nyugatnémet alaptörvénybe, miután azt két évvel korábban módosították, és a védelmi kérdésekben a szövetségi parlamentnek adták meg a törvényhozói hatáskört. 1955-ben Nyugat-Németország csatlakozott az Észak-atlanti Szövetséghez; ugyanebben az évben sorozták be az első ezredekét. Alig két évtizeddel később ezek Európa legnagyobb hagyományos haderejévé bővültek, 12 hadosztállyal és összesen 460 000 katonával rendelkeztek. Ezek, valamint a fegyveres erők igazgatásában dolgozó 180 000 civil alkalmazott (nem számítva a szövetségi köztársaságban állomásozó szövetséges csapatok által alkalmazott 120 000 civilt) 1973-ra a teljes kormányzati személyzet 12,5%-át tették ki.³⁹

A rendelkezésre álló adatok azt sugallják, hogy az egyetemes katonai kiképzés hozzájárul az észlelés és a viselkedés rizikóihoz ("a szükségletek militarizálódása"), ami hajlamos ellensúlyozni a kevésbé konvencionális normák kialakulását, amelyek egybeesnének a pluralista normákkal. Ez különösen hangsúlyos a nyugatnémet esetre, ahol az 1950-es években vezették be az "egyenruhás állampolgár" koncepciót, amely szándékos szakítást jelentett Németország katonai múltjával. Azzal a céllal, hogy az "intra-

37 Narr, Wolf-Dieter (1969): Hannover: *Pluralistische Gesellschaft: Niedersächsische Landeszentrale für Politische Bildung*, pp. 59, 62, 67.

38 *Ibid.*, 62. o.

39 Vö. Schmidt, Manfred G. (1975): *Gesellschaft*, 5, 28. o. "Staatliche Ausgabenentwicklung und Akkumulation im Rüstungssektor der Bundesrepublik", *Gesellschaft*, 5, 28. o.

egységvezetés", a behívottak állampolgári nevelése, fokozatosan katonai "emberi kapcsolatokra" és "antitotalitárius indoktrinációra" redukálódott. 40 Ennek sikertelensége vagy a katonai szocializáció előtti szocializációjuk során szerzett pszichoszociális hiányosságokat - a már említett merevségeket - erősítette meg a behívottakban, vagy az attitűdök "hagyományos" és "konvencionális" szegmentálását kényszerítette rájuk.

"posztkonvencionális" minták, amelyeket az egymásnak ellentmondó katonai és polgári szerepek⁴¹ követelnek meg, de aligha járulnak hozzá egy mélyen pluralista kultúra kialakulásához.

Nyugat-Németország folyamatos katonai kiadásai költségvetési szempontból a jóléti és társadalombiztosítási kiadások korlátjaként hatnak, így hozzájárulva ahhoz, hogy - a tartósan fennálló tömeges munkanélküliség mellett - megghiúsuljon az a bevett pluralista elv, hogy "új" (vagy akár - remélhetőleg - "igazságos") ajánlatot tegyenek azoknak a társadalmi csoportoknak, amelyek életkörülményei romlanak. A csökkenő állami bevételek és az államadósság csökkentésére irányuló erőfeszítések ellenére a védelmi kiadások továbbra is a legmagasabb prioritást élvezik, a munkaügyi és társadalombiztosítási kiadások pedig elmaradnak, a gyermek-, család- és egészségügyi kiadások pedig feltűnően csökkennek,⁴² így a folyamatos katonai fejlesztéseket legalábbis közvetve a nem védelmi célú megszorításokból finanszírozzák. Az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban még erőteljesebben mutatkozott meg a "háború és a jólét közötti kompromisszum" (Peroff)⁴³.

Végül a nyugatnémet kormány aktívan ösztönözte először a fegyverkezési ipar kiépítését, majd koncentrációját. 44 Így a cégek egyrészt egyre inkább a fegyverkezési szerződésektől függték létükben, másrészt a védelmi ipar oligopolista struktúrája lehetővé teszi a nagyvállalatok számára, hogy a korlátozott kormányzati fegyverkezési tervek alól szerződjenek ki, először kapacitásuk növelésével, majd további fegyverrendszerek gyártása és vásárlása mellett kampányolva, arra hivatkozva, hogy ellenkező esetben cégük "összeomlana". 45

40 Vö. Bredow, Wilfried von (1973): Frankfurt: *Die unbewältigte Bundeswehr*: Fischer, 101. o.; Bald, Detlef at al: "Innere Führung und Sozialisation. Ein Beitrag zur Sozi- o- Psychologie des Militärs", in: Reiner Steinweg, szerk: *Unsere Bundeswehr? Zum 25jährigen Bestehen einer umstrittenen Institution*, Frankfurt: Suhrkamp, pp. 137 ss.

41 Vö. Bald et al., op. cit., 151. o.; Wakenhut, Roland (1979): "A katonai szolgálat hatása a sorkatonák politikai szocializációjára, *Armed Forces & Society*, 5, 626-641.

42 Vö. Krasemann, Peter (1985): "Sozialausgaben und Rüstungsfinanzierung in der Bundesrepublik", in: Reiner Steinweg, szerk: *Rüstung und soziale Sicherheit*, Frankfurt: Suhrkamp, 70. o.

43 Peroff, Kathleen (1977): *Journal of Sociology and Social Welfare*, IV, 46-55. o. "The Warfare-Welfare Tradeoff: Health, Public Aid, and Housing", *Journal of Sociology and Social Welfare*, IV, 46-55. o.

44 Például a repülési iparra vonatkozóan lásd Schlotter, Peter (1975): *Rüstungspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Die Beispiele Starfighter und Phantom*, Frankfurt/New York: Campus, pp. 82 ss. Az 1960-as és 1970-es évek hazai fegyverkezési kiadásaira vonatkozó számadatokat lásd: Schmidt, op. cit., 36. o.

45 Nyugat-Németországra vonatkozóan lásd még egyszer: Schlotter, op. cit., 35. oldal. Az Egyesült Királyságra és különösen az Egyesült Államokra vonatkozóan, ahol a stratégia

sokkal nagyobb léptékben volt megfigyelhető, lásd Prins, Gwyn (1983): *Defended to Death*, Harmondsworth: Penguin, pp. 150 ss.

Így nemcsak a "rekonverzió", a polgári termeléshez való gazdasági alkalmazkodás célja nem jelenik meg a vállalati megfontolásokban,⁴⁶ hanem a szervezett és a nem szervezett munkaerőt is bevonják a védelmi ipar önfenntartását célzó lobbizási erőfeszítésekbe.⁴⁷ A fegyverkezési ipar kiépítése vállalkozói és munkásnyomást eredményezett az új, valamint a meglévő fegyverrendszerek további gyártása és exportja érdekében, alásva ezzel a védelmi csökkentések és az átfogóbb leszerelési erőfeszítések támogatását és demokratikus legitimitását, amelyeket minden bizonnyal a nemzeti és nemzetközi pluralizmus szempontjából előnyösnek kellene tekinteni. Ez ismét felveti a lakosság nagy részének értékeinek és normáinak kérdését.⁴⁸

A tőke nemzetközivé válásának következményei számos tudományos vita tárgyát képezték - bár még a politikatudomány pluralista táborából érkező hozzászólások is enyhén szólva ritkák voltak. Ehhez képest a militarizmus nemzetközivé válása, úgy tűnik, jórészt szóba sem került.

Ahhoz, hogy reálisan felfogjuk, mi folyik itt, a militarizmus hagyományos fogalmát nem kevésbé kell felváltani, mint az elszigetelt katonai-ipari komplexum újabb fogalmát. Ehelyett magát a "civil" társadalmat úgy kell elképzelni, mint amely egy olyan rendszer irányába mozog, amelyben a (korábban civil) politika és a (korábban katonai) stratégia közötti különbséget a politikai/ideológiai/katonai/akadémiai/vállalati/szervezett munkaügyi kölcsönhatás közös lendülete erodálja. A folyamat eredménye egy folyamatos technológiai, gyártási és politikai "hadviselési túlterheltségnek" tekinthető, mind minőségi, mind mennyiségi értelemben.

49

46 A rekonverziós szakirodalom áttekintéséhez lásd Albrecht, Ulrich (1979): *Rüstungskonversionsforschung*, Baden-Baden: Nomos. A második világháború utáni releváns tapasztalatok a demilitarizált Nyugat-Németországról és különösen az Egyesült Államokról vannak, ahol némi szisztematikus szövetségi tervezésre került sor.

47 Például 1975/76-ban a legnagyobb nyugat-német védelmi vállalatok üzemi bizottságai a "feszültségmentes régiókból" érkező "átmeneti" (azaz export) megrendelések kormányzati engedélyezését követelték, mert ellenkező esetben "az állam iránti kötelességüket teljesítő kollégák" (!) elveszítenék állásukat. 1980-ban, amikor a munkanélküliség egyre nőtt, a kiel Howaldt hajógyár dolgozói a vezetőség beleegyezésével (!) több órán át sztrájkoltak, hogy nyomatékosítsák követeléseiket két tengeralattjáró gyártása és szállítása érdekében - ami nyilvános kritika tárgyát képezte - a chilei Pinochet-diktatúra számára. Vö. Mechtersheimer, Alfred (1977): *Rüstung und Politik in der Bundesrepublik: MRCA Tornado*, Bad Honnef: Osang, 137. o.; Rodejohann, Jo (1985): "Nicht nur einfach ein Job: Arbeitsplatzrisiken in der westdeutschen Rüstungsindustrie", in: Steinweg, *Rüstung*, 133. o.

48 Ha az ilyen előzetes eredmények további alátámasztásához sokkal több empirikus kutatásra lenne szükség, az egyik probléma éppen az, hogy az ilyen kutatásokat nem támogatta a közös és mélyreható aggodalom, hogy túllépjenek a meglehetősen szűk látókörű érvelésen. "modern" pluralista elemzés.

49 Ezt az átfogóbb megfogalmazásra tett kísérletet Senghaas, Dieter (1972) érvei javasolták: *Rüstung und Militarismus*, Frankfurt: Suhrkamp, 11. o., és Prins, *Defended*, 136. o., 148. o., ss.

Az ilyen militarizálás "finoman, hangtalanul, alig vitathatóan történik sehol".⁵⁰ Mint egy betegség, úgy terjednek az egyre újabb és újabb "kompenzáló fegyverkezés" ideológiai és stratégiai az Első és a Második Világban, és mindkettőből a Harmadik Világba. Ráadásul az USA "létfonosságú" érdekei és az ezek biztosítását szolgáló katonai eszközök egyre inkább globálisan meghatározottá váltak, amint azt az olyan fogalmak jelzik, mint a "hatalom kivetítése" (ami a beavatkozási képességet jelenti), az "előre telepített jelenlét" vagy az "integrált harctér", ez utóbbi az olyan képesség fejlesztésére utal, amely "a hagyományos és/vagy nukleáris tüzek bevetésére a csata teljes spektrumában... az összes U.S. Army units world- wide."⁵¹ A Szovjetunióra, amennyire erőforrásai lehetővé teszik, lehet számítani (ha még nem tette volna meg), hogy követi ezt a stratégiai em- pozícióváltást. Nem kell sokat találgatni, hogy az egyre kifinomultabb globális militarizáció által támogatott társadalmi-politikai struktúrák, értékek és normák nem csak közép- vagy akár rövid távon jelentenek veszélyt az emberi faj túlélésére, hanem azonnali kihívást jelentenek a pluralisták számára mindenhol.

VI

Amikor - két generációval azután, hogy a pluralista elmélet szocialista következményeit először kifejtették - a pluralisták ismét kritikusan értékelték az oligopoli kapitalizmus részvételt ellenző, eredendően monista irányultságát, az is nyilvánvalóvá vált, hogy a "ténylegesen létező" szocializmus már régóta monopolszocializmussá degenerálódott.⁵² Az eurokommunista pártok (különösen a PCI), az ortodoxabb testvérszervezeteik soraiból kilépők, a jugoszláv és a csehszlovák kommunisták újra felfedezték a pluralizmust, mint a

"a szocializmus belső követelménye".⁵³ Elismerték, hogy a pluralista érdekek továbbra is létezni fognak a szocialista társadalmakban, hogy az ilyen társadalmak

"sem a különbségek eltűnését, sem a viszályok és ellentétek megszűnését" nem vonná maga után, és hogy a társadalmi érdekek közötti viszonyokban és ellentmondásokban "egyetlen társadalmi hatalom sem (lehet) abszolút döntőbíró... különösen nem az államhatalom alapján".⁵⁴ A szervezeti autonómia elfogadása nem

50 Senghaas, Dieter (1977): *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik. Plädoyer für Dissoziation*, Frankfurt: Suhrkamp, 223. o.

51 Donn R. Starry tábornok, jelenleg az amerikai gyors bevetési erők parancsnoka, idézi Evangelista, Matthew A. (1983): "Támadás vagy védelem: A Tale of Two Commissions", *World Policy Journal*, 1., 53., 57. o., pp.

52 A kifejezést Kuron, Jacek és Modzelewski, Karol (1969) alkotta meg: *Monopolsozialismus - Offener Brief an die Polnische Vereinigte Arbeiterpartei*, Hamburg: Hoffmann & Campe, különösen a 12-13. oldalon.

53 Lombardo-Radice, Lucio (1965): Salzburg, Salzburg, p. 1. Ekkor a PCI Központi Bizottságának tagja volt.

54 Vö. *ibid.*, 1., 3. o.; Kardelj, Edvard (1962): Belgrád, 6. o., *Über die Prinzipien des Vorentwurfs der neuen Verfassung des sozialistischen Jugoslawien*, Belgrád.

csak "az igazságszolgáltatás, a gazdasági adminisztráció, az oktatási rendszer, a tudomány stb.", hanem a szakszervezetek és nem utolsósorban "a szocialista lehetőségeket nem támogató emberek és csoportok" ⁵⁵ számára is, ami a "szocialista pluralizmus felfedezésének" logikus következő lépése.⁵⁶ A meglévő polgári jogok így megszabadulhatnak a strukturális korlátoktól, amelyek miatt "a kapitalista társadalomban kiszáradtak", és a jelenlegi "merev" pluralizmus "dialogikus" és "dialektikus" pluralizmussá alakulhat át.
57

Ezek az álláspontok közvetlenül befolyásolták az 1968 előtti és alatti csehszlovákiai vitát.⁵⁸ A rövid életű csehszlovákiai kísérlet során nemcsak "a szocialista társadalom pluralista szerkezetének elismerése", hanem az "érdekegyeztetés garanciáinak" ⁵⁹ intézményesítése is elfogadottá vált: Amíg az ország katonai megszállás alá nem került,⁶⁰ a "reformkommunisták" a munkástanácsokat, politikai, termelői és fogyasztói szövetségeket a gazdasági és politikai folyamat "többszörösen autonóm alanyaiként" vetítették előre. ⁶¹

A jugoszláv modell, amely 1950 óta a széleskörű viták és nem kevésbé folyamatos alkotmányos kísérletek és változások egymást követő szakaszain keresztül fejlődött, mindaddig az egyetlen kísérlet maradt arra, hogy intézményesített "a társadalom öngazgató érdekeinek pluralizmusát" ⁶² valósítsa meg egy szerkezeti elv, a delegált rendszer alkalmazásával a társult munka, a társadalmi-politikai ügyek és a közösség/köztársaság/szövetség szektoraiban. Egyre inkább a "ténylegesen létező" szocializmus államvallási hagyományának növekvő kritikájában gyökerezett, amely megfojtotta a munkások jogainak függetlenek általi hatékony képviselését.

55 Lombardo-Radice, *ibid.*; Ingrao, Pietro (1964): in: id.: *Massenbewegung und politische Macht*, Hamburg: "Ein Ansatz zu einer Diskussion über den politischen Pluralismus": VSA,

p. 72. Ingrao akkoriban a PCI Nemzeti Igazgatóságának tagja volt. 1976-ban az olasz képviselőház elnökévé választották.

56 Sláma, Jiří (1968): Sláma: "Die Entdeckung des sozialistischen Pluralismus", in: Josef Skvorecky, szerk: *Nachrichten aus der CSSR*, Frankfurt: Suhrkamp, pp. 191-199.

57 Lombardo-Radice, *ibid.*; Ingrao, op. cit., 75. o.

58 Vö. Klokocka, Vladimir (1966): *Ällam*: "Verfassungsprobleme im sozialistischen Staatssystem", *Der Staat* 5, 74., 78. o.; és id. (1968): *Demokratischer Sozialismus*, Hamburg: Konkret, 33. o.

59 Klokocka, *Demokratischer Sozialismus*, 35. és 41. o.

60 Miután a létező szocializmus alapvető megreformálására tett csehszlovák kísérletet leverték, a "pluralista marxizmust" az ortodox keletnémet SED azonnal elítélte, mivel az "a marxista-leninista pártok ideológiai bomlásához, és ennek következtében az ellenforradalom elszabadulásához vezetett a szocialista táborban". Vö. Klaus, Georg/Buhr, Manfred, szerk. (1976): *Philosophisches Wörterbuch*, Lipcse: VEB Bibliographisches Institut, 940. o.

61 Vö. Sláma, op. cit., 192., 195. o.; Pelikán, Jirí, szerk. (1971): *The Secret Vysocany Congress - Proceedings and Documents*, London: Allen Lane, pp. 202 ss.

62 Kardelj, Edvard (1979): Köln/Frankfurt: *Die Wege der Demokratie in der sozialistischen Gesellschaft*, Köln/Frankfurt: *Die Wege der Demokratie in der sozialistischen Gesellschaft*, Köln/Frankfurt: Europäische Verlagsanstalt, 107. o.

szervezetek,⁶³ a gazdasági tulajdon után a "politikai hatalom kisajátításának" jugoszláv perspektívája⁶⁴ elsősorban (bár korántsem kizárólagosan) a jugoszláv politikai rendszerben változatlanul a Kommunisták Szövetségére ruházott "sajátos hatalmi pozíció" révén sérül.⁶⁵

Nem kevésbé, mint a korábban említett portugál "szegfűforradalom", de az érintett ország számára közvetlenebbül brutális következményekkel, a csehszlovák kísérlet bebizonyította, hogy a szocialista pluralizmus olyan perspektíva, amelynek megvalósítási kísérlete veszélyezteti az atlanti és a ténylegesen létező szocialista "táborok" anyagi és ideológiai érdekeit, és ezért belső és külső ellenállást vált ki. Sokkal drasztikusabban, mint az 1974/75-ös rövid életű portugál tapasztalat, az évtizedes jugoszláv törekvések azt mutatják, hogy a strukturális (azaz szocialista) pluralizmus célt, valamint elhúzódó, nehéz folyamatot jelent, amelyet a külföldi beavatkozásokon kívül a belföldi kompromisszumok és visszalépések, a bürokratikus ellenállás, az egyéni és csoportos önzés is folyamatosan fenyeget.

A strukturális pluralizmus koncepciói azonban legalábbis az intézményi merevséget, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenséget és a politikai apátiát igyekeznek határozottabban csökkenteni, mint ahogyan azt az előrelátható kapitalista és a ténylegesen létező szocialista rendszerszintű feltételek mellett elképzelhető lenne. Az ilyen elképzelések az itt röviden ismertetett jugoszláv és csehszlovák kísérletektől kezdve az 1976-os portugál alkotmányig terjedtek.⁶⁶ Újabbban a

-
- 63 Vö. pl. Marković, Mihailo (1968): Frankfurt: *Dialektik der Praxis*, Frankfurt: Stojanović, Svetozar (1972): A dialektika és a dialektika a dialektikában, magyarul: Suhrkamp, 97 ss: *Kritik und Zukunft des Sozialismus*, Frankfurt: *Kritik und Zukunft des Sozialismus*, Frankfurt: Fischer, pp. 37 ss., 41 ss.
- 64 Horvat, Branko (1979): Hortov: Horvato Horvato: *Some Political Preconditions for a Free Society*, kiadatlan tanulmány, Moszkva: *Some Political Preconditions for a Free Society*, Moszkva: XI. IPSA világkongresszus, 5. o.
- 65 A problémát Kardelj, *Wege der Demokratie*, 68. o., elismeri. Az ország etnikai, kulturális és nyelvi széttagoltsága, amelyet a Jugoszlávia hat köztársasága és két autonóm tartománya közötti mély gazdasági egyenlőtlenségek és féltékenység fokoz, a második legfontosabb akadályt jelenti. A Szerbiában és Horvátországban végzett kutatások rámutattak továbbá a nem kielégítő kapcsolatra és koordinációra a választási rendszer minden szintjén, a formális részvétel és a tényleges befolyás közötti jelentős eltérésekre, valamint a rendszer elégtelen társadalmi reprezentativitására a magasabb szinteken. Vö. Marinković, Radivoje és Tomić, Vinka (1979): *The Functioning and Implementation of the Delegation System in Yugoslavia*, kiadatlan tanulmány, Moszkva: XI. IPSA világkongresszus; Šiber, Ivan et al. (1979): *The Functioning and Realization of the Delegate System*, kiadatlan tanulmány, Mos- cow: XI IPSA világkongresszus. A jugoszláviai vita jó részének az évtizedek során kialakult helyzetéről a közelmúltban készült (a Slovaniában megjelent) áttekintést lásd: Bibič, Adolf (1981): *Interesi in politika*, Ljubljana: Delavska Enotnost. - A pluralizmusról szóló vitát Hun- gárországban is felvették. Vö. Bayer József, József (1983) megfelelő című cikkét: "A pluralizmus mint kényes kérdés", I. rész, *Kritika* 83/10, okt.; II. rész, *Kritika* 83/11 (nov.).
- 66 Az alkotmány alapelveként hirdette meg a "demokratikus ex-presszió és a demokratikus politikai szerveződések pluralitását", hogy "biztosítsa a szocializmusba való átmenetet". Az ipari és mezőgazdasági társadalmi tulajdon formája, "amely a túlsúly felé tendál", a "helyi hatóságok által irányított termelésen és a kooperatív szektoron" kell, hogy alapuljon. Az 1982-es alkotmánymódosítás eltörölte az alkotmányos jogrendszer nagy részét.

Robert A. Dahl (az amerikai kormányzatról szóló elemzéseiben gyökerező) javaslati közé tartoztak "a pluralista demokrácia legjobb lehetőségeinek" megvalósítására "az amerikai és a szovjet status quo radikális alternatívájának" megvalósításával, amely a koncentrált (ál-magán itt, állami ott) gazdasági hatalmat öngazgató piaci szocializmus formájában, külső ellenőrzéssel és a politikai hatalom decentralizálásával kombinálva valósítja meg.⁶⁷ És az "absztrakt alternatívából" visszahozta őket a "valós, partikuláris világok összegére" Michael Rustin (a brit Új Baloldalban szerzett múltjára alapozott) állítása, miszerint a "pluralista szocialista politikát" nem utolsósorban a (feminista, kulturális, környezetvédelmi, munkástervek, atomerőmű-ellenes) egyszemélyes mozgalmak és csoportosulások tapasztalataira támaszkodva kell kialakítani, "amelyekben az egyének értelmet találtak".⁶⁸

Ezeket a fogalmakat itt nem lehet részletesen tárgyalni. A kapitalista és a ténylegesen létező szocialista társadalmak strukturális pluralisták által gyakorolt kritikáiból származó más, hasonló perspektívákhoz hasonlóan ezek is egy közös javaslatcsomagba olvadtak, amely a vállalatok és cégek dolgozóinak öngazgatóására, a fogyasztói szövetségek és jogaik megerősítésére, az erőforrások és beruházások indikatív tervezésére, valamint a mindennapi "társadalmi" és a rendszeres "politikai" tevékenység mélyebb és folyamatosabb összeolvadására összpontosít a szervezeti csoportosulások hálózatán keresztül.⁶⁹ Azzal, hogy a társadalmi és politikai igazságosság tekintetében ragaszkodtak ahhoz, hogy a társadalmakon belül és a társadalmak között több horizontális és vertikális mobilítás, több részvételi demokrácia, kevesebb egyenlőtlenség és hegemonia (idegen társadalmak felett térben, valamint a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásával a jövő nemzedékek felett időben) valósuljon meg,⁷⁰ egy további nemzetközi dimenziót vezettek be, és a katonai intézményt is bevonták a normatív pluralista megközelítésbe.

VII

Már belföldön is megfigyelhető, hogy az elmúlt évtizedben a kormányok egyre inkább arra törekedtek, hogy az (igazságtalanságok enyhítését célzó) szociálpolitikát az államok erőszakos eszközeinek megerősítésével és a rendfenntartás hangsúlyosabbá tételével helyettesítsék.

ez (Mário Soares, a Szocialista Párt főtitkára szerint) "ideológiai teher".

67 Vö. Dahl, Robert A. (1975): *Und nach der Revolution?* Frankfurt/New York: A forradalom és a forradalom: A forradalom és a forradalom, Frankfurt/New York: Campus (ford. id. [1970]: *A forradalom után. Authority in a Good Society*, New Haven/London: Yale University Press), 107, 121, 130. o.; id. (1982): *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven/London: Yale University Press), pp. 129, 202 ss.

68 Vö. Rustin, Michael (1985): Rustin: *For a Pluralist Socialism*, London: Verso, 36., 84., 94., 174. o.

69 A már említett szakirodalmon kívül lásd még Fischer, Ernst (1968): Hamburg: *Auf den Spuren der Wirklichkeit*; Rowohlt; Galtung, Johan (1971): Galtung: *Pluralismus und die Zukunft der menschlichen Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp 1971; Bermbach, Udo/ Nu-

scheler, Franz, szerk. (1973): *Sozialistischer Pluralismus*, Hamburg: Hoffmann & Campe.
70 Vö. Galtung, *Pluralismus und die Zukunft*, küldönösen a 186. oldalon.

a társadalomban, riasztó méretű problémát jelent a pluralisták számára. Mégis, a fegyveres erővel, a katonapolitikával és a nemzetközi fenyegetettségű rendszerekkel kapcsolatos bosszantó problémák - a békekutatás lényegében elszigetelt erőfeszítéseitől eltekintve - kevés figyelmet kaptak. Pedig ezeket a gazdaság demokratizálásával együtt minden meggyőző struktúrájú pluralista kifejtésnek meg kell jelenítenie.

Milyen strukturális változásokat kellene végrehajtani a fegyveres erőkhöz belül, hogy a katonai, merev, hierarchikus értékek ne "ömljenek át" a társadalomba, és hogy a katonai befolyás ne olvadjon össze más érdekekkel a fent említett kapcsolatok kusza hálójába?

Rövid ideig a portugál tisztek - az úgynevezett Fegyveres Erők Mozgalma, vagy MFA -, akik 1974-ben megdöntötték a Caetano-diktatúrát, és akik, mint már említettük, kifejezetten a szocialista pluralizmus mellett álltak ki, megpróbálták választ adni. Ezek a tisztek, akiket a rezsim által Afrikában vívott, egyre kegyetlenebb és reménytelenebb gyarmati háborúk politizáltak, nagyon is tisztában voltak azzal, hogy a hagyományos katonai fegyelmet és professzionalizmust a strukturális változásokkal szemben dicsóító, pusztán "operatív" hozzáállás - ha továbbra is érvényesülne a fegyveres erők körében - milyen veszélyeket jelentene a dekolonizáció, a demokrácia és a gazdasági fejlődés Portugáliában való megvalósítására irányuló programjukra nézve. Ennek megfelelően az MFA - amely kezdetben csak a tisztek, főként a századosok mozgalma volt - mind a fegyveres erők felső és alsó szintjei közötti hierarchikus kapcsolatokat, mind a hadsereg és a civil társadalom közötti elidegenedett kapcsolatokat meg kívánta változtatni.

Amikor 1975 márciusára a hadsereg, a haditengerészet és a légierő számára - valamint a fegyveres erők átfogó szintjén - küldöttgyűléseket hoztak létre, a tisztek, a nem tisztek és a közkatona 4 : 1 arányban képviseltették magukat:

1. Ha a tisztek így megtartották számbeli fölényüket, a lépés a katonai gondolkodás szempontjából mindenképpen forradalmi volt. Az "új", politikailag tájékozott és éber katona lett a keresett, és a parancsnokság és fegyelem dinamikus felfogása - amely az egyszerű, felülről jövő parancsok helyett a csoportos részvétel a döntéshozatali folyamatokban - került előtérbe. A három hadsereg állományába és egységeibe "dinamizáló különítményeket" építettek be, amelyekbe a tisztek mellett mindig nem tiszteket és közlegényeket is bevontak. A küldöttgyűlések mellett az új különítményeket az újjászervezett fegyveres erők legfontosabb jellemzőjévé fejlesztették.

A "kaszárnya demokratizálási kísérlete" - a politizálás, a részvétel és a pluralizmus kombinációja - fontos hozzájárulást juttat a szocialista pluralizmus elméletéhez és gyakorlatához. Azáltal, hogy lehetővé teszi az orga- nizált csoportfolyamatokat és az egyéni részvételt nem csupán a komplex fegyverrendszerek kezelésének - önmagában is egyre fontosabb - technikai ("csapat") szintjén, az ilyen demokratizálás alkalmas lenne arra, hogy átfogó értelemben elősegítse a katonák képzettségét, a közös gondolkodásra és cselekvésre való képességüket. A decentralizáció előnyben részesítésével - a meghatározással

és a kis csoportokban való cselekvés gyakorlata -, ez inkább egy olyan hierarchia ellen hatna, amely a polgári és katonai élet mindennapi tapasztalatai szerint sem humánusnak, *sem* hatékonynak nem bizonyul. A fegyveres erők a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben a civil társadalom szerves részévé válnának.

A katonák csoportos vitájából és részvételéből alternatív javaslatok születhetnek az uralkodó védelmi stratégiákhoz képest - politikai "inputok" a nyilvánosság, a pártok, a parlamentek és a kormányok számára. A nyugatnémet

A "Darmstadti Jel", egy 150 tisztből és altisztből álló csoport, amely az 1983-as rakétatelepítési vita során alakult meg, és amely továbbra is nyilvánosan és szemináriumokon szólal fel a leszerelés felé tett lépések és a nukleáris elrettentési politika alternatívái mellett, példát nyújt az ilyen - egyelőre informális - részvételre.⁷¹

A "részvételi fegyveres erők" kialakulását fokozatos "transzfegyverkezésnek", a "fegyverkezés provokatív, agresszív vagy eszkalációs aspektusainak" fokozatos megszüntetésének, valamint a "legszűkebb és legszigorúbb értelemben vett" nemzetvédelem meghatározásának kell kísérnie.⁷² Egy ilyen folyamat természetesen intézményi és értékbeli változásokat is feltételezne, amelyek "fokozatosan és interaktív módon"⁷³ történnének. A jelenlegi nukleáris elrettentési politikát lépésről lépésre egy "vegyes" stratégiának kellene felváltania, amely a hagyományos katonai, félkatonai (gerilla) és nem katonai (azaz társadalmi) eszközöket kombinálná.⁷⁴

Az ilyen "támadásmentes védelem" - amelyet "védekező védelemnek" vagy "védekező elrettentésnek" is neveztek - azon a felismerésen alapul, hogy a nukleáris védelem egyenlő lenne a nukleáris agresszióval, amely szó szerint megsemmisítené egy társadalom saját lakosságát. Az inoffenzív védelem "éppúgy a politikai ellenállás jele, mint a katonai védelemé".⁷⁵ Ez a jelenlegi kelet-nyugati fenyegetésrendszer alapvető alternatíváját jelenti. A kis, mobil, nagymértékben autonóm (precíziós fegyvereket használó) egységekre helyezett hangsúly, kombinálva a polgári

71 A portugál kísérlet elemzését lásd Eisfeld, Rainer (1984): *Sozialis- tischer Pluralismus in Europa. Ansätze und Scheitern am Beispiel Portugal*, Köln: Wissenschaft und Politik, különösen a III/IV. részek. A portugál törekvés akkor kezdett kisiklani, amikor az MFA megpróbált egyszerre "a forradalmi folyamat motorjaként" fellépni. A katonai frakciók közötti ideológiai törésvonalak hajlamosak voltak megjelenni olyan mértékben, hogy a politikai pártok és a külföldi kormányok most megpróbálták politikai projektjeiket az MFA-ra ráerőltetni. Végül a baloldali egységek lázadását egy gondosan előre megszervezett "centrista puccs" gondosan előkészített intézkedéseivel fojtották el, amely általános tisztogatássá szélesedett, és megszüntette az MFA-t. Ennek következtében a küldöttgyűléseket és a dinamizálódás különítményeit azonnal megszüntették. A hivatásos tisztek ismét előtérbe kerültek; 1976 folyamán amerikai és nyugatnémet katonai tanácsadók özönlöttek Portugáliába.

72 Forsberg, Randall (1984): Forsberg Fbergberg: "The Freeze and Beyond: *World Policy Journal* I., 287., 310. o., 287. o., "A hadseregnek a védelemre való korlátozása mint a leszereléshez vezető út".

73 *Ibid.*, 309. o.

- 74 Vö. Galtung, Johan (1984): Galtung: "Transarmament: A támadástól a védekező védelemig", *Journal of Peace Research* 21, pp. 127-139.
- 75 Kaldor, Mary (1983): *World Policy Journal* I, 14. o. "Beyond the Blocs: Defending Europe the Political Way", *World Policy Journal* I, 14. o.

egy ország csoportjainak és egyesületeinek engedetlensége és erőszakmentes fellépése egyértelműen az itt szorgalmazott "részvételi" fegyveres erők fajtájának kedvez.

VIII

A transzfegyverkezési intézkedések összekapcsolnak a bel- és külpolitikai hatásokat: külpolitikában a bizalomépítő intézkedések és az együttműködés révén, remélhetőleg a "bizalom erényes körének" elindításával; belpolitikában a katonai és civil intézmények részvételi struktúráinak megerősítésével. A pluralizmus, mint olyan fogalom, amelynek középpontjában az egyének - többé-kevésbé (tartósan) szervezett - csoportokhoz és egyesületekhez való tartozása áll, amelyek befolyást gyakorolnak egymásra és a kormányokra, hogy az ellentétes vagy egymást kiegészítő érdekeket eltérő politikává alakítsák, szükségszerűen részvételi fogalom, *feltéve, hogy komolyan vesszük a következményeit. A társadalmi-gazdasági hatalom egyenlőtlen helyzetének - ami a politikai erőforrások egyenlőtlen elosztását jelenti - alapjait és a* ~~ará~~ vizsgálva a *pluralizmus elemzésében strukturális, programjában szocialista lesz. Mivel a részvétel monista akadályai nem csak nemzeti szinten, sem pusztán a gazdaságban és a civil társadalomban találhatóak, a pluralizmusnak nemzetközi és katonai dimenzióval is ki kell egészítenie érvelését.*

Összefoglalva tehát, a pluralizmus, ha nem is redukálódik pusztán ideológiává, a szokásosan elismertnél befogadóbb és ugyanakkor radikálisabb fogalomnak bizonyul - a kapitalista és a ténylegesen létező szocialista társadalmak társadalmi-politikai demokratizálódásának dinamikus elméletének. Amennyiben a Kelet és Nyugat rendszereinek egy ilyen alapvető, ha még csak tétova alternatívája nagyobb teret nyer az európai politikai kultúrában, akkor - kezdetnek - ellenszereként működhetne az ideológiai hegemóniával szemben, amelyet mind a "modern pluralizmus", mind a "demokratikus centralizmus" - érthető okokból és kétes eredménnyel - élvez az egyes "táborokban".

II.
Politikatudomá
ny és
Állami hatalom

2010-ben Leslie A. Pal (Carleton University, Ottawa) és én közösen szerkesztettünk egy kötetet, amely a politikatudomány fejlődését és helyzetét vizsgálta Közép-Kelet-Európában. A könyv fejezetei, amelyeket a vizsgált országok tudósai írtak, az első átfogó beszámolót adták a tudományág intézményesüléséről 19 posztkommunista országban. A kutatás és az oktatás mellett a finanszírozás problémái - beleértve a külföldi kormányok, alapítványok és egyetemek külső támogatását - is széleskörű figyelmet kaptak. A munka a nyugati beavatkozásokat erős külső erőként azonosította, amelyek Közép-Kelet-Európa születőben lévő politikatudományi "kultúráit" a konvergencia irányába terelik. De egy másik külső tényezőt is bemutatott, amely elsősorban a diszciplináris különbségek fennmaradásáért felelős: a "hibrid" politikai rendszerek térnyerését a régióban. Ahol autokratikus elemek maradtak fenn, ott a politikatudomány intézményesülése és függetlensége negatívan érintette. A Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) által ajánlott könyv (Barbara Budrich kiadója) a két szerkesztő által írt bevezető áttekintést tartalmazta, amely itt jelenik meg. Egy rövidebb változat előzetesen megjelent a European Political Science, az Európai Politikai Kutatási Konzorcium folyóiratának 2010. júniusi számában.

A politikatudomány Közép-Kelet-Európában és a politika hatása: A sokféleség tényezői, a konvergencia erői

Leslie A. Pal-lal

1Demokratizációés a "hibrid" rendszerek kialakulása

A politikatudományt néha úgy ábrázolták, mint egy eredendően "erkölcsi" tudományágat, amelyet demokratikus eszmék hatnak át, és amely köteles hozzájárulni a "demokrácia kialakulásához és stabilizálásához".¹ Ez egy erőteljes narratíva, mert etikai legitimitást kölcsönöz a tudományterületnek, amit a politológusok hasznosnak találhatnak azokban az esetekben, amikor a tudományág intézményesítése ellenállásba ütközik.

1 Huntington, Samuel P. (1988): Huntington: "One Soul at a Time: *AmPolScRev* 82, 3, 7., 3, 7.

A történelem azonban feljegyezi, hogy "a politikatudományt nem demokratikus rendszerek alatt is gyakorolták".² Az autoriter államok bizonyították, hogy a tudományágnak van haszna - bár a céljaikhoz igazított, csonka változatban. Egyesek köztudottan anyagi támogatást és hivatalos presztízst biztosítottak a politológusoknak, még akkor is, ha a tudósok és az ideológusok közötti különbségtétel elmosódott.

Az ilyen "tekintélyelvű kísértések" talán csak a tudományág múltjáról való elmélkedés³ kérdései lettek volna, ha az 1989 utáni politikai átalakulás Kelet-Közép-Európában nem utasította volna el "az államszocializmusból Európába és a demokráciába vezető világos és egyszerű út"⁴. Sok esetben a politikai elitek és az egyes szereplők inkább az intézményekért és a hatalomért való küzdelmet választották, mint a "politikai alternatívákért és a szavazatokért való versengést".⁵ A folyamat során a kezdeti, széles körben elterjedt elképzelések az egyenes demokratizálódásról "egyre inkább elhomályosultak... az új... bizonytalanságok miatt".⁶

A hidegháború utáni kezdeti demokratizálódási hullámot a következő követte.

"a hibridizáció még nagyobb hullámaként" emlegetik - ami a demokrácia egy vagy több kulcsfontosságú jellemzőjének, például a szabad és tisztességes, versenyen alapuló választásoknak, a polgári szabadságjogoknak és a kormányok elszámoltathatóságának folyamatos (és nem "átmeneti") hiányát vagy eltörlését jelenti. Az eredmény többé-kevésbé "hibrid" rendszerek lettek.⁷ A közép-kelet-európai posztkommunista országokban a demokrácia ebből következő állapotának értékelésére tett közelmúltbeli kísérletek a balti államok esetében a "13 év után sem nőtt ki teljesen a "serdülőkorból"⁸, Románia esetében pedig a "végtelennek tűnő átmenet"-ig terjedtek.⁹ Mirroring the actual variety of both democratic and "hybrid" cases, classifications at present include "consolidated democracies" (such as the Czech Republic, Hungary,

2 Easton, David/Gunnell, John G./Stein, Michael B. (1995): "Bevezetés", in: id. (szerk.): *Regime and Discipline. Democracy and the Development of Political Science*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 3.

3 Vö. pl. Eisfeld, Rainer/Greven, Michael Th./Rupp, Hans Karl (1996): *Politikai tudomány és rendszerváltás a 20. századi Németországban*, New York: Nova.

4 Hankiss Elemér (2002): "Briliáns ötletek vagy briliáns hibák? Tizenkét év társadalomtudományi kutatás Kelet-Európában", in: Max Kaase/Vera Sparschuh (szerk.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe*, Berlin/Budapest: GESIS/Collegium Budapest, 21.

5 Christensen, Robert K./Rakhimkulov, Edward R./Wise, Charles, R. (2005): "Az ukrán narancsos forradalom: *Kommunista és posztkommunista tanulmányok* 38, 228.

6 Hankiss, ibid.

7 Levitsky, Steven/Way, Lucan A.: *Versengő autoritarizmus: The Emergence and Dynamics of Hybrid Regimes in the Post-Cold War Era*, kiadatlan kézirat, http://sitemaker.umich.edu/comparative.speaker.series/files/levitsky_with_bibil.pdf, accessed 11/12/2009, 4, 20.

8 Reetz, Axel (2005): "Parlamente in Estland, Lettland und Litauen: Die vierten Parlamente in Estland, Lettland und Litauen: Ähnliche Voraussetzungen, verschiedene Pfade", *ZParl* 36, 347, 348.

9 Mungiu-Pippidi, Alina (2001): "A populizmus visszatérése - A 2000-es romániai választások",

Kormány és ellenzék 36, 252.

Lengyelország vagy Szlovénia), "hibás demokráciák" (pl. Albánia, Bli Moldova, Románia, Ukrajna) és "versenyképes autokráciák" (pl. Arme- nia, Fehéroroszország, Grúzia, Oroszország).¹⁰

Nem szabad túlságosan sötéten látni a posztkommunista országok képét a nyílt autokrácia és a liberális demokrácia közötti "szürke zónában" ¹¹ · Míg Szlovákiát 1994 és 1998 között a "versenyképes önkényuralom" jelzővel lehetett volna illetni,¹² az 1998-as választások - amelyeket egy ellenzéki koalíció nyert meg - visszavezették az országot a demokratizálódás útjára. A 2002-es és 2006-os választások megszilárdították a - Freedom House jelenlegi felmérése szerint - "pluralista demokrácia" és "élénk" civil társadalom kialakulását. ¹³ Ukrajna a 2004/2005-ös "narancsos forradalom" során a konszolidált demokrácia felé vezető út "félidejében" került ki a versengő autokráciából,¹⁴ még ha a heves belharcok azóta gátolják is a további fejlődést. Szerbia, amelyet a Milosevic-rezsim késői bukása (2000) és a Montenegróval való egyre inkább diszfunkcionális unió (2003-2006) hátráltatott, egy új (bár egyelőre elégtelenül végrehajtott) alkotmány keretében tett demokratikus előrelépést. ¹⁵

A helyzet sokkal fényesebbnek tűnne, ha Oroszországban nem következne be tekintélyelvű fordulat, és nem vetne árnyékot a régió demokratizálódási folyamatára. 2000 és 2008 között Vlagyimir Putyin és a politikai szereplők egy támogató csoportja versenyképes autokráciát hozott létre, amely egy gumibélyegzős parlamenttel, a választások versenyképességének korlátozásával, a független média és újságírók zaklatásával, a hatalmi ágak horizontális szétválasztásának drasztikus csökkentésével, a civil társadalom széleskörű szabályozásával, valamint a szólás- és gyülekezési szabadság akadályozásával jellemezhető. ¹⁶

10 Vö. Levitsky/Way, *ibid.*, 1, 2, és Melville, Andrei (2008): *Oroszország a mai világban*: UNISCI Discussion Paper No. 17 (május), 56.

11 Croissant, Aurel/Merkel, Wolfgang (2004): 5. szám, különszám: "Bevezetés", *Democratization* 11 No. 5: Megszilárdult vagy hibás demokrácia? A rendszerváltás problémái, 3.

12 Az ezzel ellentétes nézetet lásd Henderson, Karen (2004): "A Szlovák Köztársaság: *Democratization* 11 No. 5 (n. 11), 148/149 et passim.

13 Vö. Levitsky/Way, 1; Geoffrey Pridham (2003): "A 2002. szeptemberi szlovákiai parlamenti választások: Its Systemic Importance", *Government and Opposition* 38, 334; www.freedomhouse.hu/index.php?option=242:nati-ons-in-transit-2009&ca, hozzáférés: 2009. 12. 11., 480, 481.

14 D'Anieri, Paul (2005): "Az utolsó hurrá: *Communist and Post-Communist Studies* 38, 248; lásd még Christensen és mások (4. o.), 228.

15 Vö. az Európai Közösségek Bizottsága (2009): *Szerbia 2009. évi helyzetjelentése*, COM(2009) 533, 6/7.

16 Áttekintést lásd Beichelt, Timm (2004): (11. sz.), különösen 120 ss., 126 ss.; Stykow, Petra (2008): "Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine", *Democratization* 11 No. 5 (n. 11), különösen 120 ss., 126 ss.; Stykow, Petra (2008): "Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine": "Die Transformation des russischen Parteiensystems: Regimestabilisierung durch personalisierte Institutionalisierung", *ZParl* 39, különösen 773/774, 784.

A 2001-ben Putyin politikájának támogatására alapított elnöki párt, az "Egységes Oroszország" két sikeres parlamenti választáson kétharmados többséget szerzett, és a pártok "összorosországi" bejegyeztetését előíró választási jogszabályok, az állami források pártos felhasználása és a média elfogult tudósításai révén a mandátumok kétharmadát szerezte meg.¹⁷ A 2005-ig népi választásokon megválasztott regionális kormányzókat az elnök kinevezettjei közé sorolták. A nem kormányzati egyesületeket, a másként gondolkodó tüntetőket és a nem állami médiát korlátozó jogszabályok alapján akadályozták és támadták, néha jogtalanul is.¹⁸ A civil társadalomnak szóló üzenet félreérthetetlen volt: az államhatalom számára károsnak ítélt csoportokat vagy személyeket bélyegzik.

Putyin politikáját a közigazgatási kapacitás megerősítésének, a politikai stabilitás megteremtésének és a gazdasági jólét biztosításának szükségességével indokolta az 1990-es években az oroszok többsége által tapasztalt politikai zűrzavar és gazdasági nélkülözés hátterében. Természetesen a rendszer "legitimitását a polgárok széleskörű támogatásából nyeri",¹⁹ amit Putyin magas lakossági támogatottsága is bizonyít.

A demokratikus teljesítménybeli eltérések így a régió posztkommunista államainak sajátos jellemzőjévé váltak. Húsz évvel a Szovjetunió és a Varsói Szerződés rendszereinek összeomlása után Közép- és Kelet-Európában nem köszöntött be a demokrácia általános korszaka. A kommunizusból való különböző ideológiai és intézményi következményekkel járó átmenet sokfélesége egyértelműen befolyásolta a politikai tanulmányok fejlődő tudományágát, és változásokat eredményezett a fogalmakban, elméletekben, módszerekben és kutatási napirendekben.

2" Tudományos kommunizmus", rezsimhibridizáció és ideológiatifolytonosság a politikatudományban

Oroszország közelmúltbeli politikai fejlődésével, mint első példával, nem meglepő, hogy a 2000-es évek elején "a politikai rendszer reformjai" "drámai...

17 Vö. az EBESZ megfigyelő missziójának a 2003-as parlamenti választások megfigyeléséről szóló jelentését a www.osce.org/odihr-elections/14523.html oldalon (hozzáférés: 2009.12.11.); lásd még az EBESZ jelentését a 2004-es elnökválasztások megfigyeléséről (www.osce.org/odihr-elections/14520.html, hozzáférés: 2009.12.11.). Az orosz korlátozások miatt a 2007-es parlamenti és a 2008-as elnökválasztást az EBESZ megfigyelői bojkottálták. A 2009. november 21-én tartott 11. "Egységes Oroszország" kongresszuson Putyin utódja, Medvegyev megerősítette és bírálta a regionális választások adminisztratív manipulációját.

18 Vö. Amnesty International (2008): Dokumentum - Orosz Föderáció: Freedom Limited. The Right to Freedom of Expression in the Russian Federation (www.amnesty.org/en/library/asset/EUR46/008/2008/en/32ee.118-8f09-4e99-8c47-f7eddbee710f/e, hozzáférés: 2009.12.11.).

19 Sztjokov, *ibid.*, 773.

ly megváltoztatta" az orosz politikatudomány kutatási napirendjét.²⁰ A "választási verseny látható csökkenése" és a "választási politika visszaszorulása" "a választási folyamatok tanulmányozásának kilátásait" ígérte. A regionális kormányok hatalmának korlátozása "leszűkítette a regionális politikai tanulmányok területét". Végül "a politikai elitok toborzásának és rotációjának átláthatatlan jellege megnehezíti az e dinamikák kutatását". A tudományágot elkerülhetetlenül megterhelik, sőt, torzítják azok a rendszerek, amelyekben működik: a politikai és intézményi fejlemények "kritikusak a politikatudomány perspektívái szempontjából"²¹.

Szélsőséges eset Fehéroroszország, ahol a "hivatalos" politikatudomány - egy megosztott szakmai közösség részeként - hozzájárult a "fehérorosz államiság" ideológiájának kialakításához, amelyet az autokrata elnök, Alekszandr Lukasenko támogatott. Ennek az ideológiának a retorikája azt az üzenetet igyekezett népszerűsíteni, hogy létezik egy "sajátos [kollektivisták] fehérorosz emberiség", és következésképpen egy sajátosan fehérorosz - államközpontú és nyugatellenes - "gazdasági, társadalmi és politikai fejlődési út".²² Ebben a hivatalos értelmezésben "a fehérorosz hagyomány alapvető forrásának a szovjet korszakot tekintik", és a fehérorosz ideológiának meg kell őriznie ennek a tapasztalatnak egy jelentős részét.²³

Az ilyen ideológiai folytonosságot nemcsak a fehérorosz kormány támogatta kifejezetten, hanem Romániában is, ahol a PCR tagjai létrehozták az 1989 utáni Nemzeti Megmentési Frontot, és ahol a később megalakult Szociáldemokrata Párt "rekonstruált" kommunista 1990-ben és 1992-ben országos választásokon győztek. Az akadémián a "tudományos kommunizmus" oktatói egyidejűleg "megváltoztatták szókincsüket, anélkül, hogy a politikáról alkotott felfogásukat kibontották volna a lenini magból". Az egymást követő kormányok létrehozták a szükséges állami "folytonossági intézményeket", így "e hálózat tagjai" sikeresen állandósították a politikának "a nacionalizmusnak és a vulgármarxizmusnak köszönhető" megközelítését.²⁴ Ahogy Fehéroroszországban, úgy itt sem ez a teljes kép: számos egyetemi tanszék és agytröszt vállalt szerepet a koncepcióváltás közvetítőjeként. De egyelőre nem alakult ki a nevéhez méltó román politikatudományi közösség.

20 Ezt és a következő idézeteket lásd: Ilyin, Mikhail/Malinova, Olga (2008): "Politológia Oroszországban: *GESIS Newsletter*, különszám: Political Science Research and Teaching in the Russian Federation, 11. szám.

21 Ezek a fejlemények természetesen elvileg nem zárják ki az összehasonlító és a kritikai tanulmányokat sem. Ez utóbbiak hiányáról lásd alább. Ami az előbbit illeti, a cikk egy vezető orosz komparatista véleményét parafrazálja, aki "meglehetősen kritikus" részterületének állapotát illetően.

22 Bekus, Nelly (2008): "Európai Fehéroroszország kontra állami ideológia: *Lengyel Szociológiai Szemle* 163, 273, 274, 275/276, 274, 275/276. 23 Ibid. 276, 277.

24 Barbu, Daniel: "Politikatudomány - Románia" (2002), in: Kaase/Sparschuh (4. sz.), 327, 331, 338.

Az ideológiai folytonosság, amely fogalmi és módszertani korlátokat egyaránt magában foglal, más okból is fennmaradhatott, még kormányzati segítség és támogatás nélkül is. Ott volt a "tudományos kommunizmusban" képzett oktatók, köztük jogászok, szociológusok, filozófusok "túlélésének" tényezője. Albániában például az 1990-es évek - a kormányzati korrupció, a gazdasági és politikai zűrzavar, az oktatási intézmények szervezeti és működési problémái miatt - lényegében egy elveszett évtized volt. Néhány oktatót küldtek európai egyetemekre, hogy elsajátítsák a modern megközelítéseket, de a politikatudomány valódi tudományos diszciplínája csak 2000-ben indult el. Úgy tűnik, hogy Moldovában az alacsony akadémiai fizetések fennmaradása és a törekvő újoncok hiánya jobban hozzájárult ehhez a "túléléshez", mint az, hogy a 2001-es és 2005-ös választásokon a meg nem reformált kommunista párt közel egy évtizedre visszatért a hatalomba. Valójában ezek a "túlélők" olyannyira megmaradtak, hogy jelenleg a marxista-leninista és a nyugati megközelítéseket egymás mellett követik. Szerbiában a Milosevics-rezsim és a rezsimhez közel álló struktúrázók fennmaradása szintén akadályozta a tudományág fejlődését a 21. században.st . A helyzet nem sokban különbözött Örményországban és Szlovákiában - ahol a "tudományos kommunizmus" tanárainak többsége meg tudta tartani pozícióját a "bársonyos" forradalom alatt és után -, vagy Ukrajnában, ahol a képzett fiatalabb politológusok képzése nehézségekbe ütközött.

A Cseh Köztársaságban ezzel szemben a politológusok új generációjának 1989 után gyorsan toborozták az elsősorban nyugati módszerekben és megközelítésekben képzett szakembereket. A marxista-leninista káderek befolyása továbbra is marginális maradt. A generációváltás Bulgáriában és Észtországban is döntő szerepet játszott. Litvániában más megközelítést alkalmaztak: a munkaszerződések a tudósoktól publikációs kötelezettséget követeltek meg, és ahol a "tudományos kommunizmus" professzorai nem publikáltak, ott a szerződést felbontották. Az egyesülés utáni Német Demokratikus Köztársaság²⁵ kivételével azonban sehol sem bocsátották el a marxizmus-leninizmus oktatóit.

Három esetben - Magyarországon, Lengyelországban és Szlovéniában - egy másfajta folytonosság nyomta rá bélyegét a fejlődő tudományra, ami első pillantásra inkább előnyösnek, mint hátrányosnak tűnhet. Az 1960-as és 1970-es években ezek az országok különböző okokból "a szellemi élet ellenőrzött liberalizációját éltek meg, bár a szigorú ortodox politika némi visszatérésével."²⁶ Szakmai kapcsolatok alakultak ki (újra) a nyugati tudósokkal és egyetemekkel, és a politológusok számára az "IPSA-kapcsolat" különösen fontossá vált. Lengyelországban már 1957-ben, az "októberi olvadás" után eltörölték a kötelező marxizmus-leninizmus kurzusokat. A kötelező politikatudományi órák egy évtizeddel később érkeztek Szlovéniában...

25 A részleteket lásd: Eisfeld/Greven/Rupp (3. sz.), 151, 161/162.

26 Gebethner, Stanisław/Markowski, Radosław (2002,^{rev} 2009): *Tudásbázis Társadalomtudományok Kelet-Európa*, Berlin: GESIS, 4 (hozzáférés: 2009.11.15.)

nia, a jugoszláv vezetés meghiúsult kísérletei az "önigazgató szocializmus" ²⁷ terén az 1960-as években a politikatudomány intézményesüléséhez vezettek. Magyarország későn jött: csak az 1980-as években, az 1979-es moszkvai IPSA világtalálkozást ²⁸ követően alakultak ki "az úgynevezett "legitimációs" viták", amelyek "megteremtették a politikatudomány intézményesülésének színterét", és csak ezután folytak bizonyos "politikatudományhoz kapcsolódó kutatások". ²⁹ Magyarországon a "tudományos szocializmus" tanszékek egészen 1989-ig fennmaradtak, még akkor is, ha a nyugati fogalmak és keretek egyre inkább becsúsztak a kötelező kurzusokba.

Ez minden esetben ambivalens helyzetnek bizonyulna, hasonlóan ahhoz, amit az orosz diszciplinával kapcsolatban is megjegyyeztek az állítólag a Szovjetunióban a politikai tanulmányok által "korlátozott (többnyire kronológiai vagy földrajzilag távoli) témakörökben... más diszciplinák álcája alatt" lefektetett "alapkutatással" kapcsolatban. Az ideológiai fogalmak behatoltak a kutatásba és fennmaradtak: ezek a tanulmányok alakították ki a "terminológiai konvenciókat", amelyek továbbra is "akadályozzák a fejlettebb kutatási megközelítések fejlődését... a posztsovjét Oroszországban". ³⁰

Egyrészt a korai kutatási, publikációs és oktatási tevékenység már 1989 előtt is hozzájárult a politikatudomány "státuszának megerősítéséhez". Amint a politikai átalakulás folyamata beindult, már rendelkezésre álltak bizonyos szellemi és intézményi erőforrások, amelyek alapján a tudományág tovább fejlődhetett. Ennek ellenére a végeredményt a szlovén esetben "viszonylag gyenge" diszciplinának ítélték - "még az ország más társadalomtudományaihoz képest is". Az erőforrások korlátokként hatottak: gyakran "túlságosan normatív álláspont" uralkodott; az empirikus kutatások ritkák voltak; a tudományág fontos részterületeit elhanyagolták; hiányoztak a képzett oktatók. ³¹ A lengyel politikatudomány esetében azzal érveltek, hogy "ez a sajátos örökség nagy valószínűséggel a fő tényező", amiért a tudományág "nem virágzott olyan látványosan 1990 után", mint azokban az esetekben, ahol "fejlődését a semmiből kezdték". ³² A lengyel politikatudományt a "nulláról" kezdték fejleszteni.

27 Vö. Sekelj, Laslo (1992): "Südosteuropa 41, különösen 326, 329, 330.

28 A "békés egymás mellett élés" gyakorlata a Lomonoszov Egyetemen, amelynek hallgatói nem vehettek részt az üléseken, amelyeken gyakran heves viták zajlottak.

29 Szabó, Máté: "Politikatudomány - Magyarország" (2002), in: Kaase/Sparschuh (é. n. 4), 258, 260.

30 Az itt idézett cikk példaként említi az etnikai politikai tanulmányokat, de hozzáteszi, hogy a szovjet társadalomtudományok által bevezetett sztereotípiákból eredő nehézségekkel "a politikatudomány más részterületein is találkozhatunk": Iljin/Malinova, *ibid.* (n. 20), 10.

31 Vö. Bibič, Adolf (1996): "A politikatudomány fejlődése Szlovéniában: Democratization and Transformation of the Discipline", *European Journal of Political Research* 29, 426/427, 428, 444. Egy szakasz Danica Fink-Hafner (2002) tanulmányában: "Politikatudomány - Szlovénia", in: Kaase/Sparschuh (é. n. 4), 362, feliratot kapott: "A tudományág újradefiniálása 1990 óta: egyik perifériáról a másikra?" címmel.

32 Gebethner/Markowski, *ibid.* (n. 32), 5.

3 A funkcionalizmus túlsúlya, a kritikai elméletek hiánya

A tudományág kezdeteinek hátterében két jellemző állt gyakorlatilag minden közép-kelet-európai országban. Ezek egyrészt az imént említett, túlságosan normatív álláspont (a "ténylegesen létező szocializmus" feltételezett érdemeiről szóló dogmák miatt), másrészt az empirikus kutatások szűkössége (a hivatalos állítások és a deviáns valóság közötti szakadék feltárásának elkerülése érdekében). De természetesen ezek a jellemzők nem magyarázzák meg a koncepcionális és módszertani következményeket az átalakulás során és után. A litván politikatudományban uralkodó tendenciák még nem publikált, Dovile Jakniunaite és Inga Vinogradnaite által előzetesen készített értékelése segíthet néhány általános következtetés levonásában a vizsgált régióról:

"A kutatási napirendet jelentős mértékben a nemzeti politikai aggodalmak... [és] a politikai folyamatok jelenlegi problémái alakítják... A szélesebb körű, nemzetek közötti összehasonlításoktól... vonakodnak... és általában az alkalmazott kutatás felé orientálódnak... A módszertani és metaelméleti vita gyakorlatilag hiányzik."

Ebből a nézőpontból három hipotézist vezetünk le a tudományág fejlődésére vonatkozóan az európai posztkommunista országokban:³³

1. A funkcionalista, institucionalista és neoinstitutionalista megközelítések uralkodnak a közép-kelet-európai politikatudományban. A politikai tanulmányok nagyrészt a meglévő kormányzati rendszerek "menedzselésére" összpontosítanak.
2. A kritikai elméletek szinte teljesen hiányoznak.
3. Az (1) és a (2) tézis egyformán érvényes a konszolidált demokráciákra, a defektív demokráciákra és a kompetitív autokráciákra. Ezért a különböző rendszerek és a különböző politikatudományi megközelítések közötti kapcsolatra vonatkozó fenti feltételezést részben módosítani kell.

Fehéroroszország ismét kényelmes kiindulópontot kínál. Ahogy Svetlana Naumova összefoglalta: "Nincs egyetlen olyan kormányzati kutatóegység sem, amely az államépítésen kívül bármilyen más kérdéssel foglalkozna. Továbbra is az etatista sémák és a szűk ~~intézmény~~ megközelítés uralja a napirendet."³⁴ Magyarországon, mivel a kilencvenes évek eleji közlemények a politikai intézményeket hangsúlyozták, azóta is az "intézményi megközelítés uralkodik" (Arató/Tóth). Vagy vegyük Bulgáriát ("...a demokratikus konszolidáció, az intézményépítés, a hatalom, a tevékenység, a kormányzati központok kapcsolatai" mint "'forró témák'...intézményi megközelítésből vizsgálva", az elitek és stratégiák tanulmányozása pedig további hangsúlyt ad - Kostova/Avramov); emeljük ki a cseh politikatudományt, ahol Holzer/Pšeja szerint "jelenleg az intézményekre és a politikai viselkedésre összpontosítanak"; jelezzük Észtországot, ahol az institucionalizmus dominál az elmúlt években.

33 Az első kettőhöz lásd már Hankiss, *ibid.* (n. 4), 20, 22.

34 Ez és a következő értékelések az Eisfeld és Pal által szerkesztett könyv fejezeteiben

olvashatók, amelyhez a jelen cikk bevezetesként szolgált.

a politikai döntéshozatalról és a pártrendszerrel szóló tanulmányok (Pettai); válasszuk Moldovát (...az intézményi és funkcionális módszerekre alapozva a publikációk többsége továbbra is leíró jellegű" - Mosneaga); Szerbiát ("a pártokról szóló tanulmányok túlsúlya... az intézményépítésre összpontosít... többnyire leíró jellegű" - Pavlović), vagy Szlovákiát (a hangsúly ismét az intézményeken van - Rybar). Ugyanaz a minta bukkan fel újra és újra.

Bizonyos szempontból ez aligha meglepő. Egy új politikai rendszer létrehozása - parlamenti vagy elnöki demokrácia, (beépített vagy hiányos) fékek és ellensúlyok, népi többség, jogállamiság, politikai pártok és frakciók - azt jelenti, hogy a politikatudomány, amint intézményesül, automatikusan a rendszer működésének magyarázatához fordul. Ez az autokráciákra is érvényes, amelyeknek - mint már az elején említettük - szintén hasznát veszik az ilyen információknak. Bizonyos mértékig a politikatudomány minden olyan országban, ahol új politikai intézmények vannak, leíró és institucionalista lesz. A probléma nyilvánvalóan az, hogy milyen mértékben, és hogyan nőhet túl ezen a fókuszon?

Számos országban (Örményország, Horvátország, Litvánia, Moldova, Moldova, Románia, Szerbia) a belföldi kormányzat és politika elemzése nem vagy csak ritkán jutott el az összehasonlító szintre. Más országokban, például Bulgáriában, Észtországban, Grúziában, Magyarországon, Lettországon, Szlovákiában és Ukrajnában az összehasonlító munka - különösen területi tanulmányok formájában, más posztkommunista országok és átalakulási folyamatokat is beleértve - már korán jelentőségre tett szert. Oroszországban egy ambiciózus összehasonlító projekt eredményeként nemrégiben jelent meg a *Modern világ politikai atlaszának* index alapú kiadása, amelynek változói az állami kapacitás és a nemzetközi befolyás lehetőségeinek forrásaitól az életminőségen, a demokrácia intézményi alapjain át a külső és belső fenyegetésekig terjednek³⁵.

A marxizmus-leninista ideológia (vagy a volt jugoszláv államokban az eredetibb "marxi" megközelítés) elhúzódó hatása két, kezdetben eltérő következményt eredményezett, amelyek a politika és a társadalom kritikai elméletének mai gyakorlatilag teljes hiányában egybeesnek. Néhány esetben a szovjet időszak antiempirikus normativizmusa megszokásformálónak bizonyult, aminek következtében ez a (megint csak) "túlzottan normatív álláspont" az átmenet után is fennmaradt - mint például Romániában, Szerbiában vagy Csehországban -, legalábbis egy ideig. Az esetek többségében a marxista vagy marxista ihletésű megközelítések lejáratása kiterjedt a normatív felfogásokra mint olyanokra is. "A közösség

35 Vö. Melville, *ibid.* (10. sz.), 56/57. o. et passim, és id. (szerk., 2009): *A modern világ politikai atlasza*, Moszkva: MGIMO University Press. A 192 ország közül Oroszország a 7. helyen áll a nemzetközi befolyás és a 27. helyen az államképességi indexen, de az életminőség tekintetében csak a 73., az intézményi demokratikus potenciált tekintve a 93., a fenyegetettség indexen pedig a 81. helyen áll (beleértve az AIDS-et, a demográfiai hanyatlást és a nem diverzifikált exportot). A "demokrácia intézményi alapjainak" értékeléséből Melville és munkatársai arra a következtetésre jutnak, hogy Oroszország nem "hajlik" sem a "manifeszt autokráciák", sem az "érett demokráciák" felé (*Politikai atlasz*,

200).

'normativisták' kicsi" - egy kijelentés a litván politikatudományról³⁶ amely a legtöbb közép-kelet-európai országról elmondható.

Két kivételt említhetünk. Az egyik a Ljubljana-i Egyetem Társadalomtudományi Intézete, amely 2006 óta a Kritikai Politológia Kutatóközpontot is magában foglalja. Ennek a központnak a munkája "a társadalom kritikai elméletén alapul, amely a "frankfurti iskola" által kidolgozott elmélethez hasonló" (Zajc).³⁷ A második a Zágrábi Egyetem Politikatudományi Kara, ahol a horvát tudósok a kelet-európai átalakulási folyamatokkal kapcsolatos kutatásaikba a demokrácia "csökkent" altípusait is bevonják, vizsgálva a demokratikus deficit hosszú-, közép- és rövid távú "okait".³⁸

Általában a nyugat-európai, skandináv és amerikai tudósok, egyetemi tanszékek és alapítványok, az Európai Unió, az amerikai, brit és francia kormányprogramok befolyása ösztönözte a közép- és kelet-európai politológiai "kultúrák" összeolvadását egy empirikusan orientált, a nemzeti politikai rendszerekre, az összehasonlító politikára, az európai tanulmányokra és a nemzetek közötti kapcsolatokra összpontosító politikatudományi "főáramba". Az egész régióban a tudományág az aktuális politikára és a politikaformálásra (megfigyelés, közvélemény-kutatás, szakértői vélemények nyújtása), valamint az alkalmazott kutatásra helyezi a hangsúlyt. Ennek a tendenciának kedvezett a számos, gyakran nyugati alapítványok által finanszírozott nem kormányzati kutatóintézet és elemzőközpont ("agytrösztök") megjelenése, amelyeknek bevallott küldetése, hogy hozzájáruljanak a civil társadalom fejlődéséhez és a demokrácia megszilárdításához. Bulgária és Grúzia különösen szembevetendő példák; az utóbbi esetben ezeket az intézményeket "a társadalomtudományok terjesztésének hatékony alapjának és a grúziai társadalomtudományi fejlődés sajátos jellemzőjének" ítélték.³⁹ A nyugati tanácsadás és finanszírozás közelebbi vizsgálata indokoltnak tűnik.

4. Nemzetközi adományozók és partnerek szerepe

A Szovjetunió összeomlása és az ezzel együtt járó szuverén államok felemelkedése, amelyek többsége "modernizálni" akart, példátlan lehetőséget teremtett a Nyugat, a hidegháború "győztese" számára. A modernizáció természetesen bizonyos mértékig "nyugatiasodást" és legalábbis kezdetben még bizonyos fokú amerikanizálódást is jelentett. A Világbank, az UNDP, az OECD, a kétoldalú adományozó ügynökségek, az alapítványok és a nem kormányzati szervezetek tanácsadói ellepték a régiót, és az úgynevezett "legjobb gazdaságpolitikai gyakorlatok" (piacgazdaságok létrehozása jogi reformok, privatizáció, és

36 Vö. a fent említett Jakniunaite és Vinogradnaite értékelését.

37 Mint a 34. pontban.

38 Mint a 34. pontban.

39 Mint a 34. pontban.

84

a szabályozás megszüntetése), az infrastruktúra, a kormányzás és az alapvető intézmények (pl. egészségügyi és oktatási intézmények).

A gyakorlat nagymértékben a "szívek és elmék", különösen az elmék megnyerésén múltott, és azon, hogy az emberek a szó szoros értelmében átalakítsák a kormányzatról, a vezetésről, a jogról vagy az emberi jogokról alkotott gondolkodásmódjukat. Ezenkívül a kommunizusból a posztkommunizmusba való sikeres átmenet (amelyről kezdetben optimistán feltételezték, hogy stabil demokratikus, piaci társadalmakat eredményez) azt jelentette, hogy a régi eliteket át kell téríteni az új eszmékre, és fel kell nevelni egy új elitgenerációt, amely jobban megfelel a posztkommunista világnak.

A felsőoktatási rendszer volt ezeknek az erőfeszítéseknek a nyilvánvaló célpontja. Ironikus módon, míg a kommunizmusban a társadalomtudományokat, különösen a politikatudományt, a közpolitikát és a közigazgatást a "tudományos szocializmus" és a marxizmus-leninizmus változatai eltiporták, ha nem is irtották ki, addig a nyugati szervezetek és kormányok pontosan ezeket a tudományágakat célozták meg, hogy a politikai rendszerben demokráciát, az államon belül pedig demokratikus közigazgatást és közpolitikai döntéshozatalt teremtsenek. Bár természetesen volt némi érzékenység a helyi körülmények és büszkeség iránt, a napirend alapvetően olyan reformok ösztönzésére irányult, amelyek ezeket a tudományágakat a nyugati normákhoz igazítják. Azt is el kell mondani, hogy a legtöbb országban az e tudományágakhoz tartozó akadémikusok ki voltak éhezve a nyugati módszerek, elméletek, megközelítések és módszerek megismerésére. Készséggel fogadták el és vettek részt ebben a "tudástranszferben", részben azért, mert sok esetben (kelet-európai mércével mérve) hatalmas új források áramlottak a reformfolyamathoz.

A kétoldalú fronton a németek nagyon aktívak voltak az átmenet első napjaiban, de utána is. Szlovákiában a Friedrich Ebert Stiftung és a Konrad Adenauer Stiftung támogatta a számítógépek beszerzését és a könyvtárak fejlesztését; Ukrajnában konferenciák, kerekasztal-beszélgetések, szemináriumok finanszírozásával fontos kommunikációs helyszíneket biztosítottak, és az alkalmazott kutatást is támogatták. A Konrad Adenauer Stiftung különösen fontos volt Csehországban, ahol a tudományág még néhány év elteltével is befelé forduló maradt, és így hátrányos helyzetben volt az uniós források megpályázása során. Szerbiában 2000 után a belgrádi Friedrich Ebert Stiftung támogatta a politikai pártokkal, a pártversennyel, a pártidentifikációval, a választási magatartással, a politikai részvétellel, a közvéleménnyel és a demokratizálódással kapcsolatos kutatásokat. Az alapítvány Romániában és Grúziában is támogatott különböző témájú kiadványokat.

Ahogy az várható volt, az Egyesült Államok is aktív szerepet játszott. Ami Albániát és Örményországot illeti, az 1990-es években a felsőoktatás korszerűsítésére irányuló pedagógiai támogatás kezdett áramlani az országba - mind az IREX, az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynökségének (USAID) égisze alatt működő Nemzetközi Kutatási és Csereprogramok Testülete, mind az Egyesült Államok Külügyminisztériuma

által. Nyári egyetemeket és nemzetközi konferenciákat tartottak, amelyek - Albánia vonatkozásában - elősegítették a

tudományág a Tiranai Egyetemen. Természetesen az amerikai befolyás sokkal szélesebb körű volt, mint az USAID. Több forrásból is érkezett. Először is, az az egyszerű tény, hogy az amerikai politikatudomány a világ legnagyobb tudós-, tanszék- és intézménykoncentrációja, gravitációs vonzerőt jelent a publikációk, a pedagógia és a kutatás szempontjából. Másodsor, az amerikai egyetemek, mint intézmények, partnerséget kötöttek a régió testvérintézményeivel a kurzusok fejlesztése, valamint az oktatók és kutatók képzése érdekében. Amerikai intézmények például Moldovában, Bulgáriában és Litvániában is tevékenykedtek. Harmadszor, ahogy azt már korábban említettük, számos példa volt arra, hogy az újonnan feltörekvő államok fiatal tudósai ösztöndíjakat és pénzügyi támogatást nyertek, hogy amerikai intézményekben tanulhassanak, megismerjék az amerikai politikatudományt, és ezt hazájukba is elvigyék.

Végül, és nyilvánvalóan, az európaiak és az EU is beleszóltak a történésekbe, kezdetben a TEMPUS (Trans-European Mobility Program for University Studies) révén. Ezt 1990-ben indították el, és közvetlenül a volt Szovjetunió országaira, valamint a Közel-Keletre összpontosított. Ha a Közel-Keletet egy pillanatra kizárjuk, a cél régiók Kelet-Európa (Örményország, Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Grúzia, Moldova, Orosz Föderáció, Ukrajna), Közép-Ázsia (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán), valamint a Nyugat-Balkán (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia Volt Jugoszláv Köztársaság és a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság) voltak. A szándék határozottan átlátható volt: "a nemzeti prioritások listáján szereplő új képzések létrehozása vagy korábbiak reformja; a felsőoktatási intézmények átszervezésének és vezetési reformjának segítése; az intézmények együttműködésre és hálózatok létrehozására való ösztönzése, például egy adott tudományágban; a felsőoktatási intézmények segítése az átmenet folyamatában a társadalmi, gazdasági és politikai területeken azáltal, hogy átképző tanfolyamokat szerveznek a tudományos világon kívüli szakemberek számára; korlátozott mennyiségű anyag biztosítása, hogy az intézmények legalább az alapvető logisztikai eszközökkel rendelkezzenek"⁴⁰.

A kötetben nem minden jelentés emeli ki a TEMPUS-t, de nyilvánvaló, hogy az itt vizsgált országok mindegyikében részt vett. A Fehéroroszországról, Lettországról, Albániáról, Litvániáról és Észtországról szóló fejezetek külön megemlítik a TEMPUS hozzájárulását a tudományágak fejlődéséhez. A TEMPUS-hoz kapcsolódott egy utódprogram, a TACIS (Technical Aid to the Commonwealth of Independent States), amely eredetileg egy tucat kelet-európai és közép-ázsiai országot célzott meg (Örményország, Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Grúzia, Kazahsztán, Kirgizisztán, Moldova, Oroszország, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Ukrajna és Üzbegisztán). A Fehéroroszországról, Moldováról és Grúziáról szóló fejezetek a TACIS-ra mint a politikatudomány fejlődésének fontos támogató mechanizmusára hivatkoznak.

40 <http://www.tempus.am/tempus%20program/prog.html>

86

Az elmúlt években az EU konvergáló hatásait leginkább a bolognai folyamat gyors elterjedésében lehetett érezni, amely az Európai Felsőoktatási Térség (EHEA) létrehozására irányuló törekvés. A bolognai nyilatkozatot 1999-ben 29 európai nemzet képviselői írták alá. A reformfolyamat azóta 46 országra terjedt ki - a résztvevőknek természetesen nem kell az EU tagjainak lenniük. Az átfogó cél az alap-, mester- és doktori programok általános szerkezetének egységesítése mind a kreditek, mind az egyes ciklusokban eltöltött évek tekintetében, azzal a céllal, hogy az Európai Kreditátviteli és Kreditgyűjtési Rendszeren (ECTS) keresztül kölcsönös elismeréssel megkönnyítsék a minőségbiztosítást, a szabványokat és a mobilitást. A bolognai folyamat hatását jelzi, hogy gyakorlatilag minden fejezet említi a folyamatot. Ez egy erőteljes konvergáló erő, amely mind a 46 országban strukturális szimmetriákat hoz létre, egyre inkább a kompetenciák és a minőségbiztosítás, valamint a hallgatók és oktatók mobilitása és a közös kutatás megkönnyítése tekintetében is. A fejezet későbbi részében áttekintjük a tudományág néhány tartós sajátosságát a különböző közép- és kelet-európai országokban, de tíz vagy húsz év múlva ezeket háttérbe szoríthatja egy egységesebb EHEA.

Rendkívül fontos és befolyásos katalizátora a fejlődésnek.

A régió politikatudományának egyik legjelentősebb támogatója nem egy nemzetközi kormányzati szervezet, vagy egy nagy nemzeti, hanem egy magánadományozó volt: gyakorlatilag minden országjelentés kiemeli a Soros Alapítvány szerepét a politikatudományi intézmények, oktatás és képzés korai fejlődésének támogatásában. Soros György⁴¹, a milliárdos pénzember, akit a *Forbes* a világ 29th leggazdagabb embere között tart számon, egyszerre emberbarát és aktivista. Diákként Karl Popper tanításai által felbuzdulva a kommunizmus kérelhetetlen ellensége, valamint a "nyílt társadalom" védelmezője lett. Aktívan részt vett a lengyelországi és a magyarországi disszidensek támogatásában, magánfinanszírozta a Közép-európai Egyetemet, és nemrégiben állítólag részt vett a grúziai "rózsás forradalom" támogatásában.

A "nyílt társadalom" egyik alappillére az átlátható és elszámoltatható politikai rendszer, és Soros (aki erős tudományos hajlamokkal rendelkezik, és a pénzügyi rendszerekről, valamint a globális kapitalizmusról ír)⁴² megértette a társadalomtudományok különleges szerepét a nyílt társadalom alapjainak megteremtésében. Felismerte az ehhez az alaphoz szükséges intézményi téglákat is: egyetemek, nem kormányzati szervezetek, agytrésztők, tudósok, kutatók és aktivisták hálózatai. Az 1990-es években Közép- és Kelet-Európában végzett tevékenységei - a

41 Vö. Kaufman, Michael T.: *Soros: The Life and Times of a Messianic Billionaire*, New York: Alfred A. Knopf 2002; továbbá Slater, Robert: *Soros: The Unauthorized Biography, the Life, Times and Trading Secrets of the World's Greatest Investor*, New York: McGraw-Hill 1997.

42 Például: *The Alchemy of Finance* (1988), New York: Simon and Schuster; *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered* (1998), New York: George Soros on Globalization (2002), New York: Little, Brown; *George Soros on Globalization* (2002), New York: Public Affairs; *The New Paradigm for Financial Markets* (2008), New York:

a Nyílt Társadalom Intézet és néha nemzeti székhelyű Soros Alapítványok – rendkívüliek voltak. Nem túlzás azt állítani, hogy Soros beavatkozásai nélkül a régió politikatudománya jóval fejletlenebb lenne.

Erre a korai munkára számos példa van: Albániában az újrakutatási projektek támogatása; Örményországban a pedagógiai képzési programok; Moldovában a Franciaországban és az Egyesült Államokban végzett politológiai oktatók képzésének támogatása, az 1993-ban létrehozott IDIS Viitorul "agytröszt" működtetéséhez, 1999-ben a Közpolitikai Intézet megalapításához; Romániában a Nyílt Társadalom Alapítványon keresztül pénzügyi támogatás egy másik "agytrösztnek", a Román Akadémiai Társaságnak; Grúziában a Nyílt Társadalom Intézet által a társadalomtudományi egyetemi tantervek átalakításához hozzájáruló projektek finanszírozása; Ukrajnában a Renaissance Alapítványon keresztül a politikatudományi kutatások pénzügyi támogatása (de az alapítvány "HELP - Felsőoktatás" megaprojektjének korai szakaszban történő, nem részletezett okokból történő elhagyása): Leadership for Progress" elnevezésű, két politikatudományi/európai tanulmányok minőségi központ létrehozására irányuló projektjének leállítása); Litvániában a politológusok külföldi intézményekben történő átképzésének egyik legbőkezebb támogatója; Lettorszában a külföldi bizonyítványok és képzések megszerzésére irányuló hasonló finanszírozás.

Bulgáriában a Soros Alapítvány (az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynökségével együtt) biztosította a blagoevgrádi Amerikai Egyetem kezdeti finanszírozását. A Nyílt Társadalom Intézet a Nemzetközi Felsőoktatási Támogatási Programon keresztül továbbra is támogatja az eredetileg Minszkben alapított, 2004 óta a litvániai Vilniusban működő Európai Bölcsészettudományi Egyetemet, amely fehéroroszországi száműzetésben lévő egyetem. A Soros által 1991-ben alapított budapesti Közép-európai Egyetem (CEU) szerepe különösen fontos maradt, mivel a régió diákjai számára egyfajta társadalomtudományi Mekkahént működik. Az angol nyelven oktató, nagyszámú külföldi tudóssal rendelkező, Európa szívében található CEU tökéletes eszköz a társadalomtudományi oktatás nyugati színvonalának meghonosítására, különösen a politikatudományok területén. Küldetésnyilatkozata szerint az egyetem továbbra is "kéz a kézben dolgozik a Nyílt Társadalom Intézettel, tudományos és szakmai támogatást nyújtva az OSI demokratikus kormányzásra, emberi jogokra, gazdasági, jogi és társadalmi reformokra vonatkozó globális programjához".⁴³

A Soros Alapítvány létrehozta a helyi önkormányzatok és a közszolgálat kezdeményezését (Local Government and Public Service Initiative, LGI), amely a helyi önkormányzatok és tágabb értelemben véve a közszféra kutatását és képzését célozta, valamint a PASOS-t (Policy Association for an Open Society, 2003-ban alakult), amely összekapcsolja a régió agytrösztjeit. A NISPAcee (Network of Institutes and Schools of Public Administration in Central and Eastern Europe) eredeti és folyamatos finanszírozásában is jelentős szerepet játszott, amely mind a tudományos intézményeket, mind a minisztériumokat felöleli az egész régióban, és vonzza az érdeklődőket.

43 www.ceu.hu/about/organization/missionhistory

88

tudósok és szakemberek, valamint kutatások és konferenciák szponzorálása. Eredeti célja az volt, hogy újjáépítse a közép- és kelet-európai közgazdálkodási tudomány és gyakorlat alapjait, valamint hidakat építsen a nyugati tudomány és a legjobb gyakorlatok felé.

A nemzetközi támogatás és finanszírozás, valamint - őszintén szólva - a beavatkozás és a hittérítés terén tett erőfeszítéseket⁴⁴ áttekintve könnyebb megérteni és értékelni a politikatudomány fejlődését a régióban. Gondolatkísérletként képzeljük el, hogy az erre az erőfeszítésre húsz év alatt elköltött több százmillió dollár nem történt volna meg. Tekintettel az ebben az áttekintésben említett eltérő eredetre és tapasztalatokra, egyértelmű, hogy a felmérésünkben szereplő tudományágak saját, egymástól nagyon távoli pályájukra álltak volna, vagy elképzelhető, hogy akár implodálódtak volna, fekete lyukakká válva a külön-külön égő csillagok galaxisában.

5. Aszéttagoltság és a hiányos kutatás problémái

És mégis, a tudományágak, amelyek ezeken a most már közelebbi pályákon közlekednek, összetételüket tekintve jelentősen különböznek egymástól. Némelyikük többé-kevésbé kompakt bolygókra hasonlít. Mások számos aprócska aszteroidára emlékeztetnek: az egyéni és intézményi együttműködés hiányos, a kutatási hálózatok fejletlenek, a szakmai érdekek nem eléggé képviselik magukat. A tudományág széttagozottsága a későbbiekben visszatérő téma lesz.

Grúziában - ahol a politikatudományi közösség "az elméleti és módszertani megközelítések tekintetében mélyen szegmentált"⁴⁵ - és Moldovában a nemzeti politikatudományi egyesületek létrehozására tett többszöri kísérlet emberi és pénzügyi erőforrások hiányában meghiúsult. Fehéroroszországban több ilyen szervezet is létezik, amelyek nem játszanak nyilvános szerepet, és nem sikerült egyesíteniük a politikatudományi közösséget. Bulgáriának 1974 óta van politikatudományi egyesülete, amelynek folyóiratát, a *Political Research-t* 1993 után meg kellett szüntetni, mert "a bolgár politológusok még mindig túlságosan széttagoltak ahhoz, hogy a folyóirat anyagi támogatását biztosítani tudják". A Cseh Köztársaságban a Politikatudományi Egyesületnek "hiányoznak az erőforrások, a befolyás és a szervezeti kapacitás". Divi-

44 Annak illusztrálására, hogy a külföldi pénzügyi adományozóknak nemcsak jó szándékra, hanem tapintatra is szükségük van, Andrei Pleșu volt román kulturális miniszter a maga sajátos módján kommentált egy bizonyos apokrif történetet. A történetet és a megjegyzést is érdemes megismételni: "Ava Gardner úgy döntött, hogy elhagyja egyik férjét, és a válás indokaként "lelki kegyetlenséget" adott be. Kérdésre, hogy ezt részletesebben megmagyarázza, azt mondta, Thomas Mann Varázshegye volt az ok. 'Kényszerített, hogy elolvassam ezt az átkozott könyvet.'" Teszi hozzá Pleșu: "Mutatis mutandis, a kelet-európai értelmiségiek néha úgy érzik magukat, mint Ava Gardnerék, akiket a "civilizáló" házastársak terrorizálnak. És ebben az esetben még csak nem is Thomas Mannról van szó..." (Pleșu, Andrei [2002]: "Financing Differences: A társadalomtudományok támogatása a homogenizáció és a differenciálódás közötti feszültség területén", in: Kaase/Sparschuh, ibid. (n. 4), 14.

45 Vö. fentebb, 34. pont. Ezek és az ezt követő idézetek - beleértve a táblázatot követő idézeteket is - szintén a könyv vonatkozó országjelentéseiből származnak.

Az egyik csoport, amely meghatározza a tudományág kutatási napirendjét, és a másik csoport, amely a tagjai médiajelenlétének köszönhetően meghatározza a tudományág megítélését a közvéleményben, itt is jelen van. A Román Politikatudományi Társaság a feledés homályába merült, a politikatudományi közösség "egymás ellen harcoló frakciókra szakadt". Ukrajnában pedig a tudományágat szintén "alacsony színvonalú kutatás és széttagoltság sújtja".

A következő, részletesebb táblázat rávilágít a régió politikatudományi közösségei között továbbra is fennálló, megfontolandó különbségekre:

Ország

Albánia Súlyoskommunista tapasztalatok; az 1990-es évek a viharosátmenet "elveszett évtizede". Politológiát csak 2000 óta tanítanak a Tiranai Egyetemen és több magánegyetemen (2003-tól engedélyezett). Bevezették a bolognai rendszert. Az elmúlt évtizedben külföldi támogatással magán kutatóintézetek ("think tankok") jöttek létre.

Örményország Akarabahi régió és Azerbajdzsán közötti fegyveres konfliktust, amely még az örmény függetlenség előtt kezdődött politikai instabilitás, erőszak és korrupció követte. Az 1990/91-ben kifejlesztett első politikatudományi kurzusok célja az volt, hogy a "tudományos kommunizmust" az állampolgárok új generációjának polgári nevelésével váltsák fel. A "tudományos kommunizmus" kar azonban megmaradt a helyén. A tudományág fejlődése tétován haladt. Bevezették a bolognai rendszert. A nem kormányzati kutatóközpontok jelentős szerepet játszottak.

Fehéroroszország Agorbacsovi időszak alatt kevesnyomás nehezedett a reformokrapolitikatudományi képzés 1992/93-ban kezdődött (Belarusz Állami Egyetem, Európa és Bölcsészettudományi Egyetem [EHU]), mindkettő Minszkben, az utóbbi jelenleg száműzetésben [Litvánia]). A bolognai rendszert, bár elméletben bevezették, nem alkalmazzák; a kétszintű posztgraduális rendszer (kandidátus/doktor) megmaradt. Az 1996 utáni autoriter állam újbóli megjelenése, amely 2003-tól a politikatudományt "államilag irányított intézményekben" mozgósította a fehérorosz államiság ideológiájának támogatására. Továbbra is működik egy párhuzamos, független kutató- és tanulmányi intézeti szektor, amely szintén 1992/93-ból származik, és részben Litvániában is bejegyezték, valamint a vilniusi EHU. A tudományág mélyen megosztott: "két tudomány, két szakmai közösség, két kommunikációs rendszer".

Bulgária Pragmatikus, nacionalista és nepotista kommunista rendszer. A tudományág korai kezdetei: BCP Társadalomtudományi és Közpolitikai Akadémia, 1970-1989; Kortárs Társadalomelméleti és Nemzetközi Kapcsolatok Kutatóintézete (Bolgár Tudományos Akadémia), 1975-1989. Politológia Tanszék (akkoriban "History and Theory of Politics") létrehozása a Szófia Egyetemen 1986-ban, a Nemzeti és Világgazdasági Egyetemen 1990-ben, az Új Bolgár és az Amerikai Bulgáriai Magánegyetemen 1991-ben. Bevezették a bolognai rendszert. Az alacsony akadémiai fizetések másodállást igényelnek. A kutatási pénzekért folyó intenzív rivalizálás széthúzó hatása. Nincs nemzeti politikatudományi folyóirat. 1989 után külföldi támogatással magán kutató- és tanulmányi központok jöttek létre.

Horvátország Polgárháború 1991-1995 ("Krajina"); hiányos demokrácia az 1990-es években.

A tudományág korai kezdetei 1962-ben a Zágrábi Egyetem Politikai Tudományok Karán: összevont ("tudományok"), ideologizált, nem kellően professzionizált. Az 1990-es években egységes diszciplína alakult ki részterületekkel; bevezették a bolognai rendszert. A Kar továbbra is az egyetlen politikatudományi oktató intézmény és az egyetlen jelentős kutatóközpont az országban, bár 2009/10-re újakat terveznek.

Cseh KöztársaságA tudományág korai kezdetei a kommunista rezsim kétszer is megszüntette (1945-52 School of Political and Social Sciences, Prága; 1967-70 ["prágai tavasz"] Charles University Prague, Comenius University Bratislava). Az újjáalakulásra 1989 után került sor az ország legtekintélyesebb egyetemein, és csak kis mértékben befolyásolták a kommunista oktatók, a hazatérő emigránsok vagy a külföldről érkezők. Bevezették a bolognai rendszert. Jelenleg 9 lektorált politikatudományi folyóirat jelenik meg. A tudományos közösség továbbra is kettészakadt - a nemzetközi hírnévvel rendelkező kutatók alig járulnak hozzá a cseh politikatudomány építéséhez; a tudományág hazai fejlődésével elfoglalt kutatók nem publikálnak nemzetközi szinten.

ÉsztországMinimáliskommunista örökség. Formáló hatások az Egyesült Államokból, Nagy-Britanniából és a skandináv országokból. Kis politológiai közösség, amely a semmiből indult, de gyorsan nemzetek között nemzetközivé vált. Bevezették a bolognai rendszert. Példamutató erőfeszítések az állami újrakérés finanszírozására. A tudományág jelentős hatása a nyilvános vitákra (társadalmi rétegződés, kisebbségpolitika, választási reform).

GrúziaAz 1991-95-ös polgárháborúk (beleértve Abházia és Dél-Oszétia elszakított területeit), a 2003-as rózsás forradalom, a demokrácia megromlása és a 2008-as grúz-orosz katonai konfliktus egy olyan politikatudományi "közösséget" eredményezett, amelyet nem egyesítenek közös szakmai normák, és amely az elméleti és módszertani lehetőségek tekintetében mélyen szegmentált, ami a grúz társadalom mély politikai megosztottságát tükrözi. A két fő irányzat a reformista megközelítés, amely a nyugati módszereket és modelleket idealizálja, és a tradicionalista megközelítés, amely a grúz múlt újrafelfedezésére törekszik. A grúz nyelvű tananyagok ritkák, és kevés a kutatás.

MagyarországKifejlett politikatudományi közösség, gyökerei a nyolcvanas évek közepére ny, és még korábban, a hetvenes évek végén, a Tudományos Akadémián működő bizottságként, a kádári "gulyáskommunizmus" idején. Továbbra is erős hagyománya van a közéleti értelmiségieknek, és a köztük és a hivatásos politológusok között néha elmosódik a különbség. Bevezették a bolognai rendszert. Magyarországon is van egy egyedülálló intézmény, az angol nyelvű, Soros által finanszírozott Közép-európai Egyetem (CEU, az Egyesült Államokban és Magyarországon is akkreditált diplomákkal), valamint egyre több agytröszt, például a Századvég és a Demos.

Lettország "átképzett" filozófiai, történelmi és jogi kar jelentősszerepet játszott skandináv országokból érkező formatív segítség is segített. Gyenge kutatási hagyományok, amelyeket a rendkívül alacsony állami finanszírozás is megerősített, jobban fejlődtek a magánintézetekben (amelyek azonban az alkalmazott politikai kutatásra korlátozódtak). A nagyszámú szláv kisebbség hátterében az etnikai hovatartozás szerepe a politikában, a társadalmi integráció modelljei és a kisebbségi jogok kiemelt szerepet kaptak a tudományágban. A bolognai rendszer

bevezetésre került.

LitvániaLengyelországgal összehasonlítva, az "átképzett" kar bizonyos szerepet játszott, míg a tudományág nyugati, elsősorban skandináv mintákra épült (némi amerikai hatással). Általános az alkalmazott kutatás irányultsága, amelyet az aktuális politikai aggodalmak (gyenge civil társadalom, korrupció, nem hatékony közszolgálat, instabil pártrendszer) és a politikai ajánlások generálása vezérel. Ezt a tendenciát erősítik az akadémikusok és a kormányzati szervek közötti szoros kapcsolatok (pl. tanácsadás), valamint a számos magán "agytröszt" létezése. Bevezették a bolognai rendszert.

MoldovaAkezdeti (1991-1994) népfrentkormány nacionalista orientációja, majd a (kétszer is) megreformálatlan kommunista kormány (2001-2009) megválasztása nyomást gyakorolt a politikatudományi oktatásra, sőt, a tudósok elvándorlását is eredményezte az országból. A tudományág fejlődését tovább hátráltatta a "tudományos kommunizmus" tanszékeinek folyamatos túlsúlya, akik továbbra is marxista-leninista megközelítéseket követnek, még akkor is, ha a bolognai rendszert bevezették. Az alacsony akadémiai fizetések, a koordináció hiánya az oktatás és a kutatási politika minden szintjén hozzájárul a politikatudományi "közösség" mélyreható széttöredeztségéhez és mélyen gyökerező rossz közérzetéhez. Nincs nemzeti politikatudományi folyóirat.

LengyelországA kommunista uralom alatti "olvadás" időszakai lehetővé tették egy aktív politikatudományi közösség korai kialakulását. Országos egyesületet alapítottak 1956-ban, 1967-ben (Varsóban) és 1970-ben (Krakkóban) oktatási intézményeket hoztak létre, 1972-ben pedig a Lengyel Tudományos Akadémián létrehozták a Politikai Tudományok Bizottságát. A tudományág fejlődésében nagy szerepet játszottak az IPSA-n keresztülli nemzetközi kapcsolatok. Jelenleg 82 állami és magán felsőoktatási intézmény kínál politikatudományi tanulmányi programokat. Bevezették a bolognai rendszert.

voltkommunisták nyerték az első két választást az átmenet alatt (1990,1992); a pártiskolák és egyetemek megtartották kommunista személyzetüket. A kis politológiai "közösség" erősen frakcionált; az egyetemi korrupció tovább akadályozza a szakmai álláspontok érvényesítését. Egy nagyrészt Soros által finanszírozott "agytröszt", a Román Akadémiai Társaság támogatja a tudományos kiválóságát. Bevezették a bolognai rendszert.

Oroszország "Politikai és államtudományok" még a kommunista uralom alatt is létezett;1960-ban megalakult a megfelelő szovjet egyesület, és 1979-ben Moszkvában tartották az IPSA világkongresszusát. De ez nem volt akadémiai diszciplína. A kommunizmus összeomlása után gyorsan nőtt az intézmények és a személyzet létszáma. 2007 óta lassú lépések történtek a bolognai rendszerrel összhangban lévő felsőoktatási reform irányába; a posztgraduális diplomák (kandidátusi/doktori) odaítélésének kétszintű szovjet rendszere megmaradt. A kutatást és az egyetemi központok továbbfejlesztését támogató közpénzek továbbra is szűkösek és egyenlőtlenül oszlanak meg az ország központja és periferiája között.

SzerbiaA fejlődésegy évtizeddel késleltetve volt, mivel sok kar tartotta a kapcsolatokat "átalakult kommunistákkal", akik 2000-ig megtartták a hatalmat. Politológiát csak egy intézményben, a Politikai Tudományok Karán tanítanak.

Belgrádban (1960-ban a jugoszláviai "önkormányzati szocializmus" oktatására létrehozott pártiskola, 1968-ban egyetemi karrá alakult át). A bolognai rendszert elfogadták, de nem hajtották végre teljes mértékben. A politikatudományi közösség kicsi és nemzetközileg kevésbé integrált. Több állami és magán kutatóintézet jött létre, utóbbiak külföldi támogatással.

SzlovákiaAcsehszlovákiai forradalom "bársonyos" jellege miatt a kommunista tanárokat nagyrészt megtartották, ami komolyan akadályozta a tudományág modernizációját. A szlovák kormány 1997/98 folyamán számos új egyetemet alapított, amelyek mindegyike kínált politikatudományi programokat. Magánegyetemek és független kutatóintézetek jöttek létre; a külföldi finanszírozás jelentős szerepet játszott. Bevezették a bolognai rendszert. A kutatási hagyományok azonban gyengék. A folyóiratokat tanszékek vagy intézetek adják ki, ami hozzájárul a szakma széttagoltságához. A tudományág továbbra is gyengén kapcsolódik a nemzetközi kutatáshoz.

SzlovéniaAvolt Jugoszlávia államai közül hosszabb ideig Szlovéniábanvolt a legrugalmasabb kommunista rendszer, és a szlovén társadalomtudományok nyitottak maradtak a nyugati eszmék felé. A diszciplína korai fejleményei a szerbiaiakhoz hasonlóan alakultak (1960-ban "önkormányzati szocializmus" oktatóiskola létrehozása, 1968-ra a ljubljanei egyetem karává való átalakulás). A tudományág részt vett a szlovén függetlenséget és demokratizálódást megelőző vitákban, és külföldi támogatással 1989 után gyorsan modernizálódott. A politikatudományi közösség kicsi, de nemzetközileg erősen integrálódott. Horvátországhoz és Szerbiához hasonlóan a politikatudomány egyetlen tanszéke (a ljubljanei Társadalomtudományi Karon) továbbra is a tudományág egyetlen oktatási intézménye. Bevezették a bolognai rendszert. A nemzeti kutatási programok részeként állami kutatási finanszírozás áll rendelkezésre.

UkrajnaKompetítívtekinélyelvű, korrupciós rendszer Kucsma alatt 1994-2004. A tudományág minőségi és szakmai fejlődését a "tudományos kommunizmus" oktatóinak folyamatos befolyása akadályozta. A közösség 1993 után (amikor a politikatudományt önálló tudományterületként ismerték el) gyorsan növekedett, de továbbra is széttagolt maradt. Bevezették a bolognai rendszert, a kétszintű posztgraduális rendszer (kandidátus/doktor) megmaradt. A bölcsészettudományok erős hagyományai mellett az empirikus kutatás gyenge, és az absztrakt elméletalkotás háttérbe szorult. A kutatás állami finanszírozása korlátozott, szelektív és önkényes.

A táblázatot közvetlenül megelőző idézet és a táblázatban szereplő adatok további hiányosságként utalnak a kutatás alacsony minőségére. Ezt a hiányosságot nemcsak Ukrajnában, hanem Szlovákiában is a széttagoltsággal hozták összefüggésbe - mindkét diszciplínát, mint már említettük, erős személyi kontinuitások terhelik -, ahol a politikatudomány "még mindig elemi problémáktól szenved", és "összességében amatőr és nagyrészt a-teoretikus" marad. Fehéroroszország esetében "az intézményesülés hiányát, a kutatási témák korlátozását, a képzett személyi állomány hiányát" azonos problémaként azonosították az állami irányítású és a

független kutatási ágazatok. Bulgáriában a minőségi kutatás a nem megfelelő finanszírozás és az alacsony egyetemi fizetések miatt továbbra is ~~magában~~ törekvés marad, ami arra kényszeríti a professzorokat, hogy "rendszeresen másodállást vállaljanak". Moldovában a dolgok nagyjából ugyanígy állnak. A mélyen polarizált Grúziában a "rejtett ideologizálás és a teleológia" továbbra is behatol a kutatásba; "a szakmai normák nincsenek jól kialakítva". Romániában ezeket a normákat "csak a mi- noritás ismeri el". Szerbia, Albániához hasonlóan, egy másik eset, ahol az 1990-es évek egy elveszett évtized volt: analitikus eszközök és elméleti paradigmák hiányában, és a rezsimitől való elégtelen távolságtartással a szerb politológusok "gyenge szerepet játszottak az átmeneti folyamatok és a posztkommunista politika elemzésében és magyarázatában". A kutatás csak 2000 után kezdett fejlődni. Ami pedig a lett politikatudományt illeti, a kutatás "hagyományosan gyenge volt", mert "nem volt igazi nyomás a karon a publikálásra". Ennek megfelelően "a kutatás mennyisége és minősége egyaránt kínál növekedési lehetőséget".

Más szóval, az itt szereplő országok közel felében hiányzik a tudományág kohéziója és a kutatás magas színvonala.

6Diverzitás, konvergencia és a közép-kelet-európai politikatudomány néhány horizontja

E záró értékelés alkalmazásában a vizsgált államok a következőképpen csoportosíthatók:

1. Hat jelenlegi vagy korábbi FÁK-tagállam (Független Államok Közössége): Örményország, Fehéroroszország, Grúzia (2008-ban kilépett), Moldova, Oroszország, Ukrajna (2005-ig tényleges részvétel).
2. Három balkáni állam: Albánia, Bulgária, Románia.
3. Három további balkáni állam, amelyek a volt Jugoszláviából származnak. Horvátország; Szerbia, Szlovénia.
4. Három balti állam: Észtország, Lettország, Litvánia.
5. Két korábbi "reformkommunista" állam: Magyarország, Lengyelország.
6. Az egykori Csehszlovákiából kivált két állam: Cseh Köztársaság, Szlovákia.

A rezsimek hibridizációja mind az első, mind a második csoportban elterjedt, a versengő autokráciák pedig az első csoportban koncentráálódtak. A két csoport földrajzi klasztert alkot, ami szerepet játszhat az autoriter jellegzetességek megszilárdulásában. "Minél kevésbé vesznek körül egy fiatal demokráciát stabil demokratikus országok" - egy nemrégiben megfogalmazott hipotézis szerint - "annál kisebbek a féldemokratikus uralkodók költségei a liberális demokrácia alkotó szabályainak megsértésére. Ez különösen igaz a kelet-európai keleti premvidék országaira"⁴⁶.

46 Merkel, Wolfgang/Croissant, Aurel (2004): "Következtetés: Democratization 11 No. 5 (n. 11), 207.

Oroszországot és részben Bulgáriát leszámítva ezek azok az országok, ahol a politikatudomány gyengén beágyazott, széttöredezett és nemzetközi kapcsolatai gyengék. A fenti ábrázoláson túl ez nagyrészt abból is felismerhető, hogy milyen mértékben (és ha egyáltalán, milyen időpontban) jelentek meg szakfolyóiratok - nem beszélve a lektorált folyóiratokról -:

Politikatudományi folyóiratok vagy általános kiadványok

Ország

Albánia	Albanian	<i>Journal of Politics</i> (2005 óta; lektorált, angol nyelven) <i>Polis</i> (2006 óta; albánul) <i>Politika & Shoqëria</i> [Politika és társadalom] (2000 óta; albánul)
Armenia	21st	<i>Century</i> (2003 óta; örmény, orosz és angol nyelvű kiadás) <i>Globus National Security</i> (örményül)
Belarus	Vestnik	<i>Belorusskogo Gosudarstvennogo Universiteta</i> [A Belarusz Állami Egyetem Közlönye] (kormány által ellenőrzött; belarusz nyelven) <i>Beloruszkaja Dumka</i> [Belarusz Gondolat] (1996 óta, kormányellenőrzés alatt; belarusz nyelven) <i>Politicheskaya Sfera</i> [Politikai szféra] (2001 óta; belarusz nyelven)
Bulgaria	Razum	[Reason - Journal for Politics and Culture] (2002 óta; bolgár nyelven)
Croatia	Politička	<i>misao</i> [Politikai gondolkodás] (1962 óta, évente négy számmal horvátul és egy angolul, <i>Horvát Politikai Tudományos Szemle</i> néven). <i>Anali</i> [Évkönyvek] (2004 óta; horvát nyelven) <i>Međunarodne studije</i> [Nemzetközi tanulmányok] (2000 óta; horvát nyelven) <i>Političko obrazovanje</i> [Politikai oktatás] (elektronikus folyóirat, 2006 óta; horvát nyelven)
Cseh Köztársaság	Politologický časopis	[Czech Journal of Political Science] (1993 óta; lektorált, cseh nyelven) <i>Mezinárodní vztahy</i> [Journal of International Relations] (1966 óta; szakértői véleményezés, cseh nyelven) <i>Politologická revue</i> [Politikatudományi Szemle] (1995 óta; cseh nyelven) <i>Revue Politika</i> [Politikai Szemle] (2003 óta; csehül) <i>Politika Közép-Európában</i> (2005 óta, lektorált; angol nyelven) <i>Perspektivák. Central European Review of International Affairs</i> (1993 óta, szakmailag lektorált, angol nyelven) <i>Středoevropské politické studie</i> [Közép-európai Politikai Tanulmányok Szemle] (elektronikus folyóirat, 1999 óta; csehül) <i>Evropská volební studia</i> [Európai választási tanulmányok] (2006 óta; cseh nyelven)

- Global Politics* (elektronikus folyóirat, 2001 óta, cseh nyelven)
- EstoniaTrames *Journal of the Humanities and Social Sciences* (1997 óta, szakmailag lektorált; angol nyelven)
- GeorgiaNone
- HungaryPolitikatudományi *Szemle* [Hungarian Political Science Review] (1992 óta; magyar nyelven)
- Külpolitika* [Külpolitika] (1974 óta; magyarul)
- Southeast European Politics* (2000 óta, szakmailag lektorált; angol nyelven)
- Századvég (1985 óta, 1996-ban indult újra; magyarul)
- Kommentár* [Comment] (2006 óta; magyarul)
- LatviaHumanities *and Social Sciences* (1993 óta; angolul) *Latvijas zinātņu Akad mijas V stis* [Proceedings of the Academy of Sciences, Section A: Human and Social Sciences] (1946 óta; lettül, angolul, németül és oroszul)
- LitvániaPolitologija (1989 óta; litván nyelven)
- Litván politikatudományi évkönyv* (2000 óta; angol nyelven)
- Viešoji politika ir administravimas* [Közpolitika és közigazgatás] (2002 óta; litván nyelven)
- Litván Külpolitikai Szemle* (1998 óta; angol nyelven)
- Lietuvos metinė strateginė apžvalga* [Litván éves stratégiai áttekintés] (2003 óta; litvánul és angolul)
- Tiltai: humanitariniai ir socialiniai mokslai* [Bridges: Humanities and Social Sciences] (1997 óta; litvánul, angolul és németül)
- Sociologija: mintis ir veiksmas* [Szociológia: gondolkodás és cselekvés] (1997 óta; litvánul és angolul)
- MoldovaRevista *de Filozofie, Sociologie si Stiinte Politice* [Filozófiai, szociológiai és politikatudományi folyóirat] (1991 óta; moldáv nyelven)
- Administrarea publica* [Közigazgatás] (1993 óta; Mol-dáv nyelven)
- MOLDOSCOPIE - Probleme de analiză politică* [A politikai elemzés problémái] (1992 óta; moldáv nyelven)
- Revista de Relatii Internationale* [Nemzetközi Kapcsolatok folyóirat] (2006 óta; moldáv nyelven)
- PolandStudia *Polityczne* [Politikai tanulmányok] (1991 óta; lengyelül)
- Przegląd Polilogiczny* [Politikatudományi Szemle] (1966 óta; lengyelül)
- Civitas. Studie z Filozofii Polityki* [Tanulmányok a politika filozófiájáról] (1997 óta; lengyelül).
- Politeja* [Politikai levelek] (2004 óta; lengyelül)
- Europa rodkowo-Wschodnia* [Közép-Kelet-Európa] (1991 óta; lengyelül)
- Sprawy Miedzynarodowe* [Nemzetközi ügyek] (1948 óta; lengyelül)
- Stosunki Miedzynarodowe - Nemzetközi kapcsolatok* (1982/2000 óta; in

	lengyel és más nyelvek)
RomaniaPolSci	- <i>A román politikatudományi folyóirat</i> (2001 óta; szakmailag lektorált, angol nyelven) <i>Romanian Journal of Society and Politics</i> (2001 óta; angol nyelven) <i>Studia Politica - Román Politikatudományi Szemle</i> (2001 óta; román, angol, francia, német, olasz, francia és német nyelven). <i>Sfera Politicii</i> [Sphere of Politics] (1992 óta; román és angol nyelven) <i>Ideii în dialog</i> [Ideák a párbeszédben] (2004 óta; román nyelven) <i>Transylvanian Review of Administrative Sciences</i> (1998 óta, szakmailag lektorált; angol nyelven)
RussiaPolis	- <i>Politikai tanulmányok</i> (1991 óta; orosz nyelven) <i>Politiceskaia nauka</i> [Politikai tudományok] (2000 óta; oroszul) <i>Politex - Politiceszkaja szakértő</i> [Politex - Politikai szakértelem] (e-újság, 2005 óta; orosz nyelven)
SzerbiaNova	<i>srpska politička misao</i> [Új szerb politikai gondolkodás] (1998 óta; szerbül) <i>Godisnjak</i> [Évkönyv], Szerbiai Politikatudományi Társaság (2007 óta; szerb nyelven)
SzlovákiaPolitické	<i>vedy</i> [Politikai tudományok] (1998 óta, szlovák nyelven) <i>Slovenská Politologická Revue</i> [Szlovák Politikatudományi Szemle] (elektronikus folyóirat, 2001 óta; szlovák nyelven) <i>Studia Politica Slovaca</i> (2008 óta; szlovák nyelven) <i>Nemzetközi kérdések és szlovák külpolitikai ügyek</i> (1992 óta; angol nyelven)
SzlovéniaTeorija	<i>in Praksa</i> [Elmélet és gyakorlat] (1963 óta; szlovén nyelven) <i>Družboslovne razprave</i> [Társadalomtudományi viták] (1984 óta, szlovén nyelven) <i>Journal of International Relations and Development</i> (1998 óta, szakmailag lektorált; angol nyelven) <i>Lex Localis - Journal of Local Self-Government</i> (2003 óta, szakmailag lektorált; angol nyelven)
UkrajnaLyudyna	<i>i Polityka</i> [Ember és politika] (1999 óta; ukrán nyelven) <i>Natsional'na bezpeka i oborona</i> [Nemzetbiztonság és védelem] (2000 óta; ukránul és angolul) <i>Politycsnyi Menejment</i> [Politikai menedzsment] (2003 óta; ukrán nyelven)

A Jugoszlávia felbomlásával létrejött harmadik csoportban a szerb politikatudomány jelentős hátrányban volt Horvátországgal és Szlovéniával szemben, mivel az ország végül csak 2000-ben lépett át a demokráciába. Jelenleg a tudományágnak nem áll rendelkezésére szakmai kutatási folyóirat, és (amint az e fejezet záró táblázatából is kiderül) a Szerbiai Politikatudományi Társaság tagsága mindössze tizede a szlovéniai és mindössze huszonötöde a horvátországi tagságnak.

tiani társaik. Az egyetemi központok közötti verseny hiánya továbbra is szembevetendő jellemző Szerbiában, akár csak Horvátországban és Szlovéniában, ahol a tudományág oktatása (és nagyrészt a kutatás is) egyetlen egyetemre korlátozódik.

Mint korábban említettük, a horvát politikatudomány elemzői próbálkozásokkal magyarázta meg az ország demokratikus deficitjeinek okait, a régóta fennálló hitmintákra és viselkedési hagyományokra, az intézményi berendezkedésre és a vezető politikusok személyiségszerkezetére összpontosítva. A szlovén politológusok a maguk részéről a fejlett társadalmak kritikai teo- ráján dolgoznak, amelyet a frankfurti iskola szociálfilozófiai kutatása inspirált. Ezek az erőfeszítések végül is hozzájárulhatnak ahhoz, amit Dovile Jakniūnaite és Inga Vinogradnaite könyvünk litván tudományágról szóló fejezetében úgy határoz meg, mint a nyugati fogalmak "mechanikus" alkalmazásának megkérdőjelezésére irányuló tendenciát, amely a régió posztkommunista országaiiban a "tapasztalt "valóságok"" "részletesebb konceptualizálását" keresi.

Emlékeztetni kell arra, hogy a Habsburg- és a cári birodalom óta a közép- és kelet-európai országok egyik örökös problémája az etnikai-kulturális kisebbségek helyzetét alakító politika volt. Csehszlovákiában még 1993-ban is azon a kérdésen tört a vita, hogy miként elégítse ki a legnagyobb kisebbségi csoportnak számító szlovákok igényeit, miközben a magyarok (10%) és a romák jelentős kisebbségként szerepeltek az újonnan függetlenné vált Szlovákiában. Örményország, Grúzia, Moldova, Ukrajna etnikai alapú küzdelmeket élt át - nem is beszélve az "etnikai tisztogatás" kegyetlenkedéseiről a szerbiai és horvátországi polgárháborúk idején. Az ukrán esetben ezeket a konfliktusokat a Krími Autonóm Köztársaság (60% oroszok, 25% ukránok, 12% krími tatárok) Ukrajnán belüli létrehozásával rendezték, míg a többi esetben a konfliktusok továbbra is fennállnak. Egy regionális ihletésű tudományág napirendjén kiemelt helyet foglalnának el a migráció és a társadalmak növekvő etnokulturális sokféleségének kihasználásáról szóló vitához való jelentős hozzájárulások. Más szóval a kisebbségek "elismerésének" politikatudománya, amely a politikai, pszichológiai, kulturális és gazdasági megközelítések ötvözésével az integrációt és a kulturális kölcsönhatást igyekezne előmozdítani, szemben a diszkriminációval, a szegmentációval és az ebből következő társadalmi-politikai hasadásokkal.⁴⁷

Mivel az orosz kisebbségek a lett lakosság 28%-át, illetve az észti lakosság 25%-át teszik ki, e két balti állam politikatudományi tudományterületei például mutatnak az etnikai-kulturális konfliktusok és az alkalmazkodás összehasonlító, politikaorientált tanulmányozása terén. Ukrajnában is, ahol az orosz lakosság mintegy 17%-a a keleti régióban koncentrálódik, a

47 Vö. még Rechel, Bernd (szerk., 2009): *Kisebbségi jogok Közép- és Kelet-Európában*, London: Routledge, országjelentésekkel Bulgáriáról (Bernd Rechel), a Cseh Köztársaságról (Eva Sobotka), Észtországról (Vello Pettai/Kristina Kallas), Magyarországról (Balazs Visi), Lettországról (David Galbreath/Nils Muiznieks), Litvániáról (Dovile Budryte/Vilana

Pilinskaite-Sotirovi), Lengyelországról (Peter Vermeersch), Romániáról (Melanie H. Ram), Szlovákiáról (Stefan Auer) és Szlovéniáról (Jel- ka Zorn).

A tudományág fejlődése során az etnopolitika is előtérbe került. Hasonló irányvonal nem alakult ki Bulgáriában, ahol a török (közel 10%) és a roma (5%) népesség él, vagy Romániában és Szlovákiában, ahol a magyar kisebbség 6,5% és 10%.

2008-ban a *Politics and Central Europe*, a Közép-Európai Politikatudományi Társaság folyóirata, amelyről alább lesz szó, egy tematikus számot szentelt az "Értékek és sokszínűség a mai Európában" témakörnek, amely a közterületen megjelenő vallási szimbólumokra, mint a kulturális ~~pl~~ms egyik kiemelkedő kifejeződésére összpontosított. Általánosságban azonban az ilyen pluralizálódásra adandó jól átgondolt válaszok kidolgozásának a diszciplína figyelmének középpontjába tolésa egy újabb szembeütő példát szolgáltat arra, hogy - Arató Krisztina és Tóth Csaba magyar politikatudományi zárószavaival élve - "a regionális együttműködés Közép- és Kelet-Európában megerősítésre vár."⁴⁸ Az erőforrások, információk és koncepcionális megközelítések határozott átadása Nyugatról Keletre, amelyről e fejezetben már korábban szó esett, hátrányokat is produkált - többek között azt, hogy jelenleg a közép- és kelet-európai politológusok által kiépített nemzetközi kapcsolatok jellemzően nyugat-európaiak. A cseh esetben még két, egymástól nagyrészt különálló, integrálásra szoruló tudóscsoport is kialakult: A "hazai diszciplínát építő" tudósok, akik nemzetközileg "alig vannak jelen"; és azok, akik "nem járulnak hozzá jelentősen" a cseh nyelvű kutatáshoz és oktatáshoz, de "sikereket értek el a nemzetközi" - azaz a nyugati - "színtéren".⁴⁹ Amint a következő országfejezetekből kiderül, a széttagoltság legtöbbször a nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kisebbség és a befelé forduló akadémikusok többsége közötti megosztottságot is jelenti.

A belső kohézió ilyen mértékű hiánya az itt vizsgált tudományágak közötti tartós regionális kölcsönhatás hiányában nyilvánul meg.⁵⁰ A szakmai szövetségek jelentős szerepet játszhatnak a tudományos együttműködés és a hálózatok létrehozásának előmozdításában. A tagság és tevékenységi kör tekintetében olyan különböző szervezetek, mint a cseh, litván, román és szlovén politikatudományi egyesületek azonban egyöntetűen tanúsították, hogy az emberi és pénzügyi erőforrások hiánya korlátozó tényező az ilyen szolgáltatások tekintetében.⁵¹

Az eltéréseket a fejezet utolsó táblázata mutatja be. A rezsimek hibridizációjából vagy a demokráciára való késői átmenetből eredő hátrányok ismét nyilvánvalóvá válnak:

48 Idézet a könyv Magyarországról szóló fejezetéből (lásd még fentebb, 129. o.).

49 Idézet a könyv Csehországról szóló fejezetéből.

50 Ezt a következtetést McGrath, Conor (2008) alapján lehet levonni: "*European Political Science* 7, 360, 365. Ugyanez az eredmény derült ki egy 2009 októberében Irmina Matonyte által a Vilniusi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Intézete és a Litván Politikatudományi Társaság számára szervezett workshopból, amelyen 7 közép-kelet-európai ország (Fehéroroszország, Lettország, Litvánia, Moldova, Lengyelország, Oroszország, Ukrajna) résztvevői vettek részt.

51 Vö. McGrath (2008), 358.

Politikatudományi egyesületek

		OrszágEst	
		.Aktív/csökkentett/megjegyzése	
		k	Inaktív
	alapítottákNem IPSA-tag. Mivel		Albánia2000AktívA2000-ben 2005-ben kiadja az <i>Albanian Journal of Political Science</i> című folyóiratot, és társszponzorálja a CEU <i>Southeast European Politics</i> című online folyóiratát.
			Armenia2003InaktívNemIPSA-tag.
Fehéroroszország Társaság.		1993	Redukált1.Belarusz Politikatudományi
	19982		"Kormányzati"; körülbelül 100 tag. A konferenciák más FÁK-országokra korlátozódnak. Nem IPSA-tag. . Belarusz Politikai Tudományos Akadémia. "Kormányzati". Nem IPSA-tag.
	Gondolkodócsoportok Szövetsége kormányzati". 18 tag.		1997-Inaktív3.Fehéroroszországi 2006(BATT)."Nem
			A Belarusz Stratégiai Tanulmányok Intézete megtette az első lépéseket egy új szervezet létrehozása felé.
Bulgária érdekében jött létre		1974	Aktív50-60tag. Az IPSA-hoz való csatlakozás az 1979-es moszkvai kongresszus. A Szófia-i Nemzet- és Világgazdasági Egyetem Politikatudományi Tanszéke tagja az Európai Politikai Re-kutatási Konzorciumnak (ECPR).
Horvátország következők		1966	AktívAzegyesületnek 500 tagja van. Tagjai a A szervezet tagja az IPSA-nak, az 1994-ben alapított Közép-európai Politikatudományi Egyesületnek (CEPSA) és a nemrégiben (2007) létrehozott Európai Politikatudományi Egyesületek Szövetségének (ECPSA). A zágrábi kar az ECPR tagja.
Cseh Köztársaság	1990	AktívA CPSA mintegy 380 tagjával a CPSA a következő szervezetekhez tartozik IPSA, CEPSA és ECPSA. Őt tanszék/intézmény - a Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete, a Nemzetközi Kapcsolatok Intézete, a Károly Egyetem Társadalomtudományi Kara, a Masaryk Egyetem Társadalomtudományi Kara és a Palacký Egyetem Politikatudományi Tanszéke - intézményi tagja az ECPR-nek.	
			ÉsztországInaktívAtársulás létrehozására tett

kísérletsikertelen volt a következő évben

			az 1990-es években. A tallinni és a tartui egyetemek tanszékei tagjai az ECPR-nek.
Georgia	1998	Inaktív	Az 1990-es években két alapítási kísérletet is abba kellett hagyni emberi és pénzügyi erőforrások hiányában.
Magyarország	1982	Aktív	Jelenleg mintegy 500 tagja van, köztük sok diák. Tematikus szekciókban működik, amelyek vitákat és egyéb rendezvényeket szerveznek. A HPSA 1985-ben csatlakozott az IPSA-hoz, tagja a CEPSA-nak és az ECPSA-nak is. A CEU, az ELTE és a Miskolci Egyetem tanszékei az ECPR tagjai.
Lettország	2003	Aktív	A mintegy 35 tagot számláló szövetség az ECPSA tagja, de nem tagja az IPSA-nak. A lett, a Riga Stradi ű és a Vidzeme Egyetemek tanszékei intézményi tagjai az ECPR-nek.
Litvánia	1991	Aktív	Az egyesületnek mintegy 70 tagja van. Az IPSA-hoz 1994-ben csatlakozott. 2001 óta a CEPSA (és újabban az ECPSA) tagja is. A Vilniusi Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Intézete az ECPR tagja.
Moldova		Inaktív	Az 1994-ben és 2004-ben tett kísérletek egy szövetség létrehozására kudarcot vallottak.
Lengyelország	1956	Aktív	1956-ban csatlakozott az IPSA-hoz, 1994-ben a CEPSA-hoz. A krakkói, a lodzi és a lublini egyetemek tanszékei az ECPR tagjai.
Románia	1999	Csökkentett	Az első egyesület 1994-ben alakult, de kudarcot vallott. Újabb kísérletre 1999-ben került sor. Kiadja a <i>Romanian Journal of Society and Politics</i> című folyóiratot, de egyébként alig tevékenykedik. Tagja az IPSA-nak és az ECPSA-nak.
Oroszország	1991	Aktív	Az Orosz Politikatudományi Társaság a Szovjet Politikatudományi Társaság (1960-ban alakult, korábban Szovjet Politikai és Államtudományi Társaság) jogutódja, az IPSA és az ECPSA tagja. Az elmúlt évek során tagsága 550-600 körül stabilizálódott, akik több mint 50 régiót képviselnek. 2006-ban újjáalakult az RPSA ifjúsági tagozata (27 régióból több mint 400 fiatal politológust tömörít). A PRSA kezdeményezője és szervezője az 1998 óta háromévente megrendezésre kerülő Összoroszországi Politikatudományi Kongresszusoknak.
Szerbia	2006	Aktív	A Szerbiai Politikatudományi Társaság

		csak 2006-ban alakult újra, miután először az 1950-es évek elején alapították a Jugoszláv Politikatudományi Társaság részeként (amely az 1990-es években feloszlott). Az IPSA-hoz 2008-ban csatlakozott, és jelenleg mintegy 20 tagot számlál.
is csatlakozott a következő években	Szlovákia1990Aktív	Az SPSA az IPSA-hoz és a CEPSA-hoz 1994, és az ECPSA tagja. Körülbelül 90 tag. A pozsonyi Comenius Egyetem tanszéke az ECPR tagja.
	Szlovénia1968Aktív	A Szlovén Politikatudományi Társaság 234 taggal rendelkezik, és éves konferenciát tart... ces. A szervezet az IPSA, a CEPSA és az ECPSA tagja. A Ljubljanei Egyetem Társadalomtudományi Kara 1992-ben lett az ECPR tagja.
	Ukraine1992Aktív	A szövetségnek 220 tagja van, és tagja az IPSA-nak. Eddig nem foglalkozott a kutatás minőségével, a szakmai etikával, az oktatási normákkal és az ukrán politikatudomány nemzetközi összekapcsolásával kapcsolatos problémákkal.
	ív/Csők kentett	

Amint azt a táblázat is mutatja, 1989 óta két kísérlet is történt arra, hogy a nemzeti szövetségek közötti folyamatosabb munkakapcsolatok kialakításával régió- vagy akár kontinens szintű lehetőségeket teremtsenek a tanácskozársra és a tudáscserére.

Az első ilyen kísérlet az volt, amikor 1994-ben az osztrák, cseh, magyar, lengyel, szlovák, szlovén és lengyel nemzeti szervezetek létrehozták a Közép-Európai Politikatudományi Társaságot (CEPSA), amelyhez később csatlakoztak a horvát és litván szervezetek is. Jerzy Wiatr (Lengyelország) volt a CEPSA első elnöke egy évtizedig, majd 2003-ban Agh Attila (Magyarország) követte. 2006 óta egy új generáció vette át a köpenyt, amelyet Silvia Mihal- ikova (a pozsonyi Comenius Egyetem Jean Monnet tanszékének birtokosa) és 2009-es utódja, Karin Liebhart (európai tanulmányokat tanít Innsbruckban és Bécsben) képvisel.

A második vállalkozás a közelmúltban (2007-ben) alapította meg a Politikatudományi Egyesületek Európai Konföderációját (ECPSA), amelynek jelenleg 22 tagja közül nyolc a posztkommunista Közép-Kelet-Európából származik (Horvátország, Cseh Köztársaság, Magyarország, Litvánia, Románia, Oroszország, Szlovákia és Szlovénia). Az ECPSA első elnökévé Suzanne Schuettemeyert, a Német Politikatudományi Társaság korábbi elnökét választották. Az ECPSA Végrehajtó Bizottsága a nyugat- és észak-európai csoportok számbeli túlsúlyát tükrözi, öt tagja közül mindössze egy származik Kelet-Közép-Európából (pontosabban Magyarországról). Az egyesület küldetésnyilatkozata az oktatás, a tantervek, a képesítés és a mobilitás kérdéseit hangsúlyozza a bolognai folyamat által létrehozott Európai Felsőoktatási Téréségben. Az ECPSA indulását megelőző felmérés során a nemzeti szövetségek számos olyan gyakorlati intézkedést javasoltak,

amelyek különösen hasznosak lennének.

102

kisebb, szerényebb adottságú csoportok, mint például a kedvezményes konferencia- és tagsági díjak költsönös felajánlása, közös konferenciák és munkaértekezletek szervezése mind egyesületi, mind alszekciói szinten, kutatási érdekeltségi nyilvántartás összeállítása a hálózatépítés megkönnyítése érdekében.⁵² Bár az ECPSA küldetésnyilatkozata természetesen nem zárja ki az ilyen tevékenységeket (a tagdíjszökkentést valójában kétoldalú alapon oldották meg), de nem is biztosít számukra elsőbbséget.

A CEPESA ezzel szemben "fő tevékenységeként" éves konferenciákat tart számon, amelyet 2005 óta a *Politics in Central Europe című*, a Nyugat-Csehországi Egyetem Politika és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének kiadásával egészít ki. Egymást követő konferenciákat tartottak Ausztriában, Horvátországban, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon, Litvániában, Szlovákiában és Szlovéniában, és a posztdoktori hallgatók által szervezett ülések "fontos részét" képezték az ilyen találkozónak.⁵³ A legutóbbi (2009. szeptemberi) konferenciára azonban nem önálló rendezvényként, hanem a Lengyel Politikatudományi Egyesület éves konferenciáján belüli egyszerű work- shopként került sor. A *közép-európai politika viszont* továbbra is virágzott. Eddig nyolc tematikus kérdéskör foglalkozott például az európai kisállamok nemzetközi szerepével, a közép-európai pártok európaizálódásával, az európai energiabiztonsággal és - mint már említettük - a vallási sokszínűséggel kapcsolatos közpolitikkal.

A CEPESA konferenciái és folyóirata minden bizonnyal egyfajta támogatást nyújtanak a hangsúlyosabban "regionális" bélyeggel rendelkező politikatudomány kialakulásához. A központi probléma természetesen továbbra is az, hogy azokban az országokban, ahol a tudományág mélyen szétterjedt, vagy nem alakult politikatudományi egyesület, vagy a meglévő egyesületek nagyrészt inaktívak - ennek következtében a CEPESA-ban való részvétel továbbra is a szervezetek egy magcsoportjára korlátozódik. Végeredményben úgy tűnik, hogy a CEPESA nem működik a közép-kelet-európai konvergencia nagyon erős katalizátoraként.

A fejezet záró táblázatából megállapíthatjuk, hogy az ECPR (Európai Politikai Kutatási Konzorcium), amelynek tevékenysége 1970-ig nyúlik vissza, 1990 után új intézményi tagokat vett fel Közép-Kelet-Európában. Ezek száma az itt vizsgált országokban összesen 31-et tesz ki. Albánia, Horvátország, Litvánia, Szlovákia és Szlovénia egy-egy ~~tájékoztató~~ rendelkezik, míg Örményország, Fehéroroszország, Grúzia, Moldova, Szerbia, Ukrajna és Örményország nem rendelkezik tagintézménnyel. Hogy ezeket a számokat perspektívába helyezzük, hozzá kell tenni, hogy egyedül az Egyesült Királyságnak 53, Németországnak 46, Spanyolországnak 18, Olaszországnak 17, az Egyesült Államoknak pedig - kissé paradox módon, de az ECPR nemzetközi tekintélyét bizonyítva - 30 intézménye van.⁵⁴

A közös műhelyülések, általános és graduális konferenciák, nyári egyetemek és folyóiratok szem előtt tartásával az ECPR-t úgy jellemezték, hogy "a

- 53 www.cepsa.cz/index.php?page=about, 1, hozzáférés: 2009.12.28.
- 54 http://ecprnet.eu/membership/member_countries.asp, hozzáférés: 2009.12.28.

a legpraktikusabb célokra... az Európai Politikatudományi Társaság".⁵⁵ Ami Közép-Kelet-Európát illeti, ez a szervezet ismét "a fő erővé" válhat a politológusok "széles, de mégis sokszínű, a kiválóság és a relevancia közös normáival rendelkező "főáramlatba" való szocializálása érdekében"⁵⁶ - feltéve, hogy egy jelentős külső tényező nem akadályozza meg a folyamatot:

A Soros Alapítványt, az Európai Uniót, az amerikai, német és skandináv ügynökségeket, alapítványokat és egyetemi tanszékeket, valamint a Bologna-folyamatot korábban olyan külső tényezőkként azonosították, amelyek a régió születőben lévő politikatudományi diszciplináit a konvergencia irányába terelik. A "hibrid" politikai rezsimek felemelkedése azonban ellenhatásként hatott, és hajlamos volt korlátozni ezt a konvergenciát. Amennyiben a "hibridizáció" folyamata folytatódik, sőt fokozódik, az nem fogja a politikatudományok eltűnését okozni, mert - ahogy azt már az elején megjegyeztük - a tekintélyelvű rezsimeknek is szükségük van a képzett "szemükre és fülükre", hogy megértsék és kezeljék a versengő politikai rendszereket. De a hibásan demokratikus vagy versengő autokratikus rezsimek elszaporodása rosszat jelent a független politikatudomány létezésére Közép- és Kelet-Európában.

55 Berg-Schlosser, Dirk (2007): "A politikai kutatás európai konzorciumának (ECPR) szerepe, in: European Political Science - The Role of the European Consortium for Political Research (ECPR): Hans-Dieter Klingemann (szerk.): *The State of Political Science in Western Europe*, Opladen/Farmington Hills: Barbara Budrich, 414.

56 Berg-Schlosser, *ibid.*, 412.

Az előző fejezetben nyilvánvalóvá vált, hogy a külső tényezők milyen mértékben - a legtágabb értelemben vett társadalmi és politikai események - hatással lehetnek egy tudományág fejlődésére. Ha körülnézünk egy olyan országban, ahol

ilyen események, a ^{20.} században, többször is drasztikus a társadalmi struktúra, az ideológiai irányultság, a politikai magatartás és a kormányzati berendezkedés változásai miatt Németország biztos jelöltnek tűnik. Következésképpen az I. és II. világháború után kísérleteket tettek a német társadalom különböző osztályainak politikai nevelésére: A széles körben elterjedt "politikamentes" attitűdök - legalábbis ez volt a diagnózis - voltak végső soron felelősek az ismételt katasztrofális felfordulásokért. A problémára 1918 után a berlini Német Politikai Tanulmányok Intézetének - Deutsche Hochschule für Politik - létrehozásával kívántak egyetemen kívüli megoldást nyújtani. Az új rezsim azonban 1933-ban az intézet munkatársai között, ahogy másutt is, olyan kollaboránsokra talált, akik készek voltak segíteni a politikatudományok összehangolásában. A következő fejezet a tekintélyelvű csábítással szembeni ilyen mértékű immunitás hiányának okait vizsgálja, és rekonstruálja a tudományág későbbi, a náci rezsim eszközévé való redukcióját. Először 1999-ben jelent meg egy Michael Th. által közösen összeállított kötet részeként. Greven, Hans Karl Rupp és e szerző közös kötetében: Political Science and Regime Change in 20th Century Ger- many (Nova Science Publishers).

A német politikatudomány válaszáton: Ambivalens válasz az 1933-as náci hatalomátvételre

I

A nemzetiszocialisták politikai és/vagy "faji" okokból hazájuk elhagyására kényszerítették a kormányzati és társadalmi problémákat vizsgáló német értelmiségieket - történészeket, szociológusokat, pszichológusokat, politológusokat -, akik 1933 és 1938 között nagy számban kényszerültek száműzetésbe. E kiutasított tudósok többsége - néha fáradságos, különböző európai országokon át vezető kerülő utak után - végül az Egyesült Államokban kötött ki.

A száműzetés tapasztalata mind az emigránsok, mind az amerikai társadalomtudományok számára jelentős lett. A száműzöttek hozzájárultak új megközelítések kidolgozásához és a meglévő megközelítések kifinomultságához. Az olyan területeken, mint például a politikaelmélet, az összehasonlító kormányzás és a nemzetközi kapcsolatok, a száműzött német tudósok jelentős hatást gyakoroltak az amerikai politikatudományra. Hannah Arendt, Hans J. Morgenthau, Karl Löwenstein, Franz L. Neumann, John H. Herz, Karl W. Deutsch csak néhány név, amelyek azonnal eszünkbe jutnak.

A száműzött politológusok, akár strukturális reformokat szorgalmaztak, akár az általuk talált társadalmi-politikai status quo-t támogatták, a demokratikus értékek és politika - szabadság és emberi méltóság, egyenlő jogok és lehetőségek, többségi kormányzás - iránti elkötelezettségük közös volt. Sok esetben ez az elkötelezettség volt az, ami elbocsátásukhoz vezetett. Nem kevesen a háború alatt együttműködtek az amerikai kormányzati szervekkel, és később továbbra is az Egyesült Államok németországi megszálló hatóságainak adtak tanácsot. Többen részt vettek azokban az erőfeszítésekben is, amelyek a tudományát a német egyetemi tanulmányokba próbálták bevezetni, a német hagyományos oktatási rendszer megújítására tett kísérlet részeként.

Az emigránsok ragaszkodása a demokratikus eszmékhez, száműzetésük pusztja körülménye is azt látszott sugallni, hogy a weimari köztársaság alatti német politikatudomány - még mindig nagyrészt extramurális - kezdetei is demokratikus ihletésűek voltak. Valójában ez lett az elfogadott verzió a weimari Németország politikatudományának fejlődéséről szóló írásokban. A kialakulóban lévő tudományát "alapvetően republikánus-demokratikus vállalkozásként" mutatták be, amely, miután támogatta a weimari köztársaságot "a bal- és jobboldali kihívásokkal szemben", következetesen elutasította, hogy "1933-ban felajánlja szolgálatait a nemzetiszocializmusnak" (Fijalkowski 1981: 3; Kastendiek 1977: 139/140). A politikatudományt, minden tudományok közül a politikatudományt úgy bemutatni, mint amely elkerülte, hogy belekeveredjen Németország múltjának politikai hibáiba - "az egyetlen tudományág, amely egyöntetűen elutasít minden együttműködést a náccikkal" (Beckmann 1987: 3) -, erőteljes narratívát nyújtott. Nem utolsósorban azért, mert legitimitást adott egy olyan tudományterületnek, amelynek intézményesítése kezdetben sok egyetem részéről ellenállásba ütközött, a politológia közösségében hálásan fogadták ezt az ábrázolást. A közelebbi vizsgálat bebizonyította, hogy ez az állítólagos homogenitás fikció.

A náci hatalomátvétel előtt és alatt a német politikatudományt inkább a hetero-, mint a homogenitás jellemezte. Ahogy a tudományág a weimari Németországban fejlődésnek indult, három különböző iskola - egy nemzeti, egy funkcionális és egy demokratikus megközelítés - alakult ki. Amikor 1933-ban lehullott a függöny, ezek jelentősen különböztek egymástól az antidemokratikus ~~imp~~ elleni immunitásuk mértékében. Az ilyen heterogenitásért felelős okokat a következőkben ex a következő.

II

A német politikai tanulmányok intézete (*Deutsche Hochschule für Politik*) - egy, a német felsőoktatás hagyományos rendszerének merev korlátaitól mentes, egyetemen kívüli intézmény - a 20. századi német történelem során kétszer is megfelelő intézményi válasznak bizonyult a német nép politikai nevelésének vélt szükségességére.th Az 1920-ban és 1949-ben is Berlinben létesült volna, és eredetileg egy felnőttképzési intézményhez hasonlított

volna.

106

esti tanfolyamokat kínáló intézmény. Eddig a két projekt feltűnő hasonlóságot mutatott. Más tekintetben azonban fontos különbségek voltak.

1945 után úgy tűnt, hogy a politikai nevelés feladata "abban áll, hogy segítsen megteremteni a "demokratikus újragezdéshez" szükséges információs és viselkedési alapokat". (Blanke/Jürgens/Kastendiek 1975: 54). Nem így volt ez 1918 után. Theodor Heuss, a *Deutsche Hochschule für Politik* első tanulmányi igazgatója (jóval később természetesen a Német Szövetségi Köztársaság első elnöke is) szavaival élve, a német politika, "külső erő által és saját hibájából a megaláztatások rendszerébe kényszerítve, [csak egy témát ismert]: a nemzeti felszabadításért folytatott küzdelmet" (Heuss 1921: 33/34). Ehhez a célhoz a DHfP-nek útmutatással és példamutatással kellett hozzájárulnia.

A szükséges pénzt kezdetben elsősorban Poroszország és a *Birodalom* biztosította, amit az ipar (Bosch, Siemens) támogatásai egészítettek ki. A porosz oktatási miniszter, Carl Heinrich Becker, Heusshoz csatlakozott: A politikai megértés elősegítését "tudatosan" kell alkalmazni, "hogyan Németországot belföldön megerősítsék, más népeket pedig kívülről megversenyeztessenek" (Becker 1919: 13).

Ernst Jäckh, a *főiskola* első és egyetlen elnöke sem köntörfalazott, amikor egy olyan intézet mellett foglalt állást, amely "olyan fókuszpontot biztosítana, amely körül kikristályosodhat egy új Németország, és ezáltal egy új szellemről (bár nem a versailles-i értelmetlen, brutális "szellemről") megszállt új Európa" (Jäckh 1921: 31). Tizenhárom évvel később, Hitler kancellárrá való kinevezése után Jäckh nem volt kevésbé egyértelmű. Az új porosz oktatási miniszternek, Bernhard Rustnak és Hitler segítőjének, Hans Heinrich Lammersnek, a *birodalmi* kancellária vezetőjének írt leveleiben hangsúlyozta a *főiskola* "egyedülálló lehetőségét, hogy külföldön a német revíziós politika mellett szólaljon fel" (Jäckh 1933d: 411) - a "revízió" természetesen ismét a versailles-i békeszerződés által Németországra rótt korlátozások feloldására utal.

Ezeket a leveleket Jäckh 1945 után soha nem említette, és a "Versailles értelmetlen, brutális "szelleméről"" szóló részt is kihagyta korábbi beszédének a második világháború utáni újranyomásaiból (vö. Jäckh 1952: 14; id. 1960: 77/78). Annak idején azonban a revizionista impulzus félreérthetetlen volt a DHfP megalakulásakor. Az intézet támogatói számára a politikatudomány célja abban állt, hogy segítse a német törekvéseket, hogy visszaszerezék az ország háború előtti hatalmi pozícióját a kontinensen, elutasítva az 1918-as vereség elismerését. Még ott is, ahol Jäckh látszólag az "új" Európa "új" szellemére hivatkozott, csupán az alapvetően *megváltozott* európai környezetet vette figyelembe, amely Németország *hagyományos* kontinentális hegemóniára irányuló célját érintette - amint azt nemcsak a versailles-i megállapodás, hanem Aristide Briand francia külügyminiszter későbbi páneurópai javaslatainak elutasítása is bizonyítja (vö. Heuss 1929: 117; Jäckh 1932a: 46).

A revizionizmus, amelynek célja "a meglévő kontinentális hatalmi struktúra áthelyezése a *birodalom* javára", a húszas években áthatotta a weimari Németország társadalmát (vö. Salewski 1980; az idézetet lásd Hillgruber 1984: 84). Elméletben és gyakorlatban is a funkcionális, instrumentalista megközelítést erősítette mind a bel-, mind a külpolitikában. Ha a demokratikus kormányzás, ha a Népszövetség képtelennek bizonyult a revízióra, mindkettő költséges lehetett.

A demokrácia funkcionális értelmezései nem bámulatos hirtelenséggel jelentek meg. A háború alatt Jäckh (aki 1916-ban a Bismarck által a Külügyi Szolgálat újoncainak kiképzésére létrehozott Keleti Nyelvek Intézetében - *Orientalisches Seminar* - végzett munkájáért tanszéket kapott) és Heuss mint politikai jour-nalisták Friedrich Naumannal együttműködtek a német háborús célok előmozdításában. Naumann, a publicista és politikus, aki akkor vált híressé, amikor 1915-ben terjesztette a Németország által alakítandó "negyedik világbirodalomról", *Mitteleurópáról* szóló elképzeléseit, már korábban támogatta a "demokratikus imperializmust", amely a társadalmi reformokat támogatta otthon, biztosítva ezzel a tengerentúli terjeszkedés szilárd alapját (vö. Naumann 1900). Őt viszont alaposan befolyásolta Max Weber, aki számára "minden kormányzati kérdést messze háttérbe szorított Németországnak a nemzet hatalmához fűződő érdeke". Következésképpen a parlamentarizáció és a demokratizálódás Weber számára "mindenelőtt a hatékony világpolitika belpolitikai előfeltételeinek eléréséhez nyújtott eszközt" (Mommsen 1959: 394).

Naumann 1919-ben, Weber 1920-ban halt meg. Az előbbi volt az, aki először javasolta egy politikai oktatási központ létrehozását, sőt, még egy "polgári iskolát" is indított a liberális Haladó Néppárt (FVP) számára, amely az 1918. novemberi forradalom után újjászerveződött és a Német Demokrata Párt (DDP) lett. Amikor Jäckh átvette Naumann helyét, arra törekedett, hogy a vállalkozást szélesebb alapokra helyezze, és feladatai között szerepelt a közszolgálat számára történő képzés és a jövő "vezetőinek" nevelése.

A politikai vezetők kiválasztása és képzése egy másik közös téma volt, amely Weber és Naumann munkáin végigvonult, és amelyet most a DHFP funkcionalistái is átvettek: "Ha létezik olyan probléma a modern demokrácia számára, amely a legszenvedélyesebb megfontolást érdemli, akkor az a vezetés problémája" (Heuss 1921: 35). A liberális elitista gondolkodáson és nem kevésbé a németországi tekintélyelvű politikai rendszerbe (beleértve a Bis-marck-mitoszt is) való múltbeli beletörődésen alapulva a vezetés eszménye a "nagyember-tanokhoz" kötődött, és a húszas években "metafizikai jelentőségre" tett szert (Struve 1973: 9; Döring 1975: 231). Nemeszser még az önjelölt republikánusok is hajlamosak voltak a vezetés túlhangsúlyozását a weimari Németország végső sorsaival összekapcsolni, "oly módon, hogy nem zárta ki az antiparlamentáris és antidemokratikus visszahatást" (Faulenbach 1980: 310).

III

Ernst Jäckh a világháború idején nem elégedett meg azzal, hogy Friedrich Naumann tervét támogassa, amely szerint *Mitteleuropa* "német vezetés alatt egyesült, politikailag és gazdaságilag konszolidáltan állt szemben Angliával és Amerikával az egyik, Oroszországgal a másik oldalon" (Fischer 1969: 746). A felfújtt háborús várakozásoktól vezérelve egy Nagy Közép-Európát (Németország, Ausztria-Magyarország, Törökország, Bulgária, Románia és Görögország) hirdetett, amelyet a Német Birodalom "szervesen", "despotizmus nélkül" vezetne, kiegészítve Németország "tengerre irányuló orientációját, különösen egy jövőbeli 'Közép-Afrika' felé" (Jäckh 1916: 6, 11, 17). Hogy mennyire burjánzott akkoriban ez a koncepcionális ~~páza~~ jelzi, hogy a Jäckh-hez hasonló programokat "mérsékeltek" tekintették, mivel lemondtak a formális annexiókról, inkább Kelet-, mint Nyugat-Európára összpontosítottak, és hiányzott belőlük az elnyomó belpolitikai elem.

Németország 1918-as veresége után a revizionizmus *völkische* - radikális nacionalista - változata azonnal elkezdett kikristályosodni az ország állítólagos *Mitteleuropa*-"küldetése" körül. Az önjelölt "nemzeti ellenzék" koncepciója a részletekben homályos maradt, de konkrétan elutasította a versailles-i és a St. Germain-i szerződés által Közép-Európában bevezetett politikai rendezést. A nacionalista harag alapvető célpontjai: a "felfújtt, soknemzetiségű lengyel állam" és a "csehszlovák vegyes konglomerátum" (Boehm 1923: 15). Ezekkel szemben a német "közép-európai vezetést" "ki kellett érdemelni, talán harcban kellett érvényesíteni" (Brauweiler 1925: 249). Ahogy Martin Spahn, a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) birodalmi küldöttje foglalta össze a radikális revizionista megközelítést: "Ha sikerül megformálnunk a közép-európai Európát, akkor ismét Európa vezető népévé emelkedünk" (Spahn 1925: 40).

A konzervatív katolikus történész Spahn 1901-ben kapta meg első tanszékét a strasbourg-i egyetemen, második tanszékét (Elzász Franciaországhoz való visszatérése után) 1920-ban a kölni egyetemen. Egy évvel később kilépett a katolikus Centrumpártból, és belépett a DNVP-be, ahol az újságmágnás Alfred Hugenberg fanatikusan antidemokratikus álláspontja mellé állt. 1933-ra, azzal a magyarázattal, hogy "egyetlen vezetőre van szükségünk, és ez Hitler", ismét politikai irányt váltott, és átállt a nemzetiszocialista parlamenti pártba.

1919-ben Spahn bekerült abba a "forradalmi-konzervatív" körbe, amely Arthur Moeller van den Bruck irodalom- és művészettörténész, *A Harmadik Birodalom* című hírhedt röpirat szerzője körül gyűlt össze, aki 1925-re öngyilkos lett. Fő társaival, Heinrich von Gleichannel és Max Hildebert Boehmmel együtt Moeller van den Bruck részt vett a Hindenburg és Ludendorff által vezetett Legfelsőbb Hadseregparancsnokság háborús propagandatevékenységében. A csoport, amely a Nagy Háborút az első számú "formáló folyamatnak" tekintette, a novemberi forradalomra reagált.

a "nemzet politizálásának" meghirdetésével a tömegalapú autoritárius - és nem monarchikus - vezetés alatt (vö. Moeller van den Bruck³ 1931: XI, 280). Amikor 1919 júniusában aláírták a versailles-i békeszerződést, a kör, hogy tiltakozásának nyomatékot adjon, felvette a Júniusi Klub nevet.

A "nemzet politizálása" alapvetően nem sokban különbözött attól, amit Jäckh és mérsékeltőbb frakciója elképzelt. A júniusi klub esetében azonban a cél egyenlő volt "a nép nacionalizmusra való megtérítésével" (Moeller van den Bruck), "harcosan szembeszállni egy olyan állammal, amely a republikánus meggyőződéseket akarja ránk kényszeríteni", "forradalmi módszerekkel kiűzni a Németországba betolakodó liberálist" (Spahn 1928: 2; id. 1933: 1). Nau- mannhoz, Jäckh-hez és munkatársaikhoz hasonlóan Gleichen és Spahn is egy politikai iskola tervezésébe kezdett, hogy "vezetőket neveljen". Gleichen és Jäckh 1919 folyamán kapcsolatban álltak egymással, és kezdetben úgy tűnt, hogy egyetértés születhet egy közös projektről. Jäckh azonban nem volt hajlandó lemondani a Robert Bosch és Carl Friedrich von Siemens gyárosok által biztosított finanszírozás mellett a porosz és a *birodalmi* kormányok támogatásáról sem. Amikor ez a lehetőség a Júniusi Klub számára elfogadhatatlannak bizonyult, Jäckh egyedül folytatta. A DHfP 1920. október 24-én került felavatásra. A szónokok között volt Walter Simons német külügyminiszter és Wilhelm (Bill) Drews, a porosz közigazgatási bíróság hamarosan kinevezett elnöke.

Alig egy héttel később, november 1-jén a forradalmi-konzervatív csoport követte a példát, és Martin Spahn vezetésével létrehozta a *Politisches Kolleg* (Politikai Kollégium, PK) intézményét, szintén Berlinben. Az intézet "tudományos politikai elemzésre" irányuló programja a diákok "harcos és férfias közösségét" szólította meg, akik "nem akarják hagyni, hogy a haza a nem megfelelő vezetők és külső ellenségek keze által pusztuljon el" (*Politisches Kolleg* 1922/23: 3). A következő hét évben az anyagi támogatást a nehézipar nyújtotta, pontosabban Alfred Hugenberg *Wirtschaftsvereinigung zur Förderung der geistigen Wiederaufbaukräfte* (Gazdasági Egyesület a szellemi újjáépítés előmozdítására), amelynek kasszájába a szén- és acélipari vállalatok, mint a Vereinigte Stahlwerke (Albert Vöglér), Gutehoffnungshütte (Paul Reusch) és mások rendszeresen befizettek (lásd Leopold 1977: 12, 18, 180 n. 67). 1927-re a DNVP átmenetileg csatlakozott egy kormánykoalícióhoz (mielőtt a végső, végzetes radikalizálódás Hugenberg vezetése alatt a párt a nációkkal szövetségessé volna), és állami pénzek váltak elérhetővé.

A Politikai Kollégium szerepét az egymást követő tanulmányok lekicsinyelték. A Chicagói Egyetem egyik disszertációja példaértékűen állítja, hogy "a *Politisches Kolleg* soha nem alakított ki identitást vagy programot", és hogy következésképpen a DHfP-vel való versengése "kezdetből fogva... paródiává fajult" (Korenblat 1977: 63; lásd azonban Korenblat 2006-ban az árnyaltabb értékelést). Mindkét állítás enyhén szólva is elhamarkodott. A főiskola munkatársai számára felvett személyek egy ap-

a "nemzet", az "állam", a "vezetés", a "pángermánizmus" és Mitteleuropa fogalmait magában foglaló eszmékre összpontosító megközelítés. Pontosan azért, mert erősen ideológiai jellegű volt, a megközelítés programmal járt.

Amikor a *Hochschule* és a PK 1927-ben hivatalos együttműködési megállapodást (*Arbeitsgemeinschaft*) kötött, amelyet 1930-tól informális alapon folytattak, sőt kiterjesztettek, ez a program egyre inkább teret nyert a DHfP-ben. Az iskola oktatására és az újrakeresésre gyakorolt hatása sokkal fontosabbnak bizonyult, mint a PK intézményi megszűnése.

IV

"Versailles revízióját Weimar revíziójával kell kezdeni" (Mariaux 1932: 83; Moeller van den Bruck/Gleichen/Boehm 1922). Belföldön nem kevésbé, mint külföldön, 1789 és 1989 - "belső" és "külső" Franciaország - legyőzésével a Nagy Háború minden lényeges eredményét vissza akarták csinálni. A politikatudománynak hozzá kellett volna járulnia: Egyfelől "a politikával foglalkozva" azzal a feladattal bízták meg, hogy "a politikai romantikusok és minden 19th századi konzervatív megközelítés örökségét" érvelje ki. Másrészt, mivel "a politikában gyökerezik", állítólag tükröznie kell "népünk sajátos politikai hajlamát, amely sem Nyugat-, sem Kelet-Európa felé nem hajlik" (Spahn 1931: 1/2; Politisches Kolleg 1922/23: 4).

A "tudomány" tehát egy sajátosan német "pecu- liar kurzus" ideológiájára épült, amely

- gyakorlatilag áthatotta a császári Németország politikai kultúráját (lásd pl. Mommsen 1995: 208),
- "leggrafikusabb kifejeződését" (Mommsen: *ibid.*) az "1914-es eszmékben" - rend, kötelesség, közösség - találta meg, amelyek az 1789-es eszmékkel, a szabadsággal, egyenlőséggel és testvériséggel szemben voltak hivatottak fellépni (lásd pl. Kjellén 1915; Plenge 1916; Troeltsch 1925), és
- 1918 után - csekély módosításokkal - továbbra is a "nemzeti ellenzék" weimari Re-közönség elleni kampányának alapjául szolgált.

A politikatudomány koncepciója, ahogyan azt a *Kollegban* kiadták és nem utolsósorban a diákszövetségek számára szervezett továbbképzéseken tanították, az ilyen feltételezett különlegesség számos lényeges összetevőjéből merített:

Mindenekelőtt a *homogén nemzet*, az "eredetileg vérben és földben gyökerező közösség" (Spahn 1931: 2/3; vö. még Boehm 1923: 315) fogalma, amely különbözik az "atomista" kapitalista társadalomtól.

Másodszor, elutasítva a parlamentarizmus "mechanisztikus" nyugati elképzeléseit, a *korporatista*, "*organikus*" állam eszméje, amely a "hanyatlást" legyőzve, a vezetést "egy új felső réteg számára előkészíti a terepet" (Brauweiler 1925: 248).

Harmadszor, a szilárd hit az *erős*, "odaadásra és hűségre" (ibid.: 246; Boehm³ 1933: 50) jogosult *politikai vezetés* kiemelkedő szerepében, mint a demokratikus "kiegyenlítés" ellenében.

Negyedszer, az 1918-ban meghúzott demarkációs vonalakkal való megbékélés elutasításából eredően, az *irredentizmus hangsúlyozása*, amely a határvidékek etnikailag német lakosságát a "német külpolitika valódi tárgyának" (Hoetzsch 1925: 4/5) tekintette.

Végül *Mitteleuropa* (fentebb már tárgyalt) perspektívája, amely a német hegemoniát ebben a térségben "a német nép történelmi kötelességeként" (Brauweiler 1925: 249), "folyamatos német küldetésként" (Boehm 1925: 252) jeleníti meg.

A Politikai Főiskolán követett megközelítés inkább *politizált*, mintsem politikai tudományt jelentett. Ez elkerülhetetlenül megnyitotta az utat a náci dogma előtt, miszerint *egyetlen* tudomány *sem* menekülhet meg attól, hogy politikai tudomány legyen, és politikai, azaz nemzetiszocialista hatóságok által meghatározott célokat szolgáljon. Aligha meglepő, hogy a *Kolleg* főszereplői közül 1933 után senki sem maradt immunis a Harmadik Birodalom ideológiájára.

Mennyire bizonyultak azonban a *DHfP* alapítói eleve immunisnak a nemzeti megközelítés által felvetett elképzelésekkel szemben? Mint korábban már jeleztük, Jäckh és Heuss - és hozzá kell tenni, hogy Friedrich Naumann egy másik közeli munkatársa, a DDP Reichstagba delegált Gertrud Bäumer, aki szintén részt vett a *főiskolán* - nem kevésbé a revizionizmus, mint az erős vezetés eszméje mellett kötelezte el magát. A terminológiai rokonság tartalmi rokonságot jelentett?

A válasz csak kétértelmű lehet. Ha a *DHfP* alapító köre "a polgári liberalizmus talaján állt" (Gay 1974: 42), akkor ez a liberalizmus a Német Demokrata Párt által képviselt elveket jelentette, amely 1930-ban jelentős mértékben Állampártra változtatta nevét. Miközben a DDP-t a weimari köztársaság "*par excellence* alkotmányos pártjának" nevezték, egyúttal a "demokratikus nacionalizmus" híve volt, amely megakadályozta "a politikai realitások pragmatikus érzékének kialakulását" (Hess 1978: 367). A párt ragaszkodott a demokrácia mint a jelenhez "megfelelő" kormányzati forma *relatív* előnyeire (vö. Heuss 1920: 43/44; id. 1926: 38). Hangsúlyozta a közösség - a "nemzeti corpus mysticum" (Bäumer 1928: 5) - és a vezetés ("egy valóban tekintélyelvű demokrácia vezet": Jäckh 1931a: 1) jelentőségét. És az "erőteljes" külpolitika, amelyet Németország "megfelelő helyének visszaszerzése érdekében a világban" támogattak, magában foglalta az irredentizmust, amelyet "Németországra kényszerített" elvként indokoltak (Heuss 1926: 282; id. 1927: 15). Ráadásul a nagy gazdasági világválság hatása és a francia kihívás

a kormány 1930-as javaslata, hogy tárgyalásokat folytasson egy páneurópai konföderációról (ami a területi status quo elfogadását jelentette), együttesen kiváltotta Naumann Mitteleuropa-tervezetének a DDP általi újraélesztését. A "természetes gazdasági törvények", legalábbis Jäckh ezt jósolta, "megteszik a magukét", és megerősítik Németország pozícióját Közép-Európában (Jäckh 1931b: 18).

A listáról feltűnően hiányzik minden utalás a korporatista hagyományokra. A parlamenti demokráciát elfogadták, *feltéve*, hogy az erős kormányt biztosít. A revizionista célok a külügyekre, a revizionista módszerek a "pacifista imperializmus" stratégiájára - gazdasági behatolás, **poli** nyomásgyakorlás, diplomáciai tárgyalások - korlátozódtak, amely, ahogy Jäckh diagnosztizálta, Amerika nemzetközi sikereinek középpontjában állt (id. 1929: 105), és amelyet másolni kellene.

A demokráciáról mint pusztán egy (többé-kevésbé) megfelelő kormányzati módszerről, a közösségről és a vezetésről mint a demokrácia lényeges elemeiről, a nemzetközi kiegyezésről mint a revízió elérésének elsődleges *eszközéről* alkotott felfogás azonban első lépésként segíthetne áthidalni a radikális és a demokratikus nacionalizmus táborra közötti szakadék egy részét a *főiskolán*. A weimari köztársaság utolsó szakaszában ezek nyitást biztosítanak a tekintélyelvű rendszerek támogatására, mint a német politikai válság "megoldására". És még 1933-ban sem Ernst Jäckh volt az egyetlen a DHfP "liberalisai" között, aki a náciizmust, miután hatalomra került, csupán egy "erőteljesebb" revizionizmusnak, a nemzeti közösségépítés "elszántabb" változatának ítélte.

V

Kik voltak valójában a DHfP hallgatói, kérdezte a Rockefeller Alapítványnak 1926 elején készített bizalmas jelentés szerzője - "vajon valóban ők az ország leendő politikai vezetői?". A válasz azonnali és egyértelmű volt: Az intézet diplomájának gyakorlati értékét "rendkívül csekélynek" kellett tekinteni (Fehling 1926: 2).

A "vezetők képzése" azonban még a DHfP-n belül sem volt már divatos téma, a Heuss által kezdetben hangsúlyozottak ellenére sem. Inkább a "pártok feletti" magatartást és a "polgári hűség" (*Staatsgesinnung*) szellemét hirdették az intézet erényeiként, egyre nagyobb sikerrel. A weimari köztársaság "viszonylagos stabilitásának" időszakában, a hiperinfláció megfékezése és a nagy gazdasági világválság kezdete között a *Hochschule* hírneve belföldön és nemzetközileg is egyre nőtt. A Politikai Főiskolával kötött együttműködési megállapodását követően azonban koncepcionális vonalak mentén is szétvált. Ezentúl a DHfP előadásai és publikációi nem egy megnyugtatóan "mérsékelt" jobboldal számára lennének nyitottak, ahogyan azt állították (Lehnert 1989:

454/455), hanem a köztársaság hajthatatlan ellenségeinek, akiket megvetettek, mint "a gyalázat és a rabszolgaság közegét" (Brauweiler 1933).

1924-ben Jäckhnek sikerült létrehoznia egy kuratóriumot, amelynek elnöke Walter Simons, a Su- preme Court elnöke volt. Simons, aki akkoriban közel állt a DDP-hez, öt évvel később lemondott a Bíróságról, mert az SPD vezette nagykoalícióval került összetűzésbe. Ő és Jäckh 1933 elején már a DHfP igazgatótanácsának "átszervezését" ajánlotta volna fel az új rezsimnek. Simons továbbra is vonzódott "1914 eszméihez", és 1935-ben megvédte az antiszemita nürnbergi törvényeket, figyelmeztetve az amerikai kritikásokat, hogy az Egyesült Államok hasonló rasszista rendeletek hiányában "a mulattók és meszticek államává" fog degenerálódni (lásd Gründer 1978: 258, 276/277, 284).

Egyelőre azonban Simons jelenléte az igazgatótanácsban növelte a DHfP presztízsét. Ugyanígy más közéleti személyiségek, mint Hjalmar Schacht (Szövetségi Tartalékbank) és Otto Meißner (*Birodalmi* Kancellária) - mindketten szintén DDP-tagok -, Carl Duisberg és Ludwig Kastl (Német Ipari Szövetség), Wilhelm Marx kancellár (Centrumpárt) és Otto Braun, Poroszország szociáldemokrata államfője. 1927-re a testület névsora úgy nézett ki, mint egy kivonat a német "Ki kicsoda" című könyvből.

1926/27-ben a Rockefeller Alapítvány és a Carnegie Endowment for International Peace (Carnegie Alapítvány a Nemzetközi Békéért) részt vett a *Főiskola* támogatásában.

- levéltára, könyvtára és nem utolsósorban kiadványai. 1927-ben létrehozták az első Carnegie Nemzetközi Kapcsolatok Tanszéket, amelyet évente egymást követő német és külföldi tudósokkal töltöttek be, illetve vendéglelőadók fizetésére használtak fel. A Rockefeller-alapok tették lehetővé "a *Hochschule* által szponzorált nagy kiadványok többségét" (Korenblat 1978: 217), és lehetővé tették, hogy az intézet 1932-ben létrehozza rövid életű kutatási részlegét. Az alapítványok részvétele a Németország iránti amerikai érdeklődés növekedését tükrözte - és fordítva. Miután aláírták a Dawes-tervet, és a jóvátételi ügynök szerepe az Egyesült Államokra szállt, az amerikai tőke elkezdett Németországba áramlani. Mint a gazdasági világválság bebizonyította, a kölcsönök kétélű kardot jelentettek, még akkor is, ha rövid távon segítettek a német jóvátétel kifizetésében. Az amerikai gazdasági szerepvállalás politikai reményeket is ébresztett a francia előgondolkodástól szenvedő német magán- és kormányzati körökben. Ezek tükröződtek Jäckh azon javaslatában, hogy az amerikai befolyást Európában Németországra kellene alapozni, és hogy Németország szerepe viszont az Egyesült Államokkal való szövetségtől függne (Jäckh 1929: 17, 105).

Jäckh 1927-ben ismét Rockefeller-alapokért folyamodott, ami újabb bizonyítékot szolgáltatott reklámtehetségéről. Olyan fejlődést tulajdonított a DHfP-nek, amely inkább az intézetre gyakorolt politikai nyomásnak volt köszönhető, és amelyben az önérdékű megfontolások kiegészítő szerepet játszottak. Jäckh szerint a Politikai Főiskola "most már a munkánk részévé vált", a "központi kvali- zítási rendszer".

ty" a *főiskolát* így "ismét hivatalosan elismerték" (Jäckh 1927: 1/2). Valójában a *birodalmi* belügyminisztérium a DNVP-hez ment, miután a "nemzeti ellenzék" beleegyezett a kormánykoalícióba. A párt következképpen abban a helyzetben volt, hogy érvényesítse követeléseit, miszerint a főiskolát, amelyet ipari forrásainak csökkentése fenyegetett, integrálni kell a főiskolába, és további állami támogatásokat kell nyújtani a kibővített intézetnek. A DHfP, amely a főiskolát egy emelt szintű tanfolyammal (*Akademische Abteilung*) kívánta kiegészíteni, nem volt ellene egy ilyen pro- spektnek.

A *Kolleg* és a *Hochschule* közötti tárgyalások eredményeként a DNVP két helyet kapott a kuratóriumban. Martin Spahn és Otto Hoetzsch (az utóbbi a berlini egyetem kelet-európai történelem professzora volt, és Spahnhoz hasonlóan a DNVP birodalmi képviselője) bekerült az állandó tanári karba, Max Hildebert Boehm és Karl Hoffmann (a Kollégium külpolitikai szakértője) pedig oktatóként. A DHfP reményét fejezte ki, hogy ezentúl a PK saját kurzusait is "a pártok feletti szigorú állásfoglalás szellemében" fogják oktatni.

Ez a kikötés bizonyult a buktatónak, miután a DNVP, miután 1928-ban súlyos választási kudarcot szenvedett, Alfred Hugenberg elnökletével egy határozottan köztársasággellenes irányvonal mellett döntött. Az állami támogatások további növelését ráadásul a gazdasági világválság kizárta. 1930 márciusában a kuratórium nagy többséggel megszavazta a főiskolával kötött megállapodás felbontását.

Ahelyett azonban, hogy a következő hónapokban csökkentették volna befolyásukat, Spahnnak és nacionalista körének sikerült tárgyalnia a későbbi bővítésről. Ebben két, 1930 márciusa és júniusa között bekövetkezett fejlemény segítette őket.

Országos szinten Heinrich Brüningnek az elnöki kabinet kancellárjává történő kinevezését Hindenburg az önkényuralom felé tett első döntő lépésnek tekintette és nyilvánosan is érzékelt. A DHfP szintjén Jäckh alatt (szociáldemokrata elődje, Hans Simons porosz kormánytisztviselővé való előléptetését követően) egy olyan tudóst neveztek ki igazgatónak, aki nagyon gyorsan vált vallásos szocialistából "önjelölt 'tory- liberálissá'" (Winks 1987: 40): Arnold Wolfers, aki hamarosan elítélte "a demokratikus alkotmány szélsőséges formáját" (Wolfers 1932: 758), mint a weimari köztársaság "örökös gyengeségét". Wolfers volt az, aki "energikusan és sikeresen" (Brauweiler 1932: 1) olyan berendezkedést szorgalmazott, amely a forradalmi-konzervatív ügyet támogatta.

E megállapodás értelmében Spahn és Hoetzsch a DHfP tanárai maradtak (1932-ben csatlakozott hozzájuk Max Hildebert Boehm és Heinz Brauweiler, a főiskola vezető korporatista állampropagandistája). Hoffmann megtartása mellett két további PK-tanár tanárt vettek fel oktatóként - az egyik, Kleo Pleyer, egy fanatikus antiszemita volt. A Bajorországból kiutasított

1923-as hitleri puccs után Pleyert két évvel később ismét vád alá helyezték, mert részt vett a nacionalista diáklázadásokban Emil Julius Gumbel, egy zsidó békeszerető tudós ellen (akit még a nemzetiszocialista hatalomra kerülés előtt megfosztottak akadémiai állásától a Heidelbergi Egyetemen). Pleyer az utóbbi időben Böhm asszisztenseként dolgozott - akinek nem kevesebb oka van arra, hogy elégedett legyen a Wolfers által kidolgozott és az igazgatótanács által jóváhagyott egyezséggel: Őt nevezték ki a háború utáni Európában élő emigráns németek problémáival foglalkozó központ (*Deutschtumsseminar*) felállítására, amely egyike volt a DHFP öt központjának, amelyek közül kettőt (az Eurázsiai és a Geopolitikai Központot) már készen álltak a forradalmi-konzervatív meggyőződésű vagy ahhoz közel álló személyek vezetésére.

Ahogy Wolfers kifejtette, az új központ bizonyítja a *Hochschule* "eltökélttségét, hogy tudományos oktatással és tudományos kutatással értékes támogatást nyújtson minden olyan törekvésnek, amely az etnikai politikával (*Volks- tumspolitik*), a nemzeti kérdéssel és az ország határain belül és kívül élő németek problémáival kapcsolatos" (Wolfers 1930/31: 116). A svájci születésű Wolfers, aki később a Yale-en az OSS, a hadügyminisztérium és a külügyminisztérium tanácsadója volt, következetesen félreértelmezte a weimari köztársaságot fenyegető tekintélyelvű és rasszista veszélyt. Egészen 1932 őszéig kitartott amellett, hogy a Hindenburg ("a német demokrácia egyik pillére") és a Papen-kormány által tervezett alkotmányos "újjaalakulás" "mérsékelt" volt; hogy az "egy párt diktatúrájának veszélye (már) elhárult Németországból"; hogy végül a náci párt mint tömegmozgalom "biztosítékot jelent a társadalmi reakcióval szemben", sőt "a demokráciát" egyre inkább "előtérbe helyező erő" (Wolfers 1932:769, 771).

1933. január 30-át követően Wolfers rendületlenül folytatta, hogy tájékoztassa az amerikai közönséget arról, hogy "Hitler (a) legnagyobb becsben tartja azt, amit ő 'európai kultúrának' nevez, hogy megvédje az 'ázsiai bolsevizmus' fenyegetésével szemben". (Wolfers 1933a: 180), és hogy "az európai diktatúrák legnagyobb ambíciójává válhat, hogy bebizonyítsák, hogy ők (a parlamenti nyomástól való mentességükkel) jobban képesek arra, hogy békét adjanak Európának és a világnak, mint demokratikus elődeik" (Wolfers 1933b). Wolfers, aki a maga részéről a politikatudomány funkcionális megközelítésének támogatója volt, a náciizmussal kapcsolatban ugyanolyan önbecsapáshoz ragaszkodott, mint amelyet Jäckh mutatott.

VI

Amikor 1945 után újjraalapították a *főiskolát*, az eredeti intézményt utólag a demokrácia bástyájaként idealizálták - nem utolsósorban, ahogyan azt már jeleztük és alább részletesebben kifejthetjük, maga Jäckh is. Ez azért lehetett meggyőző olvasmány, mert a "strukturális és

filozófiai merevségei" ellenére a DHfP "fenntartotta nyitottságát... a politika és a demokrácia alternatív elképzelései iránt" (Korenblat 1978: 7, 357). A nemzeti és funkcionális változatok mellett az intézetben a politikatudomány demokratikus megközelítése is megjelent. Do- mestikailag az egyenlőségre, a társadalmi igazságosságra, a politikai részvételre, a külkapcsolatokban pedig a hegemoniáról való lemondásra, a területi követelések feladására és a konfliktusok békés rendezésére helyezte a hangsúlyt. Ennek a szemléletnek a hatása a *Hochschule* politikai irányultságára később túlértékelődött.

Otto Suhr, aki Berlin szociáldemokrata polgármestereként a II. világháború után az újr alapított intézet nevét adta, 1928-30 között a DHfP oktatójaként tanított; Eckart Kehr, akinek a vilmosi "világpolitika" háttérében álló belpolitikai és társadalmi erőkről szóló monográfiája a német történetírás úttörő tanulmányának számított 1929-32-ben; Franz L. Neumann (ugyanerre az időszakra írta majd *Behemót - A nemzetiszocializmus struktúrája és gyakorlata* amerikai száműzetésben című klasszikus művét); Hans Speier, akinek a nemzetiszocializmusra reagáló fizetett alkalmazottakról szóló elemzése végül négy évtizeddel később, 1932 folyamán, alig egy éven át jelent meg.

A demokratikus meggyőződésű tudósok közül azonban csak hárman kerültek be az állandó oktatói karba (a tanári kartól eltérően): Hermann Heller, akit 1931-ben neveztek ki a frankfurti egyetem professzorává, és aki - Kehrhez hasonlóan - száműzetésének első évében halt meg; Hajo Holborn, aki a szintén 1931-ben létrehozott DHfP Carnegie tanszékét töltötte be; végül Sigmund Neumann, aki 1929 óta a *Hochschule* oktatója, 1932-ben pedig a kar tagja lett. Ezek a tudósok egybehangzóan elemezték a bismarcki rendszer gyengeségeit, amely "megtörte a német liberalizmus gerincét", feudalizálta a középosztályt, "depolitizálta" a választókat és a pártokat (Heller 1926: 40; id. 1971b: 631/632; Holborn 1933a: 20ss.; Neumann 1930: 166; id. 1933: 59). *Azáltal, hogy az ilyen jellegzetességeket a német politikai kultúra sajátos hiányosságaként értelmezték, az ország "sajátos pályájának" ideológiai fogalmát magyarázó modellé alakították át.*

Heller, Holborn és Neumann megközelítésükben szintén a politikai intézmények változásai és a birodalmi Németország társadalmi struktúráinak az első világháború utáni fennmaradása közötti különbségre összpontosítottak. Egyöntetűen azt állították, hogy a társadalmi homogenitás feltűnő hiánya "komoly veszélyt" jelentett a politikai demokráciára, beleértve a diktatúra és a polgárháború veszélyét (Heller 1928: 40; Holborn 1930: 28; Neumann 1933: 60, 65, 76).

A funkcionális és a demokratikus megközelítés közötti különbségek a fasizmus és a nemzetiszocializmus elemzésében mutatkoztak meg a leglátványosabban. Theodor Heuss, miközben nem köntörfalazott a sajtó és az ellenzéki pártok olaszországi "szeméremértéséről", azt állította, hogy Mussolinit "személyisége" tette "vezérré" (Heuss 1926: 97). Adolf Grabowsky, aki a DHfP Geopolitikai Központját vezette, és Richard Schmidttel együtt szerkesztette a *Zeitschrift*

für Politik (Journal of Politics) című folyóiratban elismerte, hogy az olasz közéletet "közhelyek" és "parádés talajgyakorlatok" irányítják. Mégis dicsérte Mussolinit, amiért "óriási lépéseket tett a brutális osztályellentétek felszámolásában" (Grabowsky 1928: 410, 416/417; id. 1932a: 315, 316). Ezzel szemben Hermann Heller egy sokkal éleslátóbb tanulmányában úgy érvelt, hogy Mussolini abszolút uralomra törekvő diktátor volt, nem pedig olyan "vezető", akit érdekelt, hogy tetteit széles körben elfogadott értékekre alapozza; hogy következképpen a fasizmus "normátlan diktatúrája" semmiképpen sem hasonlított egy "nemzeti célközösségre"; és hogy az osztálykonfliktusokat a kibővített gazdasági, társadalmi és politikai részvétel révén lehetett megszüntetni, de aligha az "esztétizált erőszak" és az "erőszakos depolitizálás" alkalmazásával (Heller 1931: 43 ss.), 56, 65, 157/158).

Amikor Heuss *Hitlers útja címmel* megjelentette a német náci vezető politikai fejlődését vizsgáló tanulmányát, egy recenzensnek feltűnt, hogy "hiányzik a nemzetiszocializmus legkegyetlenebb tulajdonságainak határozott elutasítása" (lásd Jäckel 1968: XXIV). Ez a hiány aligha magyarázható "korabeli bizonytalanságokkal" (ibid.: XXXVI). Inkább a funkcionalista megközelítésre jellemző *analitikus* bizonytalanságról árulkodott. A demokratikus iskola ezzel szemben azt jósolta, hogy a nemzetiszocialista rezsim "a jogállamiság végét egy ~~könnyű~~ rendőrállamban" (Neumann 1973: 109), sőt azt is előre látta, hogy a náci párt", amely hatalomra kerülése után "kénytelen lesz cserbenhagyni" sok támogatóját, "kénytelen lesz erőszakhoz folyamodni nemcsak az ellenfelekkel, hanem jó néhány követőjével szemben is" (Holborn 1933b: 25).

Ahhoz, hogy a DHfP 1930 és 1933 közötti politikatudománya átmenjen a próbán, a politikatudománynak a következőkre kellett volna összpontosítania

- először is a weimari alkotmánynak a konzervatív elit által történő fokozatos megsértéséről, és
- másodszor, a nemzetiszocialista tömegmozgalom agresszív reakciós populizmusára.

Heller, Holborn és Sigmund Neumann írásai jelzik, hogy milyen eredményekre lehetett volna képes egy homogén tudományág, a demokratikus értékek iránti általános elkötelezettség értelmében.

A dolgok jelenlegi állása szerint a nemzeti szocializmusról nem született megfelelő elemző értékelés. Ez a kudarc 1933-ra megkönnyítette, hogy a DHfP-nél és másutt is illúziókat tápláljanak Németország új rendszerével kapcsolatban.

VII

Egy évtizedes távolságból visszatekintve a Weimari Köztársaság pusztulására és a *Hochschule für Politik* felszámolására, Ernst Jäckh *Az ember lelkéért folytatott háború* című emlékirataiban a náci hűvös, higgadt ellenfeleként, az emberek és események éles eszű, higgadt megítélőjeként

mutatkozik be. Hindenburgot, Meissnert, Schachtot és mindenekelőtt Papent
"pa-

118

tétikusan megtévesztett csalók", "rövidlátó nacionalisták", "szűklátókörű reakciósök", Goebbelts az "ördög", akit ő, Jäckh, azzal tudott "becsapni", hogy úgy döntött, "harcolni" fog a *Hochschule* miatt: "Most az egyszer a hitleristák Machia- vellije, sőt, Mefisztófelesze nem fenyegetésekkel és nyers erővel akarta elérni az akaratát. Azt akartam, hogy elismerje a jogokat és a törvényeket" (Jäckh 1943: 66ss., 72, 107/108).

A valóság több szempontból is eltért Jäckh állításaitól. 1927 óta az intézet kiadványai nyitva álltak az írók előtt, akik kibővítették... a "demokratikus és antidemokratikus lehetőségekre" (Wolfers 1928: VII). Miközben Heller, Neumann és Carl J. Friedrich esszéit tartalmazta, a *Demokrácia problémáiról* szóló két kötet (I: 1928; II: 1931), majd a DHfP egyetlen kiadott *Politikai Kutatási Évkönyv* (1933) kinyomtatta Carl Schmitt hírhedt "barát-ellenség" érvelését a politika feltételezett lényegéről; Max Hildebert Boehmnek az irredentista politika és a demokratikus kormányzás összeegyeztethetlenségéről szóló diatripiáit; Otto Koellreutter lelkesen illiberális polémiáját.

1932 októberére két nemzetiszocialista - Hans Heinrich Lammers, a *Birodalmi* Kancellária ~~pr~~ vezetője és Carl August Fischer közgazdász, aki hamarosan a hamburgi egyetem tanszékét töltötte be - került fel az oktatók listájára. Ahelyett, hogy ellenállt volna a jobboldaliaknak a köztársaság és a demokrácia elleni támadásoknak, a *Hochschule* inkább tekintélyt kölcsönzött nekik. Ahogy a Rockefeller Alapítvány egyik tisztviselője 1933 elején összefoglalta a DHfP stratégiáját: "Jäckh ügyesen igazította az Iskolát a változó politikai helyzethez azáltal, hogy az oktatók kiválasztásakor egyre inkább jobbra tolódott, anélkül, hogy az állandó személyzet régi baloldali elemét feláldozta volna" (Sickle 1933a: 2).

Jäckh 1931/32 folyamán és még 1933 februárjában is védelmezte a szkeptikus brit és amerikai kérdezőknek válaszolva a Hindenburg és környezete, Brüning és Papen elnöki adminisztrációi által folytatott, egyre inkább tekintélyelvű politikát:

Hindenburgot Jäckh úgy értékelte, mint "a német Washington: 'első a háborúban, első a békében'"; Brüninget, mint "a gondolkodás-cselekvés szintézisét, amelyet csak a régi görög filozófusoknál ismertek"; Papent, mint "*le chevalier sans peur et sans reproche*" - "reakció? Nem - ha a 'reakció' azt jelenti, hogy nem konstitucionális politikát próbálnak folytatni, vagy megpróbálják visszafelé fordítani a fejlődés kerekét" (Jäckh 1933a: 10, 11, 20; id. 1932b: 2; id. 1931c). Hindenburg csak "nagyon akaratlanul" írt alá egy sor felemelkedési rendeletet - Jäckh szerint "a demokratikus köztársaság ... megszilárdítását és stabilizálását" célozva. Az elnök és államtitkára, Otto Meissner, aki "ugyanolyan tapasztalt és megbízható", továbbra is "az alkotmány védelmét fogja ellátni". Hitler, Jäckh megítélése szerint, "irányított" és politikai "fogolynak" találta magát - "csak névleg kancellár". Bármilyen legyen is "a kísérlet eredménye", az "átalakítja a nemzetiszocializmust" (Jäckh 1933a: 16, 18, 19, 21, 24).

A súlyosan hibás feltételezések és a túlradó személyes dicséretes súlyos politikai tévedésekhez vezettek. A náciizmussal való kiegyezés megkísérlése ennek következtében csupán egy újabb kis lépésnek tűnhetett.

1943-ban Jäckh azt állította, hogy az 1933. március 5-i manipulált választások után úgy döntött, hogy "végleg elhagyja Németországot", mivel most "terror és törvénytelenység árasztja el az országot" (id. 1943: 107). Amikor március 27-én a DHfP porosz köztisztviselőknek tartott tanfolyamának résztvevőikhez szólt, egészen másként hangzott (Jäckh 1933b: 401):

Három nagy, sőt történelmileg is meghatározó időpont telt el az elküldött és az utolsó kurzus között: Január 30., március 5., március 21. Ezek egymás után jelentik: a kormányzati hatalom törvényes átadását egy forradalmi mozgalomnak; e hatalomnak a nemzeti forradalom általi elfoglalását; e forradalomnak a Reichstagban megtestesülő legitimitációját a nemzet által.

Jäckh ezután Lammers és néhány más náci személyiség (például Ernst Kriek neveléstudós, akit időközben szintén beszerveztek instruktornak) nevével dokumentálta a nemzetiszocialista jelenlétet a főiskolán. Beszédét azzal zárta, hogy "egykori tanítványának" és a hamburgi egyetem docensének, Adolf Reinnek az elképzelésére hivatkozott, miszerint mostantól "a 'politikai' (felváltja) a 'filozófiai' egyetemet az 18th és 19th században, ahogyan az utóbbi (megelőzte) a 'teológiai egyetemet', amely korábban dominált".

"Rendkívüli alkalmazkodóképességről" (Sickle 1933e: 2) tanúbizonyságot téve Jäckh megpróbálta meggyőzni a rezsimet, hogy az intézetből hasznot húzhat, ha lemond a teljes nácizásról, azaz Göbbels Propagandaminisztériumának vezetéséről. A DHfP-t, ahogy Bernhard Rust porosz oktatási miniszternek írta, "egyedülálló" eszközként lehetne felhasználni, "hogy külföldön a német revíziós politika mellett szólaljon fel" (Jäckh 1933d: 411). Március folyamán Jäckh és Walter Simons felajánlotta Rusznak és Wilhelm Frick *birodalmi* belügyminiszternek, hogy "átszervezik" a *Hochschule* kuratóriumát. Jäckh Hitler segédjének, Lammersnek a fejébe vágta, hogy "hozzáférése van az egész brit sajtóhoz, tulajdonképpen mindenféle konferenciához Londonban, Oxfordban vagy Cambridge-ben". Szem előtt tartva "a teljesen félreinformált amerikai közönséget, egy újabb előadáskörút az Egyesült Államokba" is megfelelő lehet, ahol újra és újra "a leghatékonyabban" lépett fel (id. 1933c: 37).

Lammers 1933. április 1-jén találkozót szervezett Hitler és Jäckh között. Később Jäckh melodramatikusan megszépíti a találkozásról szóló beszámolóját, a "Heil Hitler!" kiáltással üdvözlő örök lefegyverző "Grüß Gott!" sváb üdvözlésétől a *Führer* "elkerülhetetlen végzetének" korai előrejelzéséig (id. 1943: 97). Amit emlékirataiban "a német és nemzetközi politika problémáiról folytatott eszmecsere" (ibid.: 93) nevezett, a találkozó jegyzőkönyvei szerint "Jäckh professzor bizalmasan tájékoztatta a német politika céljairól a külföldi előadásai kapcsán... és a külföldi látogatók kérdéseire adott válaszait" (*Nieder-*

schrift 1933: 456). Egyébként a találkozó eredménytelen volt. Hitler egyszerűen Goebbelshez utalta Jäckhöt, hogy tovább vitassa meg a kérdést, hogy a *Főiskola* a Propagandaminisztérium égisze alá kerüljön.

Ez az áthelyezés azonban már végleges volt. Goebbels győzött Rust és Frick ellen. Április 16-án Jäckh értesítette Lammers-t, hogy lemond a Német Politikai Tanulmányok Intézetének elnöki tisztségéről.

Később Jäckh lemondólevelének két változatát is közzétette - az egyiket az Egyesült Államokban (1943), a másikat Nyugat-Németországban (1952). *Mindkettő elferdített*, és arra készült, hogy meggyőzze az olvasót Jäckh látszólag hajthatatlan ellenállásáról a nemzetiszocializmussal szemben.

Jäckh azonban azt is állította, hogy történelmet ír - a DHfP történetét. *Életrajzának tényeivel zsonglörködve egy tudományágat szépített. Látszólagos "dokumentumként" Jäckh levele "bizonyítéknak" tünt arra, hogy a németországi politika- és kormányzástudomány ellenállt a totalitárius kísértésnek.* Amint azt korábban már kifejtettem (Eisfeld 1991: 99/100), a levél kulcsszerepet játszott annak a mítosznak a terjesztésében, hogy a német társadalomtól eltérően a német politikatudományak nem kell szembenéznie a múlttal.

A levél első nyomtatott változata (Jäckh 1943: 290/291) tömör és lényegre törő volt. Hat mondatból állt - egyetlen bekezdésből, amely így kezdődött és így zárult:

Dr. Goebbels birodalmi miniszter által a tárgyalásokkal megbízott komisszárt tájékoztattam, hogy a Hochschule für Politik tervezett átszervezésére való tekintettel lemondok az iskola elnöki tisztségéről. Ön annál könnyebben megérti hozzáállásomat, ha tudja, hogy én mindig is elutasítottam, hogy egy kormányzati hivatalhoz kössön, a császári és a köztársasági Németországban is mindig is igyekeztem ragaszkodni a saját politikai irányvonalamhoz - ahhoz a demokratikus szemlélethez, amelynek Friedrich Naumann volt a legnagyobb képviselője.

Elhatározásomat Hitler kancellárnak is kifejtetem legutóbbi találkozásunk alkalmával.

Ezek a sorok azért olvashatók lenyűgözően, mert az eredeti szöveg *négyötödét* kihagyták. A másodszor kiadott változat (Jäckh 1952: 20/21) még kérdésesebb volt, mivel egy további bekezdést *is hozzáfűzött*, amely soha nem szerepelt a válaszlevélben. Egy része - csak egy része - egy beszédből származott, amelyet Jäckh *hat héttel később* tartott - nem Németországban, hanem *Londonban* (Jäckh 1933f: 3):

Az, hogy a főiskolát most az állam vette át, azt jelentette (többek között), hogy a közalkalmazottakra vonatkozó új szabályokat, köztük az "ariánus paragrafusokat" (,) a főiskolámra is alkalmazni kell. Más szóval, ez azt jelentette volna, hogy el kellett volna bocsátani azokat a kipróbált és nagyra becsült barátaimat és munkatársaimat, akik az említett rendelkezések hatálya alá tartoztak. Erre nem tudtam rávenni magam, ezért lemondtam.

A fennmaradó mondatokat, ahogyan 1952-ben megjelentek, *teljesen* Jäckh *fabrikálta*:

Ön is tudja, hogy nem csináltam titkot abból, hogy a zsidók jelenlegi üldözése, amelyet elítéltek, olyan igazságtalanság, amely éppoly németellenes, mint amilyen embertelen.

Minden

életemben azok mellé álltam, akiket igazságtalanul elnyomtak és üldöztek. Számomra ez kötelező.

1933. április 1-jén, amikor Jäckhöt Hitler fogadta, a rezsim megszervezte az első nyilvános bojkottot a zsidó üzletek ellen. Jäckh számára vonzó ötletnek tűnhetett, hogy egy nemes, akkoriban már kivételesnek számító nyilatkozattal tiltakozzon ez ellen az ominózus cselekedet ellen.

A Lammersnek írt levelét (Jäckh 1933e: 90/91) itt nem lehet teljes egészében visszaadni (a teljes szöveget lásd Eisfeld 1991: 101/102). Jäckh későbbi torzításainak végső részén az volt, hogy a levélből biztosan nem derült ki az író azon döntése, hogy "végleg elhagyja Németországot". Jäckh csupán új tevékenységeket helyezett kilátásba saját maga számára. Miután tájékoztatta Lammers-t a DHfP elnöki posztjáról való lemondásáról, folytatta:

Függetlenül attól, hogy Németországot Első, Második vagy Harmadik Birodalomnak nevezzük-e, maradjon újra megoldva, hogy közös hazánkat és a német nemzetet szolgáljuk... Remélem, továbbra is számíthatok az Önök helyes és kedvező támogatására, akár a Rockefeller Politikai Kutatóintézet élén, akár külföldi informális tevékenységemben, akár más összefüggésben.

Még ha az alkalmazkodási stratégiája kudarcot vallott is, Jäckh, aki nem csüggedt, új irányba indult volna: a Rockefeller Alapítvány által finanszírozott, nemzetek közötti kapcsolatok kutatóintézetének létrehozására, amelynek kurátorai és munkatársai gondosan megoszlának a "liberális" és a "nemzeti(-szocialista)" hovatartozású személyek között. Csak amikor ezek az erőfeszítések is kudarcba fulladtak, Jäckh felszámolta a DHfP-t és száműzetésbe vonult.

VIII

Jäckh és Wolfers 1933 eleje óta tárgyaltak a Rockefeller Alapítvány támogatásának megújításáról. A Rockefeller-támogatás folytatása jelentős jelentőséggel bírt a DHfP számára - gazdasági szempontból (a depresszió következtében a kormányzati és magánadományokat csökkentették), de politikai szempontból is (hogy az új rezsim számára a *Hochschule* nemzetközi kapcsolatainak jelentőségét érzékeltessék). Az alapítvány igazgatói március 17-én jóváhagyták a megújítást; három héttel később azonban megfordultak (Korenblat 1978: 326, 329).

Legalábbis elvileg Jäckh kezdetben úgy érezhette, hogy a Rockefeller Alapítvány megerősítette stratégiájában. "Néhány további engedményt kell majd tenni, de ezeknek nem kell megsemmisíteniük az iskola érvényességét" - jegyezte meg február végén John Van Sickle, az alapítvány társadalomtudományi részlegének igazgatóhelyettese (Sickle 1933a: 2). Négy héttel később még mindig úgy tűnt, hogy kész eltérni az ilyen következményeket: "Jäckhnek kétségtelenül fel kell majd áldoznia néhány zsidó és baloldali tanárát és jelentős tanítási szabadságát. Wolfers azonban úgy véli, hogy a kutatás szabadsága megmarad. Berg-

straesser, Heidelbergből" - akiről bővebben alább - "ugyanezt az attitűdöt képviseli" (Sickle 1933b: 1).

A Rockefeller Alapítvány finanszírozása lehetővé tette a DHfP számára, hogy létrehozson egy kutatási részleget és kiadja az első *Political Research Annual* című *politikai kutatási kiadványt*. Amikor Jäckh rájött, hogy az intézetnek a Propaganda Minisztérium által felügyelt intézménnyé való átalakulásával kapcsolatban talán meg kell hajolnia az elkerülhetetlen előtt, azzal az ötlettel állt elő, hogy szétválasztja az oktatási és a kutatási részt. Azt javasolta, hogy míg az előbbit (beleértve a Deutsche Hochschule für Politik nevet is) adják át Goebbelsnek, addig az utóbbit "egy magánfinanszírozású, az állami irányítástól független kutatóintézeté kellene bővíteni, amely *Forschungsinstitut für Weltpolitik* néven működne" (Sickle 1933c: 1; a továbbiakban 2/3).

Jäckh a kuratóriumba Papent, Meissnert, Lammers-t, Simons-t, saját magát, Wolfers-t, Fritz Berber-t (a DHfP kutatási osztályának főtítkárát), valamint Erich von Prittwitz és Gaffron-t (a Carnegie Alapítvány képviselőjében) jelölte. Állandó munkatársként ismét Wolfersre és magára, Boehmre és Brauweillerre, Berberre, Heussra és Sigmund Neumannra gondolt. Végül Jäckh öt tanulmányi csoportot képzelt el, amelyek Északkelet-Európa, Délkelet-Európa, a korporatista államfelfogás, a statáriális munka, végül az állam és a felsőoktatás problémáira összpontosítottak volna - érezhető engedmények a náci prioritásoknak belföldön és külföldön.

Június 1-jén Jäckh a londoni Nemzetközi Kapcsolatok Tanulmányozásával Foglalkozó Intézmények Konferenciáján tartott beszédét a DHfP elnökeként "búcsúzással" és a "Nemzetközi Kapcsolatok Kutatási Központjának jelenlegi formájában" (Jäckh 1933f: 5) vezetőjeként "üdvözléssel" fejezte be (Jäckh 1933f: 5). De lemaradt a közmondásos hajóról. Három héttel korábban a Rockefeller Alapítvány Végrehajtó Bizottsága a németországi helyzet romlására reagálva a DHfP előirányzatának az új Kutatóintézetbe való átcsoportosítása ellen szavazott, és csupán a DHfP felszámolásának költségeihez való hozzájárulást fogadta el.

A *Hochschule* hivatalos felszámolása csak 1934 elején fejeződött be, amikor Jäckh már Nagy-Britanniába emigrált. Ebben az időszakban "kitartott" a rezsim mellett, biztosította, hogy a kialakult kormányzati pénzeket teljes mértékben folyósítsák, és hogy a leváltott tudósok "méltányos kártérítést" kapjanak (Korenblat 1978: 335; Jäckh 1934: 2). Kitartása különösen azoknak kedvezett, akik nehéz körülmények között vagy Németországban maradtak, mint Theodor Heuss, vagy száműzetésbe mentek, mint Sigmund Neumann.

Jäckh hajlandó volt együttműködni a "hitleristákkal", ahogyan később nevezni szokta őket, egészen addig a pontig, ahol nemzetközi tekintélybe került - ami, ha Göbbels propagandaminisztériuma alá került volna, helyrehozhatatlanul károsodott volna. Amikor emigrált, követte Wolfers-t, aki a családjában lévő zsidó származás miatt felkerült a nemkívánatos személyek listájára, de továbbra is határozottan támogatta Jäckh stratégiáját (Sickle

1933d: 1). A Yale nemzetközi kapcsolatok professzoraként Wolfers megmagyarázhatatlanul fenntartotta a náci Németországgal szembeni minősített jóindulatú hozzáállását - még 1940-ben is amellel érvelt, hogy Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország "állapodjon meg" "a keleti és nyugati... és a földközi-tengeri hatalmuk és pozícióik mértékéről" (Wolfers 1940: 390).

John Wheeler-Bennett, a Royal Institute of International Affairs tagja, aki később megírta a *The Nemesis of Power (A hatalom nemeze)* című, a német hadseregnek a weimari köztársaságban betöltött szerepéről szóló, nagy elismerést kiváltó tanulmányt, 1933 folyamán megjegyezte, hogy Jäckh "úgy tűnik, hogy az új rendszer szellemi nagykövetének posztjára manőverezik, vagy manőverezik" (Sickle 1933e: 2). Még ez az alkalmazkodóképesség is elégtelennek bizonyulhatott azonban. A gyorsan lövészárkakká váló náci rezsim megengedhette magának, hogy a liberális-konzervatív közeledést a saját feltételei szerint fogadja el vagy utasítsa vissza, beleértve a rasszista ideológiáját is. Mint alább részletezzük, Adolf Grabowsky és Arnold Bergstraesser két további politológus volt, akik nem a náciizmus meggyőződéses ellenzőiként döntöttek az emigráció mellett. Azért kényszerültek száműzetésbe, mert a rezsim "zsidóként" vagy - ugyanígy - "zsidó félvérként" kiközösítette őket.

Az e tudósok által tanúsított együttműködési hajlandóság ellentétben állt Hermann Heller, Hajo Holborn és Sigmund Neumann megalkuvást nem ismerő álláspontjával. Utóbbi, aki 1932-ben a nemzetiszocializmusnak "a demagógia felülmúlhatatlan szintjét" (Neumann 1973: 86) igazolta, kezdetben Nagy-Britanniába emigrált. Az Egyesült Államokban kikötve a Wes- leyani Egyetemhez került - közel egy évtizedig az aligha vonzó vendégoktatói pozícióban.

Hajo Holborn, aki a weimari köztársaság utolsó éveiben "közel került a szociáldemokrata párthoz" (Krieger/Stern 1968: XII), nyersen szembesült a náciizmus következményeivel, amikor nem sokkal Hitler hatalomra jutása után zsidó feleségének testvére öngyilkosságot követett el - "egy erős demokratikus meggyőződésű fiatalember, aki szégyenletesnek és katasztrofálisnak látta azt, ami Németországban következett" (Vagts 1976). A Holborn által tartott berlini Carnegie tanszéket csak 1934 elején szüntették meg, és bár tanítani már régóta nem taníthatott, Holborn folytatni tudta a *Fundamental Problems of International Relations (A nemzetközi kapcsolatok alapvető problémái)* sorozatcím alatt az egyes előadók előadásainak sorozatos kiadását.

Nem tett engedményeket. A tudományok "politizálását" 1933 közepére úgy határozta meg, hogy az "nem politikai elfogultságot" jelent, hanem "a politikai jelenségek módszeres vizsgálatát" (Holborn 1933c: 1). Az 1934-ben megjelent utolsó kötetbe Friedrich Wilhelm von Prittwitz und Gaffron *Németország és az Egyesült Államok a Nagy Háború óta* című esszéjét választotta, aki 1933. január 30. után lemondott német nagyköveti tisztségéről. A Yale Egyetemen, 1938-ig a vendégprofesszor ingatag pozíciójában, Holborn ismét briliáns politikatörténészként tűnt fel.

Mire Holborn az Egyesült Államokba érkezett, Hermann Heller spanyol száműzetésben szívrohamban meghalt. Amikor a porosz szociáldemokrata parlamenti párt 1932-ben a Legfelsőbb Bírósághoz fordult, miután Papen kancellár megbuktatta az államkormányt, Heller volt a jogi tanácsadója. A bíróság döntése, amely nagyrészt helyt adott Papen alkotmányellenes intézkedésének, csak megerősíthette Heller elhatározását, hogy Hitler kancellárrá való kinevezése után emigráljon.

Harold Laski meghívta, hogy tartson előadást a London School of Economics and Political Science-en. Amikor Heller rájött, hogy Londonban kémkednek utána, ahelyett, hogy visszatért volna Németországba, elfogadta a madridi egyetem kinevezését. Legfontosabb munkái közül néhányat posztumusz publikált, köztük egy cikket, amelyben Heller amellett érvelt, hogy amíg a politikai és a gazdasági hatalom drasztikusan elválik egymástól, addig az utóbbi kísértésbe eshet, hogy "közvetlenül" ellenőrizze az előbbit (Heller 1971a: 41) - ez az érv máig megőrizte aktualitását a nagy ipari vállalatok demokratizálásáról szóló mai vitákban.

IX

1933. október 19-én - öt nappal azután, hogy a náci Németország kilépett a Népszövetségből - Arnold Bergstraesser, a Heidelbergi Egyetem politológia (vagy ahogy a német metafora mondja, *Staatswissenschaft*) és külügyi tudományok professzora a Nemzetközi Ügyek Királyi Intézetében tartott előadásában (Bergstraesser 1934a: 26, 29, 31) azt állította, hogy "a szocialista pártok kivételével Németország egész lakossága [érezte] az államhatalom növelésének szükségességét". Bergstraesser folytatta:

A demokratikus intézményekkel való visszaélések Németországban a cselekvésnek ehhez a hiányához vezettek, amely valódi veszélyt jelentett a nemzeti életre... A "pluralista" pártrendszer napjaihoz képest... a tisztviselők munkája... mentes lett olyan megfontolásoktól, amelyek nem lényegesek a probléma szempontjából... A pártpolitika tisztán taktikai megfontolásai nem fognak úgy érvényesülni, mint korábban a háborúban. A szakmai csoportok megszervezése, a tőke és a munka közötti viszony új rendezése a pártszervezet segítségével történt meg... A kormány gazdaságpolitikájában következképpen nem köteles figyelembe venni olyan demagóg eredetű terveket, amelyek végrehajtása az egésznek hátrányára válna... Így a kétségbeesés megsemmisül, és bizalom alakul ki azokban, akiknek korábban túl sok okuk volt azt feltételezni, hogy néhány ember a saját előnyére használja ki a közbajnokat.

Bergstraesser annak ellenére tartott előadást, hogy öt hónappal korábban kényszerszabadságot kapott az úgynevezett hivatásos közszolgálat helyreállításáról szóló törvény "nem árja" szakasza alapján, amely valójában a szociáldemokraták és zsidók közigazgatásának megtisztítását célzó törvény volt. Csak a törvény rendelkezései alapján

ugyanezen törvény egy másik, a "veteránok" záradéka értelmében eltávolítását először felfüggesztették, majd visszavonták.

1930-ban Bergstraesser megpályázta a DHfP Carnegie Chair-t, de Hajo Holbornnal szemben alulmaradt. 1932-re kinevezték professzornak, és ő is csatlakozott a *Hochschule* tanszékéhez, ahol Berlinben és Heidelbergben is tanított. Ugyanebben az évben részt vett az utóbbi egyetemről Emil Julius Gumbel statisztikus kiutasításában, akit azzal vádoltak, hogy egy előadásában "gyalázta" "a Nagy Háború halottainak emlékét", és akinek könyveit, amelyek a weimari köztársaság igazságszolgáltatásának a jobboldali merényletek megbüntetésében tanúsított hihetetlen engedékenységét bizonyítják, 1933. május 10-én a máglyákon elégették. Berg-straesser, akit a minisztérium bírónak nevezett ki, - bár beszámolóját az ügy részleteire kellett korlátoznia - Gumbel "demagógnak" nevezte, és beszámolójában inkább elkendőzte, mint tisztázta a tényeket (lásd Eisfeld 1991: 81/82).

Gumbel és Bergstraesser is önkéntesnek jelentkezett 1914-ben, de háborús tapasztalataikból nagyon eltérő következtetéseket vontak le. Bergstraesser továbbra is ragaszkodott az 1914-es egységes élmény - saját szavaival élve - "toronymagasan magaslatán" (id. 1929: 147), a "nemzeti ébredés mélyen átélt érzéséhez" (Mommsen 1995: 208), amely Németországot az ellenségeskedések kitörésekor megragadta. Erich Maria Remarque *Minden csend a nyugati fronton* című pacifista regényének recenziója során csupán azt volt képes érzékeltetni, hogy a szerző "megsértette a múlt és a jövő iránti felelősségét", mert "a béke mellett kampányoló... elvakítja hazánk valódi helyzetét" (Bergstraesser 1929: 146/147).

Ennek megfelelően Bergstraesser elutasította "a rap- prochement fogalmának elfogadását mint a politika nélkülözhetetlen elvét" (id. 1930: 89):

Megállapodásra jutni ezekben a kérdésekben..., pl. a leszerelés, a keleti határ és az Ausztriával való egyesülés kérdésében, ma azt jelentené, hogy az ellenség akaratát magunkévá tesszük, azaz gyakorlatilag lemondunk arról a jogról, hogy magunk határozzuk meg nemzeti politikánkat.

Bergstraesser 1933-as beszédében kijelentette, hogy "hosszú évek óta úgy érzem, hogy csak a diktatúra állíthatja helyre a rendet és a bizalmat Németországban" (id. 1934a: 44). Egy évvel korábban, német cserediákok távozásának előestéjén azt mondta, hogy "ami a kormányzást illeti, a megfelelő formát még meg kell találni" (id. 1932: 8). Bergstraesser folyamatosan Max Weber feltevését visszhangozta, miszerint "belső és külső okokból" Németországnak "kötelessége" világhatalommá válni (id. 1930: 89). Minél tovább tűnt úgy, hogy a parlamentáris demokrácia képtelen elérni ezt a státuszt az ország számára, annál inkább átvette Bergstraesser a "nemzeti ellenzék" "akarat" és "determináció" hangsúlyozását.

Adolf Grabowsky és Richard Schmidt, a *Zeitschrift für Politik* szerkesztői egyetértettek Arnold Bergstraesser meggyőződésével, miszerint a weimari köztársaságnak nem volt "határozott", "bátor", "pozitív" külpolitikája, "par-

különösen keleten"; hogy "nem hozott létre vezető elitet", és ezért "történelmileg kudarcot vallott" (Grabowsky 1931: 442, 445; id. 1932b: 189/190). Schmidt, aki a lipcsei egyetem közjogi tanszékét töltötte be, szemrehányást tett a köztársaságnak, amiért "az államhatalom eszközeiben még a nemzetközi érvényesüléshez nélkülözhetetlen minimumot is feláldozta" (id. 1924: 189/190). A parlamentáris demokráciában csalódottak, ezek az olykor "az ész erejével fellépő republikánusok" (*Vernunftrepublikaner*) egyre ésszerűbbé válnak: a "nemzeti ébredést, még ha az több elnyomásához is vezet", "a bénító passzivitás helyett", "az igazságtalanságot a rendetlenség helyett" (Grabowsky 1932c: 370; Schmidt 1933: 91).

Mint oly sok tudós, aki a humanista normák rovására szociáldarwinista értékeket vallott, és akinek sértődöttségéből fakadó elégedetlensége politikai felelőtlenségbe torkollott, Grabowsky és Schmidt a "Harmadik Birodalomban" csak ott kellett folytatniuk, ahol a köztársaságban abbahagyták. Amikor 1932-ben megkezdődött a genfi leszerelési konferencia, a *Zeitschrift für Politik* különszámot jelentetett meg a problémáról, amelyet angolra és franciára is lefordítottak. Miután a náci Németország kilépett mind a leszerelési konferenciáról, mint a Népszövetségből, egy újabb ilyen számot állítottak össze *leszerelés és egyenjogúság* címmel, amelyet a Külügyminisztérium propagandacélokra használt fel. Közös előszavában Grabowsky és Schmidt, miután igazolták a német kivonulást, megjegyezték, hogy a leszerelési probléma megoldása a rezsim feltételei szerint "kétségtelenül a béke vagy a háború kérdését [jelentené]" (Schmidt/Grabowsky 1934: 2, 4).

Amikor ugyanez a rezsim 1933 novemberében népszavazást tartott Németország nemzetközi kötelezettségvállalásaiból való kilépéséről, 950 akadémikus - még a május 10-i autodafé után is - aláírta az *Adolf Hitler és a nemzetiszocialista állam melletti nyilatkozatot*, amely részben így szólt (NS-Lehrerbund 1933):

Minden tudomány elválaszthatatlanul kötődik annak a nemzetnek a szellemi természetéhez, amelyből kinőtt... A német tudomány arra szólítja fel a világ műveltjeit, hogy ugyanazzal a szimbolikával tekintsenek az Adolf Hitler mögött egyesült német nemzet szabadságért, becsületért, igazságért és békéért folytatott küzdelmére, mint amit saját nemzetük számára várnak.

A *Zeitschrift für Politik* következő száma, amelyet Grabowsky szerkesztett, és amely a *Saar-vidéki harc alapvető szempontjaival* foglalkozott, ismét - ahogyan azt a bevezetőben közreműködő von Papen alkancellár elárulta - "széles közönségnek szól" (Papen 1934: VII). A témát a küszöbön álló plebiszitáció adta, amely lehetővé tenné, hogy a versailles-i szerződés által a Népszövetség igazgatása alá helyezett Saar-vidék lakói döntsenek a Franciaországhoz vagy Németországhoz való tartozásról. Grabowsky szerint az előbbi ország célja abban állt, hogy a Saar-vidéket "brutálisan Franciaországhoz láncolva" tartsa (Grabowsky 1934: 73).

Két hónappal később a "hosszú kések éjszakája" megdőbentette a náci Németországot. Az SA (rohamosztagosok) vezetése mellett Kurt von

Schleicher tábornok is.

(Hitler kancellár elődje) és felesége, Gustav von Kahr bajor politikus és más konzervatívok 1934. június 30-án meggyilkolták. Grabowsky, aki zsidó felmenőkkel rendelkezett, látta az írást a falon. Késlekedés nélkül Svájcba emigrált.

Richard Schmidt nyugdíjazásáig még két évig (ha névlegesen is) a *Zeitschrift für Politik* szerkesztőségében maradt. 1934-ben a lipcsei egyetem jogi tanszékének dékánja dicsérte őt "sokoldalú tehetségéért", amely lehetővé tette Schmidt számára, hogy "megélje" a század "hatalmas változását a jogi nézetekben, beleértve a legutóbbi revíziót is" (*Festschrift* 1936: V).

Schmidt központi figurája volt annak a kísérletnek, hogy tudományos érvekkel igazolja a politikatudományok náci Németországban történő elférgesítését. Heusshoz vagy Jäckh-hez hasonlóan ő is vonakodott korábban attól, hogy bármely politikai rendszert "eszmenynek" tekintsen, és ragaszkodott az "összehasonlító kormányzáshoz" mint a "politikatudomány alapvető tárgyához" (Schmidt 1924: 24/25). 1924-ben a Lipcsei Egyetemen létrehozta a *Külföldi Tanulmányok Központját* (*Auslandskunde*). Miután "erős kéz" érkezett, hogy "felszámolja a katasztrofális közjátékot hazánk törvényeinek fejlődésében" (id. 1934: V), Schmidt brüsszansan elutasította az általános alkotmányos elvek keresését, amelyeket "lehetetlen felfedezni". Schmidt végül is, visszatérve a megszokott talajra, azzal érvelt, hogy egy nemzet "sajátosságai", "hagyományai" határozzák meg bármely alkotmány "megfelelőségét". Következésképpen "a politikatudomány fókuszát és módszerét" "alaposan át kellett alakítani" (id. 1938: 12, 14/15):

Mivel a modern államokban a kormányzatot és a jogot a politikai pártok - vagy esetleg egyetlen kiváltságos párt, más szervezetek kizárásával - alakítják, a tudományos politikatudomány lényegében "külföldkutatássá" (*Auslandskunde*) fejlődött, amelynek középpontjában a "párttudományok" (Comparative Party Studies) állnak.

Schmidt megközelítése természetesen a széles körben elfogadott, a "külpolitika elsőbbségét" feltételező hagyományokban gyökerezett. A nemzetközi tényezők hangsúlyozása a rezsim kézzelfogható érdekeinek is megfelelt. Nem utolsósorban lehetővé tette, hogy a tudomány olyan területekre is áttérjen, ahol - kezdetben - az ideológiai korlátok kevésbé szigorúan érvényesültek.

Ha Richard Schmidt segítette a politikai tudományok *gleichschalten* folyamatát, konformitást erőltetve a tudományágra, Arnold Bergstraesser, amíg 1936-ban ki nem rúgták a Heidelbergi Egyetemről (miután a nürnbergi faji törvények eltörölték a "veteránok" záradékát), hozzájárult az akadémiai nácizáshoz azzal, hogy politikai teljesítménykritériumokkal helyettesítette a tudományosat. 1934/35-ben számos olyan hallgató doktori disszertációját hagyta jóvá, akik több esetben már évekkel Hitler hatalomra jutása előtt csatlakoztak a náci párthoz. Ők, ahogy Bergstraesser két véleményében írta, "érdekesen vizsgálták a témát a nemzetiszocialista politika szellemében", "a jelenlegi államfelfogással való szimpátiából kiindulva" (Bergstraesser 1935a: 66; id. 1935b: 402/403).

Ezek a doktori címek sokak karrierjének alapkövei voltak, mint például Fritz Hippleré, akit 1932-ben zavargások miatt kizártak a berlini egyetemről, és aki a Propagandaminisztériumban a Nemzeti Filmügyi Adminisztrátor pozíciójába emelkedett. Dolgozatában Paul de Lagarde német filozófus "zsidóság elleni kemény harcát" értékelte, azt állítva, hogy Karl Marx "nem zsidó környezetével szembeni állandó szembenállása" csak "a faji diszpozíció szempontjából" érthető meg (Hippler 1934: 20/21, 230). Berg-straesser úgy méltatta ezeket a fejezeteket, mint "a tudományos tehetség és az élénk politikai felfogás szerencsés kombinációját" (Bergstraesser 1934b: 234/235).

A második eset még kirívóbb volt, és 1945-ig jelentősen megviselte a politizált tudományág fejlődését. Franz Alfred Six, aki hamarosan befolyásos "náci minden évszakra" (Herzstein 1982: 1987) lett (Herzstein 1982: 1987), 1930-ban lépett be a pártba. Írt egy traktátust, amelyet ő maga úgy jellemezett, hogy "nem más, mint a nemzetiszocialista propaganda megállapításainak összegzése". Néhány példa (Six 1936a: 20/21, 33/34, 60):

A kelet-galiciai, a kövér, zsíros zsidó, a nagymenő, a szociáldemokrata rongyos sapkája és az embertelen kommunista vigyora a nemzetiszocialista mozgalom határozott felvilágosításának köszönhetően hamarosan bevésődött a tömegek emlékezetébe...

A weimari köztársaságban... a marxizmus, miután magához ragadta a hatalmat, a terrorista módszerekhez való folyamodást rendőrterrorrá, az iskolák és egyetemek feletti terrorista uralom révén pedig a szellem leigázásává fejlesztette...

A nemzetiszocialista hitvallás sikeres érvényesítése a német nép körében következképpen a fajilag felsőbbrendű, értékesebb elemek győzelmének tekinthető a németiség fajilag alsóbbrendű, alantas elemei felett.

Ezt a rosszindulatú szónoklatot Bergstraesser úgy méltatta, mint "a modern állam dik- namikájáról szóló tudományos irodalom tartalmi és módszertani szempontból egyaránt jelentős nyereségét" (Bergstraesser 1934c: 502/503). Six, aki már az SA-ban volt *Sturmführer* (hadnagy), 1935-ben, a rohamosztások bukása után csatlakozott az SS-hez, majd 1936-ban - ismét a Heidelbergi Egyetemen - egy újabb pamflet (A nemzeti kisebbségek sajtója a Német Birodalomban) révén szerzett posztdoktori képesítést, és 1938-ra SS- *Standartenführerré* (ezredessé) léptették elő. Amikor eljött a pillanat, hogy a berlini egyetemen létrehozzák a *Külföldi Tudományok Tanszékét* (*Auslandswissenschaftliche Fakultät*), Hatos állt rendelkezésre.

X

A Benneckenstein tartományi városból származó Paul Meier, akit Goebbels a DHFP elnökévé nevezett ki, és aki ezentúl nagyképűen Meier-Benneckensteinnek nevezte magát, elbocsátott tanár volt, náci kampányszónok, és nemrégiben a Propagandaminisztérium magas rangú köztisztviselője. Ő szimbolizálta a *főiskolára* erőltetett ideológiai konformizmust. Akárcsak az az egyén, aki 1933. május 29-én beszédet mondott a megnyitó ünnepségen egy

intézet, amely a kifüggesztett hirdetések szerint "többé nem lesz a liberális és marxista viták helye". Ő volt Dietrich Klagges, egy Meierhez hasonló volt tanár, aki 1925-ben csatlakozott a "mozgalomhoz". Mint az apró Braunschweig tartomány minisztere, 1932-ben köztisztviselővé tette Hitlert, és ezzel honosította.

A diákokat "árja" származás szempontjából vizsgálták, míg 1936-ra a felvételhez a náci pártban vagy annak valamelyik tömegszervezetében való tagság volt szükséges. Rendszeres indoktrinációs tanfolyamokat szerveztek a rohamosztások és a Hitlerjugend vezetői, a Munkásfront, a Női és a Pedagógusszövetség számára. A "faji tanulmányok" kötelező tantárgyként szerepelt a tantervben. További antimarxista kutatási, statáriális munkaügyi és gyarmatpolitikai központok jöttek létre vagy szűntek meg a politikai "igény" szerint.

1936-ra a kutatási részleget újjáalakították, és ismét Fritz Berber vezette, aki a későbbi külügyminiszter, Joachim von Ribbentrop bizalmas tanácsadója lett. Alig egy évvel később Berber, miután belépett a náci pártba, tanszéket kapott a berlini egyetemen. A kutatási részleg józan elemzéseket publikált olyan területeken, ahol a "politikai topográfiára" volt szükség "a Birodalom érdekében" (Six 1941: 736) - a francia fegyverkezésről, a semlegesség amerikai felfogásáról, a kánaáni német kisebbségről. Az ideológiai röpiratok azonban túlsúlyban voltak.

1937-ben a DHfP-t korszerűsítették és *Reichsanstaltként*, *birodalmi* közvetlenséggel működő létesítményként alakították át. Most már *Hochschule für Politik* néven, de továbbra is a Propagandaminisztérium irányította. Az általa kiadott diploma, mint korábban, nem volt egyenértékű az egyetemi diplomával. Az általa kínált képzés sem jogosította fel a közigazgatási karrierre - még akkor sem, ha 1939-ben a Hochschule végzőseinek nem egészen fele állami vagy állami szerveknél helyezkedett el (*Bericht* 1939: 90/91). A Nemzetiszocialista Tanárok és Diákok Ligája nyomására, és "nem túlságosan lenyűgözve" a HfP-től (*Reichsministerium* 1938: 202), Goebbels beleegyezett, hogy az intézetet átadja a Rust-féle *Birodalmi* Oktatási Minisztériumnak, amelyet azzal a céllal hoztak létre, hogy az egyetemeket központi ellenőrzés alá vonják.

Ezek a fejlemények egybeestek a Keleti Nyelvek Intézetének jövőjéről szóló vitával, ahol Ernst Jäckh az első világháború alatt professzori címet szerzett. Az intézetet 1935-ben Külföldi Tanulmányok Iskolájának (*Auslandshochschule*) keresztelték át, amelyet további bővítésre szántak, hogy a rezsimnek nemzetközi ismeretekkel rendelkező személyzetet biztosítsanak. Külügyminisztériumi kinevezése után Ribbentrop sokat vesztett a projekt iránti eredeti lelkesedéséből. 1938/39-re azonban egy másik, befolyásosabb szereplő jelezte "mélységes" érdeklődését az iskola iránt (Scuria 1938a: 402): Heinrich Himmler SS *birodalmi vezető*.

1933 és 1936 között Himmler helyettese, Reinhard Heydrich újra összefogott egy csoport akadémikusan képzett, lelkes nácit: Reinhard Höhn, Otto Ohlendorf, Walter Schellenberg, végül Franz Alfred Six. A *Sicher-*

heitsdienst (SD), a későbbi *Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt)* magja, "a nemzetiszocializmus által valaha foglalkoztatott legintelligensebb egyének együttesévé" (Höhne 1967: 196) fejlődött. Ragaszkodva működésük "tudományos színvonalához", ezek az emberek eltökéltek abban, hogy az ideológiai mítoszokat "bürokratikusán alkalmazható tudássá" (Ar- onson 1967: 276) alakítsák át. Az elitista SS-önkép ráadásul határozott akadémiai politikára sarkallt, amit Heydrich annál könnyebben tudott folytatni, mivel az SS az oktatási minisztérium vezető köztisztviselői közül jelentős számú tagot toborzott (Kater 1974: 132; Heiber 1966: 124).

Himmler szervezetének 1938 közepére már sikerült megakadályoznia egy titkos munkatársát, Michael Achmetelit, aki a Külügyi Főiskolán, mint az Orosz Központ professzora és igazgatója, kiterjedt iratgyűjteményt épített fel a Szovjetunióról (Simpson 1988: 73; Scurla 1938b: 23, 36, 41/42). Ezután Heydrich szorgalmazta az Iskola integrálását a Berlieni Egyetembe és annak külügyi tanszékké való bővítését. Ő javasolta azt is, hogy az új tanszék felállításával megbízott államfő legyen az illető: Franz Alfred Six, akit nemrég léptettek elő az SD II. osztályának: "Ellenséges nyomozás" vezetőjévé (az RSHA megalakulása után a VII. osztály: "Ideológiai kutatás és értékelés" vezetője lett), sőt, nemrégiben kinevezték a Königsbergi Egyetem újságíró-professzorának.

A Külügyminisztériummal és a Pártkancelláriával folytatott konzultációt követően az Oktatási Minisztérium elfogadta Heydrich javaslatát, és Sixet áthelyezték a Berlieni Egyetemre. Amikor a HfP jövőjének kérdése került szóba, a minisztérium szakértői gyorsan egyetértettek abban, hogy a *Hochschule-t* be kell olvasztani az új tanszékbe. Hatost ennek megfelelően 1939 szeptemberében utasították - nem egészen két héttel azután, hogy a náci Németország megszállta Lengyelországot. A *Hochschule für Politik* véget ért szertelenül: Az 1939/40-es téli félév megszüntetése és egy sietve megszervezett, csökkentett követelményeken alapuló érettségi vizsga.

Meier (-Benneckenstein) eltűnt a színről. Franz Alfred Six ezzel szemben egyre magasabbra emelkedett a "Harmadik Birodalom" hierarchiájában. A külpolitikai és külügyi tanszéket 1940-től kezdve ő vezette, majd az ő kérésére az oktatási miniszter kinevezte az új tanszék dékánjává, és közvetlenül Rusztnak - és nem, ahogy az szokás volt, az egyetem rektorának - volt felelős. Hatnak sikerült továbbá elérnie, hogy a maga (és az SS) számára egy további Külföldi Tanulmányok Központját (Deutsches Auslandswissenschaftliches Institut, DAWI) hozzanak létre, hogy "kapcsolatot teremtsenek a tanszék kutatásai és oktatása, valamint a kultúrpolitika folytatása között", beleértve "saját kezdeményezéseket a kultúrpolitika alapvető területein" (*Erlassungsurkunde* 1939). 1942-re a Központ autonómiát kapott - ami lehetővé tette Six számára, hogy címét "igazgatóról" "elnökre" változtassa -, és Ribbentrop Sixet bízta meg az irányítással.

a Külügyminisztérium Kulturális Osztálya, "lehetővé téve az SS kivételes befolyását" (*Vermerk* 1942).

Hat SS-Brigadeführerként fejezi be pályafutását, ami a német hadseregben egy vezérőrnagynak felel meg. 1941 végére *Oberführerré* (ezredessé) léptették elő, miután két hónapot töltött egy *Einsatzgruppe* (munkacsoport) szolgálatában, amely egyike volt azoknak a mobil megsemmisítő egységeknek, amelyek a megszállt Szovjet-Oroszországban megkezdték a zsidók rendszerszerű lemészárlását. Six az *Einsatzgruppe B* Moszkvai előrenyomuló részlegének ideiglenes parancsnoka volt, amelynek 2457 gyilkosságban való részvételét aprólékosan feljegyezték - beleértve azt az időszakot, amikor Six a különítmény parancsnoka volt, 144 gyilkosságot Szmolenszk városánál (*Trials* n. d.: 174, 524). A háború után egy amerikai katonai törvényszék 20 év börtönbüntetésre ítélte Sixet. Sok más elítélt háborús bűnöshöz hasonlóan őt is 1952-ben, a hidegháború által kiváltott amerikai politikai változást követően szabadult. Először egy kiadóhoz csatlakozott (C.

W. Leske), majd később a Porsche Automobile Company-nál helyezkedett el reklámmenedzserként.

A Külügyi Tanszék megalapításával több gyors tudományos karrier is elindult, és a második világháború után folytatódott - nem a politikatudomány, hanem a nemzetközi és közjog (Wilhelm Grewe, akit nyugatnémet nagykövetnek neveztek ki az Egyesült Államokba, majd a NATO-ba), a szociológia (Karl Heinz Pfeffer), a történelem (Egmont Zechlin) területén. Ezeknek az egyéneknek 1945 után tanszékeket ajánlottak fel, noha "belső értéket" adtak "a bolsevizmus [mint a] nemzetközi jogot megrontó forrás megszüntetésének" (Grewe 1941, idézi Weber 1986: 365), felszólítottak "a német nép testének megtisztítására a zsidóság által gyakorolt minden befolyástól" (Pfeffer³⁸ 1935: 171), részt vettek a megszállt Franciaország könyvtárainak kifosztásában (Zechlin 1941; lásd Eisfeld 1991: 162, 202 n. 107).

Ez alól az opportunistá mintá alól Albrecht Haushofer volt a kivétel, aki 1933-ban Adolf Grabowsky-t követte a DHfP Geopolitikai Központjának élén. A náci zsargon szerint "negyedzsidó", akit Rudolf Hess, apja, Karl Haushofer egykori asszisztense, a müncheni egyetemen dolgozó "helyettes vezető" védett. Az általános választójogot, a parlamentáris demokráciát és a versailles-i békeszerződést hevesen bíráló Haushofer továbbra is a német hegemonia célját követte Közép-Európában. A náci diktatúrát azonban "bolondok és bűnözők" rezsimjének ítélte (Haushofer 1939, idézi Laack-Michel 1974: 346). Amikor 1940 végén kinevezték a Külföldi ~~Tanulmányok~~ Tanszék földrajz és geopolitika professzorává, már kapcsolatokat épített ki a német ellenállókkal. Hess Nagy-Britanniába menekülése után rövid időre bebörtönözték, majd az 1944. július 20-i puccskísérletet követően Haushofert ismét letartóztatták, hogy 1945 áprilisában, a Berlinért folytatott harc során egy SS-kommandó meggyilkolja.

1941 elejére az *Auslandshochschule* professzorai közül tízet áthelyeztek az új Külföldi Tanulmányok Tanszékre, és ugyanennyi

új székeket hoztak létre. A tanszék vagy fő-, vagy kiegészítő képzés formájában kínált oktatást - idegen nyelvi diploma 6, tolmács diploma 4 félév után. Az SD/RSHA tagjai töltötték be a legkülönbözőbb pozíciókat mind a tanszéken, mind a DAWI-ban, a tutortól az állam- és kultúrfilozófia professzoráig. A hírszerzői munka iránt érdeklődő vagy "alkalmasnak" tűnő hallgatók dossziéit továbbították az SD és az RSHA felé. A DAWI utolsó, 1945. márciusi, Hatosnak, az egyetem rektorának és az Oktatási Minisztériumnak címzett helyzetjelentése szerint "a Központ munkatársai egyre nagyobb mértékben járultak hozzá a Biztonsági Főhivatal feladataihoz" (*Bericht* 1945: 63).

A (D)HfP korábbi kiadványaihoz hasonlóan a kiadványok továbbra is a "politikai topográfiára" és az ideológiára összpontosítottak. Az előbbieket a politikai gazdaságtan, a külpolitika és a nemzetközi jog problémáival foglalkoztak: Németország gazdasági érdekei Délkelet-Európában, az amerikai hadigazdaság szerkezete, az angolszászok tervei egy megújított Nemzetek Szövetségre. Az alkalmi történelmi elemzések, akár cikkek, akár monografikus tanulmányok - a franciaországi elitiek fejlődéséről, a császári Németország külföldi előrsők megszerzéséről - szintén elfogadhatónak számítottak. Az ideológiai területen a propagandisztikus retorika iránya egy olyan üzenetre irányult, amely a háború megnyeréséért folytatott náci küzdelem egyik fő "ideológiai fegyvereként" (Herzstein 1982: 3) jelent meg: egy európai "új rend" képe, amelyet a német hegemonia a megszállt kontinensen keresztül építene ki.

Egy évtizeddel korábban Brüning és Papen elnöki kormánya kezdeményezte a német külkereskedelem Délkelet-Európába való áthelyezését. Politikájuk előrevetítette a régió országainak gazdasági függőségét, amelyet a náci Németország külkereskedelmi stratégiája 1941-re elért. Nem csoda, hogy a rendszer főszereplői elismerően hivatkoztak a délkelet-közép-európai kapcsolatokra, mint a "nagyobb regionális gazdaság" első számú példájára, amely a megszállt Európa feldúlásának pusztán eufemizmusa volt (vö. Kluge 1955: 251/252; és e könyv *Mittleeuropa* fejezetét). Ebben a tekintetben a jelszó megegyezett az "Új rend" szlogenjével, amely a Szovjetunió lerochanása után egyre inkább teret nyert.

A náci vezetők nem voltak hajlandóak bármilyen korlátot figyelembe venni a meghódított Európában a munkaerő, az üzemek és a nyersanyagok kíméletlen kizsákmányolásában. Nem voltak hajlandók elkötelezni magukat az általuk uralt népek jövőbeli sorsát illetően sem. Éppen azért, mert "minden gazdasági, politikai és társadalmi intézkedés közös nevezője" (Neumann 1966: 183) nem volt más, mint a kizsákmányolás, az európai "új rend" ígérete nem lehetett más, mint alantas. Meg kellett maradnia "grandiózusnak, de homályosnak" (Herzstein 1982: 103).

Az európaista ideológiát 1941 és 1944 között a tanszék és a DAWI egyaránt terjesztette kiadványokon, kurzusokon, konferenciákon keresztül. A hatos vezette az offenzívát, 1942-ben kiadta az *Európa polgárháborúi és a jelenlegi egyesítési háború* című traktátusokat, *Európa: Hagyomány és jövő* két évvel később.

Amikor a náci Németország katonai helyzete egyre kilátástalanabbá vált, az európai fegyveres testvériséget, a kontinens állítólagos "bolsevizmus elleni kereszties hadjáratának" alapját az "Új Rend" propagandája egyre inkább dicsőítette (Eisfeld 1991: 154/155). Végül a *Zeitschrift für Politik* egy olyan pamfletre redukálódott, amely patetikus szóáradattal próbálta az utolsó pillanatban lelkesedést kelteni (Pfeffer 1944: 378):

Narviktól Athénig, Bordeaux-tól Revalig a német katonák olyan üzenetet hordoztak, amely nem hal meg. Európa rájött, hogy összetartozik. Sem az idegen ellenség inváziója, sem a reakciókkal vívott polgárháború nem tudja ezt a felismerést megsemmisíteni... A mai munka, küzdelem és halál az európai közösségben holnap arra készíti mindazokat az európai férfiakat, hogy végre csatlakozzanak hozzánk, akik becsülik saját népüket és az új jövőt akarják építeni.

A náci rezsim utolsó órájáig a külügyi tanulmányok politikailag manipulált tudományág maradt. A Német Külügyi Intézet utolsó jelentésének utolsó mondata arról szólt, hogy a Német Külügyi Intézet megadta magát egy politikai ügynökség követeléseinek. A katonai törvényszék előtt tett utolsó nyilatkozatában Franz Alfred Six, az ügynökség egyik befolyásos személyisége, ragaszkodott tudományos tekintélyéhez: "Én mindig is tudós voltam" (*Trial*s é. n. d.: 396).

Jekyll és Hyde: Sebastian Haffner száműzetéséből kimondott ítélete Németországról úgy illeszkedett a "Harmadik Birodalom" "politizált" tudományához, mint egy kesztyű.

Hivatkozások

- Aronson, Shlomo (1967): *Heydrich und die Anfänge des SD und der Gestapo (1931-1935)*, Diss. Berlin.
- Bäumer, Gertrud (1928): Karlsruhe: *Grundlagen demokratischer Politik*, Karlsruhe. Becker, Carl Heinrich (1919): *Kulturpolitische Aufgaben des Reiches*, Lipcse.
- Beckmann, Andreas (1987): "Zerfällt die 'Demokratiewissenschaft'? Geschichte und Perspektive der deutschen Politologie", Deutschlandfunk, szeptember 16., Manuscript.
- Bergstraesser, Arnold (1929): "Európai Revue, 5, 145-150.
- Bergstraesser, Arnold (1930): *Sinn und Grenzen der Verständigung zwischen Nationen*, München/Leipzig.
- Bergstraesser, Arnold (1932): Berlin: *Geistige Grundlagen des deutschen Nationalbewußt-seins in der gegenwärtigen Krise*, Stuttgart/Berlin.
- Bergstraesser, Arnold (1934a): "A német kormány gazdaságpolitikája", *International Affairs*, 13, 26-46.
- Bergstraesser, Arnold (1934b): Egyetemi Levéltár (UA) Heidelberg, H IV 757/33, Reg.-No. 37, 234/235.
- Bergstraesser, Arnold (1934c): *Dissertationsgutachten Franz Alfred Six*, UA Heidelberg, H IV 757/34, Reg.-No. 77, 502/503.

- Bergstraesser, Arnold (1935a): Heidelberg, UA Heidelberg, H IV 757/ 33, Reg.-No. 11, 66.
- Bergstraesser, Arnold (1935b): *Dissertationsgutachten Kurt Walz*, UA Heidelberg, H IV 757/ 36b, Reg.-No. 62, 250/251.
- Bericht (1939): Bundesarchiv (BA) Koblenz, R 55, Vol. 413, 90/91.
- Bericht (1945): Humboldt-Universität Berlin, Archiv, 233. sz.
- Blanke, Bernhard/Jürgens, Ulrich/Kastendiek, Hans (1975): Frankfurt/New York: *Kritik der Politischen Wissenschaft*, 1. kötet, Frankfurt/New York: *Kritik der Politischen Wissenschaft*.
- Boehm, Max Hildebert (1923): Berlin: *Europa Irredenta*.
- Boehm, Max Hildebert (1925): Berlin: *Die deutschen Grenzlande*, Berlin. Boehm, Max Hildebert (31933): Freiburg: *Ruf der Jungen*, Freiburg.
- Brauweiler, Heinz (1925): Berlin: *Berufsstand und Staat*.
- Brauweiler, Heinz (1932): Mönchen-Gladbach, Bestand 13/ 15 (Nachlaß Brauweiler), 192. sz.
- Brauweiler, Heinz (1933): "*Stahlhelm*, 39. szám, szeptember 24., másolat, Stadtarchiv Mönchen-Gladbach, Bestand 13/15, 107. szám.
- Döring, Herbert (1975): Meisenheim: *Der Weimarer Kreis*, Meisenheim.
- Eisfeld, Rainer (1991): *Ausgebürgert und doch angebräunt. Deutsche Politikwissenschaft 1920-1945*, Baden-Baden.
- Erlassentwurf (1939): *Universität Berlin und des Deutschen Auslandswissenschaftlichen Instituts*, dec. 18., BA Koblenz, R 2, Vol. 12557.
- Faulenbach, Bernd (1980): München: *Ideologie des deutschen Weges*.
- Fehling, J. A. (1926): Rockefeller Archive Center (RAC) North Tarrytown, Laura Spelman Rockefeller Memorial Collection, Series 3.6, Folder 537.
- Festschrift für Richard Schmidt* (1936), Leipziger Rechtswissenschaftliche Studien, Heft 91, Leipzig.
- Fijalkowski, Jürgen (1981): *Universität Berlin: Das Otto-Suhr-Institut, Fachbereich Politische Wissenschaft der Freien Universität Berlin*, 2. rész: *Entwicklung und wissenschaftliche Arbeit*, Berlin.
- Fischer, Fritz (1969): Düsseldorf: *Krieg der Illusionen*.
- Gay, Peter (1974): Gay, Peter (1974): Harmondsworth.
- Grabowsky, Adolf (1928): *Politikai folyóirat*, 17, 409-435: "Die Zukunft des Faschismus", *Zeitschrift für Politik*, 17, 409-435.
- Grabowsky, Adolf (1931): "Deutschland nach den Wahlen", *Zeitschrift für Politik*, 20, 435-445.
- Grabowsky, Adolf (1932a): "Nachwort zu: Hagemann, Walter: *Zeitschrift für Politik*, 21, 315-318: "Faschismus als europäisches Problem", *Zeitschrift für Politik*, 21, 315-318.
- Grabowsky, Adolf (1932b): *Politik*, Berlin/Wien.
- Grabowsky, Adolf (1932c): Berkes, Theodor: "Vorbemerkung" zu Berkes, Theodor: "Bataille um Süd- osteuropa", *Zeitschrift für Politik*, 21, 369-371.
- Grabowsky, Adolf (1934): Sante, G. W. (szerk.): "Frankreichs Große Politik und der status quo im Saargebiet", in: id./Sante, G. W. (szerk.): *Die Grundlagen des Saarkampfes*, Berlin, 62- 73.

- Gründer, Horst (1975): *Simons, der Staatsmann, Jurist und Kirchenpolitiker*, Neustadt: *Walter Simons, der Staatsmann, Jurist und Kirchenpolitiker*.
- Heller, Hermann (1926): Breslau: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*.
- Heiber, Helmut (1966): *Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands*, Stuttgart.
- Heller, Hermann (1928): Heller: "Politische Demokratie und soziale Homogenität", in: *Politische Demokratie und soziale Homogenität: Politische Demokratie und soziale Homogenität: Probleme der Demokratie I*, Berlin, 35-47.
- Heller, Hermann (2rev1931): Berlin: *Europa und der Fascismus*, Berlin.
- Heller, Hermann (1971a): "Schriften, 3. kötet, Leiden, 35-44.
- Heller, Hermann (1971b): Heller: "Bürger und Bourgeois" (1932), in: id.: *Gesammelte Schriften, 2. kötet, Leiden, 625-641*.
- Herzstein, Robert Edwin (1982): Edwin Herzstein: *Amikor a náci álmok valóra válnak. The Third Reich's Internal Struggle Over the Future of Europe After a German Victory*, London.
- Heß, Jürgen C. (1978): "Das ganze Deutschland soll es sein. Demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der DDP", Stuttgart.
- Heuss, Theodor (1920): Berlin: *Die neue Demokratie*, Berlin: *Die neue Demokratie*.
- Heuss, Theodor (1921): Heuss: "Denkschrift zur Errichtung einer Deutschen Hochschule für Politik", in: *Politische Bildung. Wille/Wesen/Ziel/Weg*, Berlin, 33-37.
- Heuss, Theodor (1926): Berlin: *Staat und Volk*.
- Heuss, Theodor (1927): Halberstadt.
- Heuss, Theodor (1929): Heuss: "Die Deutsche Demokratische Partei", in: Harms, Bernhard (szerk.): *Volk und Reich der Deutschen*, 2. kötet, Berlin, 104-121.
- Hillgruber, Andreas (1984): "in: id.: *Die Last der Nation*, Düsseldorf, 59- 85.
- Hipler, Fritz (1934): *Lagarde*, Berlin: *Staat und Gesellschaft bei Mill, Marx, Lagarde*. Höhne, Heinz (1967): München: *Der Orden unter dem Totenkopf*, München.
- Hoetzsch, Otto (1925): Schriften, Vol. 7, Marburg: *Deutschland als Grenzland, Deutschland als Reich*, Deutsch- Akademische Schriften, Vol. 7, Marburg.
- Holborn, Hajo (1930): Lecture (DHfP), gépelt MS., Yale University, Sterling Memorial Library, Manuscripts & Archives, Group 579: Hajo Holborn Papers, Folder 11.
- Holborn, Hajo (1933a): *Deutsche Juristenzeitung*, No. 1, Proofs (Yale University, Sterling Memorial Library, Manuscripts & Archives, Group 579: Hajo Holborn Papers, Folder 32): "Die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Verfassungspolitik und Reichsreform".
- Holborn, Hajo (1933b): *Weimarer Reichsverfassung und Freiheit der Wissenschaft*, Lipsce.
- Holborn, Hajo (1933c): Holborn: "Vorwort", in: Zimmern, Alfred: *Internationale Politik als Wissenschaft*, Leipzig/Berlin, I-III.
- Jäckel, Eberhard (1968): Eberhard Eberhard: "Einleitung", in: Heuss, Theodor: *Hitlers Weg, új kiadás, Tübingen, XI-XLIV*.
- Jäckh, Ernst (1916): Weimar: *Das größere Mitteleuropa*, Weimar.
- Jäckh, Ernst (1921): "Rede", in: *Politische Bildung. Wille/Wesen/Ziel/Weg*, Berlin, 31.
- Jäckh, Ernst (1927): Jäckh, Ernst (1927): Laura Spelman: Levél Beardsley Rumlnak, november 29., RAC, Laura Spelman.
- Rockefeller Emlékgyűjtemény, 537. mappa.

- Jäckh, Ernst (1929): *Amerika und wir. Amerikanisch-deutsches Ideen-Bündnis*, Berlin/Leipzig.
- Jäckh, Ernst (1931a): Columbia University, Rare Books & Manuscripts Library, Ernst Jäckh Collection, 15. doboz.
- Jäckh, Ernst (1931b): *Lehetséges-e az Európai Egyesült Államok?*, gépelt MS., Columbia University, Rare Books & Manuscripts Library, Ernst Jäckh Collection, 15. doboz.
- Jäckh, Ernst (1931c): "Columbia University, Ernst Jäckh Collection, 24. doboz.
- Jäckh, Ernst (1932a): Schwarz, Wolfgang: I/II. fejezet, in: id./Schwarz, Wolfgang: *Die Politik Deutschlands im Völkerbund*, Genf, 7-51.
- Jäckh, Ernst (1932b): "Times, június 25., RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 177.
- Jäckh, Ernst (1933a): RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 177.
- Jäckh, Ernst (1933c): Lammersnek, március 24., ZStA Potsdam, RK No. 19 850, 37.
- Jäckh, Ernst (1933d): Rust birodalmi komisszárnak, melléklet, április 1., ZStA Potsdam, REM No. 1445, 411.
- Jäckh, Ernst (1933e): Lammersnek, április 16., ZStA Potsdam, RK No. 19850, 90/91.
- Jäckh, Ernst (1933f): RAC, 1.1. iratsoport, 717 S sorozat, 178. mappa.
- Jäckh, Ernst (1934): RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 177.
- Jäckh, Ernst (1943): New York/Toronto: *The War for Man's Soul*, New York/Toronto.
- Jäckh, Ernst (1952): "Schwartz, Otto: *Geschichte der Deutschen Hochschule für Politik*, Berlin, 5-32.
- Jäckh, Ernst (1960): Stuttgart: *Weltsaat*.
- Kastendiek, Hans (1977): Frankfurt/ New York: *Die Entwicklung der westdeutschen Politikwissenschaft*.
- Kater, Michael H. (1974): Stuttgart: *Das 'Ahnenerbe' der SS 1935-1945*.
- Kjellén, Rudolf (1915): "Az SS-nek az SS-hez való tartozása" (1915):
Lipscse: *Die Ideen von 1914*, Lipscse.
- Kluke, Paul (1955): *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 3, 240-275:
"Nationalsozialistische Europaideologie", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 3, 240-275.
- Korenblat, Steven D. (1978): *A Deutsche Hochschule für Politik. Public Affairs Institute for a New Germany*, Diss. Chicago.
- Korenblat, Steven D. (2006): "A köztársaság iskolája? Cosmopolitans and Their Enemies at The Deutsche Hochschule für Politik, 1920-1933", *Central European History*, 39, 394-430.
- Krieger, Leonard/Stern, Fritz (1968): "Bevezetés", in: Krieger/Stern, szerk: *The Responsibility of Power. Történeti esszék Hajo Holborn tiszteletére*, New York: *Historical Essays in Honor of Hajo Holborn*.
- Leopold, John A. (1977): *Hugenberg*, New Haven/London: *Alfred Hugenberg*, New Haven/London.

- Lehnert, Detlef (1989): "Politik als Wissenschaft. Beiträge zur Institutionalisierung einer Disziplin in Forschung und Lehre an der DHfP 1920-1933", *Politische Vierteljahresschrift*, 30, 443-465.
- Mariaux, Franz (1932): Oldenburg: *Nationale Außenpolitik*, Oldenburg.
- Moeller van den Bruck, Arthur (31931): Hans Schwarz, Hamburg: *Das dritte Reich*.
- Moeller van den Bruck, Arthur/Gleichen, Heinrich von/Boehm, Max Hildebert (1922), eds.: Berlin: *Die neue Front*.
- Mommsen, Wolfgang J. (1959): *Weber und die deutsche Politik*, Tübingen: *Max Weber und die deutsche Politik*, Tübingen. Mommsen, Wolfgang J. (1995): London/New York: *Imperial Germany 1867-1918*, London/New York. Naumann, Friedrich (1900): Berlin: *Demokratie und Kaisertum*, Berlin.
- Neumann, Franz Leopold (1966; 11942, 21944): *Behemót. The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944*, New York.
- Neumann, Sigmund (1930): Berlin: *Die Stufen des preußischen Konservatismus*, Berlin: *Die Stufen des preußischen Konservatismus*, Berlin: *Die Stufen des preußischen Konservatismus*, Berlin. Neumann, Sigmund (1933): A társadalmi felemelkedés jelentősége a társadalom számára: "Die Bedeutung des gesellschaftlichen Aufbaus für die Verfassungsstruktur in Deutschland", *Jahrbuch für politische Forschung I: Zum Neubau der Verfassung*, Fritz Berber, szerk., Berlin, 56-78.
- Neumann, Sigmund (1973, 11932): Stuttgart: *Die Parteien der Weimarer Republik*.
- Niederschrift (1933): Jäckh találkozójának jegyzőkönyve, április 4., ZStA. Potsdam, REM Nr. 1445, 456.
- NS-Lehrerbund Deutschland/Sachsen (szerk.) (1933): *Bekennntnis der Professoren an den deutschen Universitäten und Hochschulen zu Adolf Hitler und dem nationalsozialistischen Staat*, Dresden.
- Papen, Franz von (1934): Papen: "Vorwort", in: Grabowsky, Adolf/Sante, G. W. (szerk.): *Die Grundlagen des Saarkampfes*, Berlin, VI-VIII.
- Pfeffer, Karl Heinz (381935): A zsidóság a politikában", in: "Das Judentum in der Politik": Fritsch, Theodor: *Handbuch der Judenfrage*, Leipzig, 171-173.
- Plenge, Johann (1916): *1789 und 1914. Die symbolischen Jahre in der Geschichte des deutschen Geistes*, Berlin.
- Politisches Kolleg (1922/23): Hochschule für Nationale Politik, Berlin.
- Reichsministerium (1938): Vermerk, 1938. május 5., BA Koblenz, R 55, Voo. 1046, 202.
- Salewski, Michael (1980): "Aus Politik und Zeitgeschichte B 2/80 (1980. január 12.), 14-25.
- Schmidt, Richard (1924): Leipzig/Berlin: *Wesen und Entwicklung des Staates*, Leipzig/Berlin. Schmidt, Richard (1933): Schmidt, Richard (1933): "A politikai tanítás Goethes életművében", *Zeitschrift für Politik*, 22, 73-91.
- Schmidt, Richard (1934): Stuttgart: *Einführung in die Rechtswissenschaft auf der Grundlage der neuen Rechtsordnung*, Stuttgart.
- Schmidt, Richard (1938): Stuttgart.
- Schmidt, Richard/Grabowsky, Adolf (1934): "Id. (szerk.): *Lefegyverkezés és egyenjogúság*, Berlin, 1-4.
- Scuria, Herbert (1938a): Zentrales Staatsarchiv (ZStA) Potsdam, REM No. 1249.
- Scuria, Herbert (1938b): Vermerke, ZStA Potsdam, REM No. 1498.

- Sickle, John Van (1933a): Day, Director Social Sciences, Rockefeller Foundation, February 22, RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 177.
- Sickle, John Van (1933b): Sickle: Memorandum, március 30, RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 177.
- Sickle, John Van (1933c): Day, április 29., RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 178.
- Sickle, John Van (1933d): Day, május 12., RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 178.
- Sickle, John Van (1933e): Sickle: Memorandum, július 18, RAC, Record Group 1.1, Series 717 S, Folder 178.
- Simpson, Christopher (1988): *Der amerikanische Bumerang. NS-Kriegsverbrecher im Sold der USA*, Bécs.
- Hat, Franz Alfred (1936a): *Die politische Propaganda der NSDAP im Kampf um die Macht*, Diss. Heidelberg.
- Hat, Franz Alfred (1936b): Heidelberg, Habilitationsschrift Univ. Heidelberg, gépelt MS.
- Hat, Franz Alfred (1941): "*Politikai folyóirat*, 31, 733-739.
- Spahn, Martin (1925): Neuburg: *Mittleuropa und das deutsche Volk*, Neuburg.
- Spahn, Martin (1928): "Staat gegen Volk! Volk gegen Staat", *Der Student*, 4, 12. sz. 2.
- Spahn, Martin (1931): "Zielhafte politische Bildung. Aus Anlass des 10jährigen Bestehens des Politischen Kollegs", *Der Student*, 12, reprinted in: Spahn, Martin (1936): *Für den Reichsgedanken*, Berlin/Bonn, 104-108.
- Spahn, Martin (1933): Bundesarchiv (BA) Koblenz, NS 46/2. Struve, Walter (1973): *Elitek a demokrácia ellen. Vezetői eszmék a polgári Political Thought in Germany, 1890-1933*, Princeton.
- Próbák (n. d.): *A háborús bűnösök pere a Nürnbergi Katonai Törvényszék előtt az Ellenőrző Tanács 10. sz. törvénye alapján*, IV. kötet: *Az Einsatzgruppen-ügy*, Washington D. C.
- Troeltsch, Ernst (1925): Tübingen: *Deutscher Geist und Westeuropa*, Hans Baron, szerk. Vagts, Alfred (1976): Egyetem, Sterling Memorial Library, Manuscripts & Archives, Group 579 (Hajo Holborn Papers), Series I, Box 1, Folder 5.
- Vermerk (1942): Vermerk des Persönlichen Stabes Reichsführer SS, Feldkommandostelle des RFSS, szeptember 9., in: Berlin Document Center: Unterlagen Six (Akte "Ah-nenerbe").
- Weber, Hermann (1986): Weber, Weber: "Rechtswissenschaft im Dienst der NS-Propaganda", in: "Rechtswissenschaft im Dienst der NS-Propaganda": Klaus-Jürgen Gantzel (szerk.): *Wissenschaftliche Verantwortung und politische Macht*, Berlin/Hamburg, 185-425.
- Winks, Robin (1987): *Cloak and Gown. Tudósok Amerika titkos háborújában*, London.
- Wolfers, Arnold (1928): Wolfers, Arnold (1928): Wolfers: "Vorwort", in: *Probleme der Demokratie I*, Berlin, V-IX. Wolfers, Arnold (1930/31): "Akademische Feier des 10jährigen Bestehens der DHfP, Arbeits-bericht", in: *Berichte der Deutschen Hochschule für Politik*, VIII. kötet, 115-117.
- Wolfers, Arnold (1932): "*International Affairs*, 11, 757-783.
- Wolfers, Arnold (1940): New York: *Anglia és Franciaország két háború között*.

III.

Politikatudomány és ideológia

**(1) Németország "sajátos
pályája": Az antidemokratikus
gondolkodásmód mintáival való
megbirkózás**

A neo-pluralizmus Ernst Fraenkel szerint, aki a fogalmat az 1960-as években vezette be a (nyugat-)német politikatudományba, "csatározások - nem is beszélve Hitlerről

- Sztálin árnyékában." Az ezt követő fejezet megpróbálja bizonyítani, hogy akár azt is írhatta volna, hogy "hagyjuk Hegelt": Hegel felfogása az államról, mint a civil társadalom fölött állóról - egy "képzett" elit gyámsága, amely nem tartozik a kormányzottak ellenőrzésének alá - erősen rányomta bélyegét Németország politikai hagyományára egészen a 20. századigth, és azt szolgálta, hogy az országot elhatárolja a Nyugattól. A nyugati típusú demokráciák döntéshozatali folyamataira, különösen a politikai pártokra és érdekcsoportokra, valamint a nyugati és a "totalitárius" politikai rendszerek közötti ellentétre összpontosítva a neopluralizmus egy alapvetően más paradigma megteremtésén dolgozott. A cikk az International Review of Sociology számára 1998-ban általam szerkesztett, a közérdek - szemben a magánérdekkel - megfoghatatlan és ellentmondásos fogalmáról szóló monográfiai szekció részeként készült.

A hegelianizmustól a neopluralizmusig: A magán- és a közérdek közötti kényes kapcsolat Németországban

Bevezetés

A 19. századi Németországban az "állam" mint tárgyiasult metafizikai entitás eszméje uralkodott el a "kormány" hétköznapi, a kormányzottak beleegyezéséből származó fogalmával szemben. Georg Wilhelm Friedrich Hegel filozófiája azáltal, hogy a "totalitásokat" előnyben részesítette az őket alkotó egyénnel szemben, és a nemzeti politikai testet az ész és az erkölcs (*Sittlichkeit*) legmagasabb rendű kifejeződésékként magasztalta (vö. Barker, 1915, 27. o.; Krieger, 1972, 131. o.), az állam ilyen "megszentelésének" (Gunnell, 1993, 40. o.) alapjául szolgáló tanítást szolgáltatta.

Koncepciója kidolgozásakor Hegelt kevésbé az elvont eszmék inspirálták, mint inkább a létező, korabeli porosz állam, ahogy az a francia forradalom és a napóleoni hódítások hatására kialakult (vö. pl. Topitsch, 1970, 340. o.). Hegel ugyan elismerte, hogy a polgári társadalom és a magánérdekek nélkülözhetetlenek, de a lényegi egységet egy olyan államnak kellett megvalósítania, amely a transzcendens, nem pedig az emberi tekintélyen alapul. Az állam nem a polgári társadalomból nőtt ki, nem arra visszahatva. Hegel gondolkodása inkább a monarchikus szuverenitás, a "pártatlan" bürokratikus közigazgatás és a korporatív képviselő körűl forgott, a polgári társadalomban a "sokak" érdekeit "elemi, irracionális, erőszakos és félelmetes" érdekeknek minősítette (Hegel, 1982, Section

303). Elképzelései azért ragadtak meg, mert Poroszországot a monarchikus autokrácia álcája alatt már nagyrészt hivatásos bürokraták kasztja kormányozta; mert az ország népe, amely "összefüggéstelen társadalmi és regionális csoportok miriádjaira oszlott", politikai értelemben még mindig "amorf, artikulálatlan tömeg" maradt (Rosenberg, 1966, pp.). 201, 204); és mert a 19. századi német történelem továbbra is az erős monarchiának, amelyet egy kiterjedt bürokrácia támogat, kedvez a gyenge civil társadalommal szemben.

A korszak mércéjével mérve a Stein-Hardenberg-korszak utáni Poroszország *modern* állam volt. A bismarcki/wilhelminus Németország is az volt sok tekintetben. De az uralkodó osztálya ismét nem volt hajlandó elfogadni a népi ellenőrzést. A modernizáció a "megkésett nemzet" esetében mindig *felülről jövő* modernizációt jelentett. A megkésett német egyesülést a Junker parancsnoksága alatt álló porosz fegyverek valósították meg, nem pedig a felemelkedő liberális középosztály kormányzati felelősségvállalása.

1871 után a *Rechtsstaat* eszménye - amely "inkább az állam újradefiniálásával, mint korlátozásával", kevésbé az államtól független egyéni jogokkal, mint egy olyan állammal foglalkozott, amelynek intézkedései "általános szabályoknak felelnek meg" (Krieger, 1972, 253., 460. o.) - végleg felváltotta a parlamentáris demokráciát. A bürokratikus jogalkalmazást, amely állítólag a magánéletet szabályozza és a közérdeket őrzi, nagyrészt a kormányzással azonosították. Hegel politikai eszméi, amelyeket 1821-re a *Jogfilozófiában* véglegesen kidolgozott, e tekintetben is "meglepő pontossággal tükrözik a második birodalom Németországát" (Sabine, 1950, 665. o.).

A jelen esszé először részletesebben tárgyalja az állam és a civil társadalom, a közjó és a magánérdekek szembenállását Hegel elméletében, valamint e felfogás néhány összefüggését azzal, amit Németország 19. századi "sajátos útjának" neveztek. Hegel filozófiájának hatása természetesen 1918 után is folytatódott. A császári Németország legyőzése után a weimari köztársaság megalapítását sok értelmiségi csupán annak a "külső, szükséges és racionális államnak" az eljövételének tekintette, amelyet Hegel a polgári társadalom működésében észlelt, és amelynek "kölsönös függőségi rendszere" nem metafizikai pompán, hanem "tengeri célok" alapult (Hegel, 1982, 183. szakasz). Hegel nyomai nem kevésbé érezhetőek az 1978 utáni német vitában, amelyet többnyire áthatott a - társadalmi és politikai - "teljességre való éhség" (Gay, 1974, 4. fejezet), és következésképpen a versengő politikai csoportok végső soron anarchikus együttélésének "pluralizmusa" (Smend, 1993, 17. o.) iránti megvetés.

Ez a fejezet azonban nem foglalkozik a weimari helyzet összetettségével, ahol Carl Schmittnek a politika állítólagos lényegéről szóló, döntést hozó "barát-ellenség" érvelése és Rudolf Smendnek a hegeli gondolkodás által befolyásolt integracionalista filozófiája egyesült minden olyan "erő ellen, amely akadályozhatja vagy megoszthatja az államot" (Schmitt, 1933, 186. o.). Ehelyett inkább a következőkre összpontosítva

az 1945 utáni időszakban a cikk a nyugatnémet politikai gondolkodás két ellentétes irányzatát vizsgálja.

Az első, a hegeli hagyományban érvelve, a nyugatnémet szövetségi köztársaságot a "*Staatlichkeit*" állítólagos hiányával vádolta, ragaszkodva az államnak a társadalom feletti egyeduralmához, amelyet - ismét "részleges" hivatásos köztisztviselőknek kellett garantálniuk. Ernst Forsthoff, Joseph Kaiser és Werner Weber voltak ennek az iskolának a vezető képviselői.

A második megközelítés, amelyet első képviselője, Ernst Fraenkel "neo-pluralistának" nevezett el, végül eltávolította a hegeli stigmát a civil társadalomról. A neo-pluralista iskola a "felvilágosult" állami hivatalnokok által *előzetesen* meghatározható és később kikényszeríthető közérdek koncepciójával szemben azt állította, hogy csak a magánérdekek konfliktusa, amelyet a választójogi "játékszabályok" korlátoznak, határozhatja meg *utólagosan* a közjót. Fraenkel szerint a közérdek végső soron a "társadalmi erők párhuzamosságából" következne.

Hegel "monista megoldása", amely "egy teljesen integrált szerves teljesség politikai eszményét" (Krieger, 1972, 125. o.) kínálta, Németországban ismétlődő visszhangra talált, mert új és erős politikai rendet ígért egy olyan nemzetnek, amely vagy a megkésített egyesülés után törekszik, mint a 19. században, vagy mélyen meghíusult ambícióiban, mint 1918 után. Az állam és a társadalom pluralista felfogása végül azután nyert teret, hogy a hidegháborús körülmények között a pluralizmus legfőbb ellenpólusaként és a politikai elmélet új *bête noire-jaként* a monizmus egy sajátos változatát, a kommunista "totalitarizmust" vezették be.

"Elementáris, irracionális, erőszakos és ijesztő": Hegel nézete a civil társadalom különleges érdekeiről

Amikor Herbert Marcuse megírta az *Értelem és forradalom* című tanulmányát, ravaszul megjegyezte, hogy "félelem és aggodalom", nem pedig reakciós meggyőződések készítették Hegelt az 1832-es angol reformtörvény elutasítására (Marcuse, 1941, 248. o.). Az ehhez hasonló érzelmek korábban Hobbes-t is arra készítették, hogy elítélje a ~~sötétséget~~ és "férgékként ítélte el őket a természetes ember belsejében" (Hobbes, 1965, XXIX. fejezet). És feltehetően a félelem és a szorongás irányította Hegel gondolkodását is, amikor a partikuláris érdekek konfliktusát kommentálva azt kívánta, hogy az ilyen "veszélyes görcsöket" "felsőbbrendű, tudatos szabályozással" enyhítsék, ahelyett, hogy "vak szükségszerűsége" bíznák őket (Hegel, 1982, 236. fejezet).

Hegel a polgári társadalmat szó szerint a *bellum omnium contra omnes* "csatateréként" fogta fel, "minden magánérdek harcát a *bellum omnium contra omnes ellen*".

minden más magánérdek" (Hegel, 1982, 289. szakasz; lásd még Marx, 1968, p. 243). Még ha Adam Smith nyomán azt is állította, hogy a "szubjektív egoizmus", figyelembe véve a "munka kölcsönös függőségét", elkerülhetetlenül hozzájárulna "mindenki szükségleteinek kielégítéséhez" (Hegel, 1982, 189., 199. szakasz), Hegel a partikuláris érdekek konfliktusát kibékíthetetlennek látta: nem létezett olyan *eredendő* mechanizmus, amelynek révén közös érdekhez lehetne jutni (vö. Marcuse, 1941, 173-174. o.). Állam híján - sőt, mint Hegel sietett hozzátenni, uralkodó híján - a "nép" csupán "alaktalan", "kaotikus" fogalomként hatott rá - valóban nagyon is hobbesi fogalom (Hegel, 1982, 279. szakasz; vö. Fetscher, 1986, 218. o.).

Hegel volt a szerződésellenes filozófus *par excellence*. Megvetette a szerződés eszméjét a politikai test eredeténél, mert - mint alább látni fogjuk - mélyen meg volt győződve arról, hogy a francia ~~fradm~~ terrorja érvénytelenítette az individuumok közötti racionális politikai szerződés eszméjét. Nem meglepő tehát, hogy az államot és a polgári társadalmat Hegel nem egyszerűen szétválasztotta és szembeállította egymással. Kapcsolatuk "a felsőbbrendűség és az alsóbbrendűség" (Sabine, 1950, 659. o.) viszonya volt: a polgári társadalom, "a vak hajlam és az oksági szükségszerűség birodalma", az államtól *függött*.

intelligens felügyelet és erkölcsi jelentőség. Önmagában véve a társadalmat csak a mechanikus törvények irányítanák, amelyek az önző és önző... egyének kölcsönhatásából erednek.

A tudatos cselekvés csakis az államból eredhet, "az ész hatalmából, amely akaratként aktualizálja magát", "a partikuláris célok elérésének egyetlen előfeltételéből" (Hegel, 1982, 258., 261. szakasz). Mivel a magánérdek és a közjó között nem állt fenn előre meghatározott harmónia, az állam feladata a polgári társadalom stabilizálásában, "a szabadság megvalósításában" (Hegel, 1982, 258. szakasz) állt, hogy végül a "szükségletek rendszere" "az ember autonóm döntései által a köz érdekében irányított, tudatos életrendszerré váljon" (Marcuse, 1941, 213-214. o.).

A magánélet szabályozása, a közérdek védelme: A "semleges" bürokrácia és a vállalati képviselő Hegel államfelfogásában

Miért kellene a polgároknak képteleneknek lenniük arra, hogy racionálisan, ésszerűen irányítsák saját életüket? Miért ne tartozhatna autonóm döntéseik közé a politikai testület alkotmányos formája? Mert Hegel számára a történelem ezt a kérdést már negatívan megválaszolta, és ezzel bebizonyította, hogy félelme és aggodalma túlságosan is jogos. A francia forradalom, 1793/1794 után magára a köztársaságiakra szabadítva *a la grande terreur-t*, "a legkirívóbb és legijesztőbb" módon (Hegel, 1982, 258. szakasz) mutatta be a köztársasági elv tévedését.

egyéni akarat. Az államnak erre a "csupán látszólag ésszerűnek tűnő" elvré való alapozása (Hegel, 1982, 258. szakasz) szükségszerűen a szabadság perváltoztatát eredményezné.

Hegel elutasította azt az "atomista" elképzelést, hogy az egyes állampolgárnak közvetlenül vagy közvetve (választójogának kifejezése révén) részt kellene vennie a törvényhozásban, és ezzel a képviseleti parlamentarizmus határozott elutasítását jelentette egy korporatista rendszer javára (Hegel, 1982, Section, 303). Az ő szemszögéből nézve (Sabine, 1950, 660. o.),

az egyének korporációk és társulások hosszú során keresztül kellett "közvetítenie", mielőtt eljut(hat) az állampolgárság végső méltóságához az államban... A céhek és korporációk, a birtokok és osztályok, a társulások és helyi közösségek, amelyek a német társadalom szerkezetét alkották... [Hegel] emberileg nélkülözhetetlennek tartotta.

Marcuse egy másik találó megfigyelésében megjegyezte, hogy Hegel szerint "a polgári társadalom zabolátlanágát" a vállalatoknak mint gazdasági és politikai intézményeknek kellett "megfékezniük" (Marcuse, 1941, 212. o.). A rendszer csúcán álló korporatív gyűlés azonban éppen "nem volt de-signálva arra, hogy államügyekben tanácskozzon és döntsön" (Hegel, 1982, 314. szakasz). Inkább nyilvános ülései arra szolgáltak, hogy "színházként" szolgáljanak, ahol a hivatalnokság demonstrálhatja "hatékonyágát, tehetségét és erényeit" (Hegel, 1982, 315. szakasz). A közpolitikai kérdéseket illetően a testületi elem nyilvánvalóan pusztá "illúzió" maradt: a hivatásos közigazgatók "szükségképpen mélyebb és átfogóbb ítélőképességük" miatt tökéletesen "képesek voltak arra, hogy az összegyűlt birtokok nélkül is a legjobbat hozzák ki magukból" (Marx, 1968, 265. o.; Hegel, 1982, 301. szakasz).

Ezeket a bürokratákat Hegel politikai filozófiájában az "egyetemes birtok" ~~pozíció~~ sorolta (Hegel, 1982, 303. szakasz). Elsősorban a középosztályból toborozták őket, amelyet Hegel "az állam legfőbb támaszának tekintett a tisztesség és az intelligencia tekintetében" (Hegel, 1982, 297. szakasz), és arra képezték ki őket, hogy ne önkényesen, hanem szabályos eljárás szerint kormányozzanak. A "társadalom 'észérveit'" képviselő, a "szerzési különérdekektől" (Sabine, 1950, 662. o.) elvonatkoztatott, erkölcsi és instrumentális kompetenciával feltételezhetően rendelkező bürokráciát Hegel a közérdek hatékony védelmére emelte ki.

Hegel elméletének viszonya Németország 19. századi "sajátos pályájának" valóságáhozth

Hegel eszméi

az állam fogalmának sajátos értelmet adott, és olyan konnotációkkal ruházta fel, amelyeknek nem volt analógja a francia és angol politikai gondolkodásban, de

ami a 19. században a német politikai és jogi filozófia központi elvévé tette ath. (Sabine, 1950, 664. o.)

A kiválasztott és képzett kisebbség által gyakorolt gyámság, amelyet a kormányzottak nem ellenőrizhetnek - valójában egy tekintélyelvű rendszerben működő hierarchikus uralom - erőteljes elképzelésként működött Németországban még a 20. században is. Az elképzelés azért volt ilyen intellektuális hatással, mert egy mélyen formáló folyamat számos valóságát tükrözte - azt a folyamatot, amelynek során Németország elérte a nemzeti egyesülést, beleértve számos politikájának döntő "poroszosítását".

Poroszországban az 1794. évi általános törvénykönyv (*Allgemeines Landrecht*) bevezette a "jól megérdemelt jogokat" (javadalmazás, bér és nyugdíj) a bürokrácia tagjai számára, akik ezentúl nem "királyi szolgáknak", hanem "az állam szolgálóinak" nevezték magukat (a következő észrevételeket lásd Rosenberg [1966, 190-191, 199-200, 202, 211, 218. o.]). 1806-ra, amikor Poroszországot Napóleon seregei meghódították, a "hatalmas államgépezet működtetői" (Rosenberg, 1966), akik önszerveződő és öngazgatású társasággá fejlődtek, nagyrészt kivívták a monarchikus hatalomtól való felszabadulást. Poroszország francia fegyverektől elszenvedett veresége kiváltotta az elsőt a több porosz-német "felülről jövő revolúció" közül. A porosz rendszer Stein és Hardenberg által végrehajtott átalakítása, amely magában foglalta az örökös társadalmi birtokok eltörlését és a nemesség kizárólagos jogi kiváltságainak megszüntetését, tovább erősítette az amúgy is jól beágyazott polgári bürokrácia pozícióját, amelynek most már minden oka megvolt arra, hogy Hegel ismert szavaival élve "az egyetemes birtoknak" tekintse magát.

A fokozatos német egyesülés következtében 1867 után az Északnémet Szövetségen belül porosz hegemonia alakult ki, 1871-től pedig a birodalmon belül. A vilmosi korszak alatt a porosz állami hagyomány "döntő szerepet" játszott abban, hogy "a hatalmi rendszer folyamatosan a pusztá hivatalnokok általi uralom formájává degenerálódott", amelyből nagyrészt hiányzott "a széles látókör és a politikai vezetés", amelyet korábban a porosz adminisztrátorok mutattak (Mommsen, 1995, 50. o.). Ennek ellenére a tekintélyelvű *Rechtsstaat* hívei még két nemzedékkal később is "Anglia parlamenti kormányával egy lapon emlegették" a porosz-német bürokráciát - dicsérve annak szuper igazságos és "egyenlő" személyzeti politikáját, amelyről azt állították, hogy "ellopta a demokrácia dicsőségét" (Morstein Marx, 1935, 163., 197. o.).

A "demokratikus" személyzeti kiválasztás, nem pedig a demokratikus döntéshozatal ilyen koncepciója azért maradhatott fenn, mert az országot - állítólag "pozitív" értelemben - elhatárolta a nyugati demokráciáktól (vö. Struve, 1973, 462-463. o.). A német "különlegesség" ideológiája az első világháború kezdetén tetőzött, amikor a szabadság, egyenlőség és testvériség, az 1789-es "francia" eszmékkel szemben a német "1914-es eszmék" - rend, kötelesség, közösség - álltak (vö. Kjellén, 1915, Plenge; 1916; Troeltsch, 1925). Hegel "or-

ganikus", korporatista államfelfogás is hozzájárult ezekhez a felfogásokhoz.

*A német szövetségi köztársaság állítólagos "államisághiánya":
hegelianizmus 1945 után*

Amikor a második világháború után megalakult a Nyugatnémet Szövetségi Köztársaság, kormányzati intézményeit tudatosan a nyugati parlamentáris demokráciák mintájára alakították ki. Nyugat-Németország politikai rendszere olyan pártok és érdekcsoportok sorát foglalta magában, amelyek - bár jelentős szerkezeti módosításokkal - már a 19. század óta léteztek, de amelyek kiemelkedő szerepét most először ismerték el alkotmányosan.

A hegeli állam- és közjófelfogás, amely oly erősen rányomta bélyegét Németország politikai hagyományára, nem tűnt el egyik napról a másikra. Továbbra is hangsúlyozva, hogy "az érdekek pluralizmusa (nem) legitímálhatja a politikai hatalmat", Joseph H. Kaiser, ennek egyik kitaró szöszólója, helyett egy "formális szépségű" alkotmányos megoldást emelt ki dicséretre, "egy zseni művét", amely állítólag "békét és jólétet" hozott egy másik országnak - Salazar portugál korporatista rendszerét (Kaiser, 1956, 329., 360. o.). Miután Spanyolországgal ellentétben sikerült nemzetközileg "tisztességes", félfasiszta rezsimként alacsonyán tartania magát, Portugália valójában egy elnyomó diktatúra volt, amelynek terrorista titkosrendőrségét a Gestapo mintájára alakították ki.

Kaiser nem titkolta, hogy miért részesíti előnyben a korporatizmust a pluralizmussal szemben: míg az utóbbinak "megvan a hatalma, hogy elpusztítsa az államot", addig a birtokok és a vállalatok "soha nem támadták meg az államot mint olyat, és nem tagadták meg a felsőbbrendűségét" (Kaiser, 1956, 321., 323. o.). Az állam "semlegességéhez a társadalmi érdekek harcával szemben", egyedülálló "objektív döntési képességéhez" (ForsthoFF, 1968, 159. o.) való ragaszkodásában Kaisert Ernst ForsthoFF és Werner Weber is támogatta: miután "pluralista oligarchák" szállták meg a testületi politikát, a Szövetségi Köztársaság alkotmánya "megtagadta e csoportok integrálását egy kötelező közös akaratot eredményező totalitásba" (Weber, 1970, 54., 56. o.). Weber szerint a "felbomlás" veszélye fenyegette Nyugat-Németországot, ahol "hiányzott egy általánosan elfogadott tekintéllyel rendelkező állam", amit csak "egy egyetemes ethoszú, professzionális közszolgálat" (ForsthoFF, 1968), "a közjó szolgálatára elkötelezve" (Weber, 1970) tudott garantálni.

Míg Werner Weber "bel- és külpolitikai kérdésekben" a politikai testület "rendkívüli instabilitását" diagnosztizálta - amely részérdekek által "kirostált" volt (Weber, 1970, 132. o.; lásd még ForsthoFF, 1964, 77. o.) -, addig ForsthoFF ellentmondott ennek a figyelemre méltóan apokaliptikus elemzésnek, és megfordította ítéletét. Most már elismerte, hogy "stabilizáló erők" működtek a modern

pluralista társadalmak, köztük Nyugat-Németország. A pluralizmus "többé már nem szüntette meg az államot", amely - igaz - "tekintélyvesztést szenvedett", mert a pluralista érdekek viszont elvesztették korábbi megosztó, "ideológiailag robbanékony minőségüket" (Forsthoff 1959, 16. o.). A poszthegeiliánus nézőpontból nézve maga a társadalom vált "rációvái".

A "társadalmi erők párhuzamossága", a játékszabályok és a közérdek: Ernst Fraenkel neopluralista megközelítésének antihegeiliánus elemei.

A politikatudomány mint akadémiai diszciplína nyugatnémetországi meghonosodásával fokozatosan kialakult egy olyan paradigma, amely alapvetően különbözött a politikai filozófia hegeiliánus hagyományától. Ez a paradigma, amely nagyrészt a nácik által kiűzött tudósok New Deal Amerikában szerzett tapasztalataiból eredt, először is a nyugati típusú demokráciák döntéshozatali folyamataira összpontosított, beleértve a politikai pártokat és az érdekcsoportokat; másodsorban a liberális gondolkodás - tágabb értelemben vett - fejlődésére a korai formáktól az újabb formákig; harmadszor (és valószínűleg ez volt a legalkalmasabb a fogalom gyors karrierjének biztosítására) a nyugati és a "totalitárius" politikai rendszerek közötti ellentétre.

Ezt a megközelítést Ernst Fraenkel, a háború utáni korai időszak egyik meghatározó "mentora" jellemezte. Ő vezette be a pluralizmus - vagy ahogyan ő maga nevezte: "neo-pluralizmus" - fogalmát, amely erős normatív elemet is tartalmazott, a nyugatnémet politikatudományba. Miután kezdetben azzal érvelt, hogy a fogalom, ahogyan azt Barker, Cole és Laski a 20. század első két évtizedében kidolgozta, elsősorban történelmi érdekű (Fraenkel, 1957, 235-236. o.), Fraenkel hamarosan arra a következtetésre jutott, hogy a "monista közösségek" visszavonhatatlan történelmi fejlődése "pluralista társadalmakká" követeli a pluralista demokráciát, amelyen belül a közérdek "regulatív eszmévé" redukálódik (Fraenkel, 1968, 42. o.).

A korporatista eszméket és a polgári bürokrácia felsőbbrendűségét, amely "elzárta a politikai pártokat a kormányzástól", Fraenkel a "német parlamentarizmus történelmi terhei" közé sorolta (Fraenkel, 1968, 25., 40. o.). A társadalom és az állam pluralista felfogása kizárta "bármilyen határozottan meghatározható közérdek létezését", amelyet "a priori meg lehetett volna határozni", és később autoritárius módszerekkel meg lehetett volna valósítani. Bár a közérdek mint normatív elv politikailag nélkülözhetetlen, valójában csak "a posteriori" (Fraenkel, 1968), a "csoportok és politikai pártok eltérő elképzeléseinek és érdekeinek" (Fraenkel, 1968, 168. o.) "kényes" (Fraenkel, 1968, 168. o.) egyeztetési folyamatából eredhet. Ennek a folyamatnak be kellene tartania "az általánosan elfogadott játékszabályokat". Nem érintve "az alapvető egyetértés széles területeit..."

a "vítás szektorra" korlátozódna, lehetővé téve a közvélemény számára, hogy "válasszon a versengő megoldások között" (Fraenkel, 1968, 154., 161., 168. o.). Végül a közjó "a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai erők párhuzamosságából" következne, feltéve, hogy az eredmény "objektív oldalról megfelel az igazságos társadalmi rend minimális követelményeinek, szubjektív oldalról pedig egyetlen fontos csoport sem tekinti elfogadhatatlannak" (Fraenkel, 1968, 21. o.).

Fraenkel megközelítésének hasonlósága az USA-ban kialakult csoportos politikaelméletekkel nyilvánvaló. E. Pendleton Herring már 1933-ban úgy vélte, hogy a közjó, amely távol áll attól, hogy "valamilyen elvont eszmény szerint" meghatározható legyen, csak "a konfliktusban álló felek és a jog viszonylatában" fogható fel (Herring, 1933, 916-917. o., kiemelés hozzáadva):

Ezért a közérdek nem konkretizálódhat másként, mint a különleges igények és követelések végső soron megvalósuló összevetésével... Ezek a részek alkotják az egészet.

David Truman (1951) a *Kormányzati folyamat* című művében kifejtette, hogy a politikai rendszer "nem a társadalom szervezett érdekcsoportjainak "um-jával" magyarázható". Truman az alkotmányosságot, a polgári szabadságjogokat, a képviseleti technikákat a "játékszabályok" közé sorolta, amelyek szerint a szervezett csoportoknak működniük kell. Ellenkező esetben azt kockáztatták, hogy azokat a "széles potenciális csoportokat" vonják be a cselekvésbe, amelyek a "szokásháttér" értékeihez és normáihoz ragaszkodtak (Truman, 1951, 51., 159., 524. o.).

A Truman és Fraenkel által megjelölt kritériumok elég homályosak voltak ahhoz, hogy ismételt kritikát vonjanak maguk után. Fraenkel esetében mit kell értenünk "objektív" minimális követelmények alatt? Pontosan mely érdekcsoportokat kell "fontosnak" definiálni? És a "szubjektív" oldal merev minősítését figyelembe véve milyen eljárással biztosítható az előbbieik elérése (vö. Eisfeld, 1972, 85. o.; Kremendahl, 1977, 34. o.)?

Ezekkel a kérdésekkel azonban itt nem kell részletesen foglalkoznunk. Fraenkel megközelítése a hegeli hagyományhoz képest a status quo-orientált, "sajátosan német" államfelfogástól a nyugati politikai gondolkodás tágabb kontextusába beolvadó "re- formista" (Fraenkel, 1969, 23. o.) elmélet felé tett lépést jelentette. A közjó eszméje, bár problematikus maradt, alapvetően konszenzuális tulajdonságokat szerzett, és ezzel elveszítette a legtöbb hegeli kényszerítő erejű implikációját.

Hivatkozások

- Barker, Ernest (1915): Barker: *Political Thought in England from Herbert Spencer to the Present Day*, New York, Henry Holt.
- Eisfeld, Rainer (1972): Stuttgart: *Pluralismus zwischen Liberalismus und Sozialismus*, W. Kohlhammer.
- Fetscher, Iring (1986): "Georg Wilhelm Friedrich Hegel", in: Fetscher, Iring/Münkler, Herfried (szerk.), *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, 4. kötet, München, pp. 199-226.
- Forsthoﬀ, Ernst (1959): Kohlhammer.
- Forsthoﬀ, Ernst (1964): *Rechtsstaat im Wandel. Essays 1950-1964*, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Forsthoﬀ, Ernst, szerk. (1968): Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Fraenkel, Ernst (1957): "Pluralizmus", in: Fraenkel, Ernst /Bracher, Karl Dietrich (szerk.), *Fischer Lexikon Staat und Politik*, Frankfurt, S. Fischer, pp. 234-236.
- Fraenkel, Ernst (1968): Kohlhammer: *Deutschland und die westlichen Demokratien*, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Fraenkel, Ernst (1969): "Aus Politik und Zeit-geschichte", No. 49/69, pp. 3-27.
- Gay, Peter (1974): Harmondsworth, Penguin Books.
- Gunnell, John G. (1993): *The Descent of Political Theory*, Chicago, University of Chicago Press.
- Hegel, Georg Friedrich Wilhelm (1982): Frankfurt, Suhrkamp: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Művek, 7. kötet,
- Herring, E Pendleton (1933): *American Political Science Review*, 27. kötet, 899-917. o., magyarul: "Special interests and the interstate commerce com- mission", *American Political Science Review*, 27. kötet, 899-917. o..
- Hobbes, Thomas (1965): Reinbek, Rowohlt.
- Kaiser, Joseph H. (1956): Berlin, Duncker & Humblot.
- Kjellén, Rudolf (1915): Lipse, Hirzel: *Die Ideen von 1914*.
- Kremendahl, Hans (1977): Leverkusen, Heggen. Krieger, Leonard (1972): Chicago, University of Chi- cago Press.
- Marcuse, Herbert (1941): Marcuse: Marcuse, Marcuse: *Reason and Revolution: Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Thought*, London, Oxford University Press.
- Marx, Karl (1968): Marx: "Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie", in: Marx, Karl és Engels, Friedrich (szerk.), *Művek*, 1. kötet, Berlin, pp. 201-283.
- Mommsen, Wolfgang J. (1995): Arnold, London: *Imperial Germany 1867-1918*, London, Arnold.
- Morstein Marx, Fritz (1935): "Civil Service in Germany", in: White, L. D. et al. (szerk.), *Civil Service Abroad*, New York, pp. 159-275.
- Plenge, Johann (1916): *1789 und 1914. Die symbolischen Jahre in der Geschichte des deutschen Geistes*, Berlin, Julius Springer.
- Rosenberg, Hans (1966): Rosenberg: *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy. The Prussian Experience 1660-1815*, Boston, Beacon, Press.
- Sabine, George H. (1950): New York, Henry Holt: *A History of Political Theory*, New York, Henry Holt.

- Schmitt, Carl (1933): Schmitt: "Weiterentwicklung des totalen Staats in Deutschland", in id. (1940): *Positionen and Begriffe*, Hamburg, Hanseatische Verlagsanstalt, pp. 185- 190.
- Smend, Rudolf (1933): *Bürger and Bourgeois im deutschen Staatsrecht*, Berlin, Duncker & Humblot.
- Struve, Walter (1973): Struve: *Elitek a demokrácia ellen. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890-1933*, Princeton, Princeton University Press.
- Topitsch, Ernst (1970): "Kaltenbrunner, Gerd-Klaus (szerk.): *Hegel und die Folgen*, Freiburg, Rombach, pp. 329-360.
- Troeltsch, Ernst (1925): Baron, Tübingen: *Deutscher Geist und Westeuropa*, szerk, C. B. Mohr.
- Truman, David B. (1951): New York: *The Governmental Process*, New York. Alfred A. Knopf.
- Weber, Werner (1970): *Spannungen und Kräfte im westdeutschen Verfassungssystem*, Berlin, Duncker & Humblot.

Egy korábbi (az utolsó előtti) fejezetben Közép-Európa - vagy Mitteleuropa - már felbukkant, mint olyan régió, amelyet a német külkereskedelmi stratégiák már az 1930-as évek elejétől kezdve szem előtt tartottak: előfutára annak a "nagyobb regionális gazdaságnak", amelyet a nácik "Nagynémet Birodalma" később kizsákmányolási céllal épített ki. Az első világháború eleje óta, majd az 1920-as években Mitteleuropa a Lengyelországtól a Fekete-tengerig terjedő területek feletti hegemoniára törekvő Németország rövidítéseként is szolgált. A második világháború után az ilyen törekvések pusztán történelmi érdekességnek tűntek. De 1990-től kezdve a Mitteleuropa fogalma váratlanul újra előtérbe került: Miután Németország elérte az újraegyesítést, szkeptikus hangok azt firtatták, hogy nem "tér-e vissza" mind az egykori Birodalom, mind Mitteleuropa. 1993-ban a German Politics and Society című folyóirat egy számot jelentetett meg a témában, amelyhez az alábbi gondolatokkal járultam hozzá.

Mitteleuropa történelmi és kortárs perspektívában I

Amikor 1989-ben a vasfüggöny mögött bekövetkezett a felfordulás, az elemzők megjegyezték, hogy Nyugat-Németország valóban "gazdasági erejét használja politikai céljai elérésére", különösen az újraegyesítés tekintetében. A változás Közép-Európát "a szovjet gyengeség és a nyugatnémet erő összefonódásával" söpört végig. A német újraegyesítés után, és a szovjet "gazdasági, politikai, katonai és erkölcsi" gyengeség miatt, állították, "Németország relatív súlya az európai ügyekben mindezen szférákban növekszik" (Hoagland 1990: 34, 39; Mead 1990: 594). A németek, állították az elemzők, "egyértelműen megkapják az "Európa" általuk kívánt változtatást - egységgel és teret adva a gazdasági és kulturális terjeszkedésnek Kelet-Közép-Európába" (Weaver 1990: 477). Innen már csak egy kis lépés volt az az állítás, hogy "az egykori és jövőbeli Birodalom" nagyban fenyegetett - "a német hegemonia visszatérése a világnak ezen a részen". Következtetés: "Mitteleuropa visszatér" (Mead 1990; 603, passim).

Mitteleuropa? Nem maradt-e ez a fogalom évtizedekig marginális a németországi (és máshol is) szellemi és politikai diskurzusban? Miért maradt volna a fogalom mégis a megfigyelők tudatában, hogy aztán Németország megosztottságának megszűnésekor újra felbukkanjon? És még ha Németországot azon kérdések közé soroljuk is, amelyek "visszatértek, hogy kísértsek a régiót" - azaz Közép-Európát - (Bunce 1990: 427), a Mitteleuropa valójában lehetséges, sőt valószínű forgatókönyvként jelenik meg?

1 Akereskedelmi és beruházási adatok beszerzésében nyújtott segítségért köszönettel tartozom Dr. Klaus-Dieter Schmidtnek (Institut für Weltwirtschaft, Kiel).

II

Mitteleuropa - mint fogalom és stratégia - először az I. világháború alatt vált aktuálissá. Friedrich Naumann 1915-ben úgy érvelt, hogy Németország népesség- és területhiánya ("a legerősebb a kis népek között", de még mindig kicsi az Egyesült Államokhoz, Nagy-Britanniához vagy Oroszországhoz képest) azt jelenti, hogy a "negyedik világállamot" a többi közép-európai állam és nemzet gazdasági "csatlakozásával" kell kialakítania (Naumann 1915: 167, 177}. Naumann érvelése szinte szó szerint egybeesett azokkal a háborús célokat megfogalmazó memorandumokkal, amelyeket alig egy évvel korábban Arthur von Gwinner, a Deutsche Bank első igazgatója és Walther Rathenau, az AEG elektromos vállalat igazgatótanácsának tagja nyújtott be a német kormánynak. Ők is a Mit- teleuropa, "a német vezetés alatt egyesült, politikailag és gazdaságilag konszolidált, egyfelől Anglia és Amerika, másfelől Oroszország ellen" (vö. Fischer 1969: 746) mellett érveltek. A háborús várakozások olyannyira felfűjták a koncepciót, hogy Naumann munkatársa és később a Berlieni Politikai Iskola elnöke, Ernst Jäckh egy Németországot, Ausztria-Magyarországot, Törökországot, Bulgáriát, Romániát és Görögországot magában foglaló Nagy Közép-Európát hirdetett, amelyet Németország "szervesen", "despotizmus nélkül" vezetne, és "kiegészítve a tenger felé irányuló orientációnkat, különösen egy jövőbeli "Közép-Afrika" felé" (Jäckh 1916: 6, 11, 17). Hogy mennyire burjánzott ez a koncepcionális pátosz, azt jelzi, hogy az ehhez hasonló programokat "mérésékeltnek" minősítették, mert lemondtak a formális annexiókról, Nyugat-Európa helyett Kelet- és nem Nyugat-Európára koncentráltak, és nem tartalmazott elnyomó belpolitikai elemet.

Ha Naumann tervezete kevésbé volt grandiózus, akkor is egyértelműbb volt, mint a

Jäckh: Közép-Európa "nemzetek feletti, kartellező állam" politikailag "alaktalan, jellegtelen és demokratikusan alkalmatlan" érkezne, még ha Naumann nem is zárta ki egy esetleges jövőbeli gazdasági parlamentet (Naumann 1915: 166, 252). Úgy érvelt, hogy gazdasági okokból Közép-Európa kis államainak nem volt más választásuk, mint hogy elfogadják "a német, az orosz vagy az angol vezetést", mivel nem engedhették meg maguknak, hogy még egy generációnál tovább elszigeteltek maradjanak. A történelem úgy rendelkezett, hogy a gazdasági *Anschluß* "imperatív, kategorikus szükséges" (Naumann 1915: 178). Neumann azt javasolta, hogy az új gazdasági térség központi közigazgatási szerve a gazdasági szövetségek és érdekcsoportok által kötött megállapodásokra alapozza a jogalkotást (ibid.: 133- 134, 242, 25). Alapvetően azonban a fegyelemtől és a szervezetségtől, a "német gazdasági hitvallástól" várták, hogy kialakítsa "Közép-Európa jellegét". Még ha Naumann, amint arra Henry Cord Mayer 1955-ben megjelent *Mitteleuropa in German Thought and Action* című könyvében rámutatott, a kom- pozíció és a rugalmasság szellemére szólított is fel, nem hagyott kétséget afelől, hogy Mitteleuropa "magja" német lesz (ibid.: 101, 104, 108-109, 114).

III

Németország 1918-as veresége után szinte azonnal egy radikális revizionizmus kezdett kikristályosodni az állítólagos német Mitteleuropa-"küldetés" körül. A revizionizmus ragaszkodott ahhoz, hogy "a meglévő hatalmi struktúrát a Német Birodalom javára elmozdítsa", és a német kontinentális hegemonia helyreállítását tűzte ki célul a megváltozott körülmények között. A húszas években áthatotta a wei- mari társadalmat, elméletben és gyakorlatban egyaránt megerősítve a "funkcionális", instrumen- talista megközelítést a bel- és külpolitikában. Ha a demokratikus kormányzás és a Népszövetség képtelennek bizonyulna a revízióra, mindkét intézmény feláldozható lenne (vö. Salewski 1980; az idézetet lásd Hillgruber 1984: 84).

A *völkisch* - fajilag nacionalista - Mitteleuropa koncepciója részleteiben homályos maradt, de konkrétan elutasította a versailles-i és a St. Germain-i szerződés által Közép-Európában bevezetett politikai rendezést. Különösen elítélte a "felfújt soknemzetiségű lengyel államot" és "a csehszlovák vegyes konglomerátumot, amely politikailag nem kevésbé, mint nemzetileg kérdéses szerkezetű" (Boehm 1923: 315). A német "közép-európai vezetést" "ki kell érdemelni, talán harccal kell megszerezni" (Brauweiler 1925: 249). Ahogy Martin Spahn, a Német Nemzeti Néppárt (DNVP) Reichstag-delegáltja összefoglalta a "nemzeti ellenzék" szemléletét: "Ha sikerül Közép-Európa alakítása, akkor ismét Európa vezető népévé emelkedünk" (Spahn 1925: 40).

A nagy gazdasági világválság gazdasági hatása és a francia kormány 1930-as, a páneurópai föderációról szóló tárgyalási javaslatának politikai kihívása, amely a fennálló területi status quo elfogadására vonatkozott, együttesen befolyásolta a német külkapcsolati vitát és stratégiát. Mindkettő a radikális és a "demokratikus" nacionalizmus táborra közötti koncepcionális szakadék egy részének áthidalásán dolgozott (az utóbbiról lásd Hess 1978); Nau- mann gazdasági Mitteleuropa-tervezetét a Német Demokrata Párt (ma jelentősen Német Allampárt) elevenítette fel. Gazdaságilag és politikailag Mitteleuropa egyre több szereplő számára a weimari köztársaság utolsó szakaszában a német hegemonia helyreállításának határozott lehetőségét jelentette. Brüning elnöki kabinetje a "nemzeti ellenzék" által következetesen követelt "pozitív", "erőteljes" külpolitikába kezdett. A Magyarországgal és Romániával kötött preferenciális megállapodások kezdeményezték a német külkereskedelem délkelet-közép-európai irányba való eltolódását (vö. Gessner 1977: 92 ss., 97 s. s.), megelőlegezve a térség mezőgazdasági országainak Németországtól való gazdasági függőségét, amelyet a "Harmadik Birodalom" külkereskedelmi politikája ténylegesen elért.

Német export

Ország	Év	A német export % -a	A kedvezményezett ország %-ában import
Jugoszlávia	1928	1.0	13,6
	1933	0.7	13.2
	1938	2.6	32.5
Magyarország	1928	1.3	19.1
	1933	0.8	19,6
	1938	2.7	30.3
Románia	1928	1.4	23.7
	1933	0.9	18.5
	1938	3.0	28.0

Forrás: Haberl, "Südosteuropa und das Deutsche Reich vor dem Zweiten Weltkrieg", *Südosteuropa*, 39. kötet (1990), pp. 515-516.

1941-re a felsorolt országokba irányuló német export a címzettek részéről a behozatal felére-háromnegyedére ugrott. Nem csoda, hogy a náci rezsim helyeslően hivatkozott a délkelet-közép-európai és a németországi kapcsolatokra, mint a "nagyobb regionális gazdaság" legjobb példájára, amely az "Új Rend" ideológiájához hasonlóan Európa feldúlásának pusztá euphemizmusának bizonyult (vö. Kluge 1955: 251-52). A weimari elnöki kabinetek Közép-Európára vonatkozó terveinek megújítása megalapozta ezeket a politikákat.

IV

Az 1980-as években a Mitteleuropa-koncepciók reneszánsza a nemzetközi status quo elfogadásának egy másik elutasítását fejezte ki - bár jellegében meglehetősen különbözik a weimari Németország revizionizmusától. A kelet-közép-európai száműzöttek és disszidensek vitáiból kiindulva ez a reneszánsz elsősorban a regionális kulturális identitás megteremtését célozta a szovjetek okozta uniformizációval és az ideológiai "agymosással" szemben (Kundera 1984: 33). Ez elősegítette az "enyhülés és reform" közös politikáját, a gazdasági együttműködést és a kulturális kapcsolatokat (vö. Waever 1990: 480; Glotz 1986: 585). Ezek az elképzelések nyilvánvalóan azon a feltételezésen alapultak, hogy mind Németország, mind Európa továbbra is megosztott marad `blokkok között; hogy a "ténylegesen létező" szocializmus nem fog összeomlani, mert a Szovjetunió - végső megoldásként - továbbra is erőszakkal vagy erőszakkal való fenyegetéssel fogja fenntartani a rezsimet; és hogy legfeljebb egy nagyobb mértékű "európaizálódásban" lehetett reménykedni, vagyis egy olyan összeurópai biztonsági perspektívában, amely

az enyhülésen és a bizalmon alapul.

158

denciaépítés - Közép-Európa mint "vészhelyzeti partnerség" (Bender 1987: 30).

A vita csak ritkán emlékeztetett a régió két világháború közötti politikai kultúrájának "negatív, sötét vonásaira", köztük a kemény tekintélyelvűségre, az agresszív nacionalizmusra és a militáns antiszemitizmusra, amelyek Közép-Európában továbbra is kisérik (vö. Hanák 1988: 34 ss.; Grupinski 1988: 63-64). Inkább egy gyakran vágyakozó felhívást jelentett, hogy értékeljük Közép-Európa "képzeletbeli létezését" kulturális értelemben "a realpolitika tényeivel szemben" (Hanák 1988: 36), még akkor is, ha ez azt jelentette, hogy hajlandóak vagyunk "a közvetlen politikai tevékenységet illetően megátolni" (Grupinski 1988: 56).

A németek által maguknak követelt Mitteleuropa-"küldetés" következményeit tekintve a kelet-európai tudósok és írók hevesen vitatták Németország Közép-Európába való beilleszkedésének kérdését. Eközben Nyugat-Németországban felkapták és terjesztették a "kulturális" Közép-Európa mellett szóló érveket. Ezeket nem utolsósorban az olyan szociáldemokraták ragadták meg, mint Peter Glotz, akik egy "felvilágosult", "társreformista" kelet-nyugati politikát képzeltek el, amely "csökkenti a határok megosztó hatását" - egy olyan eszközt, amely "kiegyenlíti a kört" az európai, és így a német megosztottság feltételezett állandóságával kapcsolatban (vö. Waever 1990: 480; Glotz 1986: 585).

Normális esetben a kelet-közép-európai forradalom után a "kulturális" Közép-Európáról szóló elképzelésekről azt feltételezhetnénk, hogy sokat veszítettek jelentőségükből, mivel a volt Varsói Szerződés országaiban újra megjelent a "hétköznapi politika" (Waever). Egy olyan éles eszű megfigyelő azonban, mint a magyar filozófus, Vajda Mihály, hamar felismerte, hogy

hogyan Közép-Európa kulturális identitásának eszméje mögött ma meglehetősen erős gazdasági impulzusok és érdekek állnak... Az, hogy a koncepció az utóbbi időben ilyen erőre kapott, egyértelműen... gazdasági elemeknek köszönhető... A Német Szövetségi Köztársaság Közép-Európa legerősebb országa, amely képes kihúzni a többi közép-európai országot a nyomorból. (Vajda 1989: 56).

A délkelet-közép-európai események olyan jelentőséget adtak ennek az érvelésnek, amire Vajda felvetésének idején nem lehetett számítani.

V

Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország a jövőben ismét "a német politika középpontjába kerül" - jövendölte egy író 1990-ben. Indoklása szerint: Mead 1990: 612). Ez az állítás megérdemli a közelebbi vizsgálatot.

A közvetlen külföldi befektetések százalékos aránya (1990)

	Lengyelorszá g	Románia	Csehszlovákia
FRG	41.1	19.9	28.3
Ausztria	6.6	6.6	29.8
Franciaország	4.7	14.0	2.3
UK	4.9	3,7	3.0

Forrás: J. R. Agarwal, "Ausländische Direktinvestitionen...", *Die Weltwirtschaft* (1990), 2. szám, 133. o.

A táblázatból kiderül, hogy Németország valóban nagyon jelentős előnyben van a Po- landban. Németország vezet Romániában, Franciaország (és az itt kihagyott Olaszország) szorosán mögötte, Csehszlovákiában pedig Ausztria nyomában van. (Magyarországon; ezzel szemben az utóbbi két országban fordított a közvetlen beruházások aránya: Ausztria követi Németországot szoros másodiknak [részletesen lásd Biró 1992: 198, 112]).

Bár ez a bizonyíték némileg módosítja a fent idézett állítást, egy további tény is figyelembe kell venni. A ténylegesen érintett tőke még mindig nagyon kicsi, amerikai mércével mérve aprópénz:

Közvetlen külföldi befektetések a kiválasztott Comecon-országokban A kelet-nyugati közös vállalkozások növekedése 1989-91 (millió USA- dollár)

Ország	1989. január 1.	1990.október 1. 1991. december31
Lengyelország	13	190630
Magyarország	289	7001,200

Forrás: Agarwal, p.131 (1989-90); Klaus-Dieter Schmidt számítása (1991)

A liberalizáció folytatódásával Kelet-Közép-Európában nagyobb beruházások várhatók. Mindazonáltal a közeljövőben az adatok hasznosak lehetnek a közmondásos arányérzék megőrzéséhez.

Ami Németország részesedését illeti a régió külkereskedelmében, az 1990-es év folyamán a kereskedelemnek a volt Comecon-övezetből való drasztikus eltolódása következtében a minta meglehetősen érezhetően megváltozott.

Nyugatnémet export

Ország	Év	A nyugatnémet export %-ában	A fogadó ország importjának %-a
--------	----	-----------------------------------	---------------------------------------

1970

1.8

22.1

160

Jugoszlávia	1980	1.4	17.3
	1988	1.1	17.3
	1970	0.4	5.7
Magyarország	1980	0.6	13.0
	1988	0.5	13.9
	1970	0.6	10.0
Románia	1980	0.5	6.7
	1988	0.1	2.7

Nyugatnémet export

(a BRD területe az 1990. október 3. előtt érvényes határok szerint)

Ország	Év	% of West Német export	% a kedvezményezett Az ország importja
Jugoszlávia	1990	1.3	18,1
Magyarország	1990	0.5	17.1
Románia	1990	0.2	11.4

Forrás: Institut für Weltwirtschaft Kiel (BRD statisztikai évkönyvek)

* Beleértve Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot és Szlovéniát.

Lengyelország és Csehszlovákia esetében a Németországból származó import arányos növekedése még látványosabb volt: Lengyelország 1990-es importjának 26,5%-a, Csehszlovákia 1990-es importjának pedig közel 22%-a származott a Szövetségi Köztársaságból (az október előtti határok szerint), míg 1988-ban a megfelelő arányok mindössze 11,4, illetve 9,5%-ot tettek ki. A BRD részéről az export százalékos aránya a korábbi 0,7/0,5 szinten maradt.

A német oldalon ezek a változások nem a kereskedelmi forgalomban bekövetkezett, a harmincas évekhez hasonló, céltudatos elmozdulásból eredtek. Mindazonáltal a kialakuló helyzet figyelemre méltóan hasonlít a két világháború közötti mintázathoz. A Comecon belüli kereskedelem zsugorodása teremti meg a strukturális előfeltételeit annak, hogy a régiót ismét a "német külpolitikai terepként" (Livingston 1992: 168) betöltött állítólagos "történelmi szerepére" szorítsák vissza?

VI

Aligha lehet kétséges, hogy Németország ezentúl valóban "inkább" "közép-európai" állam lesz, mint korábban volt, tekintve a BRD korábbi korlátlan nyugati orientációját. Ha a közép-európai szerepvállalás megvalósulásának kérdéseire keresünk óvatos válaszokat, akkor jelenleg két, egymásnak ellentmondó tendencia érzékelhető. Egyrészt az a "modell", amelyet Németországnak a kelet-közép-európai országok számára kellett volna kínálnia, erősen megkopott. Másrészt az "euro-staling" (Gold-

stein 1991/92: 129) az Európai Közösség tagjai részéről, Németországnak nemzetközileg szabadabb kezet biztosíthat, mint azt egy évvel ezelőtt a legtöbb forgatókönyv elképzelte.

Amint fentebb idéztük, a "gazdasági, politikai, katonai és erkölcsi" súly volt a Közép-Európával szembeni német előny, amelyre 1989-90-ben és azt követően széles körben hivatkoztak. Egy különösen egyértelmű értékelés (Markovits/Reich 1992: 62} összegezte:

Németország európai szomszédai, legyenek azok akár keleti, akár nyugati szomszédai, a németekkel való intenzív gazdasági kapcsolatokat tartják nélkülözhetetlenek a boldogulásukhoz... Keleten ez a meggyőződés a politikai szférát is magában foglalja, mivel a kelet-európai országok elsősorban a Szövetségi Köztársaság demokratikus ~~irányú~~ és berendezkedését tekintik példamutatónak a liberális-demokratikus államformákba való átmenet során.... A kelet-európaiak a németekhez való közelséget az áldások hordozójának misztikus érintésével egyenlőnek tartják.

Gazdasági szempontból azonban a német integrációs folyamat "zavaróbbnak és költségesebbnek bizonyul, mint azt kezdetben gondolták" (OECD 1992: 10). Ez legalábbis részben a kormány két döntésének tudható be: egyrészt, hogy a keletnémet gazdaságra a monetáris unió "sokkterápiáját" alkalmazza, másrészt, hogy az új államoknak történő hatalmas transzfereket nagyrészt masszív hiánykiadásokból és következésképpen súlyos állami hitelfelvételből finanszírozza. Kelet-Németország számára ezek a politikák vagy "gyors átalakulást", vagy "egy Mezzogiorno típusú gazdaságot eredményezhetnek... ahol egy tartósan hátrányos helyzetű régió jön létre, amely hosszú éveken át masszív forrástranszfereket igényel" (Owen 1991: 171; továbbá Collier/Siebert 1991: 200). Mindenesetre a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság (részmunkaidő és korai nyugdíjazás) az új tartományban 30% fölé emelkedett, ami Kelet-Európa számára azt mutatja, hogy az átmenet által megkövetelt áldozatok "aránytalanul nagy mértékben sújtják a kékgalléros munkásokat" (Kramer 1992: 147). A tapasztalatok joggal vonják kétségbe azt az egyetlen elemet, amely "sok kelet-európai szemében különösen nagy legitimitást kölcsönzött a német modellnek" (Markovits/ Reich 1992: 56) - a "szociális dimenzióját".

Politikai szempontból az alkotmányos változások Lengyelországban vagy Romániában, nem is beszélve a

"válása" a Cseh és a Szlovák Köztársaságban, aligha hajlamosak a Németország által mutatott "példát" követni. A közelmúltban Kelet-Közép-Európával kapcsolatban több német kezdeményezés sem bizonyult különösen inspirálónak. Németország nyomást gyakorolt az Európai Közösségre, hogy diplomáciai úton ismerje el Horvátországot és Szlovéniát, és ezzel precedenst teremtett, amely előidézte az etnikailag vegyes Bosznia-Hercegovina elismerését - ez a lépés talán kiváltotta az ottani kegyetlen polgárháborút. A Romániával folytatott "intenzív" tárgyalások eredményeként létrejött egy megállapodás, amely lehetővé tette Németország számára, hogy a cigány menekültek többségét az országba toloncolja, annak ellenére, hogy a cigányok elleni támadásokról folyamatosan érkeztek jelentések. A német koalíciós és ellenzéki pártok közötti megállapodás a menekültügyre vonatkozó alkotmányos rendelkezések szigorításáról, a környező

"biztonságos országokból" érkező menedékkérők visszafordítása révén, ami a menekültügyet érintő új szabályok megalkotását eredményezte.

"cordon sanitaire" Németország körül, emberi és pénzügyi szempontból súlyos terhet ró Lengyelországra és Csehszlovákiára.

Ez utóbbi kérdések érintik az utolsó, erkölcsi dimenziót, ahol a közelmúltban a németek teljesítménye, finoman szólva, nem volt túl meggyőző. A menekültek és más külföldiek elleni rasszista támadások, beleértve a gyilkosságokat, a gyilkosságokat és a menedékkérők menedékhelyeinek könyörtelen felgyújtását, 1992-ben tizenhét ember halálát és több mint 500 sebesültet követeltek. A jobboldali erőszakhullámra a tartományi és szövetségi kormányok, a rendőrség és a bíróságok sokkolóan lassan reagáltak, és kezdetben messze nem voltak megfelelőek. Ezek a kezdeti hiányosságok hozzájárultak ahhoz a benyomáshoz, hogy az újraegyesítés okozta pénzügyi terhek és a menekültáradat kettős terhe alatt a hidegháború egyik nyertese legalábbis részben az erőszak áldozatait hibáztatta a bűnözők helyett. Ez valószínűleg - és jó okkal - minden más körülménynél jobban rontotta a Németországról mint "minta"-demokráciáról alkotott képet.

Európa-szerte a gazdasági aggodalmak, az ideológiai tájékozatlanság és a tanácstalan bizonytalanságból fakadó düh táplálta az újraállamosítást. Németországban az újjáéledt nacionalizmus a bevándorlás megfékezésére törekvő kormánytisztviselők és politikai pártok hangadójaként működött. Azonban; a politikai elit annyiban ellenállt ennek, amennyiben ragaszkodott a Maastrichti Szerződésben megtestesülő európai politikai unió perspektívájához.

Egy évvel ezelőtt az Európai Közösség további "elmélyítése" elkerülhetetlennek tűnt. Az 1986-os Egységes Európai Okmány kiterjesztette a minősített többségi szavazást a legtöbb gazdaságpolitikai területre - bár az eszközt ritkábban használták, mint azt a meglévő rendelkezések lehetővé tették, amelyek az eljárás igénybevételének küszöbét is csökkentették. Az Európai Politikai Együttműködés (EPC), amely 1986-ban jogi státuszt kapott, azóta intézményesen racionalizálódott. A Miniszterek Tanácsa, nem pedig a nemzeti külügyminisztériumok kezelik a napirendet és dolgoznak a megoldásokon. Az egységes európai piac, amelyet 1992 decemberéig fokozatosan kell létrehozni, várhatóan még mélyebbre vágja a nemzeti gazdaságpolitikai autonómiát. A Maastrichti Szerződés végül a tizenkét ország integrációs folyamatának politizálását tűzte ki célul; a monetáris unió, valamint a közös kül- és biztonságpolitika megvalósítására vonatkozó rendelkezései úgy tűnt, hogy olyan irányt jelölnek ki, amelyet Iohan Galtung korán, bár kritikusan, de "egy készülő szuperhatalomnak" nevezett.

Ehelyett a dán és a francia népszavazás - bár kimenetelük (alig) különbözött - az EK céljaival és különösen politikáival kapcsolatos széles körű bizonytalanságot tükrözte. A legutóbbi EK-elnökségi időszak, amelyet egy, a Közösséggel szemben szinte "vizuálisan" ambivalens Nagy-Britannia töltött be (Davidson 1992: 2), azt a fajta politikai "euró-akadályt" jelképezte, amely az európai gazdaság lassulásának hátterében az edinburghi csúcstalálkozóban csúcsosodott ki. Az "elmélyítési" folyamatot gyengítette, hogy Dániát kivonták a Maastrichti Szerződés monetáris unióra és közös védelemre vonatkozó célkitűzései alól, az előbbi megvalósíthatósága

alapvetően kétséges maradt, nem utolsósorban azért, mert

az újraegyesítés németországi pénzügyi irányítása által okozott egyensúlytalanságok. Másrészt úgy döntöttek, hogy egy újabb "kiszélesedő" kört nyitnak meg azáltal, hogy 1993 elején tárgyalásokat kezdenek Ausztriával, Finnországgal és Svédországgal, még mielőtt Dániának és az Egyesült Királyságnak ideje lett volna ratifikálni a Maastrichti Szerződést.

VII

Az Európai Közösség fokozatos "elmélyítése", azaz a föderális vonalak mentén történő "fokozottabb" integrálása és végül Közép-Európára való "kiterjesztése" a hidegháború utáni kontinens egészét érintő problémák megoldásának tűnt. Még ott is, ahol az érintett szereplők száma jelentősen meghaladta a Közösség tagjainak számát, a Kelet-Közép-Európával szembeni nyugati gazdasági diplomácia nagyrészt az EK-n alapult. Az OECD-országok PHARE gazdasági támogatási programja, amelyet gyorsan kiterjesztettek Csehszlovákiára, Bulgáriára, Romániára és kezdetben Jugoszláviára is, Lengyelország és Magyarország mellett (innen a PHARE rövidítés): "Lengyelország/Magyarország: Assistance to Restructuring the Economies"), amelyet az EK-bizottság szervezett és igazgatott. Az EK társulási megállapodásokat Magyarországgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal 1991 decemberében kötötték meg. Ezek kifejezett célja a szabadkereskedelmi övezet fokozatos létrehozása.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy az egyre határozottabban egységesen fellépni akaró Közösség sikeresen kitöltötte volna a "ténylegesen létező" szocializmus öko- nomikus, politikai és ideológiai összeomlása által hagyott vákuumot, és ez a KBER-nek sem sikerült, az ígéretesnek tűnő kezdetek ellenére. A szikla, amelyen az "európai" külpolitikára tett kísérletek elsősorban megfeneklettek, természetesen a volt Jugoszlávia polgárháborúja volt. A nemzetközi sajtóban felváltva "skizofréniának" vagy "gúnyosnak" bélyegezték a közös és határozottabb lépések megtételére tett kísérletek eredményeit. Sem az 1992-es gazdasági, sem a külpolitikai kihívásokból nem lett szilárdabb EK.

Az esszének tehát egy nem végleges hangnemben kell befejeződnie. A weimari korszakkal ellentétben Németországban nem jelentek meg olyan befolyásos politikai szereplők, akik arra utalnának, hogy kezdetlegesen ismét a Mitteleuropa-koncepciót kívánják követni. Úgy tűnik, hogy egy ilyen vállalkozásnak nincs széles körű ideológiai háttere. Gazdasági szempontból azonban az írás a falon van. Csehszlovákia két gazdaságilag és politikailag gyengébb államra való szétválasztása szükségszerűen erősíti Németország pozícióját a térségben. Ha az Európai Közösség nem tud összefogni a politikai és biztonsági integráció kérdésében, az EK-ból való kiábrándulás további kétoldalú megállapodásoknak kedvezhet Kelet-Közép-Európában. Végezetül, ha a Dániának adott engedély, hogy kilépjen a Politikai Unióról szóló szerződés fő elveiből, azt jelentené, hogy

hogy az EK többi tagja nem érzi magát kötve ezekhez az elvekhez, és nagyrészt szabadon, egyoldalúan cselekedhet egy politikailag széttagolt Közösségben, akkor Mitteleuropa egy valószínűtlen kimenetelből elképzelhető lehetőséggé válhat.

Hivatkozások

- Agarwal, Jamuna P.: "Ausländische Direktinvestitionen in Osteuropa", *Die Weltwirtschaft* 2 (1990), 126-137.
- Bender, Peter: Bender: "Mitteleuropa - Mode, Modell oder Motiv?", *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* 34 (1987), 297-304.
- Biró, Gerd: "Die Präsenz Deutschlands und Österreichs in der Wirtschaft Ungarns", *Südosteuropa* 41 (1992), 106-115.
- Boehm, Max Hildebert: *Europa Irredenta*, Berlin 1923.
- Brauweiler, Heinz: Berlin 1925.
- Bunce, Valerie: "The Struggle for Liberal Democracy in Eastern Europe", *World Policy Journal* 7 (1990), 395-424.
- Collier, Jr., Irwin L./Siebert, Horst: "The Economic Integration of Post-Wall Germany", *American Economic Review* (AEA Papers & Proceedings) 81 (1991), 195-201.
- Fischer, Fritz: *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf 1969.
- Gessner, Dieter: Düsseldorf 1977.
- Glott, Peter: "Kleinigkeiten oder: Abgerissene Gedanken über Mitteleuropa", *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* 33 (1986): 584-585.
- Goldstein, Walter: "Foreign Policy 85 (1991-92. tél), 129-147.
- Grupinski, Rafal: "Schwierigkeiten mit der Mitte Europas", in: Hans-Peter Burmeister et al., szerk., *Mitteleuropa - Traum oder Trauma?*, Bremen 1988, 51-64.
- Haberl, Othmar Nikola: "Südosteuropa und das Deutsche Reich vor dem Zweiten Weltkrieg", *Südosteuropa* 39 (1990), 501-526.
- Hanék, Péter: "Schöpferische Kraft und Pluralität in der mitteleuropäischen Kultur", in: "Schöpferische Kraft und Pluralität in der mitteleuropäischen Kultur": Burmeister et al., *Mitteleuropa*, op. cit., 28-50.
- Hess, Jürgen C.: "Das ganze Deutschland soll es sein". *Demokratischer Nationalismus in der Weimarer Republik am Beispiel der DDP*, Stuttgart 1978.
- Hillgruber, Andreas: "Revisionismus - Kontinuität und Wandel in der Außenpolitik der Weimarer Republik", in id., *Die Last der Nation*, Düsseldorf 1984, 59-85.
- Hoagland, Jim: "Europe's Destiny", *Foreign Affairs* 69 (1990), 33-50.
- Jäckh, Ernst: Weimar 1916: *Das größere Mitteleuropa*.
- Kluge, Paul: "Nationalsozialistische Europaideologie", *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 3 (1955), 240-275.
- Kramer, Mark: "Eastern Europe Goes to Market", *Foreign Policy* 85 (1992 tavasz), 134-157.
- Kundera, Milan: "New York Review of Books 31., 1984. április 26., 33-38.

- Livingston, Robert Gerald: Gerald Gerald: "Egyesült Németország: Foreign Policy 87 (1992 nyár), 157-174. o., Foreign Policy 87 (1992 nyár).
- Markovits, Andrei S./Reich, Simon: "Deutschlands neues Gesicht: *Leviathan* 20 (1992), 17-63.
- Mead, Walter Russell: "The Once and Future Reich", *World Policy Journal* 7 (1990), 593-638.
- Meyer, Henry Cord: Den Haag 1955.
- Naumann, Friedrich: *Mitteleuropa*, Berlin 1915.
- OECD: *Economic Survey: Németország*, Párizs 1992.
- Owen, Robert F.: "The Challenges of German Unification to EC Policymaking and Performance", *American Economic Review* (AEA Papers & Proceedings) 81 (1991): 171-75.
- Salewski, Michael: "Das Weimarer Revionssyndrom", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 12 January 1980, 11-25.
- Spahn, Martin: Neuburg 1925.
- Vajda Mihály: "OstEuropaForum 77 (1989), 49-57.
- Waever, Ole: "Három versengő Európa: *International Affairs* 66 (1990), 477-493.

IV.

Politikatudomány és ideológia

(2) Egy másik különös kurzus:

**Az amerikai "fegyver-elmélet" -
néhány eredet és következmény**

Amerika határvidéki tapasztalatai formálták az ország "különlegességét" - elősegítve a kiegyenlítő szellemet és a kapzsi szerzési ösztönt, és egy olyan fegyveres társadalmat hagyva az utána következő generációkra, amelyet az "erőszakon keresztül történő haladás" ideológiája tart fenn. A következő fejezet egy archetipikus fegyverforgató mítoszára és tényszerű életére támaszkodva tárgyalja ezt az ideológiát. Az elemzés rámutat, hogy a mítosz egy epikus elbeszélés megalkotásával történelmi "értelmet" ad egy egyébként összefüggéstelen életrajznak. A folyamat során az erőszakot azáltal legitimálják, hogy ezt a narratívát összekapcsolják azokkal a szakaszokkal, amelyeken keresztül és azokkal az eszközökkel, amelyekkel az amerikai nemzet állítólag előrehaladt. A cikk először a Journal of Criminal Justice and Popular Culture című folyóiratban jelent meg (1995), majd a JCJPC Interrogating Popular Culture című tanulmánykötetében (1998). Ezt követően a nyugati történelmet kedvelők ráakadtak, és kétszer is újranyomtatták: a National Association for Outlaw and Lawman History's Quarterly (2000) és a Western Out-law-Lawman History Association's Journal (2007) című folyóiratban. A legutóbbi kiadványhoz elkészítettem a szöveg frissített változatát, amelyet itt közlünk.

A határ menti erőszak mítoszai és valósága: Egy pillantás a Gunfighter Saga-ra!

I

Az amerikai populáris és politikai kultúrában a határvidék mítosztát feldolgozó monumentális trilógiájának harmadik kötetében Richard Slotkin megalkotta a "Gunfighter Nation" kifejezést a 20. századi Amerikára. A kifejezés nem pusztán a Richard Hofstadter által használt "fegyverkultúra" kifejezéshez hasonlóan a fegyverek iránti érzelmi elkötelezettséget, mint sajátos amerikai jellemzőt akarta jelölni, ami egy erősen felfegyverzett lakosságot és a fegyverek kielégítő ellenőrzésének hiányát eredményezte.² Slotkin inkább az erőszakos határ mítoszával foglalkozott, mint a vadság és a civilizáció közötti összecsapás helyszínével - és e mítosznak az általa "szimbólumkészletnek" nevezett mítosszá való fejlődésével, amely képes volt "formálni a gondolkodást és a politikát", még az ipari világhatalom gondolkodását és politikáját is, amelyet a jelenlegi világhatalom is képes volt "formálni".

1 Ez egy 1994-ben, a Popular Culture Association 24. (chicagói) éves találkozásán bemutatott előadás átdolgozott változata. A *Western Outlaw- Lawman History Association Journal* című folyóiratban (Vol. XVI No. 2, 22-32) 2007-ben megjelent újranyomáshoz a szöveget - a jegyzetekkel együtt - jelentősen kibővítettük.

2 Richard Hofstadter: *American Heritage*, 21. évfolyam, 1970. október 21., 4-10, 82-85:

"America as a Gun Culture".

Egyesült Államokban, "túllépve egy adott időbeliség korlátain".³ A valóságot redukálva és absztrahálva, mondja Slotkin, a mítosz történelmi közhelyet teremt: Egy ilyen klisé arra szolgálhat, hogy az új tapasztalatokat az ismerős történések pusztá ismétlődéseként értelmezzük. A múltból a jelenbe vagy akár a jövőbe való kivetítés segít egy "erkölcsi tájkép" létrehozásában, feltételeket biztosítva a valóságra adott olyan válaszok számára, amelyek ennyiben patolgikusnak minősíthetők, mivel a tanulás megtagadását tükrözik.

Röviden összefoglalva, a "gunfighter nation" kifejezés összefoglalja Slotkin hipotézisét, miszerint az erőszakos határvidék mind a mai napig identifikációs és legitimációs mintákat biztosít az amerikai társadalom számára.

Annak ellenére, hogy a fegyveres harcos kultuszának központi szerepet tulajdonított, Slotkin úgy ítélte meg, hogy ez a figura viszonylag új keletű kiegészítője a határ menti mitológiának. A hidegháború éveig (főként az ötvenes évekig) egy "kifejezetten marginális témáról" beszélt, azt állítva, hogy⁴

"(a) "fegyverforgatás" (mint) egyfajta művészet vagy szakma ... az olyan filmek találmánya, mint *A fegyverforgató* ... a hidegháború korszakának a professzionalizmusról alkotott elképzeléseinek tükröződése ... ennek eltűlése (a főszereplők) életének aspektusát."

Ezzel szemben egy olyan forrást, amely korábban "fegyverforgatók galériáját" ábrázolta - Eugene Cunningham *Triggernometria című*, 1934-ben megjelent, 1941-ben, 1967-ben, 1978-ban és 1996-ban újranyomatott művét - Slotkin ismét marginálisnak minősítette.

A tízcentes és ötcentes regények "evolúciója" azonban már az 1880-as és 1890-es évek során végbement: a "forradalmi hazafiak" és a határvidéki felderítők ábrázolásától a "képzisztolyosok", a "pisztolyos halálos lövészek", sőt a "vadnyugati párbajozók" felé haladt.⁶ Három további példa is elegendő lehet annak bizonyítására, hogy nem sokkal a 20th századforduló után, és határozottan a nagy gazdasági világválság csúcspontja előtt a tény- és fikcióbeli pisztolyhősök már a saját útjukat járták:

- William Barclay "Bat" Masterson, akitől maga sem volt idegen a lövöldözés, 1907-ben a *Human Life* magazin számára egy cikksorozatot készített "Fa-mous Gunfighters of the Western Frontier", amely többek között Ben Thompsonról, John Henry "Doc" Hollidayról és Wyatt Earpról szól.⁷
- Amikor egy 1921-es cikkben Earp és Masterson előtt tisztelgett, a színész William S. Hart őket és a hozzájuk hasonlókat, James Butler "Wild Bill" Hickokot, Hollidayt és Thompsont említve, "gunfighters"-ként emlegette.⁸

3 Richard Slotkin: Slotkin: *Gunfighter Nation. The Myth of the Frontier in Twentieth-Century America*, New York 1992, 4/5, 6/7, 14, 24.

4 Slotkin, 383/384.

5 Megjelent 1950-ben, Gregory Peck főszereplésével.

6 Lásd az Albert Johannsen által összeállított listákat: *The House of Beadle and Adams*, 1. kötet,

Norman 1950, valamint Dixon Wecter: New York 21963 (11941), 345.

7 Robert K. DeArment: *Bat Masterson. The Man and the Legend*, Norman/London³ 1989 (1979), 380.

8 *Ibid.*, 396.

- Végül, és ami döntő fontosságú volt a koncepció elterjedése szempontjából, a *Saturday Evening Post* - amely akkoriban heti 2,5 millió példányban jelent meg - 1930 október-novemberében négyrészes előzetest jelentetett meg Stuart N. Lake felfűjt Wyatt Earp-"életrajzából". A második rész címe "Guns and Gunfight- ers" volt, amelyben Lake ismét kiemelte Earp állítólagos képességei mellett Hickok és Masterson ügyességét is abban, amit ő "fegyverforgatásnak" nevezett.

Eugene Cunningham nem lépett új utat, amikor sok más mellett ő is hozzájárult ahhoz, hogy ez a kép még inkább rögzüljön a köztudatban, azt állítva, hogy "a fegyveres története (a) határvidék története".⁹ Ebben a tekintetben Slotkin tévedett.

Paradox módon talán annál inkább igaza van abban, hogy (1) az erőszakos határvidék mítosza - valójában a fegyverforgató saga -¹⁰ "tisztelőtreméltó hagyománnyá" fejlődött, és (2) emiatt továbbra is irányítja az amerikai társadalom kollektív felfogását a jelen és a jövő cselekvési irányairól.

A fegyverforgató misztika eredetének a 19. században és a 20. század első évtizedeiben való lokalizálása lehetőséget adhat Slotkin hipotézisének tesztelésére egy kellően "prominens" eset tényszerű és legendás karrierjének vizsgálatával. Azt javasoljuk, hogy egy ilyen konkrét esetben vizsgáljuk meg, hogyan távolodott el a mítosz a valóságtól, megkísérelve diagnosztizálni, hogy biztosítja-e és hogyan az azonosulás és a legitimáció azon mintáit, amelyek Slotkin érvelésében központi szerepet játszanak.

9 Eugene Cunningham: London 41978 (11934), 13. *A The Western Hero in History and Legend* (Norman 1965) című kritikai tanulmányában Kent Ladd Steckmesser következetesen a pisztolyhóst a hegyi ember, a törvényen kívüli és a szoldier mellett "nagy western-mítoszunk egy másik klasszikusának" (105) sorolja.

10 Amibe természetesen a cowboyoké is beleolvadt. A mítosz népszerűségének érzékeltetésére itt egyetlen példának, Jack Schaefer *Shane* című regényének kell elegendőnek lennie. Shane-t a pisztolyhős kvintesszenciájaként ábrázolják: fekete nadrág, fekete kabát és kalap, pisztolya markolatába (ismét fekete) elefántcsontlemezek vannak illesztve, a kalapácsot hegyesre reszelve. A pisztolyt Shane nyeregtekercsében tartja, amíg el nem érkezik az idő, amikor a főhősnek, higgadtan és hozzáértően, szembe kell néznie egy emberekkel teli teremmel - amikor "az őt megjelölő fenyegetés hatása" "fizikai csapásként hat". A könyv keményfedele kiadása (először 1949-ben jelent meg), három nyomtatás után egy ifjúsági kiadás követte, amely további négy nyomtatáson ment keresztül. A filmet 1953-ban mutatták be Alan Ladd főszereplésével. A regény zsebkönyvkiadása 1983-ig 65 kiadást ért meg. Két évvel később egy el nem ismert remake jelent meg, amely részleteiben különbözik, de alaptörténetében azonos.

- , a *Pale Rider* című filmet Clint Eastwood készítette és rendezte. A filmvászonon lelőtt személyek száma ekkorra már megtízszereződött. - A fiktív revolverhős prototípusát, amelynek Jack Schaefer *Shane* portréja adós maradt, Zane Grey már jóval korábban bemutatta 1912-es regényében, *A lila bölcsesség lovasai* című regényében (amely szintén azonnali siker volt): Jim Lassiter, fekete ruhás, a Nyugatot járja, mindig készen arra, hogy a lőfegyverekkel való jártasságát a jó ügy szolgálatába állítsa.

II

Egy ilyen esettanulmány témájaként kézenfekvő választás James Butler "Wild Bill" Hickok (1837-1876), akiről az *Encyclopedia Britannica is írt egy* bejegyzést, Illinois államban emlékművet állítottak fel, legalább hét nagyobb életrajzot és több mint egy tucat filmet készítettek róla. Prentiss Ingraham Hickokról szóló (1881-ben írt, 1884-ben és 1891-ben újranyomtatott) "életrajzában" már "Pisztolyhercegként" emlegette. Negyvenöt évvel később Frank Wilstach Hickok-életrajza, amely a legendaképzés és az eltökélt kutatás különös keveréke, a "Wild Bill Hickok, a pisztolyhősök hercege" címet kapta.¹¹

Kansas állam oktatási minisztériuma által támogatott 1939-es "útikönyv a napraforgó államról" - amely egyike volt a nagy gazdasági világválság idején a WPA Federal Writers' Project által összeállított sorozatnak - Hickokot "a régi Nyugat legismertebb fegyveresének" nevezte.¹² A "Napraforgó állam" még az 1939-es "útikönyvben" is Hickokot a "régii Nyugat legismertebb fegyveresének" nevezte.

Hickok hírnevének egyik feltételezett okát Richard O'Connor életrajzíró a *Collier's Encyclopedia* számára írt bejegyzésében említi:¹³

Hickok a polgárháború utáni Nyugat egyik legnagyobb békefenntartójaként szerzett hírnevet az 1868 és 1871 közötti években, amikor Hays City seriffje és Abilene városi marsallja volt, történelmük legvadabb napjaiban. Segítség nélkül, 44-es revolverrel a csípőjén járta az utcákat, és a vaskezü marsall prototípusaként tartotta kézben a vonalat, amíg a civilizáció utol nem érte a határt...

Most nézzük a tényeket:

A bejegyzés több éves megszakítás nélküli és segítség nélküli szolgálatra utal. Hick- ok *tényleges* békefenntartó tevékenysége azonban csak négy és fél hónapra korlátozódott 1869-ben Hays Cityben és nyolc hónapra 1871-ben Abilene-ben. Az 1868-as és 1870-es években egyáltalán nem teljesített semmilyen ilyen funkciót (leszámítva a helyettes amerikai rendőrbíró szerepét, amelyre azonban O'Connor nem utal). Inkább - és még hivatalai betöltése közben is - szerencsejátékos karriert futott be.

11 New York 1926. - Itt helyénvalónak tűnik egy megjegyzés a forrásokról. Mint számos más esetben

- pl. Wyatt Earp, John Wesley Hardin, John H. "Doc" Holliday, vagy Henry "Billy the Kid" McCarty -, "évtizedek óta félelmetes mennyiségű koholmány" (Wilstach) folyik Hickok állítólagos hőstetteiről. A később idézett szerzők közül Nichols és Buel (eltorzított és hamis beszámolóikkal) hozzájárultak a Hickok-legenda megteremtéséhez, Wilstach, Connelley és O'Connor (nagyreszt, bár nem teljesen kritikátlan ismételéssel) a monda továbbéléséhez. Az elsődleges források - korabeli (városi, állami és szövetségi, beleértve a bírósági és katonai) feljegyzések és újságok beszámolóit, levelek és naplók - kutatásának ellentétes irányzatát Cunningham, Dawson, Dykstra, Drago, Hansen, Miller/Snell, Steckmesser és - a legalaposabban - Rosa képviseli. A határ menti fegyverforgatókról szóló kiterjedt szakirodalomban található valótlanságok módszeres helyreigazításához lásd: Ramon F. Adams: *Burs Under the Saddle*, Norman 1964.

12 *Kansas. A Guide to the Sunflower State*, American Guide Series, New York² 1949 (¹ 1939), 355.

13 Richard O'Connor: "Hickok, Wild Bill", *Collier's Encyclopedia*, 12. kötet, New York 1966,

99. o.

172

Hays Cityben volt egy helyettese. Abilene városi tanácsa három helyettest nevezett ki, hogy segítsék őt. Ők végezték a járőrözés nagy részét. Hickok "ott maradt ... a játékaiban ... Ha keresték, (őt) fel kellett keresni".¹⁴

O'Connor tisztában volt ezekkel a tényekkel. Hickok korábbi életrajzában még a helyettesek nevét is idézte.¹⁵ És sokkal realisabb képet festett főhőséről, amikor Hickok Jack McCall általi meggyilkolásáról nyilatkozott, megjegyezve, hogy "a körülmények kissé eltérő változása" talán McCallt csinált volna Hickokból: "A revolver volt a közös nevezőjük".¹⁶

O'Connor azonban a *Collier's* számára inkább a törvény és a rend magányos, elkötelezett ügynökéként ábrázolta Hickokot, szöges ellentétben azzal az ítélettel, amelyet Stuart Henry, Abilene első polgármesterének, a későbbi kansasi "búzakirálynak", T. C. Henrynek a testvére mondott a fegyverforgatóról:¹⁷

"Túlságosan is kész volt lelőni, egyenesen gyilkolni, ahelyett, hogy lehetőség szerint elkerülte volna a merényletet, ami egy marsall magasabb rendű kötelessége. Az igazságszolgáltatás saját kezébe vételének ilyen politikája természetesen csak a törvénytelenység egy formáját példázta."

O'Connor kétségtelenül tisztában volt azzal, hogy a Hickokot mint a megtestesült békefenntartót bálványozó hagyomány már kialakult magazincikkek, kisregények, könyvek és filmek sora révén.¹⁸ A mítoszteremtés egy különösen befolyásos darabja egy generációval korábban William E. Connelley-től, a Kansasi Állami Történelmi Társaság titkárától származott. Connelley volt az, aki úgy méltatta Hickokot, mint a "vadság és bűnözés sötét erőt" legyőző egyszerű embert (nem ő volt az utolsó Hickok-kutató, akít a témája elbűvölt).¹⁹ És az érvelést homéroszi magasságokba emelte:²⁰

14 Stuart Henry: New York 1930, 274/275 (az idézetért); Joseph G. Rosa: *They Called Him Wild Bill*, Norman² 1974 (1 1964), 8., 10. fejezet.

15 Richard O'Connor: *Hickok*, New York 1959, 129, 148. 16 *ibid.*, 255.

17 Henry, 274/275.

18 Az utóbbiak közül különösen William S. Hart *Wild Bill Hickok* (1923) és Cecil B. de Mille *The Plainsman* (1937) című filmje.

19 William E. Connelley: Joseph G. Rosa, eredeti, archívumon alapuló tanulmánya *They Called Him Wild Bill (Őt hívták Wild Billnek)* befejezéseként a következő megállapítást tette: "Béketeremtő vagy gyilkos, hős vagy gazember, volt egy ember" (Rosa, 311). Ugyanebben a szellemben döntött úgy, hogy befejezi későbbi beszámolóját *Wild Bill Hickok. The Man and His Myth* (Lawrence 1996) című könyvét az American Rifleman egyik cikkéből vett következő idézettel zárja: "Bármí mást is mondhatunk róla, ennyi igaz: egyenesen lőtt, és kevés hibát kért... és úgy járt, mint egy férfi az ellenségei előtt.". Az ilyen lenyűgözőség azonban nem mindig a legjobb mérce a történelmi dokumentumok értékelésénél. Amikor a *They Called Him Wild Bill* című könyvében azt tárgyalta, hogy Hickok rövid Ellis megyei seriffi megbízatása idején megölte Samuel Strawhunt, Rosa egy korabeli (1869-es) újságban megjelent szemtanúi jelentést is közölt, amely bizonyította, hogy Strawhun nem pisztolyt, hanem egy sörösüveget emelt Hickok ellen (vö. Rosa, 147/148). Két későbbi könyvében Rosa azt a megalapozatlan állítást tette, hogy Strawhun "összetört" egy poharat, és ezzel fenyegette meg

"(Hickok) minden más embernél nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a Nyugat olyan hely legyen, ahol tisztességes férfiak és nők élhetnek".

Hays Cityben azonban Hickokot rövid seriffi ideje után az 1869. novemberi választáson legyőzte helyettese. Két évvel később Abilene-ben a városi tanács köszönés nélkül elbocsátotta őt. A polgárháború előtt a Russell, Majors és Waddell cégnél dolgozott, szekereket, postakocsikat vezetett, állatokat gondozott; a hadsereg szekérmestere és kormányzati felderítő volt; 1865 után szerencsejátékkal kereste a kenyerét, helyettes amerikai marsallként dolgozott, felderítő volt az amerikai lovasságnak. Míután Abilene-ben leszerelt, élete hátralévő öt évében bizonytalan jövedelme ismét a szerencsejátékából származott, amit megszakított a "Buffalo Bill Combination" nevű, keleti közönségnek játszó együtteshez való rövid kötődése. Törvénytisztelői szolgálatai következképpen csupán életrajzi epizódok voltak.

Az első eszköz, amelynek segítségével a fegyverforgató mítosz működik, most már nyilvánvalóvá kellett volna válnia. Történelmi "értelmet" ad az egyébként széteső életrajznak, lehetővé téve az egyéni azonosulást a "küldetés" teljesítése során feltételezhetően elkövetett tettekkel.

Ez a küldetés - és következképpen Hickok határvidéki életének állítólagos értelme - a Nyugat "megszelídítésében" áll, hogy lehetővé tegye az *erőszakkal való haladást*. A Hickokok, az Earpök, a Mastersonok nélkül, akik "rendet hoznak a kaoszól",²¹ nincsenek olyan úttörök, mint amelyenket Walt Whitman idézett fel -

a folyók fakadó, bosszantó, mélyre hatoló bányák belsejében, a felszín széles felmérése, a szűz talaj felemelkedése, Úttörök! Ó, úttörök!

Ez az értelmezés a fegyverforgatót magát is igazi úttörővé változtatja. "Az úttörő előre törő, lángoló szelleme" - írja Connelley Hickokról²² - által ösztönözve, az úttörő *szükséges* elemévé válik a

Hickok egy "csorba" üveggel (Joseph G. Rosa: *Wild Bill Hickok. The Man and His Myth*, Lawrence 1996, 125), tovább dramatizálva a helyzetet *Wild Bill Hickok, Gunfighter*, College Park 2001, 112: "Egy pacifista egyszer... elvörösödött, amikor leírtam neki, milyen szörnyű sérüléseket okozhat, ha egy törött és csorba sörösüveget vagy poharat szűrnak az ember arcába". A Rosa által idézett eredeti újságjelentés egyszerűen így szól: "Wild Bill letette a poharakat a pultra, Stra[whu]n megfogta az egyiket, és fenyegetően felemelte. Nem volt ideje végrehajtani tervét, mert egy Hickok úr által leadott lövés végzett vele". A forrást, amelyet Rosa a *Wild Bill Hickok* című könyvében adott meg állításához: *The Man and His Myth* (251, 37. sz.) a következő: Rev. Blaine Burkey: *Wild Bill Hickok a törvény Hays Cityben*, Hays² 1975, 10-12. Burkey szövegében azonban a legcsekélyebb utalás sem található "törött" vagy "cakkos" üvegre (aki egy további, 1876-ban megjelent szemtanú beszámolóját idézi, amely megerősíti, hogy Strawhun "felkapott egy poharat, hogy megüsse"). Inkább Burkey (11) vetette fel a kérdést: "Mióta indokolt lelőni egy olyan embert, aki fenyegetően emeli fel a sörösüveget?". Ami a Strawhun-gyilkosság legújabb ábrázolásait illeti, a következtetés magától értetődőnek tűnik, hogy Rosa csatlakozott a Hickok-mítoszteremtők sorába. Vö. még alább, 29. sz.

20 William E. Connelley: *Wild Bill - James Butler Hickok*, Reprint from Collections of the Kansas State Historical Society, n. p., n. d. (1928), 27 (kiemelés tőlem).

21 Wilstach, 159.

22 Connelley (mint a 19. sz. alatt), 7.

nyugati terjeszkedés. Az utolsó esetben nem más, mint a fegyverforgató garantálja, hogy "a civilizáció szabadon tehet egy újabb lépést előre a haladás útján".²³ Az odaadás és a merészség ilyen kombinációja bizonyosan azonosulásra hív.

Ezt követően Hickok pályafutásának három erőszakos eseményét tekintjük át - ismét a tényeket és a legendát egyaránt -, bemutatva, hogy az imént diagnosztizált *általános* mechanizmus nem kevésbé szembetűnően működik *a részletekben*, minden szint megerősíti a másikat. Sőt, az elemzés előrehaladtával egy második, a mítosz meggyőző erejét növelő modus operandi is azonosítható lesz.

Az alábbiakban tárgyalandó incidensek az úgynevezett "Rock Creek Mas- sacre" - a veszekedés, amely valójában azzal végződött, hogy Hickok megölte az első emberét -; egy verekedés a hetedik lovasság katonáival Hays Cityben; és végül az utolsó lövöldözés, amelyben Hickok részt vett, és amelyben két ember halt meg a golyói alatt. Először a tényszerű eseményeket vázoljuk fel. Második lépésben az eszményeket szembeállítjuk a tényleges eredményekkel és az uralkodó indítékokkal.

III

Azt, hogy James Butler Hickok karrierjét a közvéleményben egy "szörnyű történet" indította el a *Harper's Magazine* 1867. februári számában, aligha kell megismételni. Elbeszélve, hogy Hickok megölt egy bizonyos "M'Kandlas"-t és kilenc másik határ menti gazembert - egyeseket "golyókkal öltek meg, másokat késsel vágtak agyon" -,²⁴ George Ward Nichols egy olyan hős nevét adta meg, amelyhez a későbbi szerzők további képzeletbeli hőstetteket kapcsolhattak.

Annál is inkább, mert a *Harper's New Monthly Magazine természetesen nem volt más*, mint egy újabb *Nemzeti Rendőrségi Közlöny*. Az 1850-ben irodalmi, népszerű tudományos és utazási összefoglalónak alapított lap gyorsan elérte a legnagyobb példányszámot a keleten megjelenő folyóiratok között - nem utolsósorban azért, mert koncepciója *nyugaton* is nagy olvasóközöniséget vonzott: Egy korabeli beszámoló szerint még "a legszerényebb (nyugati) kunyhókban is megtalálható volt".²⁵ Kikerülhetetlenül egyre több olyan szöveget jelentetett meg a *Harper's*, amely a - bár jórészt romantikusan ábrázolt - határvidékkel foglalkozott: A hatvanas évek második felében a magazin gyorsan visszanyerte a polgárháború előtti, közel 200 000 példányos példányszámát.²⁶ (Amerika lakossága akkoriban alig 40 millió fő volt.) Egy 12 oldalas, gazdagon illusztrált cikk, köztük egy egész oldalas metszet Hickokról, szó szerint az egész ország figyelmét felkelthette.

23 Mint a 20. pontban.

24 George W. Nichols: "Wild Bill", *Harper's New Monthly Magazine* 34. évfolyam, 201. szám, 282. o.

25 Frank Luther Mott: *A History of American Magazines*, 2. kötet: 1850-1865, Cambridge 41970 (11938), 121.

26 Mott, 384, 391, 393; vö. még James Playsted Wood: New York 31971 (11949), 73 ss.

Az igazságot Charles Dawson és George Hansen 1912-ben, illetve 1927-ben hozta nyilvánosságra. Hickok 1861 júliusában a Russell, Majors és Waddell cég részvénytendereként a Rock Creek állomáson (Jefferson megye, Nebr.) 1861 júliusában lelőtte David C. McCanles-t, az állomás egykori tulajdonosát. McCanles két alkalmazottját, akiket megsebesített, később a postakocsi-vonal más úgynökei elküldték.²⁷

McCanles elhatározta, hogy vagy behajtja a (számára ismeretlen, már csődbe ment) cég kintlévőségét, vagy visszaköveteli ingatlanát, és fizikai erőszakkal kilakoltatja a lakókat. Az erejében bízva McCanles nagy valószínűséggel fegyvertelen volt. Legfeljebb egy puska lehetett a lova nyergébe szíjazva²⁸, amelyet azonban meg sem próbált megragadni, mielőtt Hickok lelőtte volna.

McCanles és Hickok között már korábban is személyes viszály volt, mivel McCanles szerelmes lett az előbbi szeretőjébe. McCanles állítólag zsarnoki módon viselkedett a jóval fiatalabb és fizikailag alacsonyabb rendű Hickokkal szemben is. Amikor a dolgok elfajultak, Hickok egy függőny mögül megölte őt.²⁹ McCanles egyik sebesült társát (James Woods) halálra vagdosta, a másikat (James Gordon) pedig sörétes lövedékkel átlőtték. Sem Hickok, sem a bűntársai nem kaptak még egy karcolást sem.³⁰ Míg ők...

27 Charles Dawson: George W. Hansen: "True Story of Wild Bill-McCanles Affray in Jefferson Coun-ty, Nebraska, July 12, 1861", *Nebraska Historical Magazine* 10 (1927), 71-112.

28 Ahogy Dawson állította, 216. (aki azt is írta, hogy McCanles két alkalmazottja, "ahogy az abban az időben szokás volt, ... pisztoly volt a pisztolytáskában, a testükre szíjazva"). 1927-es cikkében Hansen arról számolt be, (a) hogy McCanles, Woods és Gordon holttestet másnap reggel Frank, Thomas és Jasper Helvey temette el a szomszédos Helvey-tanyárol; (b) hogy Frank Helvey elmondta neki "különböző alkalmakkor, az 1870-ben történt első találkozásunk óta, különösen 1912-ben, amikor mindketten részt vettünk az Oregon Trail emlékműveinek megjelölésére és felavatására létrehozott bizottságban, és néhány héttel a halála előtt az irodámban" [1918 júliusában], hogy amikor ő és a testvérei összeszedték a holttesteket, "egyikük közelében sem találtak fegyvert". Vö. Hansen, 86; Helvey fényképét és a róla készült da- ta-t lásd: *ibid.*, 124.

29 *A They Called Him Wild Bill* 1974-es kiadásához fűzött lábjegyzetben Rosa azt írta, hogy Horace Wellman, az állomásfelügyelő "szintén hozzáférhetett" a fegyverekhez, amelyeket Hickok egy függőny mögé helyezett, "a bajra készülve" (Rosa, 47 n. 21). Húsz évvel később azt állította, hogy "a vélemény továbbra is élesen megoszlik" a kérdésben: "Vajon Hickok lőtte le McCanles-t, vagy Wellman volt az?" (Joseph B. Rosa: *Wild Bill Hickok: The Man and His Myth*, Lawrence 1996, 116). Az állítólagos ellentmondásra azonban nem szolgáltatott bizonyítékot.

30 McCanles magával hozta 12 éves fiát, Monroe-t, aki megmenekült a mászarlás elől. Egy 1927-es interjúban Monroe McCanles így nyilatkozott: "Most, hogy megerősítsek abban, hogy azok a férfiak nem voltak felfegyverkezve, - amikor Woods és Gordon az ajtóhoz rohantak, ha valamelyiküknek vagy mindkettőjüknek lett volna fegyvere, akkor biztosan a kezükben lett volna a revolvertük, és amíg Jim Woodsra lőtt, az egyik vagy a másik lövöldözött volna, vagy ha Woodsnak lett volna fegyvere, nem hagyta volna, hogy Wellman fejbe verje anélkül, hogy megpróbálta volna megvédeni magát. Most még több bizonyíték arra, hogy Gordon fegyvertelen volt; ... Miután Gordon megsebesülve elmenekült, a Station csapata [egy vérebet] a nyomába eredt; a kutya 80 rúddal lefelé követte őt a patak mentén, amikor utolérték, miközben a kutyát egy bottal elhárították. Ha lett volna fegyvere, nem ésszerű-e feltételezni, hogy megvédte volna magát?". (M. I. McCreight: "A

gyilkosság vádjával állt bíróság elé, az előzetes vizsgálat különböző okok miatt nem vezetett tárgyaláshoz. Hickok elhagyta a régiót, és civil felderítőként belépett az uniós hadseregbe.

Kilenc évvel és három gyilkossággal később ("nem számítva a konföderációsokat és az indiánokat", ahogy a mondás tartja) Hickok visszatért Hays Citybe, ahonnan azután vált meg, hogy nem sikerült újraválasztani seriffnek. Egy kocsmában két részeg katona támadt rá, az egyik lerántotta, a másik pedig pisztolyt szegezett a fejéhez, amely azonban elsült. ³¹ A támadók a kocsmá padlóján kötöttek ki, súlyosan megsebesülve Hickok golyóitól. Az egyik katona meghalt, később Custer *My Life on the Plains (Életem a síkságon)* című könyvében futólag megemlíti; ³² a másik felépült.

Ha Hickok és ellenfele ugyanazért a nőért vetélkedtek az első gyilkosságot eredményező körülmények között, és a Hays City-i verekedésben a szeszes ital generáló, nemtörődöm bátorsága játszott kiemelkedő szerepet, akkor Hickok utolsó, Abilene-ben történt lövöldözés balhéjában mindkét összetevő szerepet játszott. Ez a texasi marhakereskedelem fénykorában történt, amikor a déli hajtók vagy vadászok és a jenki marsallok szívből megvetették egymást, és a kanadai tehenészvárosokban gyakrabban ütköztek össze. Úgy tűnik, hogy a texasi szerencsejátékos Phil Coe és Hickok marsall között egy Jessie Hazel nevű prostituált miatt alakult ki egy különleges ellenségeskedés. Az 1871-es marhaszezon végén a texasi tehéncsinálók egy utolsó részeges túrára indultak. Amikor Coe a lőfegyverrendelettel szembeszállva lövöldözött, Hickok és ő összetűzésbe keveredtek. "Wild Bill" nemcsak a texasi, hanem egy különleges rendőrt, Mike Williamst is megölte, aki véletlenül a tűzvonalba sietett. ³³

A személyes viszály - a részeges verekedés - egy prostituált szolgáltatásai: ezek voltak azok az indítékok, amelyek minden lövöldözés fő okai voltak. Az ilyen összecsapások éppoly ostobák és értelmetlenek voltak, mint amilyen gyakoriak voltak egy olyan határvidéken, ahol "a lőfegyverekhez hasonlóan a whisky is mindig kéznél volt, és többé-kevésbé folyamatosan fogyasztották". ³⁴ Az erőszak, amikor kitört, általában minden magasabb célt nélkülözött: ^A mítoszra hárult az a feladat, hogy kitaláljon egy ilyen célt azáltal, hogy először a tényleges eseményeket elferdíti, majd egy második lépésben nem egy valós, hanem egy fiktív konfliktust értelmez.

'McCandless' Gang", *Forest & Stream* XCVII (1927), 740-742, 762-763; az idézethez lásd 742).

31 W. E. Webb: *Buffalo Land*, Philadelphia/New York 1874, 146; Rosa, 158.

32 Norman 1962 (New York 11874), 45.

33 Harry Sinclair Drago: Miller/Joseph Drago: *The Legend Makers*, New York 1975, 32/33; Nyle H. Miller/Joseph W. Snell: Norman² 1967 (*Topeka*): *Great Gunfighters of the Kansas Cowntowns 1867-1886*, Norman 1967 (Topeka

¹1963), 131 ss.

34 Robert M. Utley: *High Noon in Lincoln. Erőszak a nyugati határon*, Albuquerque 1987, 21.

IV

Amikor J. W. Buel 1880-as "életrajzában", az *Élet és csodálatos kalandok Vad Billről, a cserkész 1880-ban a Rock Creek-i harcot "párhuzam nélküli" összecsapásként ábrázolta*, Hickok ellenfelei szörnyű sebeket okoztak hősenek: koponyatörés, hét golyó a lábában és a testében, három vágás a mellén, egy vágás a bal alkarján. Hickok ilyen odaadó áldozatvállalása a legmagasabb rendű etikai imperatívuszt követelte, és erkölcsi, immateriális jutalmat. Buel nem mulasztotta el mindkettőt megadni:³⁵

Ez a gyilkos banda több mint egy tucat ártatlan férfit és nőt ölt meg rablás céljából, és mégis akkora hatalmuk volt, hogy egyetlen polgári tisztviselő sem merte vállalni a letartóztatásukat ... E szörnyű találkozás után ... az ottani emberek úgy imádták Billt, mint senki mást. Ő civilizálta a környéket.

Hickok és két részeg katona összecsapása, amely Hays Cityben történt, két generációval tovább váratott magára a hasonló "magyarázatra". Buel szenzációsan felnagyította az esetet. Nemcsak "tizenöt (!) katonával való verekedéssé" fújta fel, hanem Hickokot szó szerint a saját vérében gázoltatta, amely "megtöltötte ... a csizmáját" a többszörös sérülések miatt, amelyeket állítólag négy részeg ellenfelének megölése közben szenvedett. ³⁶ Frank Wilstach a "Pisztolyhősök Hercegének" 1926-os életrajzában ragaszkodott Buel verziójához, még ha jelentősen le is tompította azt. ³⁷ Az olvasóra azonban nem tehetett mást, minthogy közönséges verekedésként hatott, amely értelmetlen volt, kivéve, hogy a hős bátorságát a legadekvátabb körülmények között mutatta meg.

Connelley feladata volt, hogy felfedezze a "küldetést" Hickok fegyverhasználatá mögött, mégpedig úgy, hogy a tényleges eseményeket elferdíti, visszaviszi az időben Hickok utolsó (!) éjszakájára, amikor Ellis megye seriffjeként hivatalban volt, és meghiúsít egy összeesküvést, amelyet Tom Custer kapitány, George Armstrong Custer bajkeverő bátyja tervezett. Az arrogáns tiszt, a fiatalabb Custer - legalábbis Connelley ezt akarja elhitetni az olvasókkal - "azt hitte, hogy katonai kapcsolatai miatt a polgári hatóságok nem tartóztathatják le". ³⁸ Amikor Hickok mégis őrizetbe vette őt valamilyen vétség miatt, Tom Custer bosszút esküdött:

Kiválasztott három vakmerő és kétségbeesett gazembert, és elkísérte őket a városba azzal a megállapodással, hogy megölik Wild Billt. Úgy tervezték, hogy az egyik katona a hátára ugrik és átdobja, míg a másiknak a karját kell megbilincselnie. A harmadik embernek aztán meg kellett volna ölnie.

Az előadásban felismerhetőek a ténylegesen megtörtént események maradványai. Természetesen Hickok megakadályozta, hogy a trió végrehajtsa összeesküvésüket,

³⁵ Buel (mint a 15. sz. alatt), 13, 19.

³⁶ Buel, 51.

³⁷ Frank J. Wilstach: New York 1926, 172/173.

³⁸ William E. Connelley (mint a 17. sz. alatt), 131 (a következőkre is).

Connelley szerint "a hidegvér, a bátorság és a lövöldözés talán leghíresebb eseménye, amelyet a világ valaha ismert".³⁹

Ha összevetjük az eseményt az ő ábrázolásmódját azzal a korábbi változattal, amelyet Elizabeth B. Custer 1890-ben megjelent, *A guidon nyomában című* könyvében közölt, további képet kaphatunk arról, hogy Connelley milyen módszerekkel járt el. A továbbiakban először Custer elbeszélését adjuk vissza, majd Connel- leyt:⁴⁰

Három kétségbeesett alak [a hetedik lovasságból] elhatározta, hogy megöli Billt... Úgy tervezték, hogy az egyik katona a hátára ugrik, és lefogja a fejét és a mellkasát, míg a másik a karjait szorítja. A zsúfolt, tökéletlenül megvilágított kis barlangokban, a füsttől sűrű levegőben lehetetlen mindig szembe nézni az ellenséggel. Wild Billt hátulról támadták meg, ahogyan azt eltervezték. Széles hátát egy erős katona lefelé nyomta, és megragadta a karját, de csak az egyiket tartotta a támadó szorító markában. A szabad kézzel a felderítő előhúzta pisztolyát az övéből, hátrafelé lőtt, anélkül, hogy látta volna, és a lövése még ilyen körülmények között is halálos volt. A katona holtan esett össze, a polgárok Wild Bill köré gyűltek, [és] a csapatokat kiűzték a városból (*Custer*).

Úgy tervezték, hogy az egyik katona a hátára ugrik, és átdobja, míg egy másik a karjait fogja le. A harmadik embernek aztán meg kellett volna ölnie. Billt egy kis sza- lonban találták, amely olyan tökéletlenül volt megvilágítva, hogy szinte lehetetlen volt megkülönböztetni egyik személyt a másiktól. Ez lehetővé tette számukra, hogy megközelítsék. Az egyik] erős katona ráugrott, és magával vitte, a második pedig átkarolta, hogy megbilincselje a karját. Bill az egyik karját kitepte. *Bal kezével* Bill előhúzta pisztolyát, és a vállá fölött hátrafelé lőtt az őt lefelé kényszerítő férfit. A katona holtan esett le Bill hátáról. *Egy perc múlva Bill felegyenesedett. Kihúzott pisztollyal lelőtte az előtte várakozó katonát. Aztán a vállá fölött lőtt, és megölte azt a férfit, aki lefogta a karját, és akinek a pisztolya volt előrántva... Számos katonát [hoztak], hogy segítsenek ennek a kiválasztott háromnak, ha kudarcot vallanának... a városból elűzték... [a] polgárok (Connelley).*

Connelley verzióját két és fél évtizeddel később O'Connor is előnyben részesítette, mivel az - mint ahogyan az is - megfelel Hickok immár elfogadott társadalmi funkciójának: Ismét a haladó civilizáció halálos eszközeként büntette az O'Connor szerint "egyenruhás desperádók" jogsértéseit, akiket "a civilek, akik elég szerencsétlenek voltak ahhoz, hogy a közelükben éljenek, ... nem találták sokkal jobbnak, mint a vadakat, akiktől megvédték őket."⁴¹ Ugyanilyen fontos, hogy Connelley és O'Connor fikciós elbeszélésében Hickok valódi ellensége, a névtelen, lármás katonákon kívül, személyazonosságot kapott: Custer kapitány a maga arcátlan mentelmi igényével az *engedélyt* testesítette meg, míg Hickok a *rendet* képviselte.

Miután Hickok ezt követően Abilene-ben lelőtte Phil Coe-t, Buel az utóbbi halálát - a Rock Creek-i esemény ábrázolásával párhuzamosan - úgy értelmezte, hogy "Abilene polgárainak jobb osztálya számára a legszerencésebb esemény",

39 *ibid.*, 132.

40 Mint a 39. pontban (kiemelés tőlem); Elizabeth B. Custer: *Custer: Following the Guidon*, Norman 1966, 163/164.

41 O'Connor (mint a 13. pontban), 130.

mert ez egy csapásra javított a hely erkölcsén. "42 Wilstach hasonlóan fogalmazott, amikor elmesélte a texasi cowboyok állítólagos összeesküvését, akik "Bill elpusztítását" tervezték, mert nehezményezték az új marsall azon szándékát, hogy ismét "rendet teremtsen a káoszból": Amikor "sorsot húztak, hogy kié legyen a megtiszteltetés, hogy Bill skalpját elvegye", egy "különösen kétségbeesett személy, Phil Coe húzta a rövidebbet".⁴³ Connelley a maga részéről, mielőtt eljutott volna a Coe-ügy leírásához, már nagyra értékelte Hickok abilene-i teljesítményét, azt állítva, hogy "olyan helyzet volt, amilyen még soha nem volt Amerika egyetlen városában sem. Egyetlen ember vasakarata tartotta kordában a leggonoszabb határ menti város rosszindulatát, bűnét és vakmerőségét". Ezt követően a Coe - és Williams! - gyilkosságokkal kapcsolatban azt állította, hogy "száz pisztolyt húztak elő és húzták fel, amikor Wild Bill leadta az első lövést. Mire másodszor is lőtt, ... Coe barátai már nem voltak ott". Ezt követően Connelley Hickok - aki mindig is civilizátor volt - felkeresett "egy lelkészt, és Coe ágyához küldte".⁴⁴

Ugyanígy Connelley is megbirkózott a Hickok-dicsőítők előtt álló problémával, miután Dawson könyve a Rock Creek-i "mas- sacre"-t egy újabb mocskos határ menti verekedés valódi méretére redukálta. Dawson arra is rámutatott, hogy bár David McCanles, Hickok áldozata hajlamos volt zsarnoki és önkényuralmi viselkedésre, és mielőtt Rock Creekben letelepedett volna, pénzt sikkasztott, mégis inkább volt robusztus úttörő, mint gazember. Soha nem követett el sem gyilkosságot, sem gyilkosságot. Connelley rendületlenül azt állította, hogy McCanles élete "a fokozatos elfajulás jegyében telt". Hogy a legcsekélyebb kétséget se hagyja, hozzátette, hogy "ha valaki valaha is megérdemelte a gyilkosságot, az McCanles volt a Rock Creek állomáson".⁴⁵ Bár Nichols és Buel Rock Creekről szóló nagy meséi végül megdőltek, egy olyan gyilkosság, "amelyért szinte bármelyik tisztességes esküdtszék legalább hosszú börtönbüntetést szabott volna ki (Hickokra)"⁴⁶, és amely nagy valószínűséggel gyűlöletből és gyűlöletből is fakadt, a gyilkosságot nem csak a gyilkosok, de a gyilkosok is elítélték.

42 Buel (mint a 15. pontban), 54.

43 Wilstach (mint a 38. sz. alatt), 175, 176, 177.

44 Connelley (mint a 19. sz. alatt), 154, 159/160. Robert Dykstra a fennmaradt önkormányzati nyilvántartásokban végzett kutatásait összegezve a következőket írta: "A hagyományos Wild Bill úgy tűnik, hogy egyfajta szabadúszó marsall státuszban van, teljesen elszakadva a modern rendőrszert prózai feladataitól vagy az önkormányzati munkálató fegyelmétől és irányításától. A hagyományos im- age módosítása tűnik helyénvalónak ebben a talán finom, de fontos pontban" ("Wild Bill Hickok in Abi- lene", *Journal of the Central Mississippi American Studies Association*, Kansas Centennial Issue 1961, 20-48; az idézethez 42). A bizonyíték ráadásul az, hogy "Hickok a rendőri munka nagy részét [helyetteseire] bízta" (Larry D. Underwood: *Abilene Lawmen. The Smith-Hickok Years, 1870-1871*, Lincoln 1999, 140; lásd még fentebb, 14., 15. n.), és hogy a "Texas Street" - Abilene vasútvonalal által határolt, a raktáruvarokban végződő része - , mivel Hickok csupán szórányosan hajította végre a lőfegyverrendeletet, "egyfajta fegyverszünetben párolgott vagy többé-kevésbé forrongott" (Henry - mint a 14. sz. alatt -, 275).

- 45 Connelley (mint a 20. pontban), 9, 21.
46 Cunningham (mint a 9. pontban), 2. kötet, 41. o.

180

pánik, továbbra is egy "rettenthetetlen" ember tetteként mutatták be, aki "akkor ölt, amikor kötelességtudatból ölnie kellett".⁴⁷

V

Ha ez volt az első módja a fegyveres erőszak legitimálásának és idealizálásának, akkor egy második módszer már Hickok mitikus karrierjének korai szakaszában - valójában Nichols *Harper's Magazine*-cikkével - megjelent. Ez megerősíti az eddig bemutatott mechanizmust. És ahol az első mód lehetővé teszi az egyéni azonosulást, a második legitimálja a kollektív attitűdöket és viselkedést azáltal, hogy az amerikai történelem egymást követő szakaszait a civilizáció és a vadság közötti konfliktusként ábrázolja.

Az ilyen fekete-fehér sztereotípiák a társadalmi valóság - a múltbeli, de a jelenlegi és a jövőbeli - korlátozott megértésére ösztönöznek. Ebben a leegyszerűsített háttérben az erőszakot nem csupán nélkülözhetetlenek, hanem *erkölcsileg* megfelelőnek is tekintik. Amikor a vadság kihívja a civilizációt, nem kell habozni, nem kell bonyolult, hosszadalmas tárgyalási folyamatot folytatni. A gyors golyó a legitim - és egyszerű - válasz.⁴⁸

Nichols a Hickok által "M'Kandlas" megöléséről írva meg sem említette a "Rock Creek" nevet. Valójában a tulajdonképpeni események előzménye egészen más volt, mint Buel beszámolója, Hickok állítólag elmesélte, hogy "ez '61-ben történt, amikor egy lovassági különítményt vezettem ... Dél-Nebraskában", és tovább mesélte, hogy korábban már ismerte "M'Kandlas-t és az ő despera- doit ... a hegyekben".⁴⁹

Ez még a háború kitörése előtt volt, és mi már a harcokban a déliek vagy az Unió oldalán álltunk. M'Kandlas és bandája a Kansas-i sorban a határ menti ruszinok voltak, és természetesen a lázadókkal tartottak.

A hangsúlyok itt jelentősen eltolódnak a vonalak meghúzásában: Wild Bill, a "jenki" és az Unió felderítője szembeszáll McCanles-szel, a bandavezérrel és a lázadókkal. Ismét Connelley volt az, aki felvette a fonalat, azt állítva, hogy⁵⁰

... a déli konföderáció ... erős befolyást gyakorolt (McCanles) életére ... Társai a déli vagy határ menti ruszin elemek voltak ... A harc ... amelyben meghalt, megakadályozta, hogy McCanles konföderációs katona legyen.

Miután ezzel megadták az alaphangot, Connelley tovább folytatta a polgárháborús témát:⁵¹

47 Connelley, 19, 27.

48 Vö. még John G. Cawelti: *The Six-Gun Mystique*, Bowling Green 1975, 36,

46. 49 Nichols, 282/283.

50 Connelley (mint a 20.

pontban), 9,11. 51 *ibid.*, 26.

A felderítés során ... a hadsereg számára ... Wild Bill több mint négy éven át naponta kockára tette az életét ... hogy megőrizze az Uniót a polgárháborúban. Kém lett, és újra és újra kockára tette az életét azzal, hogy bejutott a konföderációs táborokba.

Connelley ezután rátért Hickok szerepére az amerikai történelem következő szakaszában, az indiánháborúban:

Bármilyen értékes szolgálatai voltak is ... az Unió megmentésében, azokat teljes mértékben felülmultha a határon végzett munkája ... Egyetlen más felderítő sem lovagolt ilyen veszélyek között ... Éjjel lovagolt és nappal őrködött évekig ... erődől erődre, őrhelyről őrhelyre.

És végül a cowtown határvidékre: itt Hickok "vaskézzel uralkodott, bemutatva azt a páratlan látványt, ahogyan egy ember bátorságával és ügyességével sakkban tartja a törvénytelen elemeket".⁵²

Az archetipikus gunfighter-mítosz így egy epikus, állítólagosan életrajzi elbeszélés formájában átfogó mintát alkot azokról a *szakaszokról, amelyeken* keresztül az amerikai nemzet feltételezhetően előrehaladt, és amelyek nélkülözhetetlen *eszközei voltak*:

- az erkölcsileg alsóbbrendű déli "lázasok" erőszakos meghódítása a polgárháború alatt;
- a kulturálisan alsóbbrendű "vadak" ugyanilyen erőszakos legyőzése az indiánháború során;
- a határ menti település végső szakaszában a ~~szék~~ veszélyeztető "törvényen kívüliek" nem kevésbé erőszakos felszámolása.

Összefoglalva: A pisztolyhős-legenda esettanulmánya azokat a kliséket illusztrálja, amelyek központi szerepet játszanak a határvidékről mint erkölcsi jelentőséggel bíró helyről, ahol a civilizáció és a vadság összeesapott, valamint a nemzeti fejlődésről szóló amerikai mitológiában, amely a határvidékeken keresztül, erőszakkal, egymást követő határok útján valósul meg. Állítólag e civilizációs folyamat képviselője, a mitikus Hickok az amerikai hazafiság erejét testesíti meg a konföderációs elszakadás elleni harcban, a fehér telepesek előretörését a kóborló síksági indiánok ellen, és a törvényt a zabolátlan határ menti városokban. Hickok mitikus pályafutása példamutató módon mutatja be, hogyan vetült ki egy erkölcsi és civilizációs cél egy erőszakos műtra, és hogyan vitték azt folyamatos ismétléssel tovább a jelenbe.

Ez a végzetes folytonosság valóban lehetővé teszi, ahogyan Richard Slotkin javasolta, hogy "fegyveres nemzetről" beszéljünk a könyvek, filmek, sőt enciklopédiák⁵³ által változatlanul dicsőített magatartás- és viselkedésminták tekintetében - egy *népszerű*

52 William E. Connelley: "Hickok, James Butler", *Dictionary of American Biography*, V. kötet, New York 1932, 4.

53 1992-ben megjelent egy "fiataloknak szóló" könyv Hickokról, amelynek szerzői ("több mint hatvan évnyi tanítási tapasztalattal"), miután azt állították, hogy "a leirt események mind első kézből származó beszámolókból származnak", az összes létező, megcáfolt koholmányt előadták: Mac- Canles állítólag "előre lépett, keze a pisztolya felé mozdult"; "az esküdszék szerint ő [Hickok] önvédelemből lőtt", amikor megölte McCanles-t; Tom

Custer fogadalma, hogy "bosszút áll".

a kultúra beleolvad a *politikai* kultúrába, amikor például egy amerikai elnök (ebben az esetben Dwight D. Eisenhower) 1953-ban nyilvánosan életének vezérmotívumára utalt:⁵⁴

Egy kisvárosban nőttem fel... Abilene, Kansas. Egy Wild Bill Hickok nevű ember volt a rendőrbírónk. Annak a városnak volt egy törvénye, és engem gyerekkoromban úgy neveltek, hogy ezt a törvényt tartsam be. Ez volt: "Találkozz szemtől szembe mindenkivel, akivel nem értesz egyet... Ha szemtől szemben találkoztál vele, és ugyanolyan kockázatot vállaltál, szinte bármit megúszhattál, amíg a golyó elől volt.

Hogy szinte bármit meg lehet úszni, amíg a golyó elől van: Ennél találóbb dicsérő beszédet Hickokról és árulkodóbb megidézést az Egyesült Államok egyik elnökétől - sőt, árulkodóbbat, mint John F. Kennedy "új határra" való hivatkozása, amelyet Slotkin idéz - aligha lehet elképzelni.

volt az oka Hickok összecsapásának több katonával Haysben; miután Abilene-ben véletlenül lelőtt egy különleges rendőrt, Hickok - a büntudattól legyőzve - "még aznap este leadta a jelvényét"; és így tovább (Carl R. Green/William R. Sanford: *Wild Bill Hickok*, Berkeley Heights 1992, 4, 15, 30, 33). Ezen kívül fel lehetne sorolni olyan újabb regényeket, mint Richard Matheson *The Memoirs of Wild Bill Hickok* (New York 1996), vagy az *And Not to Yield. A Novel of the Life and Times of Wild Bill Hickok* című regényt Randy Lee Eickhofftól (New York 2004, Western Heritage Award 2005).

54 Steckmesser (mint a 7. pontban), 158, 16. pont.

*A határvidékről a vörös bolygóra: "Egyik pillanatban ott álltam a csillagfényben az arizonai dombokon. A következő pillanatban egy furcsa és különös tájra nyitottam a szemem. Tudtam, hogy a Marson vagyok." Nyilvánvaló irodalmi kitaláció, amely Edgar Rice Burroughs termékeny tollából származik. Nem így a következő mondatok esetében: "A következő évszázadban úttörő férfiak és nők fognak dolgozni és élni az egész belső Naprendszerben. A világűr határvidékének erőteljes irányításával Amerika képes lehet ezt megvalósítani." Ezeket nem más fogalmazta meg, mint Reagan elnök Nemzeti Űrbizottsága, Thomas Paine, a NASA korábbi adminisztrátora elnökletével. A határmetafora már korán áthatotta az amerikai űrtevékenységről szóló diskurzusokat - ez egy olyan kulturális klisé erejéről tanúskodik, amely a további terjeszkedés ígéretével kondicionálta Amerika populáris és politikai kultúráját. A határmítosz, amely az új tapasztalatokat az ismerős események ismétlődéseként értelmezi, a tanulás mélyen gyökerező elutasítását tükrözheti. Az alábbi cikk a Palgrave Macmillan által 2012-ben kiadott *Imagining Outer Space* című multidiszciplináris kötethez való hozzájárulásként készült.*

Az emberi elme tájképeinek kivetítése egy másik világra: Egy képzeletbeli Mars változó arcai

*Riporter: "Van élet a Marson?
Visszatérő úrhajós: "Hát, tudod, a hét nagy részében
eléggé kihalt, de szombat este nagyon felpörög.
(Népszerű NASA vicc)*

1 Deceptive World

A Mars bolygó évszázadokon át úgy megtévesztette a földi megfigyelőket, mint egyetlen más égitest sem a Naprendszerünkben. Mivel a csillagászok azt hitték, hogy a Földhöz kötött távcsövekkel a Mars egyre markánsabb vonásait észlelik, ezeket kontinenseknek, óceánoknak, sőt csatornáknak nevezték el, amelyeknek neveket is adtak. Rendkívül ritka kivételektől eltekintve azonban a jelölések nem feleltek meg a Marsnak.

1 A fejezet érvelése részben Rainer Eisfeld és Wolfgang Jeschke, *Mars- fieber*, München: Droemer, 2003. Hasonlóan Robert Markley későbbi *Dying Planet. Mars in Science and the Imagination*, Durham: Duke University Press 2005, a könyv mind az elképzelt Vörös Bolygót, mind a robotmissziók által fokozatosan feltárt tényleges Marsot taglalta.

a geomorfológiai, vagy inkább areomorfológiai struktúrákhoz. Valójában a világos és sötét felszíni régiók eltérő fényvisszaverő képességéből erednek, amelyet a széltevékenység váltott meg, amely továbbra is szállítja és lerakja a finom port a bolygón. E folyamatok magyarázatához és a Vörös Bolygó valódi jellemzőinek megvilágításához nem távcsövekre, hanem űrszondákra volt szükség.

A robotikus felfedezők megérkezéséig úgy tűnt, hogy egyetlen más bolygó sem kínál ilyen támpontokat a képzett találgatáshoz - először a 19.th század feltételezett csillagászatának, majd a korszak második felének és a 20.th század sci-fijének. A konjekturális csillagászat Bernard de Fontenelle 1686-os *Conversations on the Plurality of Worlds (Beszélgetések a világok sokaságáról)* és Christiaan Huyghens 1698-as *The Celestial Worlds Discover'd, or Conjectures Concerning the Habitants, Plants and Productions of the Worlds in the Planets (Felfedezett égi világok, vagy a bolygók lakói, növényei és termékei)* című műve nyomán a tudományág azon ágának megjelölésére használt kifejezés, amely "más égitestek életfeltételeiről és természetes környezetéről" ² készített hipotéziseket. Bár az ilyen feltételezések várhatóan nem mondanak közvetlenül ellent a csillagászati megfigyeléseknek, mégis nagymértékben értelmezési kérdések voltak, és gyakran "kevés határozottan megállapított és egyértelmű adaton" alapultak³.

A tudományág matematikai ágával ellentétben a konjekturális csillagászat célja az volt, hogy áthidalja a bölcsészettudományok és a természettudományok közötti kölcsönös értetlenség egyre szélesedő szakadékát. A 17.th és az 19.th század között a felvilágosodásban oly központi szerepet játszó enciklopédikus szemlélet a szellemi és az anyagi világra egyaránt kiterjedt. A tudományos kutatás fejlődése azonban kérérlhetetlenül elősegítette a specializálódást. A feltételezett csillagászat ezzel szemben egyre inkább a nyilvánvaló spekulációhoz folyamodott, a csillag- és bolygócsillagászatot a segédtudományok szerepébe helyezve, egy előre megfogalmazott, filozófiai megfontolásokon alapuló, szilárdan kitartott elképzelés szolgálatába: miszerint intelligens élet létezik az egész világegyetemben, beleértve a Naprendszer bolygóit is.

Wilhelm Beer és Johann Heinrich Maedler német csillagászok 19. század közepith feltevése, miszerint "nem lenne túl merész dolog a Marsot fizikai vonatkozásaiban is a Földünkhöz nagyon hasonló világnak tekinteni" ⁴, a maga idejében nem volt vitatható. 1906-ra azonban, amikor Percival Lowell amerikai csillagász megjelentette látványos - és erősen spekulatív - *Mars és csatornái* című értelmezését, a tudósok már ellentmondásosan és sokkal szkeptikusabban vitatták az olyan kérdéseket, mint a marsi légkör összetétele vagy a bolygó éghajlata. Egy éven belül Alfred Russel Wallace brit biológus megsemmisítő cáfolata jelent meg *Is Mars Habitable?* Wallace nemleges választ adott a kérdésre: A reális hőmérsékleti becslések a Marsot megelőzően.

2 Wilhelm Beer és Johann Heinrich Maedler, *Beiträge zur physischen Kenntniss der himmlischen Koerper im Sonnensysteme*, Weimar: Bernhard Friedrich Voigt, 1841, VII.

- 3 Beer és Maedler, Beiträge, ibid.
- 4 Beer és Maedler, Beiträge, 124, 125.

Az alacsony légköri nyomás lehetetlenné tenné a folyékony víz - nem is beszélve Lowell feltételezett öntözőműveiről - létezését. A tudomány és a fikció útjai visszavonhatatlanul elváltak.

Alig egy évtizeddel azután, hogy Beer és Maedler megjelentette a Nap bolygóinak fizikai tulajdonságairól szóló értekezését, a "Science-Fiction" kifejezést 1851-ben William Wilson brit esszéíró vezette be *A Little Earnest Book upon a Great Old Subject* című művében. A kifejezés megalkotásakor Wilson egy "kellemes történetre" utalt, amelyet "a tudomány... kinyilatkoztatott igazságai átszövik", és amely maga is "költői és igaz". Az 1890-es évekre a kialakulóban lévő műfaj már nem csupán kellemes, hanem határozottan nem édeskés történeteket tartalmazott, amelyek az emberiséget más égitestekről származó, technikailag felsőbbrendű lényeknek szolgáltatják ki. A bolygóregény kezdett a maga útjára lépni: A bolygókat többé már nem úgy képelték el, mint önálló, távoli helyeket. Lakóik inkább jótékony vagy ellenséges szándékkal kereshetnek fel más világokat⁵.

A Mars, amely állítólag idősebb volt, mint a Föld (a Naprendszer kialakulásáról akkoriban kialakult elképzelések szerint), különösen feltűzelte a képzeletet. A századforduló környékén a feltételezett csillagászat és a tudományos fantasztikum egymást keresztezve a következő generációk számára eszközként szolgált, hogy "földi reményeiket és félelmeiket" a Marsra vetítsék⁶. Ezek a vágyálmok és rémálmok nem utolsósorban aszerint váltakoztak, hogy az egymást követő időszakokban milyen gazdasági, társadalmi és politikai felfordulások foglalkoztatták az embereket. Két példa illusztrálja azt a figyelemre méltó hosszúságot, amire egyes írók hajlandóak voltak elmenni allegóriáik felajánlásakor:

Az októberi forradalom után Alekszej Tolsztoj szovjet író és Jakov Protazanov filmrendező az 1920-as évek elején úgy képzelte, hogy egy földi forradalmár, Guszev úrhajóval való érkezése kell ahhoz, hogy a Mars kizsákmányolt munkásai proletárlázadásba kezdjenek (*Aelita*). A "világnak", amelyet a "proletariátus élcsapata" forradalmasít, nem kellett azonosnak lennie a Földdel...

Az 1950-es évek közepén, amikor a női emancipációt sokan súlyos fenyegetésnek tekintették, egy brit filmben Nyah, a *Marsról érkező ördöglányt* ábrázolták, amint repülő csészealjával egy vidéki kocsmá mellett landol, és azt magyarázza a férfi vendégeknek, hogy a születési ráta a matriarchátus bevezetése után riasztóan lecsökkent. A szaporodáshoz a bolygójának férfiakra volt szüksége! Ahelyett azonban, hogy a posztviktoriánus rezignációval "lehunyták volna a szemüket és a Marsra gondoltak volna", a brit férfiak elkeseredett ellenállást tanúsítottak⁷.

5 Brian Aldiss és David Wingrove, *Trillion Year Spree. A science fiction története*, London: Paladin, 1988, 603 n. 47; Martin Schwonke, *Vom Staatsroman zur Science Fiction*, Stuttgart: Enke, 1957, 43.

6 Carl Sagan, *Kozmosz*, New York/London: A világhírű amerikai szerzők, 1980: Random House, 1980, 106.

7 Ez a rövid utalás a brit filmre a *Marsfieber*, 163-ra nyúl vissza. *Ördögi lány a Marson*

később Robert Markley, *Dying Planet*, 227-9.

- 8 Camille Flammarion, *Les Terres du Ciel*, Párizs: Marpon & Flammarion, 1884, 208.
- 9 Camille Flammarion, *Die Mehrheit Bewohnter Welten*, Leipzig: Weber, 1865, 51-2, 71. A Flammarion 20 évesen adta ki a könyvet.
- 10 Oliver Morton, *Mapping Mars*, New York: Fourth Estate, 2002, 37-8.

130 évnél több idő telne el). A Beer és Maedler által használt betűk két és fél évtizedig használatban maradtak, amíg Richard Proctor 1867-ben összeállított térképén a Mars-megfigyelők nevével nem helyettesítette őket. Proctor "továbbfejlesztette" azt a módot is, hogyan honfitársa, John Phillips három évvel korábban a sötétebb részeket "tengereknek", a világosabb, vöröses színű területeket pedig "földeknek" nevezte. Proctor térképe kontinenseket és szigeteket, óceánokat és tengereket, öblöket és szorosokat ábrázolt. Ezeknek a vonásoknak szuggesztív hatásuk volt. Úgy tűnt, mintha egy második - bár kisebb - Földet ábrázolnának, csak másképp osztva szárazföldi és vízi övezetekre.

A javaslat szándékos volt. Proctor a Marsot "a mi Földünk miniatűrjeként" ábrázolta, és Flammarionnál alig kevésbé rapszodikusán beszélt a hely előkelőségéről:

A kontinensek és óceánok pusztá létezése a Marson azt bizonyítja, hogy... vulkánkitörések és földrengések hatására a Mars kergét modellezték és átalakították. Így hát hegyeknek és domboknak, völgyeknek és szakadékoknak, víznyelőknek és vízfolyásoknak kell lenniük... És a hegyek mélyedéseiből törnek elő a frissítő források, amelyek a Mártia[n] patakokat táplálják....

És egy briliáns kifejezéssel, amelyet Percival Lowell később az utolsó könyvének befejezéseként használt fel, Proctor a Marsot "az élet lakhelyének" nevezte, amelynek létezése nélkül "mindezek a dolgok kárba vesznének" ¹¹.

Proctor (1837-1888) a Királyi Csillagászati Társaság tiszteletbeli titkára volt. Flammarion művéhez hasonlóan az ő Naprendszerünk bolygóiról szóló, "a legújabb tudományos kutatások fényében" alcímet viselő tanulmányát is egészen a 20. század beköszöntéig újranyomtákth. A közvélemény érdeklődését tovább fokozta, amikor az 1877-es Mars oppozíció Asaph Hall két kis hold felfedezéséhez vezetett - és Giovanni Schiaparelli megfigyeléseire, amikor az olasz csillagász a bolygó felszínét barázdáló csatornáknak vélte, amelyek közül néhányat "a Malakkai-szoroshoz, a Tanganyika és a Nyassa nagyon hosszúkás tavaihoz és a Kaliforniai-öbölhöz" ¹² hasonlított. Miután Schiaparelli arról számolt be, hogy az 1877 és 1882 között észlelt vonalak némelyike 4800 kilométer hosszan húzódott, és 120 kilométer szélességet ért el, nem volt meglepő, hogy Flammarion az elsők között volt, aki megjegyzést tett:

Az ember ellenállhat a gondolatnak, de minél tovább nézi [Schiaparelli] rajzát, annál inkább az az értelmezés kínálja magát... [hogy] egy olyan technológiai vívmánnyal van dolgunk, amely a világ egyik legjelentősebb technológiai vívmánya. a bolygó lakói. ¹³

11 Richard A. Proctor, *Más világok, mint a miénk*, London: 11870] 85, 109-0.

12 Giovanni Schiaparelli, *Csillagászati és fizikai megfigyelések a Mars bolygó forgástengelyéről és topográfijáról: First Memoir, 1877-1878*, fordította William Sheehan, MS, Flagstaff: Lowell Observatory Flagstaff (Archívum), 1994, 124.

13 Giovanni Schiaparelli, "Découvertes nouvelles sur la planète Mars", *Révue d'Astronomie populaire* 1.7 (1882. július), 218 ; Camille Flammarion, "La planète Mars", *Révue d'Astronomie populaire* 1.7 (1882. július), 216.

A korszak néhány legjelentősebb csillagászanak fejében a buja és fiatalos árkádiai Mars képe hamarosan átadja helyét egy sokkal ősbibb világ képének, amely nem rendelkezik természetes vízfolyásokkal, hanem olyan mesterséges vízi utakkal, amelyek felülmúlnak mindent, amit a Földön eddig építettek.

3Előrelépett Mars

Egy mai csillagász megítélése szerint, miután Giovanni Virginio Schiaparelli (1835-1910) megtanította a megfigyelők egy egész generációjának, hogyan kell látni a Marsot, végül "lehetetlenné vált másképp látni". A várakozás illúziót kelt "14. Ha a Marsot csatornák olyan mértékben tagolják, hogy a domborzata "sakktáblához hasonlít", ha több ilyen *canali* "egy teljes gyűrűt alkot a Mars földgömb körül" - lehet-e ezeket már régóta természetes tulajdonságokként értelmezni, "mint a Hold rilleit "15? Nem lehetne-e meggyőzőbben magyarázni őket mint nem természetes tulajdonságokat, mint olyan *csatornákat*, amelyek olyan célt szolgálnak, amelyet a bolygó tulajdonságaiból kellett levezetni?

Az Advanced Mars tájképe, amelyet Percival Lowell 1895-től kezdve Schiaparelli felfedezéseire válaszul konstruált, drámaian különbözött az árkádiai Marsétól. Nincsenek többé impozáns óceánok, nincsenek rohanó folyók. Sokkal zordabb környezet uralkodott a Föld szomszédos világán: "A rózsaszín-okker varázslat csak egy délibáb... Bármilyen szépek is tűnnek a bolygó opálos árnyalatai, ...szörnyű valóságot tükröznek... [egy] hatalmas kiterjedésű, száraz földet..., amely a bolygót teljes kerületében körülöleli, és helyenként szinte a pólustól a pólusig terjed "16 .

Egy gazdag bostoni család művelt sarja, aki matematikában és irodalomban jeleskedett, 11 évesen latin hexametereket írt, 15 évesen pedig használta első távcsövét, Percival Lowell (1855-1916) lelkesedett Flammarion lenyűgöző *La Planète Mars* (1892) című összeállításáért és a bolygó lakhatóságáról alkotott nézeteiért. 1894-ben megalapította saját csillagvizsgálóját az arizonai Flagstaff közelében azzal a kifejezett céllal, hogy tanulmányozza az életfeltételeket más világokon, különösen a Marson. Az első tizenkét hónapos megfigyeléseiből Lowell következtetéseket vont le, amelyeket azonnal közzétett egy könyvben, amely "befolyásolta és formálta olyan írók képzeletét", mint Wells és Lasswitz17. A Mars sötétebb régióit "nem víznek, hanem évszakosnak" vélte.

14 William Sheehan, *A Mars bolygó*, Tucson: University of Arizona Press, 1996. 85.

15 Schiaparelli, *Csillagászati és fizikai megfigyelések*, 123, 124.

16 Percival Lowell, *Mars as the Abode of Life*, New York/London: Macmillan, 1908, 134

17 Mark R. Hillegas, "Marslakók és mítoszkészítők: *Kihívások az amerikai kultúrában*, szerk. Ray B. Browne et al., Bowling Green: "Az amerikai kultúra és az amerikai kultúra kérdései", szerk: Bowling Green University Popular Press, 1970, 156.

növényzettel borított területek", és a bolygó vízellátása "a sarki hó olvadásától függ". Aztán jött a döntő szó:

Ha tehát a bolygónak lakói vannak,... az öntözésnek, a lehető legnagyobb mértékben,... életük legfőbb anyagi gondjának kell lennie... minden helyi munkaügyi, női választójogi és [balkáni] kérdésnél fontosabbnak¹⁸.

Az ironikus félreértés után Lowell a csatornákra fordította figyelmét, amelyeket szerinte éppen ilyen "öntözési célokra" ástak:

Amit látunk, az nem maga a csatorna, hanem az általa öntözött földterület vonala, ami mellékesen feloldja a több mér föld széles csatorna elképzelésének nehézségét... Amit látunk, az egy magasan intelligens elme létezésére utal... [egy] olyan lények létezésére, akik előttünk járnak, nem pedig mögöttünk... a csatornában. az élet útja¹⁹.

Sokkal később Carl Sagan híres viccelődött azon, hogy a Lowell által megfigyelt egyenes vonalak egyenességéért minden bizonyosan az intelligencia a felelős. A probléma csak az volt, hogy "a távcső melyik oldalán van az intelligencia"²⁰.

Miközben a 19.th a 20. századba fordultth, a csatornák - az autómobilokhoz, a léghajókhoz és a repülőgépekhez hasonlóan - a haladást, a technológia természet feletti győzelmét szimbolizálták. 1869-ben a Szezei-csatorna 10 000 kilométerrel csökkentette az Indiába vezető tengeri utat, lehetővé téve Phileas Fogg és Passepartout számára, hogy 80 nap alatt tegyék meg képzeletbeli világkörüli útjukat. A Panama-csatorna munkálatai 1880-ban kezdődtek, és még ha az első francia próbálkozás meg is hiúsult, egy második amerikai építési kísérlet már folyamatban volt. A csatornák, akár a Földön, akár (állítólag) egy másik világban, továbbra is a címlapokra kerültek: A *New York Times* 1911. augusztus 27-én egy egyoldalas cikket írt. "A marslakók két év alatt két hatalmas csatornát építenek" - szöveg a főcím. "Hihetetlenül rövid idő alatt hatalmas mérnöki munkát végeztek".

Lowell száraz, öregedő Marsa pedig további lenyűgöző perspektívát kínált: Egy közösség, amely lemondott a fegyveres konfliktusról²¹, amelyet egy közös cél egyesített, és hősiessé küzdött a közelgő végzet ellen, megmutatta a háború sújtotta Földnek, hogy mire képes egy civilizáció, ha egyszer legyőzi a viszályt és a gyűlöletet.

A Mars fennsíkjain a napfényt elektromossággá, a köveket pedig kenyérré lehetne alakítani a kőzetekből, talajból, levegőből és vízből fehérjéket és szénhidrátokat kinyerve. Az anyagi fejlődés pedig további energiákat szabadíthat fel az erkölcsi fejlődéshez. Ilyen víziót kínált Kurd Lasswitz 1897-ben megjelent *Auf zwei Planeten* című regényében. Míg egy rövidített angol fordítás csak 1971-ben jelent meg, a könyvet azonnal lefordították számos más európai nyelvre, és egy népszerű német kiadást is megjelentettek, amelyet

18 Percival Lowell, *Mars*, Boston/NewYork: Houghton, Mifflin, 1895: Lowell, *Mars*, 165, 208-9.

20 Carl Sagan, "Hipotézisek", in: *Mars and the Mind of Man*, New York: Harper & Row,

1973, 13.

21 Percival Lowell, *Mars and its Canals*, New York/London: Macmillan, 1906, 377

1913-ban adták ki, és folytatták az újrányomást. Amíg a nácik a könyvet "nem németnek" bélyegezték, a regényből 70 000 példányt adtak el Németországban²².

Lasswitz egy olyan Marsot ábrázolt, amelyen az irri- gáció által megkövetelt "kolosszális erőfeszítés" az eredeti 154 államot egyetlen ligává egyesítette. A csatornarendszernek köszönhetően - és itt Lasswitz úgy hangzott, mintha tisztán Lowell lenne - "a sivatagos vidéket közel 100 kilométer széles, termékeny növényzetű sávok szelték át, amelyek között virágzó marsi települések töretlen sora volt "²³ . A csatornahálózat karbantartását mindkét nem számára egyéves kötelező munkaszolgálat segítette. Az antigravitáció felfedezése a marslakókat "a naprendszer urává" tette, ami lehetővé tette számukra, hogy egy kerék alakú űrállomást építsenek 6 356 kilométerrel a Föld Északi-sark felett. A földi arrogancia miatt az emberek és a "Nume" közötti első kapcsolatfelvétel azzal végződött, hogy a marslakók szövetsége elfoglalta Európát, és az emberiség "átnevelését" célzó protektorátust hozott létre.

A Föld feletti hatalom gyakorlása azonban erkölcsileg megrontotta a marsi hódítókat. Amikor azzal fenyegetőztek, hogy protektorátusukat kiterjesztik az Egyesült Államokra, az amerikai mérnököknek titokban sikerült lemásolniuk a marsi fegyvereket, és átvenniük az űrállomásukat. A marsiak választhattak, hogy vagy megsértik legfőbb értékeiket a kihalásos háborúval, vagy elhagyják a Földet, és a távozás mellett döntöttek. A földi nemzetek nemcsak szövetséget kötöttek, hanem a "béke, a szabadság és az emberi méltóság kanti szellemében "²⁴ új alkotmányt fogadtak el. A Marssal kötött békeszerződés biztosította az egyenjogúságon alapuló együttélést.

Elképzelhető azonban egy alternatív forgatókönyv is, amely abból a hipotézisből indul ki, hogy a marslakók kudarcot vallottak "bolygójuk lakhatóságának megőrzésében". Ebben az esetben a "hatalmas, hűvös és érzéketlen" elmével rendelkező lények nem éreznének-e kísértést arra, hogy agresszióhoz folyamodjanak, könyörtelenül kiirtva az emberiséget, hogy "életeret" keressenek? Lasswitz pacifista elképzelése helyett az eredmény inkább a *világok* társadalmi-darwinista *háborúja lenne*, amelyet Herbert George Wells ugyanabban az évben vizionált. Wells ügyesen új fordulatot adott a Mars felszíni jellemzőinek jelentőségéről szóló vitának. "A Schiaparellihez hasonló emberek" - írta - "nem tudták jól értelmezni az általuk feltérképezett jelek ingadozó megjelenését. A marslakók egész idő alatt csak készülődhettek "²⁵.

Ellentétben azzal, amit meséjének felületes olvasása sugallhat, Wells nem idegen szörnyetegeknek ábrázolta a Mars lakóit - a Mars, meg kell ismételnem, az uralkodó vélemény szerint sokkal idősebb, mint a Föld -. Ra-

22 Franz Rottensteiner, "Kurd Lasswitz: in *SF: A realizmus másik oldala*, szerk. Thomas D. Clareson, Bowling Green: A reális realizmus, szerk: Bowling Green University Popular Press, 1971, 289.

23 Kurd Lasswitz, *Auf zwei Planeten*, Frankfurt: Zweitausendeins, 1979 [11897], 98.

24 Lasswitz, *Planeten*, 875.

25 H. G. Wells, *A világok háborúja*, New York: Pocket Books, 1953, 2.

A külsejüket illetően pedig rájuk vetítette "a távoli jövő emberének" azokat a jellemzőit, amelyeket egy korábbi esszéjében²⁶ az emberi evolúció végső szakaszaként jósolt meg: növekvő agy és fej, csökkenő test és lábak, érzelemmentes intelligencia, táplálkozás a tápláló folyadékok - a marslakók esetében a vér - felszívásával, a fülek, az orr és a száj sorvadása, utóbbi "kicsi, tökéletesen kerek nyílás, fogatlan, rágó nélküli, állkapocs nélküli". Wells marslakói nem annyira az űrből, mint inkább az időből érkezett betolakodók voltak, "mi magunk, akik a szimpátián túlmutatva, bár nem a felismerésig mutálódtak"²⁷.

Lasswitz kantiánus szellemben az európai birodalmi hatalmakat az ész és a béke által irányított világ alternatív elképzelésével kívánta szembesíteni. Wells *A világok háborúja* könyörtelenül tükröt tartott a korabeli gyarmatosítás elé. 1897/98-ban a császári Németország elfoglalta Kiautschou kínai kikötőjét; Kína kénytelen volt Hongkong egy további részét átengedni Nagy-Britanniának; Franciaország megszilárdította pozícióját Nyugat-Afrikában; az Egyesült Államok annektálta a Hawaii-szigeteket. Ázsiában, Afrikában, a Csendes-óceánon a bennszülött népeket leigázták vagy visszaszorították. "Vajon mi vagyunk-e annyira a mer- cy apostolai" - kérdezte Wells költői módon - "hogyan panaszkodjunk, ha a marslakók ugyanebben a szellemben háborúznak?"²⁸.

Végül Wells nem csak arra számíthatott, hogy a közönség a közelmúltban megjelent regények - például George Chesney *The Battle of Dorking* (1871), William Butler *The Invasion of England* (1882), William Le Queux *The Great War in England* (1894) - hatására fogékony lett az Anglia elleni francia és (gyakrabban) német támadások gondolatára. Ráadásul ezek a szerzők már akkor elkezdték feltárni azt a témát, amelyre Wells *A világok háborújában* összpontosította figyelmét: a harci frontok és az olyan zónák közötti különbség eltűnése, ahol a civilek viszonylag biztonságban érezhetik magukat, a gépesített "totális" háború kiterjesztése egész népeket elnyel²⁹.

Ilyen totális háború tombolt Kínában negyven évvel később, miután 1937-ben a japán hadsereg megszállta az országot. Európában egy rövid pillanatra sikerült elkerülni, miután Csehszlovákia brit és francia nyomásra engedett a müncheni egyezménynek. A háborús félelem még mindig frissen élt sok amerikai fejében, amikor 1938. október 30-án a CBS 60 perces rádiójátékként leadta *A világok háborúját*, Orson Welles rendezésében, a cselekményt New Jerseybe helyezve. Az adás első fele egyre vérszjósőbb hírek sorozataként jelent meg, és tömeghisztériát keltett: Az egész Egyesült Államokban az emberek "imádkoztak, sírtak, kétségbeesetten menekültek... Néhányan a földre rohantak...

26 H. G. Wells, H. G. (1893): "The Man of the Year Million", in *A Critical Edition of the War of the Worlds*, szerk. David Y. Hughes és Harry M. Geduld, Bloomington: A világok világa, szerk: Indiana University Press, 1993, III. függelék, 291-2, 293.

27 Frank McConnell, *The Science Fiction of H. G. Wells*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1981, 128, 130.

28 McConnell, *Science Fiction*, ibid.

29 McConnell, *Science Fiction*, 132-3

megmenteni szeretteinket. Mások... újságokból vagy rádióállomásokról kerestek információkat, mentő- és rendőrautókat hívtak "³⁰.

Becslések szerint 250 000 ember hitte, hogy az Egyesült Államokat Németország, Japán vagy éppen a Marsról támadják. A hosszan tartó gazdasági válság, háborúk és politikai válságok által megzavart világban sok amerikai úgy gondolta, hogy bármi megtörténhet.

H. G. Wells ekkorra már társadalmi reformer lett, lassan kétségbeesett az emberek ostobaságán. Utolsó elképzelései a Föld "bölcsebb testvérének", a Marsnak az inváziójáról, amelyeket *Star Begotten* címmel nem sokkal Orson Welles adása előtt tett közzé, jelentősen eltértek az elsőtől - bár nem önironikus pillantás nélkül³¹:

Néhányan talán olvasták *A világok háborúja* című könyvet - elfelejttem, ki írta - Jules Verne, Conan Doyle, vagy valamelyikük. De arról szólt, hogy a marslakók megszállták a világot, gyarmatosítani akarták, és kiirtották az emberiséget. Reménytelen kísérlet! Nem bírták elviselni az eltérő légköri nyomást, nem bírták elviselni a gravitációs különbséget... Elképzelni, hogy a marslakók elég bolondok lennének ahhoz, hogy bármi ilyesmivel próbálkozzanak. De...

De ha inkább a kozmikus sugárzashoz folyamodnának? Módosítják a meg nem született gyermekek genetikai szerkezetét, új lényeket hozva létre, akik valójában *az ő* szellemi gyermekeik? Ez volt az a rögeszmés gondolat, amellyel a mese főhőse küzdött, amíg rá nem jött, hogy a felesége, a fiuk - hogy ő maga is csillagszülött, egy átváltozó. A változás azonban jóindulatú volt, az emberiséget - "a tudástól elzárkózó és az épelméjűségtől féltő betegekkel zsúfolt elmeegógyintézet "³² - az ostobaságtól és az éretlenségtől akarta megmenteni azáltal, hogy az embereket rugalmasabbá, nyitottabbá, innovatívabbá tette.

Az érett marsi civilizáció deus ex machina-ként jelent meg, hogy észrevétlen külső beavatkozással megoldja azokat a sürgető problémákat, amelyeket az emberiség képtelen volt megoldani.

4 Mars határvidék

A fejlett Mars gondolata, amely azt sugallta, hogy a vörös bolygó lakói megelőzik az embereket az űrrepülésben, ellentétben állt az imperialista korszak mélyen gyökerező expanziós törekvéseivel. Nem csoda, hogy a bulvárújságíró Garrett Putnam Serviss azonnal reagált Wells meséjére, és a szenzációhajhász *New York Evening Journal*-ban sorozatot írt. *Edison's Conquest of Mars* címmel 1898-ban jelent meg, és a "varázslót a Mars meghódításáról" ábrázolta.

30 Hadley Cantril, *A marsi invázió. A Study in the Psychology of Panic*, Princeton: *A Study in the Psychology of Panic*: Princeton University Press, 1940: 47.

31 H. G. Wells, *Star Begotten*, London: Chatto & Windus, 1937: 50-51.

32 Wells, *Star Begotten*, 167-8.

Menlo Park", Lord Kelvin és Konrad Roentgen segítségével egy dezintegráló sugarat és egy elektromos űrhajót is kifejlesztett (igaz, a marsi gépek működési elvén alapulva). A nagyhatalmak által finanszírozott 100 űrhajót - 3000 dezintegrátorral felfegyverkezve - építettek és repültek a Marsra, ahol pusztítást végeztek azzal, hogy erőszakkal megnyitották a "Syrtis Major szilipjeit", elárasztva ezzel a bolygó egyenlítői területeit.

Lasswitz már korábban is az amerikai mérnöki tehetségnek és "merészségnek" tulajdonította marsi hódítói vereségét. Az innovatív fegyverek egész arzenáljának bemutatásával Serviss nem hagyott kétséget Amerika globális vezetői igénye felől: Az "új világ" technológiai fölénye felülmúlta a "régit", mint a haladás fáklyavivője.

Serviss története azonban nem indított el új irányzatot a vörös bolygóval kapcsolatos vágyálmok terén. Lowell száraz Marsának képe kezdett meghonosodni a köztudatban, Serviss hatalmas óceánjai és áradásai pedig túlságosan is eltértek ettől. Ahhoz, hogy jelentős szemléletváltás következzen be, Edgar Rice Burroughs (1875-1950) amerikai cowboynak, aranybányásznak, kereskedőnek és - végül - regényírónak 1912-ben meg kellett írnia *A Mars hercegnőjét*. Átkeresztelte a Marsot, a Barsoom nevet adta neki - és ezentúl a Mars felfedezése "éppúgy a múlt újratemetése, mint a jövő víziója"³³.

Az európai sci-fi szerzők helyett most már inkább az amerikaiak vezettek a vörös bolygóra vetített fantáziájukban, egy "erőteljes kulturális hagyományra" építve, amely végül nem kevésbé inspirálta az amerikai űrprogramot, mint amennyire kezdetben a Mars felfedezésének, sőt kolonizálásának "romantikus vízióit": az amerikai nyugati határ mítoszát³⁴. Az európai stílusú, "igényes" irodalom helyett a "szórakoztatóipar"³⁵, az "igénytelen" amerikai pulp fiction nemzetközi megjelenési formái adtak táptalajt az írók két generációjának, köztük Burroughs után a legjelentősebb Leigh Brackettnek (1915-1978). Burroughs és örökösei megtartották Low-ell sivatagjait és csatornáit, de elvetették a fejlett marsi civilizáció gondolatát. Ehelyett a Mars déli féltékéjén fekvő, minden képzeletet felülmúlóan ősi városokat ábrázoltak, amelyek peremei a kiszáradt Low-csatornák partjait érintik, amelyek egykor egy régen eltűnt óceán mára porba hullott medrébe bocsátották vizüket. Az egykor kalózkirályok által uralt városok olyan neveket viseltek, mint Jekkara, Valkis vagy Barrakesh. Nőik - akik részben indiánokra, részben mexikóiakra hasonlítottak - csábítóan csengő apró aranycsengőket viseltek. Barbár törzsek érkeztek ezekre a helyekre távoli sivatagokból, mint például Kesh és Shun. Santa Fe a Marson...

33 Howard E. McCurdy, *Space and the American Imagination*, Washington/London: Smithsonian Institution Press, 1997, 2.

34 McCurdy, *Space*, Washington/London: Smithsonian Institution Press, 1997: 2, 233-4.

35 Benjamin S. Lawson, "The Time and Place of Edgar Rice Burroughs's Early Martian Trilogy", *Extrapolation* 27.3 (1986. március), 209.

Kahorán, nem messze az Olympus Mons-tól, létezett egy terráni úrkikötő. De csak keménykötésű kalandorok mertek közeledni az Alacsony csatornákhöz, miután átgaloppáltak a Szárazföldön a félvad száuruszokon. "A bolygóközi határok nyersbőr kinézete" volt rajtuk³⁶, és mélyen a pisztolytáskájukban hordták a sugárfegyverüket. Barrakesh, Jekkara, Valkis számára törvényen kívüli városok voltak.

A forgatókönyvet Leigh Brackett álmodta meg az 1940-es években. Amerikai megfelelőjéhez hasonlóan a "bolygóhatár" nem a határvonalat jelentette, ahogyan az európaiak értelmezték, hanem a települések előretörő peremét, a vadság és a civilizáció erőszakos összecsapásának helyszínét. Miután az amerikai kormány 1890-ben bejelentette a határ "lezárását", annak statisztikai értelmében, hogy négyzetmérföldenként kevesebb mint hat lakos él, a határ

– "egy konkrét időbeliség korlátain túllépve" – a múltból a jelenbe, sőt a jövőbe is átvetült. Azáltal, hogy az amerikai történelem menetét az erőszakon keresztül történő előrehaladásként ábrázolta (vagy ahogy Burroughs írja *A Princess of Mars* XXVI. fejezetében, "a vérontáson keresztül az örömig"), a határ mítosza egy sajátos "erkölcsi tájképet" hozott létre, és a mai napig azonosulási és legitimációs mintákat biztosít az egyéni és kollektív attitűdök és viselkedésmódok számára³⁷. A vad egyéniség – az előre törő úttörő – a szívós kalandor, mindannyian felfegyverkezve és *erkölcsileg igazoltan* lövöldöznek vagy vagdalkoznak a jó és a rossz sztereotipizált fekete-fehér szituációjában: Ezeket az élénk képeket idézi fel a határmetafora. Újra megjelentek "az "üroperában" (szemben a "lóoperával")", "a westernek tipikus struktúrájával és cselekményével", de "a science fiction díszleteivel és díszleteivel"³⁸.

Burroughs gyakorlatilag meghatározta ezt az alműfajt, megteremtve az üropera karakterének kvintesszenciáját: John Carter kapitányt, a "legmagasabb rendű úriembert" és egykori virginiai ültetvénytulajdonost, aki a polgárháborúban bizonyította rátermetségét, és akit varázslatos módon Arizonából – ahol az apacsok ellen harcolt – a Marsra teleportáltak³⁹. Nem igekezett elrejtteni, hogy John Carter John Smith kapitányról mintázta, egy 17.th századi virginiai telespről, aki egy másik amerikai legendában – a Powhatan törzs indián "hercegnőjének", Pocahontasnak az elbeszélésében – is fontos szerepet játszik. Állítólag Pocahontas (12 vagy 13 éves korában) beleszeretett Smith-be, és megmentette őt a törzse kínzásától. Miután megérkezett a fekete, vörös, zöld, sárga és harcias népek által lakott Marsra, Burroughs John Carterje találkozott a "páratlan hercegnővel", Dejah Thorisszal, Hélium Jed (uralkodó) lányával, aki egy olyan vörös bőrű nép vezetője volt, amely "megdöbbentő hasonlóságot mutatott" a Marshoz.

36 Leigh Brackett, *The Secret of Sinharat*, New York: Ace Books, 1964, 8.

37 Richard Slotkin, *Gunfighter Nation. The Myth of the Frontier in Twentieth-Century America*, New York: Atheneum, 1992: 4-5, 6-7, 14, 24.

38 Lawson, "Time and Place", 213.

39 Edgar Rice Burroughs, *A Princess of Mars*, New York: 11912]: XXIII-IV, 14-5.

blance... a... vörös indiánoknak... a... Földön⁴⁰. *A Mars hercegnőjében* és Burroughs későbbi Mars-regényeiben Carter feladata az volt, hogy a Mars kisebb gravitációja által kölcsönzött rendkívüli fizikai erővel rendelkező Dejah Thorist többször is megmentse a "halálnál is rosszabb" sorstól. Hogy a legcsekélyebb kétséget se hagyja afelől, hogy milyen hagyományt követett, Burroughs ezt a kontextust választotta a határvidéki melodráma egy másik sztereotípiájának felelevenítésére: "Hideg verejtékkel" főhőse azon elmélkedett, hogy ha kudarcot vallana, "sokkal jobb" lenne Dejah számára, ha "az utolsó pillanatban megmentené a baráti golyókat..., mint az én elveszett földem bátor határmenti asszonyai, akik inkább a saját életüket vették el, minthogy az indián vitézek kezébe kerüljenek"⁴¹.

A Mars egy olyan hely lett, ahol a Föld legújabb kolóniájának ajtajában már csak túlságosan is ismerős karakterek tanyáztak - például Northwest Smith, akit 1933-ban Catherine L. Moore (1911-1987), "magas és bőrbarna, keze a hófegyverén"; ahol mindenki értette a "régis gesztust", amikor a fegyvert gyors mozdulattal, "gyakorlott félkörívben"⁴² húzta elő; ahol John Carter, Northwest Smith és a hozzájuk hasonló emberi vagy félig emberi törzsek ellen harcoltak; ahol a konfliktusokat mindig fegyverrel "oldották meg". Az "eredeti Amerikánk kiterjesztése", ahol "marslakók várnak ránk", akiket "az indiánokról szóló régi mítoszainkhoz asszimilálhatunk", a Határ-Marsnak az volt a sorsa, hogy nagyon "szűkebb értelemben vett" bolygó maradjon⁴³, inkább ismerős, mint idegen.

5Hidegháborús Mars

"Vigyázzatok az égre!" - tanácsolta a mozilátogatóknak 1951-ben *A dolog egy másik világból* című sci-fi film végén. A hidegháború forróvá vált Koreában. Ki tudta, hogy a kommunisták, "a család mesterei" (J. Edgar Hoover FBI-igazgató), akik kívülről agresszíven nyomulnak, belülről felforgatóan atakoznak, és "minden otthon és tűzoltóhely fennmaradását"⁴⁴ fenyegetik, mit tartogatnak a tarsolyukban?

Két évvel később az *Invaders from Mars* 10 éves csillagleső főhőse valóban az eget figyelte éjszaka, csak hogy egy repülő csészeealjat figyelt meg, amely leszállt és beásta magát a homokos talajba a házával szemben. Mindenki, aki megnézte...

40 Burroughs, *Princess*, 152.

41 Burroughs, *Princess*, 75.

42 Catherine L. Moore, "Shambleau", in idem, *Northwest Smith*, New York: Ace Books, 1981 [1933], 2, 3.

43 Leslie A. Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, London: Lawson, "Time and Place", 208.

44 J. Edgar Hoover, *A család mesterei. A kommunizmus története Amerikában és hogyan küzdünk ellene*, New York: Pocket Books, 1958, VI.

gátolták másnap reggel - a gyermek apja, az anyja, egy szomszéd lány, két rendőr, végül a helyi rendőrfőnök - egymás után "átalakult", a nyakába ültetett implantátumot mutatott, és robotszerűen viselkedett.

Az *Invaders from Mars* nem csupán egy invázióról, hanem egy "összeesküvésről", egy feltörekvő, rejtett beszivárgókból álló "ötödik oszlopról" számolt be. Sem a szülőkben, sem a barátokban nem lehetett többé megbízni - ez nyilvánvaló utalás (beleértve az érintett felnőttek érzéketlen viselkedését is) az amerikai élet kommunisták általi állítólagos felforgatásával kapcsolatos, elszabadult paranoiára. Magukat a betolakodókat bábuknak ábrázolták, akiket telepatikusan egy "legfelsőbb intelligencia" irányít. Ahogy az várható volt, a hadsereg - amelyet a fiú iskolapszichológusa és barátja, egy asztrofizikus riasztott - időben megérkezett, hogy megmentse a helyzetet és felrobbantsa a marslakók csészealját.

"Az évtized elejére a filmek voltak Amerika legnépszerűbb szórakozásai"; csak az ötvenes évek közepétől kezdve szorult a televíziózás mögéjük. A *Destination Moon* (1950) "az űrutazás gondolatát nemcsak hihetővé, hanem lenyűgözővé is tette". A *The Thing from Another World* (1951) "életre keltette a más bolygókról ideérkező lények gondolatát"⁴⁵. 1950-től a képernyő is kiegészítette a nyomtatott sajtóban bemutatott marsbéli tájakat. A *Rocketship X(pedition) M(oon)*, Kurt Neumann komor filmje az atomháború által elpusztított Marsra érkező emberekről, és a *The Martian Chronicles*, Ray Bradbury korszakalkotó regénye a vörös bolygó gyarmatosításáról a Földet végül elborító atomháború hátterében, mindkettő ebben az évben jelent meg.

A *Rocketship XM című filmben* az első emberes űrrepülés során a Föld műholdját egy meteorraj letéritette a pályájáról, és a Marson kényszerült landolni. A legénység egy nukleáris katasztrófa utáni pusztaságban találta magát, és "olyan radioaktív leletekből és romokból, amelyeket nem lehet megközelíteni, arra következtetett, hogy valaha magas civilizáció volt a Marson, de az atomháború barbárrá tette a marslakókat"⁴⁶. A mutálódott marslakók megtámadták az expedíciót, két embert megöltek, egy harmadikat pedig megsebesítettek. A legénység többi tagja megmenekült, de a rakéta üzemanyaga a visszaút során kifogyott, és lezuhant. Egy évvel korábban a szovjet unió felrobbantotta az első nukleáris robbanószerkezetét. Truman elnök 1950 elején elrendelte a hidrogénbomba kifejlesztését. "A tömegkultúrát kezdte átjárni az a gondolat, hogy most már képesek vagyunk a civilizáció teljes megsemmisítésére" - és ezt vetítette a Marsra "az első film, amely ilyen komor figyelemztetést adott ki a lehetséges jövőnkéről"⁴⁷.

A szovjet robbanás és Truman bejelentése azonnali reakciót váltott ki egy 30 éves íróból, Ray Bradburyból, aki úgy érezte, hogy az ember "még mindig elpusztíthatja önmagát, mielőtt a csillagok felé nyúlna". Úgy látom, hogy az ember önmaga

45 Bill Warren, *Keep Watching the Skies. Az ötvenes évek amerikai sci-fi filmjei*, 1. kötet, Jefferson/London: McFarland, IX, 2.

46 Warren, *Keep Watching*, 11.

47 Warren, *Keep Watching*, ibid.

pusztító fél, a vak pók, aki a mérges sötétben babrál, gombafelhős álmokat álmodik. A halál mindent megold, suttogja, megrázva egy maréknyi atomot, mint egy nyakláncot a sötét gyöngyökből⁴⁸.

1950. május 6-án a *Collier's* közölte Bradbury egyik legerősebb novelláját, a *There Will Come Soft Rains* címűt. Nem voltak benne emberi főszereplők. Inkább egy elektronikusan programozott ház végső "halálára" összpontosított, amely üresen állt az izzó radioaktív romok között, miután lakói elpusztultak, képmásaik - ahogy Hirosimában történt - "egyetlen titáni pillanat alatt a fára égtek"⁴⁹. A történetet Bradbury az ugyanebben az évben megjelent, laza szerkezetű klasszikusának, a *Marsbéli krónikáknak* egyik fejezeteként vette fel, amelyet a szerző azzal a céllal írt, hogy "tűkröt állítson az emberiségnek, annak hibáinak, gyarlóságainak és kudarcainak... egy másik világba átültetett allegóriát"⁵⁰.

Mielőtt az amerikai telepések által a Marsra behurcolt bárányhimlő kiirtotta volna őket, a bolygó aranyszemű "öslakosai" a csatornák szélén kristályházakban laktak, amelyek - a természetre hangolódva - "virágszerűen fordultak és követték a napot". A telepések nemcsak a bárányhimlőt hozták magukkal. Hoztak benzinkutakat, csomagmegőrzőket és hot-dog-standokat is. Kalapácaikkal "ismerős formába verték az idegen világot", "elütötték minden idegenséget... Összesen mintegy kilencvenezer ember érkezett a Marsra". De a többség újra elment, amikor a Földről villogó fényrádióüzenetek jelentették, hogy háború van, és mindenkinek haza kell jönnie. A Marson maradtak számára az éjszakai égbolt hamarosan szörnyű látványt nyújtott⁵¹:

A Föld megváltozott... Kigyulladt. Egy része mintha millió darabra esett volna szét... Egy percig szentségtelen, csöpögő fényben égett, háromszorosára nőtt a normális méretének, aztán elenyészett.

Az emberek két világot, a Marsot és a Földet "sír-bolygóvá" változtatták⁵².

Bradbury azonban - akire Burroughs és Brackett is hatással volt - úgy döntött, hogy "a Mars és a Vadnyugat megszállása között bizonyos hasonlósági elemek lesznek"⁵³. A határmítosz szerint Amerika és demokráciája újjászületik minden új határon az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán között - és azon túl. Egy család, amely szerencsésebb volt, mint a *There Will Come Soft Rains*-ben megsemmisített nép, megmenekült a földi pokoltól (és a pletykák szerint egy másik család is eljutott a Marsra). Az apa megígérte a gyerekeknek, hogy piknikezni indulnak, és marslakókat fognak látni. Most egy csatornában bámulták a tükörképüket - és a marslakók bámultak vissza rájuk.

48 Ray Bradbury, idézi: William F. Nolan, "Bradbury: Bradbury: Prózapoeéta a tér korában, *Magazine of Fantasy & Science Fiction* 24.5 (1963 május), 8.

49 Ray Bradbury, *The Martian Chronicles*, New York: Bantam Books, 1951, 185.

50 Sam Weller, *The Bradbury Chronicles*, New York: Morrow, 2005, 156, 159.

51 Bradbury, *Marsi krónikák*, 2, 86, 158.

52 Bradbury, *Marsi krónikák*, 172.

53 Ray Bradbury, idézi: Weller, *Bradbury Chronicles*, 155.

A következtetés nyilvánvaló volt. Bradbury "intenzíven kritikus vizsgálata" a határmitoszról - "Amerika uralkodó kulturális konstrukciójának sekélyes és higanyos tulajdonságairól" ⁵⁴ - ellenére a Mars egy újabb "szűzföldként" (Henry Nash Smith) jelent meg, ahol Amerika túlélhet és megújulhat. Más szóval, a Frontier Mars képe bebizonyította alkalmazkodóképességét a hidrogénbomba korszakához, a hidegháborús Marsot egy már ismert téma pusztá variációjává redukálva. És mint hamarosan kiderült, a határvidéki metafora nem merítette ki hasznosságát.

6 Terraformált Mars

Robert Zubrin amerikai mérnök szerint az írás jelenleg "a falon van": Úgy véli, hogy "egy olyan határ nélkül, amelyből életet lehelhetne, az a szellem, amely a progresszív humanista kultúrát szülte, amelyet Amerika az elmúlt hetven évszázadban a világnak kínált, elhalványul". Zubrin meg van győződve arról, hogy "egy új határ megteremtése Amerika és az emberiség legnagyobb szükséglete". És "úgy véli, hogy az emberiség új határa csakis a Mars lehet" ⁵⁵.

Zubrin és az ő kezdeményezésére 1998-ban alakult Mars Society csak a kezdeti lépéseknek tekinti a magánfinanszírozású Mars-repüléseket és egy állandó Mars-bázis létrehozását. A bolygó küldetésének teljesítéséhez, a földi civilizáció újjáélesztéséhez a bolygó légköri és felszíni viszonyait egy hosszú távú projekt keretében drámai ~~műt~~ meg kell változtatni. A Marsot "terraformálni" kell.

A *Shorter Oxford English Dictionary* szerint a terraforming a bolygómérnöki folyamatot jelenti, amelynek célja az ember számára lakható földönkívüli környezet létrehozása. A kifejezés első használata John Stewart ("Jack") Williamson sci-fi írónak tulajdonítható egy 1942-es novellában. A fogalom azután kezdett bizonyos tudományos elfogadottságot nyerni, hogy Carl Sagan 1961-ben megjelentetett egy cikket arról, hogy a Vénusz légkörébe algákat juttatva lassan megváltoztatná a bolygó rendkívül ellenséges körülményeit. Sagan 1973-ban egy rövid írással, a "Planetary Engineering on Mars" ⁵⁶ (Bolygómérnöki munka a Marson) címmel indította el a vitát a vörös bolygóval kapcsolatban.

A Mars terraformálásához mind a légköri nyomást, mind a felszíni hőmérsékletet meg kell emelni. A "globális felmelegedési" folyamat - alapvetően a Földön jelenleg tapasztalhatóhoz hasonlóan - a Mars hőmérsékletének növekedését igényelné.

54 Gregory M. Pfitzer, "The Only Good Alien is a Dead Alien: Science Fiction and the Metaphysics of Indian-Hating on the High Frontier", *Journal of American Culture* 18.1 (Spring 1995), 58.

55 Robert Zubrin, *The Significance of the Martian Frontier*, www.jvanet.com/-camp.2/NewMars/Pages/Frontier1.html, 1998.

56 Carl Sagan, "Planetary Engineering on Mars", *Icarus* 20 (1973), 513-514.

az "üvegházhatású gázok", mint a szén-dioxid vagy az erősebb fluorokarbonok, amire többféle módszert is javasoltak, és az ezt követő, az élet fenntartásához szükséges vizet biztosító hidroszféra kialakulása⁵⁷.

Az ötletet természetesen a tudományos-fantasztikus irodalom is felkapta - a legjobban Kim Stanley Robinson a *Red Mars/Green Mars/Blue Mars* (1992-96) című trilógiájában. A mű középpontjában a "zöldek" - akiket küldetésstudatuk arra készítetett, hogy minden adandó alkalommal robusztus mohákkal és zuzmókkal szennyezzék be a Vörös Bolygót - és a végül a föld alá szorított "vörös" környezetvédők évszázados konfliktusa állt.

Mint korábban, az ilyen képzeletbeli tájak többet árultak el a tervezőik de-szülőtteiről, reményeiről és szorongásairól, mint bármilyen jövőbeli "zöld" vagy "kék" Marsról. Bár Zubrin gondosan ügyelt arra, hogy a terraformált marsi határ kialakulását olyan értékek előmozdításával kapcsolja össze, mint az individualizmus, a kreativitás és a haladás eszméjébe vetett hit, alapvető megközelítése sokkal keményebb volt⁵⁸:

Ha elfogadjuk azt az elképzelést, hogy a világ erőforrásai rögzítettek, akkor végső soron minden ember minden más ember ellensége, és minden faj vagy nemzet minden más faj vagy nemzet ellensége. Ennek elkerülhetetlen következménye a zsarnokság, a háború és a népiirtás. Csak a korlátlan erőforrások univerzumában lehet minden ember testvér.

Másképp fogalmazva: Vagy egy új határvonal nyílik meg - vagy a dolgok "természetes" rendjévé válik az önkorlátozás helyett az elszigetelés...

Az ilyen érvelés elleni kifogások a kivételek közé tartoztak. A Bradburyre emlékeztető, de annál erőteljesebb kifejezésekkel Patricia Limerick történész az 1992-ben megjelent *Space Policy Alternatives* című kötethez írt hozzájárulásában az amerikai Nyugat "hódítását" alakító "durva individualizmus" szociáldarwinista következményeit hangsúlyozta, beleértve a kapzsiságot és a korrupciót, az "idegenekkel" (indianokkal és mexikóiakkal) szembeni erőszakot, a környezetpusztítást. Elutasította a Zubrin által is dicsőített leegyszerűsített képet, amely a nyugati terjeszkedést a demokráciával és a haladással tette egyenlővé, mivel ez a kép "tagadta a következményeket és elkerülte a kudarcot"⁵⁹.

A Paine-bizottság 1986-ban kijelentette, hogy "Amerika úttörő öröksége, technológiai fölénye és gazdasági ereje miatt helyénvaló, hogy mi vezessük a bolygó népét az űrbe". A bizottság elnöke egy korábbi NASA-igazgató volt, a bizottságban részt vett Jeane Kirkpatrick ENSZ-nagykövet, Charles Yeager űrhajós tesztpilóta és Bernard Schriev-nek, a légierő nyugalmazott tábornokának.

57 Christopher P. McKay, Owen B. Toon és James F. Kasting, "Making Mars Habitable", *Nature* 352 (1991. augusztus 8.), 489-96; Christopher P. McKay, "Restoring Mars to Habitable Conditions: Can We? Should We? Will We?", *Journal of the Irish Colleges of Physicians and Surgeons* 22.1 (1993. január), 17-9.

58 Zubrin, *Jelentőség*.

59 Patricia Nelson Limerick, "Elképzelt határok: In: *Space Policy Alternatives (Űrpolitikai alternatívák)*, szerk. Radford Byerly, Jr., Boulder: Space Space Space Space, szerk: Westview Press, 1992, 249-262.

er (aki az IRBM Thor és az ICBM Atlas fejlesztését irányította). Jelentésükben, amelynek címe sokatmondóan a *Pioneering the Space Frontier volt*, a tagok azt javasolták, hogy "ösztönözzék az egyéni kezdeményezést és a szabad vállalkozást az űrben", és úgy határoztak, hogy "a Hold magaslataitól a Mars síkságaiig" Amerikának "hatalmas új erőforrásokat kell hozzáférhetővé tennie, és támogatnia kell a Föld körüli pályán túli emberi településeket" ⁶⁰.

Ez nem egy űropera volt. Ez egy Nemzeti Űrbizottság volt, amelyet az Egyesült Államok elnöke hívott életre, és amely "lelkes optimizmusával és vidámságával" olyan nyilatkozatot adott ki, amely "az 1890-es évekből való... a harmónia és a haladás képe, ahol a történelmi valóság inkább a zűrzavarhoz hasonlít" ⁶¹.

A valóságtól elvonatkoztatva és redukálva, a határ mítosza történelmi kliséket teremtett. A klisék, ahogy többek között Richard Slotkin is emlékeztetett rá, arra szolgálhatnak, hogy az új tapasztalatokat a múltbeli események pusztá megismétlődéseként értelmezzük, ami a tanulási hajlandóság elutasítását tükrözi. A Marsot pusztán egy újabb "határként" azonosítva, erkölcsi célt vetítve az úgynevezett síkvidéki határnak az emberi telepések igényeihez való igazítására, egy rendkívül problematikus kulturális sztereotípiára való hivatkozás hagyományát követi.

Hivatkozások

Brian Aldiss és David Wingrove, *Trillion Year Spree. A sci-fi története*, Lon-don: Paladin, 1988.

Victor R. Baker, *The Channels of Mars*, Austin: University of Texas Press, 1982.

Wilhelm Beer és Johann Heinrich Maedler, *Beitraege zur physischen Kenntniss der himm-lischen Koerper im Sonnensysteme*, Weimar: Bernhard Friedrich Voigt, 1841.

Leigh Brackett, *The Secret of Sinharat*, New York: Ace Books, 1964. Ray

Bradbury, *The Martian Chronicles*, New York: Bantam Books, 1951.

Edgar Rice Burroughs, *A Princess of Mars*, New York: ¹ 1912]. Hadley Cantril, *Az invázió a Marsról. Tanulmány a pánik pszichológiájáról*, Prince-ton: Prince-ton University Press, 1940.

Rainer Eisfeld és Wolfgang Jeschke, *Marsfieber*, München: Droemer, 2003.

Leslie A. Fiedler, *The Return of the Vanishing American*, London: *The Return of the Vanishing American*: Paladin, 1972. Camille Flammarion, *Die Mehrheit*

Bewohnter Welten, Leipzig: *Die Mehrheit Bewohnter Welten*, Lipcse: J. J. Weber,

1865. Camille Flammarion, *Les Terres du Ciel*, Párizs: Camille Flammarion, *Les Terres du Ciel*, Párizs: Marpon & Flammarion, 1884.

Camille Flammarion, "La planète Mars", *Révue d'Astronomie populaire* 1.7 (1882 július), 206-216.

61 Limerick, "Imagined Frontiers", 253-4, 256-7.

202

- Mark R. Hillegas, "Marslakók és mítoszkészítők: in *Challenges in American Culture*, szerk. Ray B. Browne et al., Bowling Green: "Az amerikai kultúra és a kultúra kihívásai", in: Ray B. Browne et al: Bowling Green University Popular Press, 1970, 150-177.
- J. Edgar Hoover, *A család mesterei. A kommunizmus története Amerikában és hogyan küzdjünk ellene*, New York: Pocket Books, 1958.
- Kurd Lasswitz, *Auf zwei Planeten*, Frankfurt: Zweitausendeins, 1979 [¹ 1897].
- Benjamin S. Lawson, "The Time and Place of Edgar Rice Burroughs's Early Martian" (Edgar Rice Burroughs korai marslakóinak helye és ideje).
Trilógia", *Extrapolation* 27.3 (1986. március), 208-220.
- Patricia Nelson Limerick, "Elképzelt határok: In: *Space Policy Alternatives (Űrpolitikai alternatívák)*, szerk. Radford Byerly, Jr., Boulder, Boulder: A világűr és a világűr, szerk: Westview Press, 1992, 249-262.
- Percival Lowell, *Mars*, Boston/NewYork: Houghton, Mifflin, 1895. Percival Lowell, *Mars and its Canals*, New York/London: Macmillan, 1906.
- Percival Lowell, *Mars as the Abode of Life*, New York/London: Macmillan, 1908.
- Robert Markley, *Haldokló bolygó. A Mars a tudományban és a képzeletben*, Durham: Duke University Press, 2005.
- Frank McConnell, *The Science Fiction of H. G. Wells*, New York/Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Howard E. McCurdy, *Space and the American Imagination*, Washington/London: Smithsonian Institution Press, 1997.
- Christopher P. McKay, Owen B. Toon és James F. Kasting, "Making Mars Habitable", *Nature* 352 (1991. augusztus 8.), 489-496.
- Christopher P. McKay, "A Mars lakhatóvá tétele: Képesek vagyunk-e rá? Should We? Will We?", *Journal of the Irish Colleges of Physicians and Surgeons* 22.1 (1993. január), 17-19.
- Catherine L. Moore, "Shamblau", in id., *Northwest Smith*, New York: Ace Books, 1981 [1933], 1-33.
- Oliver Morton, *Mapping Mars*, New York: Fourth Estate, 2002.
- William F. Nolan, "Bradbury: *Magazine of Fantasy & Science Fiction* 24.5 (1963. május), 7-22.
- Paine-bizottság, <http://history.nasa.gov/painerep/parta.html>, 1986.
- Gregory M. Pfitzer, "The Only Good Alien is a Dead Alien: Science Fiction and the Metaphysics of Indian-Hating on the High Frontier", *Journal of American Culture* 18.1 (Spring 1995), 51-67.
- Richard A. Proctor, *Más világok, mint a miénk*, London: Longmans, Green,³ 1872 [¹ 1870].
- Kim Stanley Robinson, *Mars-trilógia*, New York: HarperCollins, 1992-1996.
- Franz Rottensteiner, "Kurd Lasswitz: in *SF: A realizmus másik oldala*, szerk. Thomas D. Claeson (Bowling Green: A reális realizmus, szerk: Bowling Green University Popular Press, 1971, 289-306.
- Alfred Russel Wallace, *Lakható-e a Mars?*, London: Macmillan, 1907.
- Carl Sagan, "Hipotézisek", in: *Mars and the Mind of Man*, New York: Harper & Row, 1973, 9-16.
- Carl Sagan, *Kozmosz*, New York/London: Random House, 1980.
- Giovanni Schiaparelli, "Découvertes nouvelles sur la planète Mars", *Révue d'Astronomie populaire* 1.7 (július 1882), 216-221.
- Giovanni Schiaparelli, *Csillagászati és fizikai megfigyelések a Mars bolygó forgástengelyéről és topográfiájáról: First Memoir, 1877-1878*, fordítás: "Az első emlékirat", 1877-1878.

- szerkesztette William Sheehan, MS, Flagstaff: Lowell Observatory Flagstaff (Archives), 1994.
- Martin Schwonke, *Vom Staatsroman zur Science Fiction*, Stuttgart: Enke, 1957.
- Garrett P. Serviss, *Edison's Conquest of Mars*, Los Angeles: Carcosa House, 1947 [1898].
- William Sheehan, *A Mars bolygó*, Tucson: University of Arizona Press, 1996. Richard Slotkin, *Gunfighter Nation. A határ mítosza a huszadik században. Amerika*, New York: Atheneum, 1992.
- Bill Warren, *Keep Watching the Skies. American Science Fiction Movies of the Fifties*, Vol. 1, Jefferson/London: McFarland, 1982.
- Sam Weller, *The Bradbury Chronicles*, New York: Morrow, 2005.
- H. G. Wells, *Star Begotten*, London: Chatto & Windus, 1937.
- H. G. Wells, *A világok háborúja*, New York: Pocket Books, 1953 [1898]
- H. G. Wells, "The Man of the Year Million" (1893), in *A Critical Edition of the War of the Worlds*, szerk. David Y. Hughes és Harry M. Geduld, Bloomington: Indiana University Press, 1993, III. függelék, 290-294.
- Robert Zubrin, *The Significance of the Martian Frontier*, www.javanet.com/campr.2/New Mars/Pages/Frontier 1.html, 1998.

V.

**Politikatudomány és politika Transzfer
Külföldi nyomás és belpolitika Portugália
demokráciára való áttérése során**

Az alábbi fejezet a Portugália című könyvhöz íródott az 1980-as években: A demokratikus konszolidáció di- lemmái című könyvéhez, amelyet Kenneth Maxwell szerkesztett és 1986-ban a Greenwood Press adott ki. A szöveg megvizsgálja Portugália és Nyugat-Európa kapcsolatának strukturális problémáit; szinte mellékesen rekonstruálja az Európai Unió történetének egy fontos szakaszát is. Azzal érvel, hogy Portugália továbbra is fennálló politikai és gazdasági egyensúlyhiányából adódó korlátok felülírhatják az EK-csatlakozás előnyeit. Politikai szempontból legalábbis az egymást követő kormányok gyors váltakozása által okozott krónikus instabilitás azóta enyhült. Gazdaságilag azonban a folyó fizetési mérleghiányok és a kemény megszorító programok ördögi köre továbbra is fennáll, és a jelenlegi pénzügyi válságban csúcsosodott ki. A következő fejezetben azonosított tényezők továbbra is sújtják Portugáliát: alacsony ipari és mezőgazdasági termelékenység, alacsony szakképzési és oktatási színvonal, gyenge versenyképesség, súlyos munkanélküliség, magas államadósság, nem hatékony bürokrácia. Az egy főre jutó GDP tekintetében Portugália továbbra is a harmadik legalacsonyabb helyen áll az euróövezetben.

Portugália és Nyugat-Európa: Változó bevonások

Egy tétova kapcsolat politikája és gazdasága

1970-et írtunk, és az alkalom Portugália nyitó pályázata volt a Brüsszelben kezdődő tárgyalásokra, amelyek végül az 1972-es portugál-EK szabadkereskedelmi megállapodáshoz vezettek. Az 1972-es évet határozták meg az Egyesült Királyság közös piachoz való csatlakozásának időpontjaként is. Nagy-Britannia volt Portugália legfontosabb külpiaca; hét évvel később még mindig a portugál export egyharmadát vette fel. Az Egyesült Királyság és Portugália az Európai Szabadkereskedelmi Társulást létrehozó államok között volt 1960-ban. Akkoriban Portugália volt az egyetlen ország, amelynek az EFTA-egyezmény G. melléklete jelentős, nem kölcsönös előnyöket biztosított: Az ipari termékekre kivetett importvámok portugál megszüntetése sokkal lassabban haladhatott, mint a többi hat tagállamé - 1966 helyett csak 1980-ig nulla vámot kellett kivetni. Ezenkívül Portugália új vámokat vezethetett be a "kezdő iparágak" védelmére. 1960 és 1970 között az EFTA-országokba irányuló portugál export 15 százalékkal nőtt, míg az EK-tagállamokba irányuló export 3,5 százalékkal csökkent.

százalék. ¹ Nyilvánvaló, hogy az EK közös vámtarifája ártott Portugália kereskedelmének, és amikor az Egyesült Királyság csatlakozott a közös piachoz, Portugália "gyakorlatilag kénytelen volt" az Európai Közösséggel megegyezni. ² Portugália abban az időben "háborús állam" volt (és 1961 óta fokozatosan azzá vált),³ éves költségvetésének több mint 40 százalékát katonai kiadásokra fordította, amelyek az egyre kegyetlenebbé váló gyarmati háborúkat finanszírozták Bissau-Guineában, Angolában és Mozambikban. A kereskedelmi megállapodás politikai következményeit ezért a száműzetésben élő portugál szocialisták, a Szabad Szakszervezetek Európai Konföderációja és a holland ellenzéki pártok élesen bírálták. A szerződés nemcsak diplomáciailag erősítette meg a Caetano-diktatúrát, hanem lehetővé tette Portugália számára, hogy "folytassa és növelje katonai kiadásait", és ezáltal hozzájáruljon az afrikai függetlenségi mozgalmak folyamatos fegyveres elfojtásához.

A holland kormány azonban - és ez a hozzáállás az EK számára is példamutatónak tekinthető - hivatalosan kitartott amellett, hogy "tisztán kereskedelmi" megállapodásokról van szó. A portugál külügyminiszter követte ezt a példát. "Önök folyton politikai kérdéseket tesznek fel" - mondta a vele Brüsszelben interjút készítő újságíróknak, miután ismertette országa nyitónyilatkozatát az EK Tanács előtt. "Engem egyszerűen a helyzet gazdasági kérdései foglalkoztatnak." ⁴

1974. április 25-én a Portugál Fegyveres Erők Mozgalma (Movimento das Forças Armadas, MFA) az afrikai katonai helyzet romlására reagálva megdöntötte a Salazar-Caetano "Estado Novo" rendszert. Június 27-én, alig két hónappal a puccs után az első ideiglenes kormány gazdasági támogatást kért az Európai Közösségtől. November 25/26-án a Harmadik Ideiglenes Kormány sürgős javaslatokat terjesztett elő új különleges kereskedelmi feltételekről (a kétéves szabadkereskedelmi megállapodás keretében) és egy átfogó megállapodásról, amely az EK tagországaiban élő portugál emigráns munkavállalókat védi: 1974-ben csak Franciaországban 850 000 portugál élt.

Ezeket a javaslatokat azonban azután nyújtották be, hogy António de Spínola tábornok a televízióban drámai búcsúbeszédet mondott az országnak. Az MFA Spínolát, Bissau-Guinea (akkor Guiné Portuguesa) korábbi katonai kormányzóját választotta Portugália új elnökének. Bár a változás inkább evolúciós, mintsem forradalmi - a "nyugat-európaiakhoz hasonló, képviseleti demokratikus rendszer felé való elmozdulás... amelyben a nyugat-európaiak érdekei

1 Az adatokat Klaus Esser, et al. szolgáltatta: *Portugal: Industrie und Industriepolitik vor dem Beitritt zur Europäischen Gemeinschaft*, Berlin 1977, 221. o.

2 Peter Guinee: *Portugália és az EGK*, Amszterdam 1973, 66. o.

3 Douglas Porch: London/Stanford, 1977, 12. o.

4 Vö. Guinee, *Portugal and the EEC*, 73. o.; az idézetek a 74. és 88. oldalon találhatóak.

a birtokosokat megvédik⁵ - az áprilisi puccs után először garantálnak tünt, de a közvetlen esélyeket tönkretette Spinola konzervatív csoportok által támogatott kockázata, hogy 1974 júliusában és szeptemberében egymást követő válságok során kiterjessze vagy visszaszerezze személyes hatalmát (és végül az 1975. március 11-i sikertelen katonai puccs). Ezek a válságok radikalizálták az MFA egy részét és mozgósították a lakosság egyre szélesebb rétegeit. Lisszabon és Setubal ipari munkásai és a déli Alentejo vidéki proletariátusai hozzájárultak ahhoz a felgyorsuló tömegmozgalomhoz, amely 1975 nyarán kezdte a társadalmi forradalom jegyeit viselni.

Miután Spinola lemondott az elnökségről, "a közösségi vezetésből hiányzott az akarat... a portugálok által előterjesztett követelések gyors kielégítésére".⁶ Az EK hozzáállása Portugália számára különösen fontos volt a gyorsan romló gazdasági helyzete miatt: Míg az áruelexport csak 1,8 milliárd dollárról (1973) 2,3 milliárd dollárra nőtt (1975-ben és 1976-ban még csökkent is), addig az árubehozatal 2,8 milliárd dollárról 4,3 milliárd dollárra szökkent fel 1974-ben. A nemzetközi árák emelkedése miatt messze nem a gabonafélék és - különösen a nyersolajimport mennyisége, hanem értéke növekedett a legjelentősebb mértékben. Az idegenforgalomból és a kivándorlók hazautalásaiból származó jövedelem drasztikusan csökkent; a titkos tőkekiáramlást csak az export nem számlázása révén 1975-ben 108 millió dollárra becsülték. A Portugáliából érkező munkaerő-vándorlás 45 százalékkal csökkent (alig 45 000 fővel szemben az 1973-as közel 80 000 fővel), miután Franciaország, Nyugat-Németország és más országok az 1973-75-ös világgazdasági recesszióra úgy reagáltak, hogy egyoldalúan felfüggesztették a munkaerő-importhat. Eközben az Angolából és Mozambikból visszatérők és a katonák leszerelése miatt a kontinentális Portugália lakossága az 1973-as 8,43 millióról 1974-ben 8,68 millióra, 1975-ben pedig 9,09 millióra nőtt, és ezzel együtt a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság is erőteljesen emelkedett.⁷ A romló kereskedelmi feltételek és a nemzetközi recesszió hátterében megítélve a portugál forradalom és dekolonizáció aligha történhetett volna kedvezőtlenebb helyzetben.

Az EK Külügyminiszterek Tanácsa azonban Portugália "forró 1975 "nyara", május 26-án és június 24-én, a gazdasági segélyezéssel kapcsolatban,

-
- 15 Lawrence S. Graham: "A katonaság a politikában: Graham és Harry M. Makler (szerk.): *The Politicization of the Portuguese Armed Forces*, in Lawrence S. Graham and Harry M. Makler: *Contemporary Portugal*, Aus- tin/London 1979, 234. o.
 - 16 Európa Tanács, Parlamenti Közgyűlés: *Jelentés a portugáliai helyzetről*, Doc. 3609, Strasbourg, 1975. április 21., 18. o.
 - 17 Az adatokhoz lásd Robert N. McCauley: "A Compendium of IMF Troubles: Törökország, Portugália, Peru, Egyiptom", in: Lawrence G. Frank és Marilyn J. Seiber, szerk., *Developing Country Debt*, New York 1979, 151. o.; Világbank, szerk: *Portugália: Current and Prospective Economic Trends*, Washington D.C., 1978, 34. o.; Manuel Barboza és Luis Miguel P. Beleza: "Ex- ternal Disequilibrium in Portugal 1975-78", in: Fundação Calouste Gulbenkian, szerk: *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, 2. kötet, Lisszabon 1980, 57., 62. o.; a lisszaboni Szociális Kommunikációs Minisztérium által szolgáltatott információk.

aggodalmaát fejezte ki a "politikai stabilitás" és a "demokratikus fejlődés" miatt Portugáliában. Végül július 17-én Franciaország elnöke "megvétózta a közösségi hitelt... attól való félelmében, hogy egy szocialista-kommunista szövetséget támogatna".⁸ Az EK állam- és kormányfők tanácsa ehelyett "virtuális ultimátumot" intézett Portugáliához:⁹ "Az EK, politikai és történelmi hagyományai miatt, csak egy pluralista demokráciát támogathat."¹⁰ A "pluralizmus" alatt a Tanács természetesen az észak-amerikai-nyugat-európai közgondolkodásra utalt - és nem az MFA által vallott hitvallásra: négy héttel korábban a Caetano-rezsimet megdőntő portugál tisztek csoportja kijelentette, hogy céljuk egy "szocialista pluralizmus", amely elutasítja "a szocializmus erőszakos vagy diktatórikus eszközökkel való elültetését", és magában foglalja "a különböző politikai pártok létezésének elismerését, még ha azok nem is feltétlenül a szocialista lehetőségeket védik".¹²

A nyugat-európai hozzáálláshoz hozzájárult a politikai és katonai stratégiák aggodalma a "NATO déli szárnyának omladozása" miatt: A szovjet haditengerészet megerősödését és a kommunista párt megerősödését a Földközi-tenger körül a NATO ~~pl~~ kohézióját szétzöredező és a NATO katonai kommunikációját veszélyeztető olló két pengéjének tekintették; a portugáliai forradalmi folyamat mindkettőre közvetlen fenyegetést jelentett.¹³ Ennek megfelelően gyorsan elérte azt a küszöböt, amely után a NATO számára a status quo bármilyen tényleges megváltoztatása "tűrhetlenné"¹⁴ vált: Portugáliát nem tekintették önállóan fejlődő politikának és társadalomnak; az ország helyzetét éppen ellenkezőleg, egyenesen a kelet-nyugati konfliktus kontextusába helyezték.

Az EK-Tanáccsal ellentétben a Bizottság egy memorandumában 1975. június 11-én "azonnali" és "látványos" gazdasági segítségért könyörgött, hogy "erősítsék meg a portugál demokráciát".¹⁵ Ahogy Hans Beck, az EK-bizottság alelnökének, Wilhelm Haferkampnak (nyugatnémet szociáldemokrata) kabinetfőnök-helyettese a *Neue Gesellschaft* című folyóiratban (amelyet az SPD-hez tartozó Friedrich Ebert Alapítvány adott ki) kijelentette, a Bizottság motivációja "nem politikai önzetlenségből", hanem inkább a következőkből fakadt.

8 Jonathan Story: Story: "Portugália szegfűs forradalma: A változás és a folytonosság mintái," *International Affairs* 52 (1976), 431.

9 Tad Szulc: "New Republic, 1975. augusztus 30., 9. oldal.

10 Vö. az Európai Közösségek Bizottsága: *Die Beziehungen zwischen der EG und Portugal*, Brüsszel 1976, 8. o.

11 A pluralizmus fogalmának a nyugat-európai (és az amerikai) külpolitika irányadó és igazoló szerepét a szerző *Sozialistischer Pluralismus in Europa* című könyvében vizsgálta: *Ansätze und Scheitern am Beispiel Portugal*, Köln 1984.

12 Az MFA program teljes szövegének fordítását lásd: Porch, *Portuguese Armed Forces*, IV. függelék, 248. o., ss.

13 Vö. David Rees: "Dél-Európa: *Conflict Studies*, No. 60 (1975), 2/3, 13.

14 Tad Szulc, "Washington és Lisszabon: A portugál forradalom mögött", *Foreign Policy*, 21. szám (1975/76 tél), 9.

15 Az Európai Közösségek Bizottsága, *Beziehungen* (n. 10), *ibid.*

"saját érdekünk, hogy megőrizzük és stabilizáljuk politikai rendszerünket", amelynek "hitelessége és hatékonysága a kommunizmussal szemben... Portugáliában forog kockán."¹⁶

Az Európai Beruházási Bank 180 millió dolláros hitelét azonban csak október 7-én kapta meg Portugália, miután az új, de facto szociáldemokrata, provizórikus kormány már három hete hivatalban volt; az első folyósításokra csak 1976 áprilisában került sor. Az 1972-es kereskedelmi megállapodást végül ugyanezen év júniusában módosították. Nyilvánvaló, hogy a nyugat-európai segílyt nem lehetett Nyugat iránti elkötelezettség nélkül megszerezni.

Francisco da Costa Gomes tábornok, Spínola utódja a portugál elnökségben, világossá tette, hogy az EK hozzáállását 1974 őszétől kezdve a portugál kormányok nem gazdasági, hanem politikai szempontból értelmezték "ellenséges" külföldi nyomásként.¹⁷

A Közös Piac "tagadó ereje"¹⁸, amelyet 1975 májusa és júliusa között mutattak be, nem lehetett hatástalan, elsősorban az elnökre.

Costa Gomes, Melo Antunes őrnagy külügyminiszter és Vitor Alves őrnagy, nagykövet (ez utóbbi 1975 áprilisa és szeptembere között nyugat-európai fővárosokba látogatott). Egy héttel az EK Tanács ülése után Costa Gomes a Külügyminisztérium küldöttgyűlése előtt tartott beszédében nem titkolta meggyőződését, hogy Portugália gazdasági "nyugati függősége" miatt az ország nem bírja elviselni a "nyugati ellenségeskedést", amíg nem fejlesztik tovább a harmadik világbeli és szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatait. A forradalom előmozdítása csak azután volt elképzelhető, hogy az ország külső helyzete olyanná vált, hogy a világhatalmak "befolyási területei kioltják egymást".¹⁹ Antunes és Alves vezette az MFA tisztségviselőinek "Kilencek csoportját", amelynek augusztus 7-i dokumentuma, amely nyílt nézeteltérést jelzett az MFA soraiban, és élesen bírálta a kabinet "forradalmi avantgárd" politikáját, döntő szerepet játszott a baloldali kormányok rövid időszakának befejezésében (gyakran "Gonçalvistának" nevezték, Vasco Gonçalves dandártábornok miniszterelnök után). Costa Gomes hallgatólagosan támogatta őket, aki egyetértett a nézeteikkel, ha nem is a módszereikkel.²⁰

A Kilencek csoportjának dokumentuma tartalmazta az első utalást arra az állítólagos szükségességre, hogy "erősíteni és elmélyíteni kell a kapcsolatokat bizonyos gazdasági területekkel (Közös Piac, EFTA)".²¹ Máshol is, az Európai Tanács nyilatkozata nem maradt észrevétlen Portugáliában. Ennek bizonyítékául szolgál a Kilencek Csoportjának dokumentumáról szóló "forradalmi kritika", amelyet az offic-

16 Hans Beck, "Portugal und die EG - Notwendigkeit und Möglichkeit einer Gemeinschaftshilfe für Portugal," *Neue Gesellschaft* 22 (1975), 532. o.

17 Vö. Francisco da Costa Gomes, *Sobre Portugal*, Lisszabon 1979, 59. o.

18 Story, "Portugal's Revolution" (8. sz.), *ibid.*

19 Francisco da Costa Gomes, *Discursos Politicos*, Lisszabon 1976, 201. o.

20 Costa Gomes, *Sobre Portugal*, 81. o.

21 Idézi: Guenter Schroeder (szerk.): *Portugália: Materials und Dokumente*, 3. kötet, Giessen, 1976, 133. o.

Otelo Saraiva de Carvalho dandártábornok, az április 25-i puccs katonai tervezője, aki jelenleg az MFA különleges erőinek (COPCON) parancsnoka. A kritika megállapította, hogy a kilencesek gazdasági perspektívája "megerősítene az ország leigázását egy ártalmas függőség alatt. Aki még mindig illúziókat táplált, az mostanra elvesztette azokat, tekintve a közelmúltban a "Portugáliának nyújtott pénzügyi segélyhez" kötődő feltételeket."²²

Maga Melo Antunes - és vele együtt egy fontos MFA-frakció - eredetileg a "harmadik világ opciót" preferálta volna, vagyis - az el nem igazodás pozíciójából - egy Lisszabon/Maputo/Luanda "tengely" kialakulását.²³ Ez a pozíció, mint bebizonyosodott, elérhetetlennek bizonyult, mivel a kelet-nyugati konfliktus mindkét oldala "nem volt hajlandó vagy nem volt képes elviselni egy társult fél visszavonulását"²⁴.

1977-ben, az új alkotmány egy évvel korábbi kihirdetése után Mario Soares első alkotmányos kormánya kérvényezte Portugália EK-tagságát. Soares odáig ment, hogy azt állította, hogy a kérelem nem "egy kormány döntése", hanem "egy nép döntése", "egy ország találkozása a saját sorsával".²⁵ (Négy évvel később a portugál lakosság 67 százalékanak nem volt pontos fogalma a Közös Piacról.²⁶)

Az EK Miniszterek Tanácsa, az Európai Parlament, a Bizottság és az EK Gazdasági és Szociális Bizottsága a maguk részéről egyhangúlag hangsúlyozták a politikai szempontot - a demokrácia megszilárdítását Portugáliában és Dél-Európában - mint Portugália EK-csatlakozásának "elsődleges célját".²⁷ Az EK-ban azonban szinte mindenki azonnali aggódmánának adott hangot "a gazdasági, pénzügyi, mezőgazdasági és szociális nehézségekkel, amelyekkel Portugália szembesülni fog"²⁸.

Így, akárcsak az előző időszakokban - a diktatúra és a forradalmi közzjáték idején - ismét lehetett érzékelni a bizonytalanságokat, amelyeket minden alkalommal vagy a politika, vagy a gazdaság táplált. A politikai és a gazdasági megfontolások ismét ellentmondani látszottak egymásnak - ez a tapasztalat mindkét fél számára nem elhanyagolható volt a Portugália és az EK kölcsönös portugál és EK-közötti szerepvállalása során Portugália *golpe* általi felszabadulása előtt és után. Mi volt, ha volt egyáltalán

22 Idézi: *ibid.*, 149. o.

23 Vö. José Medeiros Ferreira, "Aspectos Intemacionais da Revolugao Portuguesa", előadás a II. nemzetközi találkozón a modern Portugáliáról, Durham, 1979, 6. o.

24 Horst Bieber, "Entwicklungen und Zielsetzungen der Aussenpolitik Portugals seit April 1974", *Berichte zur Entwicklung in Spanien, Portugal und Lateinamerika* 3 (1977), 32. o.

25 Mario Soares, "Portugália és Európa", *European Yearbook*, 24 (1978): 16.

26 Vö. *Diario de Noticias*, 1981. december 25., 1. oldal.

27 Vö. az Európai Közösségek Bizottsága: "Portugália és az Európai Közösség", *Europe Information* 34/80, Brüsszel, 1980, 2. és 3. o.

28 Vö. Eric N. Baklanoff, *The Economic Transformation of Spain and Portugal*, New York/Lisszabon, 1978, 156. o., idézi az EK Miniszterek Tanácsának 1977-es közös álláspontját a portugál jelölről.

a "tétova kapcsolat" mindkét oldalának felfogását vezérlő közös nevező?

Az EK-csatlakozás színvonalát először 1976-ban a PS vetette fel, egy politikai indíttatású kísérlet keretében, hogy Portugáliát szorosabban a nyugati EU-hoz csatolja. Az "Europa conosco" lett a PS szlogenje, amely szimbolizálta a PS projektjét, hogy növelje választási vonzerejét, és egyúttal megszilárdítsa a parlamenti demokráciát Portugáliában.

A Caetano-rezsim azonban már 1972-ben, a szabadkereskedelmi megállapodás aláírása után felvetette azt a gazdasági perspektívát, hogy a szerződést - annak evolúciós záradékán keresztül - kiterjeszti a technológiai segítségnyújtás és az iparosítás területére.²⁹

Az MFA a maga részéről 1974-ben kifejezetten így határozta meg alapvető céljait: "Gyarmatosítás - demokratizálás - fejlesztés". A fejlődés fogalma egyre inkább teret nyert Portugáliában: Mivel az országban nem következett be a társadalmi-gazdasági modernizáció endogén és autonóm folyamata, Portugáliának az EK-ba való integrálása "a szivattyú felpumpálását" kellene jelentenie, mozgósítva egy dinamikus strukturális átalakulási folyamatot, amelyet kívülről kell eröltetni.³⁰

Bár lehet érvelni amellett, hogy ez az átalakulás az a tárgy, amely a hivatalos portugál törekvések előterébe került, a katonai biztonsággal kapcsolatos megfontolások elsőbbséget élveznek, ha a nyugat-európaiak Portugáliával szembeni hozzáállásában és magatartásában keresünk egy alapvető konzisztenciát.

1949-ben, Salazar idején "Portugália geostratégiai helyzetének nagy jelentőségét" már "legendőnek ítélték ahhoz, hogy igazolja felvételét a NATO-ba, még akkor is, ha belülről diktatórikus és önkényuralmi rendszer jellemezte".³¹ Amikor Caetano már a Közös Piacca tárgyalta, Joseph Luns már hangsúlyozta "az EGK és a NATO közötti konzultációk összhangjának szükségességét", és a "Közösség bővítését" "nagyon fontosnak ítélték a szorosabb védelmi együttműködés ösztönzésében".³² Ezzel szemben az EK 1974/75-ben megingott, miután Portugáliát de facto kizárták a NATO hírszerzésből általában és a nukleáris készenléti tervezésből különösen, sőt úgy tűnt, hogy az ország NATO-tagsága az 1975. májusi NATO-csúcstalálkozón felülvizsgálatra kerülhet.³³

29 Vö. Guinee, *Portugália és az EGK*, 40. és 45. o.

30 Vö. Emani Rodrigues Lopes, "Desenvolvimento Economico e Social e Integracao Europeia. Dois Desafios para a Decada 80," Kézirat, 1981, 23-24. és passim. o.; kivonatokat közöl a *Diario de Noticias*, 1981. május 26., 17. o., s. ss.

31 Vö. Assemblée de l'Atlantique Nord, Commission Economique: "La Situation économique et les besoins d'aide économique et militaire du Portugal", Doc. Y 87-EC/P (81), 1981. május 1., 2. o.

32 Ez utóbbit az egyesült királyságbeli Geoffrey Rippon írta; mindkét idézethez lásd: Guinee, *Portugal and the EEC*, 81. oldal.

33 A részleteket lásd: Szulc, "Washington és Lisszabon", 42. o., ss.

Az EK tehetősebb "központja" természetesen azonos a NATO "mag" tagjainak többségével, elősegítve és megkönnyítve a közös fellépést.

Ráadásul az Észak-atlanti Szövetség az EK-országok számára egy megszokott katonai pótlékot kínál a sehol sem látott Európai Védelmi

Közösség számára, és a biztonsági megfontolások meglehetősen automatikusan felmerülnek az EK ~~plakát~~ szülő vitákban. Egy nyugatnémet tiszttviselőnek a második EK-bővítés mediterrán térségre gyakorolt következményeiről szóló vitájában a legelső mondatban a régió "stratégiai helyzetéből" következtetett annak "különleges fontosságára az EK számára".³⁴ A mediterrán országok gazdasági problémáira adott lehetséges

EK-megoldások mérlegelésekor szokásosan felidéztek a "más, rivális hatalmak befolyásának lehetséges növekedését", vagyis a Szovjetuniót, "ami a Közösség számára potenciálisan fontos stratégiai következményekkel járhat".³⁵ Ami konkrétan Portugália csatlakozási kérelmét illeti, úgy vélték, hogy az Észak-atlanti Szövetségnek "aktívan érdeklődnie kell az ország gazdasági fejlődése iránt", mert "a közelmúlt eseményei még sürgetőbbé teszik a NATO déli szárnyának megerősítését", és Portugália gazdasági stabilitását szükséges előfeltételnek tekintették ahhoz, hogy az ország "megtarthassa védelmi elkötelezettségét".

ments".³⁶

A biztonsági megfontolások azonban, még ha nem is ezek adnak kizárólagos magyarázatot a nyugat-európaiak Portugáliához való hozzáállására, kombinálódhatnak a minimálisnál is kisebb strukturális változásokkal szemben az országon belül meglévő szociopolitikai ellenállással. A társadalmi-gazdasági fejlődés alternatívájaként a stagnáló "marginális" társadalom Portugáliában több marad, mint a "képzelet szüleménye",³⁷ továbbra is bázist kínál a NATO-nak, migráns munkaerőt (ha és amennyiben a gazdagabb EK-országok újra befogadják), kényelmes, bár korlátozott felvevőpiacot a közös piaci export számára, és vonzó üdülőhelyet a turizmus számára.

Portugália politikája és gazdasága: A tartós strukturális válság

1974 áprilisa és 1978 decembere között Portugáliának 16 kormánya volt - ebből 6 ideiglenes (az új alkotmány 1976-os kihirdetéséig), a 2.

34 Rudolf Morawitz (BRD Gazdasági Minisztérium), "Die Auswirkungen der Süderweiterung der Europäischen Gemeinschaft auf das Mittelmeerbecken", *Europa-Archiv*, No. 6 (1980), 179. o.

35 Robert Taylor, "Implications for the Southern Mediterranean Countries of the Second Enlargement of the European Community", *Europe Information*, Brüsszel (1980), 15. o. Vö. még a Heinz Kramer által idézett szakirodalmat: "Die Europäische Gemeinschaft und der Mittel- meerraum", *Jahrbuch für Ost-West-Fragen* 1979, Köln, 1979, 317. o., 3. n. 3. o.

36 Assemblée de l'Atlantique Nord, "La Situation économique", 3. oldal.

37 Vö. Lopes, "Desinvolvimento", 18. o.

másik 10 alkotmányos. A legutóbbi parlamenti választásokat - az ötödiket 1976 óta - 1985. október 6-án tartották. Ha a népszavazás 1980-ig lassan, de folyamatosan jobbra tolódott (a leadott szavazatok 40 százalékáról 47,5 százalékra), a tendencia 1983-ban megállt, miután a kormányzó konzervatív-liberális Aliança Democrática (AD) koalíció szétesett. A de facto szociáldemokrata Szocialista Párt (Partido Socialista, PS) azonban, amely alig több mint 36 százalékot és ezzel a szavazatok többségét szerezte meg, az öko-nomikus politika kérdéseiben már egyértelművé tette, hogy várhatóan inkább az üzleti, mint a munkavállalói érdekeket fogja szem előtt tartani.

A kilencedik alkotmányos kormány, amelynek miniszterelnöke Mário Soares volt, egy központi blokkon alapult, amelynek tagja volt a konzervatív-liberális Szociáldemokrata Párt (PSD), az a párt, amely az 1983-as választások előtt a legnagyobb AD koalíciós partner volt. A Soares vezette koalíció 1985. júniusi összeomlását követően, és mivel júliusban saját elnöki hatalmának közelgő elvesztésével kellett szembenéznie, Eanes tábornok július 10-én feloszlatta a Képviselőház feloszlátását, és 1985. október 6-ára tűzte ki a várható általános választásokat.

Portugáliában a választási magatartásban továbbra is nagy különbségek mutatkoznak, amelyek főként az ország északi, középső és déli részei közötti mély társadalmi-gazdasági és szociokulturális szakadékokra vezethetők vissza. Így a Kommunisták Pártja (Partido Comunista Português, PCP) továbbra is a választók 14 és 19 százaléka között mozgott, főként a Lisszabon-Setubal "ipari övezet" és a ritkán lakott déli agrárvidék "agnosztikus" vidéki és ipari proletárijai körében. A PSD és a konzervatív Szociáldemokrata Központ (Centro Democrático Social, CDS) fő választási erejüket a népes északi régió kis- és középparasztsága körében szerezték; a PSD ugyanakkor a PS-szel versenyzett a városi fehérgalléros rétegek és a képzetlenebb portói és lisszaboni ipari munkások egy részének szavazataiért.

A kontinentális Portugália "két (vagy akár három) nemzete" közötti társadalmi-kulturális különbségektől eltekintve a választási mozgalmak és a kormányzati instabilitás nagyrészt arra vezethetők vissza, hogy miközben a *társadalmi* többség elhatározta, hogy szakít a salazarista diktatúra szélsőségesebb politikai, társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeivel, mély és folyamatos ellentétek maradtak fenn a portugál társadalom hierarchiáinak és értékeinek átalakítása mértékét és irányát illetően. Ezek a szakadékok különösen a két legnagyobb politikai párt, a PS és a PSD választói és tagsága körében jelentkeztek. Így egy határozott alternatívát támogató *politikai* többség - az 1976-os alkotmány szocialista elemei ellenére - nem tudott érvényesülni, és az 1974/75-ben, közvetlenül a katonai puccs után bekövetkezett "korlátozott" társadalmi forradalmat egy "korlátozott" restaurációnak nevezhető folyamat követte.

A "szocialista" PS az Acao Socialista Portuguêsa (ASP) nevű szervezetből alakult ki, amelyet 1964-ben alapítottak Genfben, és később felvettek a Szocialista Pártba.

Nemzetközi. A Nyugatnémet Szociáldemokrata Párt (SPD) és a Friedrich Ebert-Stiftung (FES) támogatásával az ASP 1973-ban Bad Münstereifelben (BRD) PS-vé alakult át. A főtítkár, Mário Soares akkori jelentése nemcsak a szervezeti kapacitás, hanem az elméleti képzés és reflexió terén is hiányosságokat állapított meg.³⁸ Miközben 1974-es programjában verbálisan elutasította a "szociáldemokrata" megoldásokat, amelyek "szándékosan vagy ténylegesen kapitalista struktúrákat" tartottak fenn, 1976-ra (az SPD és a FES39 által erősen befolyásolt és finanszírozott, és valószínűleg amerikai pénzeket is kapott, amelyeket a Központi Hírszerző Ügynökség "a nyugat-európai szocialista pártokon és szakszervezeteken keresztül" juttatott^{el40}) "ortodox nyugati pártta" fejlődött⁴¹.

Kétszer is előfordult, hogy balszárnyának nagy része elszakadt a PS-től. Az *International Herald Tribune* egy nemrégiben megjelent kommentárja Soarest "a nyugat-európai szocialista pártvezetők közül valószínűleg a legjobban jobbra állónak" nevezte, és az ő önkényuralmi rendszerét okolta a párton belüli demokrácia hiányáért.⁴² Soares miniszterelnökkel a PS 1976/77-ben kisebbségi kabinetként megalakította az I. alkotmányos kormányt, 1978-ban pedig a CDS-szel kötött informális megállapodás alapján vezette a II. alkotmányos kormányt. Ezt a két kormányt 1978/79-ben - parlamenti többség hiányában - három "függetlenekből" álló ~~alkotmányos~~ kabinet váltotta fel, az első kettő a liberálistól a konzervatívig terjedt, a harmadik pedig egy progresszív katolikus, Maria de Lurdes Pintasilgo vezette egyszerű ügyvivő kormány volt.

38 A részleteket lásd: Partido Socialista, szerk., *Destruir o sistema - Construir uma Nova Vida*, n. p., 1973, 25., 27., 31., 39. o., pp.

39 Az SPD egyetlen olyan nyilatkozata, amely mennyiségi adatokat szolgáltatott, 1975 januárjában 882 000 márkáról beszélt, amelyet a FES politikai képzésre és szervezetépítésre nyújtott (vö. "Sozialdemo-kraten helfen," *Sozialdemokrat Magazin*, No. 1 [1975]: 21). Egy 1979-es híradás szerint az FES összesen 10-15 millió DM-t adott a PS-nek; ebből csak 1977-ben 2,9 millió DM-t a BRD állami támogatásaiból fizettek ki (vö. "Immer auf der Sonnenseite des Lebens", *Der Spiegel* 33, 16. szám, 1979. április 16., 47. o.). Amikor Willy Brandt volt nyugatnémet kancellár 1974. október 19-21. között Portugáliába látogatott és a PS-szel tárgyalt, az SPD nem köntörfalozott, és megjegyezte, hogy Brandt utazása "világossá tette, hogy a német szociáldemokrácia milyen befolyást gyakorol az európai demokráciák fejlődésére" (Friedhelm März, "Solidarität mit Portugal", *Sozialdemokrat Magazin*, No. 11 [1974]: 14). Fél évvel később Brandt kijelentette, hogy "ideológiai exportmodelleket" Portugáliában "nem tűrünk el" ("Vor Ideologie-Export gewarnt," *Vorwärts*, 1975. július 3.). Egy, a Szocialista Internacionáléval barátságos sajtócikk egészen őszintén beszámolt arról, hogy amikor nyugatnémet szakszervezeti tisztségviselők Portugáliába utaztak, "nem volt ritka, hogy a szolidaritás gesztusaként egy bördöndyi pénzt vittek magukkal" (Nina Grunenber, "Frieden, Freiheit und ein Traum: Die Sozialistische Internationale", *Die Zeit*, 1980. december 26., 11. o.). A jelentés további állítása, miszerint "nem alakultak ki függőségek", azonban megkérdőjelezhető, figyelembe véve Soares saját, fentebb idézett ítéletét a PS kezdeti elméleti képzésének hiányáról és a párt későbbi "social demokratizálódásáról".

40 *New York Times*, 1975. szeptember 25., 1. és 25. oldal.

41 Tom Gallagher: Gallagher: "Portugália demokráciáért való küzdelme: The Role of the Socialist Party", *West European Politics* 2 (1979), 203. o.

42 Vö. John Darnton, "Soares - egy született politikus visszatérése", *International Herald Tribune*, 1983. április 27., 5. o.

A CDS, amelyet 1974-ben a Caetano-rezsim gazdasági és bürokratikus közszereplői alapítottak, a legkövetkezetesebben "azokat a csoportokat szólította meg, amelyek a legjobban elégedettek voltak a régi rendszerrel".⁴³ Ez volt az egyetlen párt, amely az 1976-os alkotmány ellen szavazott.

A szintén 1974-ben alapított PSD még a PS-nél is mélyebb frakcióharcokat élt át. A szenvedélyes belső viták során (amelyeket több szakadás követett), hogy a párt lényegében egy mérsékelt és progresszív csoport, amely az 1974 utáni forradalmi eredményekkel szembeni szelektív ellenállással foglalkozik, vagy egy konzervatív, a forradalmat alapvetően ellenző szervezet, a PSD Francisco Sá Carneiro vezetésével (aki korábban a salazarista Acção Nacional Popular állami párt rövid életű "liberális szárnyát" vezette, és 1980-ban repülőgép-szerencsétlenségben meghalt) folyamatosan jobbra tolódott. ⁴⁴ Az 1979-es és 1980-as parlamenti választásokon az Aliança Democrática (AD), a PSD és a CDS egy kisebb monarchista csoporttal alkotott koalíciója abszolút többséget szerzett a képviselői helyekből. Amikor Sá Carneiro miniszterelnöki utódja, Francisco Pinto Balsemão megpróbált liberálisabb irányt venni, a PSD belső viszályai olyan hevesen törtek ki, hogy Balsemão kétszer is lemondott, és végül az 1983. áprilisi választásokhoz vezetett.

A PCP végül csak kisebbségi képviseletet szerzett az első hat ideiglenes kormányban. Az 1927-ben betiltott és 1933 és 1974 között kegyetlenül elnyomott pártot, amelyet a "hobbesi világ" "traumatikus tapasztalatai"⁴⁵ -nak neveztek, még mindig "Dimitrov idejéből származó pártnak" ítélték, "alig termékeny elméleti dogmatizmussal". ⁴⁶ Ugyanakkor ez volt az egyetlen párt, amelyik a földalattiban fennmaradt; legalábbis Alentejóban, az ellenállás hagyománya révén, szilárdan megalapozott volt a kizsákmányolt vidéki munkások körében.

Az Alentejo vidéki munkásai voltak azok, mint már jeleztük, akik 1974/75-ben a Lisszabon-Setúbal "ipari övezet" munkásaival és Porto, Lisszabon és Setúbal nyomornegyedeinek lakosaival együtt hozzájárultak a társadalmi forradalom kezdeteihez, amikor elfoglalták a latifundista farmokat, az üres állami és magánlakásokat, végül pedig az olyan ipari cégeket, amelyek tulajdonosai vagy csődöt jelentettek, vagy be akarták zárni a gyárat. Munkások, lakók és lakók bizottságai alakultak a szövetkezetek irányítására, követelések hangoztatására, sztrájkok szervezésére és a kormány támogatásának kikényszerítésére. A PCP, de a forradalmi baloldal kisebb, harcosabb csoportjai is (különösen a PRP, a Partido Revo-

43 Ben Pimlott, "Pártok és szavazók a portugál forradalomban", *Parlamenti ügyek*. (1977. tél), 42. o.

44 Vö. *ibid.*, 41. o.; Tom Gallagher: "Luso-Brasílian Review 18. (1981), 256. o.

45 Tom Gallagher, "The Portuguese Communist Party and Eurocommunism", *Political Quarterly* 50 (1979), 205., 206. o., magyarul: "A portugál kommunista párt és az eurokommunizmus", *Political Quarterly* 50 (1979), 205., 206. o.

46 Marcio Moreira Alves, *Les Soldats socialistes du Portugal*, Párizs, 1975, 156. o.

lucionario do Proletariado, és a MES, a Movimento de Esquerda Socialista) befolyást szerzett a katonaság, a munkásbizottságok és szakszervezetek, az önkormányzatok és a tömegtájékoztatók egy része körében.

Az uralkodó paradigmák, sőt a kelet-nyugati konfliktus népszerű "démonológiája" miatt az 1974-75-ös évek tudományos és politikai értékelései hajlamosak lebecsülni a portugál társadalmi mozgalmak, valamint a kisebb baloldali szervezett csoportok szerepét. Ehelyett a politikai elite - a pártokra és azok vezetőire - koncentrálva, és a "pluralizmus kontra totalitarizmus" megközelítés ismert vonalán érvelve az értelmezések általában a pártok közötti viszályt hangsúlyozták, különösen a PS és a PCP között, és hajlamosak voltak az utóbbi pártot a cselekvő gonosz szerepébe helyezni, míg a PS-t a reagáló, végül győzedelmeskedő mártírként ábrázolták. Ennek a felfogásnak a népszerűségét természetesen fokozta a portuguesei helyzet Mário Soares és követői által külföldön terjesztett bemutatása. Ez azonban rendkívül leegyszerűsítette egy olyan társadalmi kitörés valóságát, amelyben sem az MFA, sem a Kommunista Párt nem mozgatta a szálakat.⁴⁷

Ennek megfelelően, amikor az MFA a déli és középső társadalmi mozgalmakra úgy reagált, hogy egyre inkább közvetlenül beavatkozott a politikai folyamatokba, az ideológiai konfliktusok háborúzó frakciókra kezdtek osztani a tiszteket. Ugyanakkor az északi konzervatív parasztság továbbra is ellenállt, sőt a katolikus egyház által bátorítva erőszakosan ellenségessé vált a baloldali irányzattal szemben.

Miután az 1975-ös alkotmányozó gyűlési választásokat az északi országgrész pusztán a népesség számbeli súlya miatt a PS (és a PSD) javára döntötte el, a PS egyre inkább kihívást jelentett a PCP és az MFA számára is. Egy katonai-politikai koalíció jött létre, amely egyesítette az MFA mérsékelt szocialista frakcióját, az "operatív" tiszteket, akik a hagyományos katonai professzionalizmust dicsérték a strukturális társadalmi változásokkal szemben, és a PS-t. Ez a szervezet 1975. november 25-én és azt követően bizonyította hatékonyságát, amikor a baloldali egységek felkelését olyan gondosan előkészített intézkedésekkel verték le, hogy azt egy "centrista puccsal" egyenértékűnek ítélték, amelyet a hadnagy parancsnoksága alatt álló csapatok "hűvösen megterveztek és végrehajtottak".

47 Józsanabb beszámolóik többször is elvetették azt a "durva leegyszerűsítést, hogy a mai (azaz 1975 nyári) portugáliai politikai jelenetet kizárólag a demokratikus szabadság és a kommunista diktatúra közötti harc fórumának tekintsük" (Tad Szulc, "Volatile Portugal", *New Republic*, 1975. augusztus 16-23., 18. o.). Mário Soares beszédével ellentétben, aki "a szocializmus és a demokrácia demagóg védelmezőjeként. . a totalitarizmus erői ellen küzd" (Robert Harvey, *Portugal: Birth of a Democracy*, London, 1978, 39. o.), Lopes Cardoso, a PS volt mezőgazdasági minisztere mindig is ragaszkodott ahhoz, hogy 1975 "forró summája" nem tekinthető "um periodo de pre-ditadura comunista"-nak (*Tempo*, 1981. november 26., 11. o.). Cardoso 1978-ban kilépett a PS-ből, és csatlakozott az UEDS, vagyis az Uniao da Esquerda Democrata Socialista megalapításához. Ez a kis párt 1980-ban választási szövetséget kötött a PS-szel, amelyet egy évvel később ismét feloszlattak.

Ramalho Eanes ezredes",⁴⁸ aki ezzel előkészítette a Costa Gomes elnök későbbi utódlásának alapjait

Ezek az események, amelyek a baloldali tisztek megtisztításába torkolltak, véget vetettek az MFA létezésének. A katonaság "visszatért a laktanyákba"; csak a Forradalmi Tanács maradt meg katonai alkotmánybírósként, amíg 1982-ben meg nem szüntették.

Az új alkotmány gazdasági és szociális részét már 1975 augusztusa és októbere között megszavazta az Alkotmányozó Gyűlés. Az 1976. április 25-én kihirdetett alkotmány alapelveként hirdette meg a "demokratikus véleménynyilvánítás és a demokratikus politikai szerveződések sokféleségét" a "szocializmusba való átmenet biztosítása érdekében", hangsúlyozva a munkásbizottságok, a szakszervezetek és az öngazgató (vidéki vagy ipari) szövetkezetek jogait. Az 1975-ös ipari és pénzügyi államosításokat megerősítették; elsőbbséget kapott a termelési eszközök további szocializálása (nem azonban államosítása).

A politikai pártok és kormányok azonban nem álltak a "szociálista pluralizmus" alkotmányos modellje mögé, és nem is próbálták megvalósítani annak kilátásait. Amikor 1982-ben az AD és a PS megszavazta a felülvizsgált alkotmányszöveget, a forradalmi folyamat békés folytatására és az öngazgató gazdaság tervezett megvalósítására vonatkozó korábbi utalások (Soares szerint "többé-kevésbé utópisztikus jellegű, túlzott ideológiai elképzelések"⁴⁹, az AD kifejezésével élve "az alaptörvény marxista, kollektivistá, militarizáló irányultsága"⁵⁰) eltűntek. Az agrárreformra helyezett hangsúlyt visszazorították, a gazdasági tervezés indikatív jellegét megfelelően megerősítették.

Eközben az 1974 előtti bürokrácia nagyrészt a helyén maradt, "ahelyett, hogy új emberek és új eszmék beáramlásával modernizálódott volna".⁵¹ Az "április 24-i emberek", ahogyan az ironikus szóhasználat kezdte nevezni az adminisztratív, gazdasági és katonai elitet, egyre inkább visszazserették pozíciójukat - nem utolsósorban Ramalho Eanes katonai és polgári ügyekben gyakorolt jelentős befolyásának köszönhetően. A November 25. után tábornokká előléptetett, 1976-ban, majd 1980-ban ismét elnökké választott Eanes korán elkezdte sürgetni nemcsak az apolitikus szakmaiságot és fegyelmet a katonai kinevezések során (ami a konservatív tisztek újbóli felemelkedését jelentette), hanem két elnöki kabinet megalakításakor a megdöntött diktatúrához kötődő "technokraták" visszatérését is.

48 Vö. Ben Pimlott, "Portugal's Soldiers in the Wings," *New Statesman*, 1976. szeptember 24., 393. o.

49 Vö. Partido Socialista, szerk., *Confiar no PS - Apostar em Portugal*, Lisszabon, 1979, 67. o.

50 Aliança Democrática, "Programa de Revisão Constitucional - Linhas Gerais", *Povo Livre*, 1980. szeptember 17.

51 Kenneth Maxwell: Maxwell Maxwell: "A Evolução Contemporanea da Sociedade Portuguesa", in: *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, 1. kötet, 32. o., 32. o.

Ugyanakkor Eanes - akit kezdetben a "szocializmus kőarcú szimbólumának" becéztek - szárazon, szükséztudóan viselkedésével a politikai tisztesség, komolyság és hozzáértés benyomását keltette. Ha ez személyesen kiemelte is őt politikai környezetéből, az alkotmány által ráruházott hatáskörök (amelyekkel nem habozott élni) az intézményes ellenfél szerepébe helyezték, aki több miniszterelnök közül utolsóként, de korántsem utolsónak Soares állította szembe. Ez utóbbi, aki 1986-ban Freitas do Amaral ellen vívott alulmaradt kampányt, lett Eanes utódja, mivel az alkotmányos szabályok tiltják, hogy a tábornok egy harmadik ciklusra is induljon.

Tekintettel a párton belüli harcokból, a kulcsfontosságú kérdésekben való kormányzati időhúzásból, a növekvő korrupcióból és a Soares által folytatott, IMF által lemondott szociáldarwinista megszorító politika túlادagolásából eredő növekvő kiábrándultságra, egy "eanista" mozgalom alakult, amelyet ideiglenesen "ex-CNARPE"-nek (az 1980-as Comissão Nacional de Apoio a Recandidatura do Presidente Eanes után) neveztek el, és 1985 februárjában a Partido Renovadora Democratica (PRD) nevű párttá kristályosodott ki. Az új "elnök pártja", amely még mindig a szerveződés időszakában volt, és egyelőre Eanes hivatalos áldása nélkül, meglepően jól szerepelt az 1985. októberi parlamenti választásokon. Potenciális választói körének legalább egy részét azonban megelőzte a népszerű Maria de Lurdes Pintasilgo korai bejelentése, aki 1980-ban támogatta Eanest, és egy másik, politikailag megújuló csoportot, a Movimento para o Apro- fundamento da Democracia-t (Mozgalom a demokrácia előmozdításáért, MAD) szervezte. Kétséges, hogy az "Eanes-féle altém- tációra" tett kísérlet valóban az a megvalósítható politikai megoldás lesz-e, aminek látszik. Az "Eanisták" manőverezései nyomán kialakult benyomás nem különbözik az Aliança Democrática benyomásától, amely a *mudança* - változás - megvalósítását ígérve ehelyett olyan politikát folytatott, amelyet "inkább annak tagadása, amivel szemben állt, mint saját projektjének megerősítése".⁵² A "Eanisták" manőverezései nyomán kialakult benyomás nem különbözik az Aliança Democrática benyomásától.

Az Eanisták megjelenése azonban tovább növeli a portugál politikát ismét beborító határozatlanságot. A Soares-kormányt - amely a PS/PCP szövetséggel ellentétben az egyetlen olyan koalíció volt, amely gyakorlatilag elképzelhető volt, és amelyet korábban nem próbáltak ki - gazdaságilag a megújult "IMF-kormány" előírásaihoz kötötte, és amelyet már az 1986-os elnökválasztás pusztán kilátása is megakasztott.⁵³ Ha Eanes elnök volt is a széthullott *bloco central* összetartó ereje, az elnökljelöltség kilátásba helyezése is elegendő volt ahhoz, hogy 1984 novemberében és 1985 januárja között előbb egy kéthetes koalíciós válságot idézzon elő a két kormánypárt között, majd pedig a PSD frakciói között kiújuló belharcokat, amelyek a pártelnök Mota Pintót juttatták a csúcsra. És az elnöki politika volt az, amely 1985 júniusában, az új elnök megválasztását követően végleg szétzilálta a koalíciót.

52 Mario Raposo, "A AD, O Bloco Central e a Definição do Estado," *Diario de Noticias*, 1981. november 27., 2. o.

53 Vö. José Rebelo, "Grandes manoeuvres electorales sur fond d'austérité", *Le Monde diplomatique* (1984. október), 22. o.

220

Anibal Cavaco Silva, a PSD konvenciójának vezetője. A kényelmes parlamenti többség ellenére tehát a *bloco central* a politikai rendszer látszólagos törekvésének és benuátságának szimbólumává vált egy olyan országban, ahol "viselkedés és pszichológia szempontjából nem világos, hogy 1974 után mennyi minden változott igazán".⁵⁴

1983-ban Portugáliában a fogyasztói árak 25 százalékkal emelkedtek. Az egy főre jutó reálbérek 8 százalékkal csökkentek, és 1985 közepére az 1972-es szint alá süllyedtek, a "hivatalos" munkanélküliség pedig 11 százalékos volt, és egyre nőtt. A folyó fizetési mérleg hiánya 1982-re 3,2 milliárd dollárra, azaz a GDP több mint 10 százalékára nőtt. A portugálok által elfogyasztott ételek háromnegyedét importálni kellett. A külföldi adósság mintegy 13 milliárd dollárral meghaladta a devizatartalékok értékét. Portugália külső adósságszolgálatára 1984-ben 1,8 milliárd dollár volt.⁵⁵

Az elmúlt években az országot belföldön az ismétlődő aszályok, nemzetközileg pedig a kereskedelmi feltételek ismételt romlása sújtotta. Az inflációs ráta azonban 1977 és 1983 között al- kész elérte az évi 22 százalékos átlagot. A "statisztikai" munkanélküliségi ráta ugyanebben az időszakban 8 százalék körül ingadozott; az ellentmondásos adatok és a vitatható statisztikai módszerek miatt azonban az éves becslések akár 15 százalékra is rúghatnak. A névlegesen munkanélküliek mindössze 24 százaléka kap munkanélküli segílyt. A folyamatos és jelentős alulfoglalkoztatottság (különösen a mezőgazdaságban) szinte biztosra vehető. 1983-ban az állami és magánvállalkozások úgy kezdték meg a veszteségek megfékezését, hogy tömegesen megszüntették a bérek kifizetését, és arra számítottak, hogy a munkavállalók megjelennek, hogy elkerüljék a hiányzás miatti elbocsátást. Jelenleg Portugália az egyetlen olyan ország Nyugat-Európában, ahol a 150 000 fősre becsült munkásseregnek 1984 első felében mintegy 187 millió dollárnyi elmaradt bérrel tartoztak, amelynek nagy részét valószínűleg soha nem kapják meg.⁵⁶

A hatalmas külső adósság és a gyorsuló folyó fizetési mérleghiány miatt kétségbeesett helyzetben lévő országnak ismét tárgyalnia kellett az IMF-hitelről. Ahhoz, hogy 445 millió különleges lehívási jogból álló készenléti hitelt és további 258 millió SDR kompenzációs finanszírozást kapjon, a Soares-kormányának az IMF-nek 1983-ban aláírt "szándéknyilatkozatában" szigorú megszorító politikát kellett elfogadnia. Miközben a folyó fizetési mérleg hiánya 1983-ban a felére, 1,6 milliárd dollárra csökkent (és várhatóan 1984-ben ismét a felére csökken, és a becslések szerint 830 millió dollárra emelkedik), a meredeken csökkenő import jelezte a kormányzati megszorító intézkedések gazdasági és társadalmi hatását, mivel ismét élelmiszer-támogatásokat kellett fizetni.

54 Maxwell, "A Evolucao", pp. 31-32.

55 A számadatokat lásd: OECD, *Economic Survey: Portugália*, Párizs 1984, 16., 41. o.; "Portugal weiterhin auf Restriktionskurs", *Neue Zürcher Zeitung*, 1984. június 27., 19. o.; "Seminário para Banqueiros Estrangeiros Análisa Política Económica Portuguesa", *Diario de Noticias*, 1984. november 6., 2. o..

56 Vö. Frederick Painton, "Portugália: Time, 1984. április 30., 10. oldal.

csökkentették, a közüzemi díjakat emelték, új adókat vezettek be, a hitelköltségeket pedig felhajtották.

A helyzet nem újdonság, sem a portugálok, sem a miniszterelnökük számára - azzal az egy kivétellel, hogy az 1977-ben egy másik IMF-hitelhez kötött gazdasági "fellendülési politika" buktatta meg az első Soares-kormányt, amely igaz, hogy kisebbségi kormány volt. Miután Portugália csak 1976 első nyolc hónapjában mintegy 750 millió dollárnyi hitelt vett fel a Közös Piac tartalékbankjaitól, és 1977-ben 600 millió dollárnyi külföldi állami és kereskedelmi hitelt biztosított, egy 750 millió dolláros OECD-"csomagot" az IMF-fel kötött portugál készenléti megállapodáshoz kötöttek. Soares, aki kétségbeesetten próbálta a rövid lejáratú hitelfelvételt (amely 1978 közepén, miután a szerkezetátalakítás már megkezdődött, még mindig 1,3 milliárd dollár volt) közép- és hosszú távú adóssággal helyettesíteni, 1977 folyamán kétszer is megszorító intézkedéseket vezetett be, amelyek azonban nem elégítették ki az OECD-t és az IMF-et. Végül Soares egy, az IMF számára elfogadható programmal ment a parlament elé, és a bizalmatlansági szavazáson megbukott.⁵⁷

Az ilyen adatok nem pusztán konjunkturális hátrányokra utalnak, hanem a portugál gazdaság strukturális torzulásaira, amelyeket egy 40 évig tartó, hagyománytisztelő autokrácia örökölt, amely ideológiájában és gazdasági alapjában gyarmatosító, az üzleti és a kormányzati működések olyan mértékű összefonódása révén korporatista, hogy az iparban és a mezőgazdaságban irányító "száz család" védve, sőt támogatva érezhette magát "késleltetett kapitalista" magatartásában.⁵⁸ Az olyan konglomerátumok, mint a Companhia União Fabril (CUF), a Champalimaud, a Borges/ Quina és az Espirito Santo e Comercial hatalmas hatalmat gyakoroltak a bankok, biztosítótársaságok, valamint a finomítás, a hajóépítés, az acél- és cementgyártás nagy részének ellenőrzése révén.⁵⁹ A feldolgozóiparban működő cégek nagy többsége azonban kicsi vagy közepes méretű volt és maradt, 5-10 vagy 20-50 alkalmazottal és alacsony tőke-munkaerő aránnyal.⁶⁰

A kartellező nagycsoportok - és az árnyékukban lévő, nem hatékony iparágak egész szektorai - profitáltak a gyarmati "escudo-terület" preferenciáinak kihasználásából, az EFTA-szerződés szerinti késleltetett vámcsoökkentésekből, de különösen az ipari bérszint "szigorú ellenőrzéséből ...".

57 Az adatokat lásd Rodrigo Marques Guimaraes, "Die portugiesische Währungspolitik", *ETFA Bulletin*, No. 1, 1977, 12. o.; Basil Caplan: "Interview with Rui Vilar, Vice-Governor of the Bank of Portugal," *Banker* (1978. október), 54. o.; McCauley, "IMF Troubles" (mint a 7. sz. alatt), 154-55. o. (az idézet a 155. o.); Banco de Portugal, *Report of the Board of Directors for 1979*, Lisbon 1980, 101. o.).

58 Vö. Lawrence S. Graham, Portugália: *The Decline and Collapse of an Authoritarian Order*, Beverly Hills/ London, 1975, 18. o.; Harry M. Makler: "The Portuguese Industrial Elite and its Corporative Relations," *Economic Development and Cultural Change* 24 (1976), 498., 509. o. A portugál ipari elit és a korporatív kapcsolatok.

59 A részletekért lásd Mario Bacalhau: *Vida Mundial*, 1975. május 1., 23/24. o.: "Nacionalizações e Socialização".

60 Vö. Esser et al., Portugália (mint az 1. pontban), 72-73. oldal.

es".⁶¹ Kevés volt a képzett munkaerő egy olyan országban, amely 1971-ben a GNP mindössze 2 százalékát költötte oktatásra. Az elavult oktatási rendszer és a tanárok rövid életkora olyan munkaerőt eredményezett, amelynek alig 10 százaléka rendelkezett középfokú, 2 százaléka pedig felsőfokú végzettséggel; 20-30 százalékuk analfabétának számított.⁶² A mezőgazdaságban a megfelelő arányok a gazdák esetében 1968-ra 1,3 százalék volt a közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya, az analfabéták aránya pedig 43 százalék, ami döntően hozzájárult alacsony technológiai fogékonyságukhoz és innovációs képességükhöz.⁶³

Az ilyen körülmények tovább súlyosbították a portugál mezőgazdaság drasztikus hiányát, amely még mindig a munkaerő egynegyedét foglalkoztatja, miközben kevesebb mint 10 százalékkal járul hozzá a GDP-hez. Ez például azt jelentette, hogy Portugália agrárkereskedelmi deficitje 1970 és 1973 között megnégyszereződött.⁶⁴ A mezőgazdasági termelékenység és a termékek gyakorlatilag stagnálása "az elmúlt két évtizedben a portugál gazdaság minden elemzésének közhelye volt".⁶⁵ Az ország északi felében a megélhetést biztosító paraszti gazdálkodás az örökletes hagyományok által felaprózott talajokon állandósult; a közepes méretű parcellákon folytatott kapitalista gazdálkodás csak lassan haladt előre. A déli féltekén a nagybirtokok hagyományos, távollétes tulajdonlása extenzív gazdálkodást és - még az iparnál is jobban - krónikusan alulfizetett (mezőgazdasági) munkásokat eredményezett.⁶⁶ Így 1968-ban a 0,5 és 5 hektár közötti földbirtokok az összes földbirtok 77,7 százalékát tették ki, de a teljes megművelt területnek csak 14,9 százalékát foglalták el, míg a 100 hektár feletti gazdaságok, amelyek száma 0,6 százalék volt, a megművelt terület 45,3 százalékát ellenőrizték.⁶⁷ A Mezőgazdasági Államtitkárságnak nem voltak nevet érdemlő vidéki tanácsadási szolgálatai.

A tömeges legális és illegális migráció - különösen az északi körzeteket érintve - a népesség felszívásának eszközévé vált.

61 Világbank, Portugália, 1. o. Az olcsó és fegyelmezett munkaerő szintén jelentős szerepet játszott, amikor 1963 után a Salazar-rezsim úgy döntött, hogy "a növekvő védelmi [azaz gyarmati háborús] kiadásokkal szemben felgyorsítja a gazdasági fejlődés ütemét" a külföldi beruházások ösztönzésével (vö. Baklanoff, *Economic Transformation*, 105-06. o.): A nyugat-németországi, brit és amerikai multinacionális cégek olyan mértékben reagáltak, hogy a gyarmatosító hatalom Portugália hazai - és hozzátéhető, hogy tengerentúli - gazdaságának egy része maga is "a virtuális 'gyarmatosítás' állapotába" került (Európa Tanács, Jelentés, 15. o.).

62 Vö. Maria Emilia Freire, "The Economic Value of Education in Portugal", in: Fundação Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, 2. kötet, 1029. o., *II*.

63 Vö. Secretariado Técnico do Planeamento, "Alguns Aspectos Fundamentais da Economia Portuguesa antes de 25 de Abril", kiadatlan kézirat, Lisszabon, 1975, 30. o.

64 Vö. Esser et al., Portugália, 17. o.

65 A. Cortez Lobao et al., "Política Agrícola e Integração na CEE", in Fundação Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, 2. kötet, 761. o., 761. old.

66 Vö. Albert Silbert, *Le Portugal méditerranéen d la fin de l'ancien régime*, 2. kötet, Lisszabon 1978, 720, 752, 822. o.; José Cutileiro, *A Portuguese Rural Society*, Oxford, 1971, 13. o., 59. o.; José Cutileiro, *A Portuguese Rural Society*, Oxford, 1971, 13. o., 59. o..

67 Vö. Manuel Villaverde Cabral, "Agrárszerkezetek és a közelmúlt vidéki mozgalmi Portu-

gal-ban", *Journal of Peasant Studies* 5 (1978), 438. o., 9a. táblázat.

növelni és elkerülni a katonai szolgálatot Afrikában. A migráció elszívta a fejletlen, már amúgy is kimerült körzeteket "nincsük legaktívabb és legdinamikusabb részétől... hozzájárulva a további leépüléshez".⁶⁸ A kivándorlók hazautalásai a turizmusból származó bevételekkel együtt segítettek és még mindig hozzájárulnak a külkereskedelmi hiány fedezéséhez. Ezek a jövedelmek, amelyeket főként "a falusi társadalmi ranglétrán való feljebb jutás céljából, presztízsszimbólumok vásárlásával" fektettek be, "a modern civilizáció díszleteit biztosították, anélkül, hogy az infrastrukturális viszonyokat megváltoztatták volna", és így nem a technológiai fejlődést segítették elő, hanem inkább a megélhetési gazdálkodás fenntartásához járultak hozzá.⁶⁹

A Salazar-Caetano gazdaság tehát "a munkaerő-exporttól való függésen, a hazautalásokra, a turizmusra és a gyarmati egyenlegekre való támaszkodáson alapult, hogy fedezze a nagyvárosi hiányokat, [valamint] az államnak a kollektív tárgyalások elnyomására és a bérek alacsonyan tartására irányuló fellépésén."⁷⁰ Ezek a biztonsági szelepek - beleértve a gyarmati nyersanyag- és a nemzetközi munkaerőpiacokat - végül 1974/75 folyamán zárultak be Portugália számára.

A forradalmi időszakban az alentejói latifundista gazdaságok bér munkások által történő elfoglalási hulláma mintegy 1,1 millió hektár földet alakított át 550 kollektív termelési egységgé (UCP) és szövetkezetté, ahol a PCP-nek nagy befolyása volt. Az 1975 júliusában kiadott kormányrendelet nagyrészt legalizálták ezeket a lefoglalásokat; az elfoglalt birtokok azonban soha nem tették ki az ország megművelt földjeinek több mint 14 százalékát.⁷¹ 1976-ban az agrárreform-övezetet lényegében Évora, Beja, Portalegre és Setubal körzetekre korlátozták, de további 500 000 hektárt, amely az 1975-ös rendeletek hatálya alá tartozott, soha nem kisajátítottak; az eredetileg a földek be- ruházására és a bérek kifizetésére rendelkezésre álló hiteleket egyre inkább korlátozták. Az 1977-es alapvető agrárreformtörvény, amely az 1975-ös rendeletek helyébe lépett, nemcsak a korábbi földtulajdonosoknak visszaadott "tartalékokat" bővítette, hanem jelentős mérlegelési jogkörrel ruházta fel a mezőgazdasági minisztériumot a további növelésükre.

A törvényt, amelyet mind az AD, mind a PS úgy értelmeztek, hogy a PCP-től próbálják elvenni a politikai befolyást, folyamatos kísérletet tett arra, hogy a kollektív gazdaságokat egyéni, kis és közepes méretű parcellákkal váltsák fel. 1981 végére összesen 135 UCP-t vagy szövetkezetet számoltak fel, és még többnek a léte súlyosan veszélyeztetve volt. Alapvetően politikai okokból megakadt az agrárreform kísérlete az Alentejóban, és csak a következőkre volt képes

68 Heinz-Michael Stahl, "Portugál migráció és regionális fejlődés", in: Fundação Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, 1. kötet, 391-92. oldal.

69 Caroline Brettell, "Emigration from Rural Portugal," Előadás a II. nemzetközi találkozón a modern Portugáliáról, Durham, N.C., 1979, p. 8.

70 Maxwell, "A Evolução Contemporanea" (mint az 51. sz. alatt), 33-34. o.

71 Vö. Afonso de Barros, "A Reforma Agraria em Portugal e o Desenvolvimento Economico e

Social", *Revista Critica de Ciências Sociais* 3 (1979), 61. o.; Cabral, "Agrarian Structures", 427. o. (Az agrárstruktúrák).

nagyon korlátozott mértékben járulnak hozzá a mezőgazdasági foglalkoztatás és termelékenység társadalmi és gazdasági problémáinak megoldásához. Az 1977/78-as időszakban a munkahelyek 73 százaléka állandó és 27 százaléka szezonális volt - ez nettó fordítottja az 1968-as aránynak, amikor a mezőgazdasági dolgozóknak csak 35 százaléka volt állandóan foglalkoztatott. Ugyanakkor az 1975/76-os 71 900 munkavállalóból csak 59 000 maradt, ami a mezőgazdaságban dolgozó összes fizetett munkaerő 13,3 százalékát jelentette; ők termelték meg a GAP 9 százalékát. Három évvel később az Alentejo tartományban a kormányzati politika következtében mindössze 25 000 munkavállaló maradt.⁷²

A szarvasmarha-tenyésztés és a gépesítés eleinte jelentősen elterjedt az UCP-ken. Az agrárreform-övezet egészében - amelynek megművelt talajainak, fizetett mezőgazdasági munkájának és GAP-jának 30-35 százalékánál többet az UCP-k és a szövetkezetek soha nem tettek ki - a főbb kultúrák termésmennyisége azonban úgy tűnik, hogy az 1974-78-as időszakban többé-kevésbé stagnált. A terméshozamok stagnálása Portugália északi részén alig volt kevésbé kifejezett ugyanebben az időszakban. A fent említett súlyos aszályok 1980-ban és azt követően hozzájárultak a mezőgazdasági termelés további romlásához.⁷³

1975-ben elfogadtak egy törvényt a bérleti viszonyok enyhítéséről (amelyek 1968-ban a földbirtokok 14 százalékát tették ki), de 1977-ben részben visszavonták. Castelo Brancótól északra regionalizált tanácsadó szolgálatokat, de agrárreform-központokat nem hoztak létre. 1979-ben kísérletet tettek arra, hogy a kivándorlók pénzáttalításait egy megtakarítási-hitelezési rendszer segítségével agrár-legeltetési vállalkozások telepítésébe forgatják. Az általános hitelfelvételi módok csak azután kezdtek kevésbé bonyolulttá válni, hogy 1977/78-ban létrehozták a Mezőgazdasági és Halászati Fejlesztési Finanszírozási Intézetet (IFADAP), amely a hitelkonstrukciók központosításának egyik kísérlete volt. A teljes hitelállomány kevesebb mint 5 százaléka jutott a mezőgazdasági ágazatnak,⁷⁴ miközben a Világbank becslése szerint több mint 400 millió dollárnyi beruházásra lenne szükség a legégetőbb problémák megoldásához.⁷⁵

A további intézkedéseknek magukban kellene foglalniuk a további felosztás megtiltását, a földbirtok növelésének ösztönzését, a szövetkezetek ösztönzését és a nyugdíjas gazdáknak szóló szociális programot. **R**öki befolyással rendelkező közvetítők sokasága árán vonzó kereskedelmi köröket kellene a gazdák rendelkezésére bocsátani; és meg kellene küzdeni a közép- és felsőfokú, valamint a felsőfokú és egyéb felsőfokú oktatás súlyos hiányával. Az ellenállástól és a választói támogatás elidegenedésétől való félelmükben azonban az egymást követő AD-, illetve PS(-vezetésű) kormányok tartózkodtak az átfogó agrárreformra tett kísérletektől északon. .

72 Vö. Barros, "A Reforma Agraria", 61., 66. o.; Secretariado e Uniões das UCPs e Cooperativas Agrícolas, szerk., *6.a Conferência da Reforma Agrária*, Evora, 1982, 3-4., 12., 17-18. o. Vö.

73 Vö. Barros, "A Reforma Agraria", 61., 64. o.; OECD, *Economic Survey: Portugal*, Párizs, 1980, 26. o.

74 Robert Graham, "Portugal - Banking, Finance and Investment", *Financial Times*, 1981.

július 2., 1. o., szerint.
75 Vö. *Diario de Noticias*, 1981. július 12., 25. oldal.

Az iparban és a pénzügyekben, a bankokban, a biztosításban, a szállításban és az alapanyagiparban.

– amelyeket nagyrészt a fent felsorolt konglomerátumcsoportok irányítanak - 1975-ben ~~amit~~ kibővített állami szektor "ahelyett, hogy a gazdaság teljes szocializációjának eszköze lett volna", soha nem jelentett többet, mint "részleges megoldást a piacgazdaság keretein belül".⁷⁶ 1975-ben a foglalkoztatás 11,5 százalékát (Franciaországban 8,7 százalék, Olaszországban 11,6 százalék), a bruttó állóeszköz-beruházások 33,6 százalékát (33,5 és 28 százalék) és az árbevétel 14 százalékát (10 és 8,1 százalék) adta. ⁷⁷ A feldolgozóiparban még inkább a magánvállalkozások vannak túlsúlyban, az ágazati GDP 79,5 százalékával és a foglalkoztatás 90 százalékával. ⁷⁸

A nagy, regionálisan központosított, egy főlintenzív alapipari cégekbe koncentrálódó közszféra kevés ösztönzöt nyújtott a foglalkoztatás javítására és a regionális egyenlőtlenségek csökkentésére. A bankok feletti ellenőrzésük ellenére az állami hatóságok soha nem jutottak el odáig, hogy koherens beruházásfinanszírozási politikát határozzanak meg. A megszorító politika bevezetése után az államosított vállalatok 1977/78-ban elkezdtek - és azóta is folytatják - nagymértékű külföldi kölcsönöket felvenni, így pénzügyi helyzetük nagyon jelentősen romlott. ⁷⁹ Ráadásul az állami szektort az egymást követő kormányok a politikai klientelizmus leelőjeként használták fel, amelyek gyors váltakozása alatt a közigazgatási reform szinte sehol sem történt meg. A Salazar-Caetano bürokráciából kevés eltávolítás történt ténylegesen, és a gazdasági minisztériumok hagyományos működésében is kevés változás történt. ⁸⁰

Összességében a portugál gazdaság szerkezetátalakítására és diverzifikálására irányuló átfogó stratégiára irányuló kezdeményezés nem az állami szektorból származik. Ehelyett a létezése csupán arra szolgált, hogy éles politikai konfliktust váltson ki az állami és a magánszektor korlátairól. Az alkotmánymódosítást követően 1983-ban megnyitották a cement- és műtrágyaipart, a biztosítást és a bankszektor a magánvállalkozók előtt.

A magánszektor esetében a regionális egyensúlytalanság, a vállalkozások méretének csökkenése és az alacsony termelékenység problémáit a textil- és ruházati termékekkel lehet szemléltetni, amelyek 26,3 százalékkal (1977) a legnagyobb tételek az exportmérlegben, amely továbbra is a hagyományos termékekre koncentrált, amelyek érzékenyen reagálnak a fogyasztói jövedelmek változásaira, azaz (a textíliakon kívül) a parafa-, fa- és bőrtermékekre, a borokra és az üvegárukra. 1974-ben a textil- és ruházati ágazatban a kisvállalkozások (10 főnél kevesebbet foglalkoztató) száma 17 volt,

76 Paulo Pitta e Cunha, "Portugal and the European Economic Community", előadás a II. nemzetközi találkozóon a modern Portugáliáról, Durham, N.C., 1979, 35.o.

77 Vö. Ivo Pinto: "Sector Publico Empresarial antes e depois do 11 de Marco", *Analise Social* 12 (1976), p. 745.

78 Az 1977-es adatok; vö. Celso Ferreira, "Aspectos Economicos do Sector Publico Empresarial" (A közszféra gazdasági vonatkozásai), *Economia e Socialismo* 4, No. 40 (1979), pp. 7, 17.

- 79 Vö. OECD, *Gazdasági felmérés: Portugália*, 1984, 27-28. o.
- 80 Vö. Lawrence S. Graham, "Problems of Portuguese Bureaucracy and Prospects for Administrative Reform", a II International Meeting on Modern Portugal, Durham, N. C., 1979, 8., 19., 23. o. Vö.

és a közepes méretű (10-50 alkalmazott) 45 százalék; mindössze 22 százalékuknak volt 100-nál több alkalmazottja (a feldolgozóipar egészében csak 9,7 százalék, ahol a számok még inkább a pusztá műhelyméretet idézték). A globális ipari termelékenységet a nyugat-európai országok egyharmadára-negyedére becsülték⁸¹ 1981-ben a textilipar 40 százalékát "haldoklónak", 20 százalékát pedig "súlyosan gyengélkedőnek" minősítette a Portugál Textilipari Mérnökök Szövetsége.⁸²

Portugália ipara túlságosan a tengerpart mentén koncentrálódik, a Porto-Braga és a Lisszabon-Setubal térségre összpontosítva. A textil- és ruhaipar ismét csak egy példa: 1975-ben a bruttó termelés 69 százaléka Braga és Porto körzetéből származott.⁸³ A nem megfelelő kommunikáció, a stagnáló urbanizáció, a gyenge szociális infrastruktúra és a minimális pénzügyi források továbbra is a kiterjedt "háterszág" súlyos hátrányaiként működnek.⁸⁴ Az 1978-as törvényt, amely a saját adóbevételeket és az állami adók kiegészítő allokációit a települési önkormányzatokhoz rendelte, a központosított bürokrácia elkeseredetten harcolta ki, és folyamatos politikai súrlódások forrásává vált (különösen, de nem kizárólag ott, ahol PCP többség van) a települési tanácsok és a központi kormányzat között. A helyi önkormányzatok finanszírozásának új rendszerét csak 1984-ben fogadták el. A regionális tervezési ügynökségek 1977 óta léteznek, de még mindig csak kezdetlegesen.

A portugál gazdaságra vonatkozó adatokat úgy foglalták össze, hogy egyidejűleg "bloqueio estrutural, instabilidade política e crise económica", ami alapvetően annak köszönhető, hogy Portugália "a felhalmozás és a növekedés meghatározott mintájával rendelkező függő kapitalizmusból a függőség új, még nem stabilizált és belsőleg strukturált formájára" vált át.⁸⁵ Pontosan a perifériás Portugália és az EK "magja" közötti bizonytalan új függőségről van szó, amikor az exogén indukált fejlődés vagy a további stagnálás alternatíváit vetítik fel.⁸⁶

81 Vö. Esser et al., *Portugália*, 73. és 76. o.; Assemblée de l'Atlantique Nord, "La Situation Economique" (mint a 31. pontban), 16. o.

82 Vö. *Diario de Noticias*, 1981. november 3., 25. oldal.

83 Vö. OECD, *Regional Problems and Policies in Portugal*, Párizs, 1978, 39. o.; Bodo Freund, *Portugália*, Stuttgart, 1979, 93. o.

84 Vö. OECD, *Regionális problémák*, 47. o.

85 Mario Murteira, "Trajectoria de Longo Prazo do Capitalismo Português", *Economia e Socialismo* 3, No. 32/33 (1978), 28., 30. o., magyarul: "Trajectoria de Longo Prazo do Capitalismo Português".

86 António Inocencio Pereira, "Adesão a CEE: Reflectindo sobre Incertezas", *Diario de Noticias*, 1982. január 4., 19. o.

A megálló közeledés: A közös piac politikai korlátai és a portugál viszonzatlanság

Ha 1970-ben az egy főre jutó GDP szintje Hamburgban ötször, Párizsban pedig négyszer volt magasabb, mint az EK legszegényebb nyugat-írországi régióiban, akkor 1977/78-ra a Közösség leggazdagabb régióinak (Hamburg, Párizs, Brüsszel) és az írországi nyugati régióinak a különbsége 6 és 8 közé emelkedett. Ez az arány ismét drasztikusan megnő, 12:1-re Hamburg és Vila Real-Braganca között (vagy 10:1-re Hamburg és a négy legszegényebb portugál régió között), miután Portugália csatlakozik a közös piachoz.⁸⁷

A jövedelemkülönbségek azonban - akár folyó árakon és árfolyamváltozásokon, akár vásárlóerő-paritásokon mérik őket - nemcsak regionális, hanem országos szinten is növekedtek a Közösségben. Ha az egy főre jutó GDP-t az EK átlagának százalékában határozzuk meg a tíz EK-tagállamra és a két alkalmazó országra vonatkozóan, akkor egyre inkább egy *négyszintű közösség* rajzolódik ki, ahol Dánia és a BRD vezet a legfelső csoportot, Írország, Olaszország, Görögország és Spanyolország a harmadik szinten egyesül, az Egyesült Királyság a kettő között, *Portugália* pedig egy *különálló alsó szinten 17-20 százalékkal*.⁸⁸

A GDP-növekedés általános visszaesése és növekvő egyenlőtlenségei, az inflációs ráták emelkedése és növekvő eltérése, az árfolyamváltozások és a folyó fizetési mérleg folyó fizetési mérlegének nagy eltérései, az abszurd közös agrárpolitika növekvő pénzügyi nehézségei, és végül a folyamatosan romló munkanélküliség miatt "bénító bizonytalanságok"⁸⁹ sújtják a közös piacot. Nemcsak a második bővítéssel kell szembenéznie, hanem egy sokkal mélyebb kihívással, amelynek kezelésére a Római Szerződés nem tűnik alkalmasnak: A megállapodás, amelyet "kevésbé a jóléti állam, mint inkább a Keynes-t is megdöbbenő *laissez faire* inspirált", "annak a feltételezésnek a klasszikus megfogalmazása lett, hogy a piac szabad működése - megfelelő ellenőrzés mellett - biztosítja a gazdasági és társadalmi fejlődést", elősegíti "az élet- és munkakörülmények folyamatos javulását", és "csökkenti a hátrányos helyzetű régiók elmaradottságát".⁹⁰ A

87 Vö. Frieder Schlupp, "Anmerkungen zum Status quo-Europa", *EG-Magazin* 7 (1980), 5. o.; Európai Közösségek Bizottsága, "Wirtschaftliche und sektorielle Aspekte - A- nalyser der Kommission als Ergänzung zu den Betrachtungen über das Problem der Erweiterung", KOM(78) 220 endg., Brüsszel, 1978, 149. o..

88 Az 1976/77-es adatok; vö. E. C. Hallett, "Economic Convergence and Divergence in the European Community: A Survey of the Evidence", in Michael Hodges and William Wallace, szerk., *Economic Divergence in the European Community*, London, 1981, pp. 25 ss.; Loukas Tsoukalis, "Economic Divergence and Enlargement", in Hodges and Wallace, szerk., *Economic Divergence*, pp. 152, 153. old.

89 Az Európai Közösségek Bizottsága, "A Bizottság jelentése az 1980. május 30-i megbízásról", COM(81) 300 végleges, Brüsszel, 1981, 7. o.

90 Az első idézet Stuart Holland, *The Socialist Challenge*, London, 1975, 320. o.; a második idézet a Római Szerződés preambulumból származik.

a szerződés hangsúlyozza a negatív piaci integrációt célzó intézkedéseket (azaz a diszkrimináció és a kereskedelmi akadályok megszüntetését), a mezőgazdaság kivételével.

– a pozitív fejlődési integráció (azaz a közös kereskedelmi ciklus, ipar- és szociálpolitikai eszközök bevezetése és alkalmazása), amelyet "homályosan és megengedően, nem pedig határozottan és kötelezően" kezel. Az EK tehát továbbra is "elfoglalt a gazdasági unióval szemben", annak újraelosztási és jóléti aspektusaival együtt, ehelyett a közös piacot részesíti előnyben, amely lényegében egy ipari és mezőgazdasági adó- és vámunióra korlátozódik.⁹¹ Egy ilyen "filozófia" aligha volt összeegyeztethető a Közösség működésével mindaddig, amíg a közös piac a magasan fejlett ipari országok összefogásának eszköze maradt - amire az EK-t valójában eredetileg is tervezték, és amíg a gazdasági ciklus továbbra is ellaposodott -, amivel éppen az a tartós gazdasági növekedési környezet jött létre, amely lehetővé tette, hogy a Római Szerződés végrehajtási eszközeit úgy korlátozzák, ahogyan azok voltak. 1973 és 1975 között azonban az EK alól kihúzták a talajt. Az első bővítés a közös piacon belül a strukturálisan elmaradott régiók számát és területét növelte; az olajárak okozta recesszió ipari hanyatlást hozott a korábban virágzó régiókban. Mivel az ebből adódó alkalmazkodási problémákat messze nem sikerült sikeresen kezelni, és mivel a megszorító intézkedések gyakorlatilag minden nyugat-európai országban továbbra is érvényben vannak, az EK politikai és katonai okokból úgy döntött, hogy Írország után egy másik iparosodó társadalmat, Görögországot is felvesz a Közösségbe, míg két további, ugyanilyen fejlődési stádiumban lévő ország, Spanyolország és Portugália 1986. január 1-jén csatlakozik. A Közösség azonban sem intézményileg, sem politikailag nem alkalmazkodott a növekvő fejlődéshez.

opmentális feladatok - és ez a dolog lényege.

A Közös Piac 1972-es első bővítésére válaszul, és az 1971-es első tanácsi vita után, amely "példátlanul elégtelen"⁹² volt, 1975-ben végül létrehozták az Európai Regionális Fejlesztési Alapot (ERFA). Az Alap költségvetése 1980-ra 1,165 milliárd EUA (európai elszámolási egység) volt, vagyis nagyjából annyi, amennyit az ERFA az első három év alatt kiadott; 1983-ra 2 milliárd ECU-re (európai valutaegység) emelkedett, ami még mindig a Közösség GDP-jének mindössze 0,08 százalékának felelt meg. 1984-ig a kifizetések egy módosított kvótarendszerhez tartoztak, amelynek értelmében Olaszország és az Egyesült Királyság kapta a legmagasabb összegeket, de Franciaország valamivel többet, mint Görögország, és Nyugat-Németország csak valamivel kevesebbet, mint Írország.

Amikor 1979-ben kvótamentes részt vezettek be az "egyéb közösségi intézkedések" vagy különösen súlyos események által érintett régiókban zajló programok számára, a Tanács a kiadásokat az ERFA teljes dotációjának 5 százalékára korlátozta.

91 Vö. Jan Tinbergen, *International Economic Integration*, Amsterdam/London/New York, 1965, 76. o.; John Pinder, "Positive Integration and Negative Integration", *World Today*, (1968), 90., 97. o., 100. o., 90. o., 97. o., 100. o.

92 Walter Hallstein, *Die europäische Gemeinschaft*, Düsseldorf/Wien, 1973, 236. o.

ment. A Tanács elutasította a Bizottság arra irányuló javaslatait, hogy a kvótamentes részt 20 százalékra növeljék, és a kvótákat az államokról a régiókra (azokra, ahol az egy főre jutó GDP legalább 25 százalékkal elmarad az EK átlagától) helyezték át. Ehelyett a nemzeti kvótákat 1984-ben csupán a tagállamok részesedésének felső és alsó határát jelző tartományokkal helyettesítették, anélkül, hogy a korábbi felosztást lényegesen megváltoztatták volna (bár Írország tartománya most két százalékponttal meghaladta Nyugat-Németországot, Görögországnak pedig egy százalékponttal sikerült megelőznie Franciaországot). Az új rendelet azonban előírta, hogy az ERFA-előirányzatok egy részét, amely három év alatt 20 százalékra emelkedik, átfogó fejlesztési programok finanszírozására kell fordítani, beleértve a multinacionális közösségi programokat is.

Ami a mediterrán térséget illeti, a Tanács 1979/80-ban jóváhagyta a Mezzogiorno és Délnyugat-Franciaországban az ERFA kvótamentes és kvótás szakaszaiból történő finanszírozását, miután hivatalosan is egyetértett azzal a nézettel, hogy a közelgő déli bővítés "veszélyeztetheti bizonyos számú gyenge közösségi régió fejlődését".⁹³ Ha a prioritások így kerültek meghatározásra, a Bizottság 1983-ban Görögország kérésére megkísérelte az "egyedi intézkedéseket" egy "integrált mediterrán programok" vagy IMP-k" elnevezésű csomaggá bővíteni. A 6,6 milliárd ECU (azaz 4,7 milliárd dollár) összköltségű javaslatok Görögországot (az előirányzatok mintegy 38 százalékát), Olaszországot (közel 45 százalékát) és Franciaországot (17 százalékát) foglalták volna magukban. Miután a Tanács nem reagált, Görögország az 1984. decemberi dublini EK-csúcstalálkozón követelte, hogy a Spanyolországgal és Portugáliával folytatott tárgyalások folytatásának előfeltételeként hagyják jóvá az integrált tengerpolitikát. Amikor más EK-kormányok nem voltak hajlandók elkötelezni magukat, Andreas Papandreu görög miniszterelnök azzal fenyegetőzött, hogy megvétőzza a további csatlakozási tárgyalásokat, és ezzel elindította azt a kísérletet (amelyhez Olaszország jelezte, hogy csatlakozhat), hogy nyomást gyakoroljon a Közösségre egy jelentős mediterrán fejlesztési program elfogadása érdekében. A dublini csúcstalálkozón, ahol a Spanyolország és Portugália 1986. január 1-jéig történő felvételére vonatkozó, megállapított menetrend volt a tét, a múltbeli mulasztások végül utolérték a Közös Piacot. Az a fejlesztési kihívás, amellyel a küszöbön álló második bővítés (Görögország tekintetében már folyamatban van) szembeesíti, az EK első bővítése óta nagyon is nyilvánvalóvá vált. Ezt a kihívást most leginkább Portugália - jelentős részben - elavult iparának és agrárkultúrájának szükségletei, valamint az EK átalakító képességéhez fűzött portugál remények jellemzik. A gazdasági teljesítményében lanyhuló EK azonban - Portugáliához hasonlóan, ha más okok miatt is - politikailag is gyengének tűnik, és szerkezetileg megrekedt.

Az 1972. évi szabadkereskedelmi megállapodás (amelyre az első szakaszban már utaltunk), valamint az 1976-ban és 1979-ben módosított változatok értelmében a mezőgazdasági termékek - amelyek nem tartoznak a

jelentés 1979, Brüsszel, 1980, 10. o.

Az EFTA-szerződésben foglaltak szerint -, Portugáliára vonatkozóan megmaradt a viszonzatlanság, és az ország számára ismét engedélyezték a "kezdő iparágak" védelmének fenntartását. Több mezőgazdasági termék, különösen paradicsomsűrítmény, halkonzerv, gyümölcs, olajbogyó és bizonyos borok esetében általában 50 százalék körüli vámkedvezményeket biztosítottak.

Az EK számára azonban a paradicsompaszta, a szardíniakonzerv és a borok egyidejűleg "érzékeny" termékeknek minősültek. Termelésük nemcsak Franciaországban és Olaszországban, hanem Görögországban, valamint a Maghreb- és Mashreq-országokban is nőtt, amelyek kétoldalú együttműködési és kereskedelmi megállapodások révén kapcsolódtak a közös piachoz. Következésképpen a vámkedvezmények megszerzéséhez Portugáliának vagy az exportárakat (szardínia), vagy az exportált mennyiségeket (borok), vagy mindkettőt (paradicsomsűrítmény) kellett elfogadnia. Emellett mennyiségi korlátozásokat is bevezettek az "érzékeny" ipari árukra: a textíliákra és ruházati cikkekre, a parafára és a fa- (papír-) termékekre.

Ezek azonban pontosan azok a termékcsoportok, amelyekben Portugália versenyképes, és ha Portugália kereskedelmi hiánya a Közös Piacsal szemben 1973 és 1978 között több mint kétszeresére nőtt, akkor minden okunk megvan azt hinni, hogy az EK politikái is szerepet játszottak ebben. A paradicsompüré francia, olasz és holland exportja az Egyesült Királyságba és Dániába például érezhetően csökkent; Franciaország és az Egyesült Királyság kvótákat vezetett be textiliparuk védelmére.⁹⁴ A Portugáliával folytatott csatlakozási tárgyalások során a vámuniós "dosszié" kilenc hónapig akadozott, mert a tízek nem tudtak megegyezni abban, hogy a portugál textil- és ruházati exportot hogyan kezeljék a (feltehetően tíz évig tartó) átmeneti időszak alatt. A végül kialakult formula az volt, hogy a jövőbeli eljárásokat az "önkorlátozást" előíró, előre megküldött szabályok "inspirálják".⁹⁵

A Portugáliának 1981-ben nyújtott EK-előcsatlakozási támogatás egy másik példa erre. Portugália 425 millió EUA-t kért; a Bizottság a portugál kérés tanulmányozása után 350 millió eurót javasolt, amelyből 230 millió vissza nem térítendő támogatásnak és 120 milliót kölcsönnek szántak. A Tanács további 75 millióval csökkentette az összeget, és egyúttal megfordította a kölcsönök és a támogatások arányát (150:125 millió EUA). A végső döntés a közösségi költségvetés feletti francia-brit "belharc" nettó eredménye volt.⁹⁶

A Közösségben a jelenlegi recesszió alatt határozottan az a tendencia figyelhető meg, hogy a társadalmi béke maradékát "a megelőzéssel" próbálják fenntartani.

94 Vö. Michele Cifarelli, "Stellungnahme des Landwirtschaftsausschusses zum Bericht des Ausschusses für Außenwirtschaftsbeziehungen über die Wirtschafts- und Handelsbeziehungen zwischen der Gemeinschaft und Portugal", Europäisches Parlament, Doc. 187/77/rev., 1977. szeptember 15., 26. o.; Jimmy Burns, "Le Déficit commercial a doublé durant les quatre premières années d'application de l'accord de libre-échange", *EFTA-Bulletin*, No. 2 (1980), 2. o. (2).

95 Vö. *Diario de Noticias*, 1981. július 12.; a szerző interjúja.

96 Vö. João Vale de Almeida, "Vem ai as Unidades de Conta," *Diario de Noticias*, 1980.
október 13., 15. o.

vagy a strukturális kiigazítási folyamatok lelassítása",⁹⁷ a bővítés hatásainak enyhítése az olyan ágazatokban, mint a textilipar, az acélipar és a mezőgazdaság. Mivel a Maghreb- és Mashreq-országokba irányuló növekvő export ráadásul segítette a Közös Piacnak ellensúlyozni hatalmas olajdeficitjét, és mivel ezek a országok az olajtermelő államokhoz való politikai közeledésük révén geostratégiai (azaz, biztonsági) jelentőségét, az EK aligha gyengíti pozícióját velük szemben azzal, hogy véglegesen veszélyezteti a textil és mezőgazdasági termékekből származó exportbevételeiket⁹⁸ Ezek a bel- és külpolitikai "érzékenységek" olyan helyzetben érvényesülnek, amikor a csatlakozási tárgyalások nagyrészt "nem is tárgyalások, hanem Portugália által a Közösséghez intézett kérések".⁹⁹

Dilemmák és kockázatok: Portugália a négyszintű Európai Közösségben

Az EK Bizottsága már 1977-ben arra a következtetésre jutott, hogy "illuzórikus" lenne azt gondolni, hogy a Portugáliát a Közösségtől elválasztó gazdasági fejlődésbeli szakadékat "egy tízéves átmeneti időszak alatt le lehetne küzdeni".¹⁰⁰ Figyelembe véve a csatlakozás feltételezhető kon-szekvenciáira vonatkozó rendelkezésre álló adatokat, az is nyilvánvaló, hogy (a pozitív fejlődési integráció a legjobb esetben is torzó marad) az ország meglehetősen súlyosan fog szenvedni a korlátlanul negatív piaci integrációtól. A már említetteken kívül az érvelés indokai a következő megfontolásokban foglalhatók össze:

A mezőgazdaságban Portugália fő importárui a búza és a kukorica, a marhahús és a cukor voltak, amelyeknek nagyjából 75-90 százalékát az Egyesült Államok és Dél-Amerika szállította. A csatlakozás után Portugáliának vagy az EK-tól kell megvásárolnia ezeket a mennyiségeket, vagy a jelenlegi EK-küszöbáraknak megfelelő importvámokat kell fizetnie. 1977/78-ban a búza- és kukoricaimport további 150 millió elszámolási egységbe (ua) került volna az országnak az importlefölözések miatt, vagy ennek az összegnek körülbelül a felébe, ha a kereskedelmet a magasabb árú EK-gabonára irányították volna át. A cukorvásárlás 47 millió ua-t, a marhahúsbehozatal pedig további 20-25 millió ua-t emésztett volna fel.^{101A} további kiadások tehát könnyen lehet, hogy

97 E. Guth és H. O. Aeisken, "Implications of the Second Enlargement for the Mediterranean and ACP Policies of the European Community", *Europe Information* (Brüsszel) (1980), 14. o., "A második bővítés következményei az Európai Közösség mediterrán és AKCS-politikájára".

98 Vö. Taylor, "Implications for the Southern Mediterranean" (mint a 35. pontban), pp. 6 ss.

99 Soares, "Portugal és Európa", *ibid.* (mint a 25. pontban).

100 Philippe Le Maitre jelentése szerint, *Le Monde*, 1977. szeptember 18-19., idézi Stuart Holland, *Un-Common Market*, London, 1980, 168. o.

101 Vö. Agra Europe, szerk., *The Agricultural Implications of EEC Enlargement - Part II: Portugal*, London, 1980, pp. 45 ss., 48 ss., 53 ss., 63 ss., 63 ss. (ua = elszámolási egység, jelenleg ECU).

a Bizottság által 1978-ban becsült 75 plusz-mínusz 15 millió ua éves portugál illeték duplájára emelkedik,¹⁰² és a cukor, kukorica és marhahús behozatala valószínűleg tovább fog nőni.

Ez jelentősen súlyosbítaná az ország súlyos folyó fizetési mérleghiányát. A fogyasztói árak - egy becslés szerint 20-30 százalékkal,¹⁰³ bár az emelkedés egy részét a leértékelt valuta miatti monetáris kompenzációs összegek ellensúlyozhatják - emelésével növelné az elszabadult inflációt, fokozná a bérköveteléseket és a munkaügyi konfliktusokat, és ezáltal befolyásolná az exportágazatok versenyképességét.¹⁰⁴ A fogyasztói árakat az is sújtaná, hogy fokozatosan le kellene építeni a különböző, az EK-szabályokkal összeegyeztethetetlen mezőgazdasági (termelői és fogyasztói) támogatásokat,¹⁰⁵ valamint az IT (*imposto de transacções*) HÉA-val, azaz hozzáadottérték-adóval való felváltása. Ez utóbbi intézkedés a jelenlegi 90 000 adófizető helyett 500 000 adófizetőt érintene, és míg az IT a teljes fogyasztásnak csak nagyjából 30 százalékát érinti, ez az arány a HÉA-val a felére és kétharmadára emelkedhet.¹⁰⁶

Az importvesztések részbeni ellensúlyozásának lehetősége további bevételekkel

a borok és a paradicsompüré exportjából származó bevételeknek meg kell szenvedniük, mivel e két termék esetében Spanyolország és Görögország (a Maghreb-országoktól eltekintve) közvetlenül Portugáliával fog versenyezni. Ezenkívül a paradicsomsűrítményre vonatkozó átmeneti időszakot Görögország esetében hét évben határozták meg; a borok esetében pedig olyan intézkedésekről tárgyalnak, mint a megelőző kötelező lejárás, a termelők fokozott felelőssége és a minőségellenőrzés fokozása, hogy megelőzzék a várható többletet, különösen Spanyolországból.

Elméletileg a gabonafélék, a hús, a tejtermékek és a cukor (az utóbbi esetében további termelési kvótáról kell majd tárgyalni) magasabb közös piaci árainak ösztönözniük kellene a portugál termelést, ahogyan a borok esetében is kétségtelenül ösztönözni fogják. Azonban nemcsak a növénytermesztést és az állattenyésztést kell jelentősen javítani, hanem szükség lesz a számvitel elterjesztésére, a minőségellenőrzés fokozására és az értékesítési struktúrák fejlesztésére is. ("Egészen a közelmúltig a mezőgazdasági termelői árak olykor hatalmas emelkedései nem voltak ~~de~~ a kínálat növekedéséhez a tényezőtermelékenység elégtelensége, valamint a szállítási és kommunikációs rendszer elégtelensége miatt."¹⁰⁷) A hús- és tejtermelés továbbá szenvedni fog a következő problémáktól

102 Vö. EK Bizottság, "Wirtschaftliche und sektorielle Aspekte" (mint a 87. pontban), 100. o.

103 Vö. Friedrich Ebert Stiftung, *Portugals Beitritt zur Europäischen Gemeinschaft - Perspektiven und Strategien*, Bonn, 1980, 18. o.; továbbá Lobão et al., "Politica Agricola" (mint a 65. pontban), 781. o..

104 Vö. Ebert-Stiftung, *Portugals Beitritt*, 781. o.

105 Vö. *Telex Méditerranée*, 1981. május 5., 5. oldal.

106 Vö. Xavier de Basto: "O IVA Abrangera 500 mil Contribuintes," *Diario de Noticias*, 1981. július 13.; "Preços Podem Agravar-se com a Introdução do IVA," *Diario de Noticias*, 1984. november 1., 5. o.

107 OECD, *Gazdasági felmérés: Portugália*, 1984, 22. o.

a takarmánygabona árának növekedése, amíg az állatállomány legeltetési takarmányozását nem növelik kellőképpen. Eközben a Közös Piac gazdáinak erősebb és agilisabb marketingszervezeteinek alaposan be kell tudniuk hatolni a városi fogyasztói piacokra, nagymértékben kiszorítva a portugál versenytársakat.¹⁰⁸

Rendkívül kétséges, hogy a megélhetési célú paraszti gazdálkodás északon - a korábban említett öt hektár alatti földbirtokok 77,7 százaléka - fennmaradna, ha egyszerően "kimaradna a piacról". Inkább ezeknek a gazdasági nyomás alá kerülő parcelláknak kellene tovább csökkenniük, ahogyan eddig is, de gyorsabban, a közepes méretű kapitalista gazdálkodás javára. Ez, mint a mezőgazdasági termelékenység minden jelentős növekedése, a munkaerő nagymértékű kivonását vonja maga után a mezőgazdaságból. A földről való újabb elvándorlás a kivándorlásba azonban újra lehetetlen. Tekintettel a Közösségen belüli növekvő munkanélküliségre, Portugáliának nem fog sikerülni másról tárgyalnia, mint egy hétéves átmeneti időszakról, mint Görögország esetében, a munkavállalók szabad mozgására vonatkozóan. Még ezt követően is várható, hogy az EK "magországaiban" fennmaradó technológiai, azaz strukturális munkanélküliség az újbóli migrációs "hullám" ellen fog hatni.

A kitelepített munkaerő számára tehát az lenne az alternatíva, hogy a Porto-Braga-Lisszabon-Setubal tengerparti régióba vándoroljon, ami súlyosbítaná a lakhatási, infrastrukturális és foglalkoztatási problémákat. Rendkívül valószínűtlen ugyanis, hogy a mezőgazdaságból kivonuló munkaerő "kínálati nyomását" a portugál ipar tartós "keresleti vonzása" ellensúlyozná. A csatlakozásnak a portugál iparra gyakorolt hatását értékelve a komparatív bérelőnyökre támaszkodó, exportvezérelt növekedési stratégiát ajánlották az országnak, hasonlóan ahhoz, amelyet a múltban Dél-Korea vagy Írország követett.¹⁰⁹ Ennek ellenére már most is 38-42 százalékra csökkent a munkaintenzív iparágak aránya a teljes feldolgozóipari hozzáadott értéken belül. Az exportösztönzésre való hagyatkozás ráadásul veszélyes lehetőségnek bizonyulhat egy stagfláció által sújtott világgazdaságban.¹¹⁰ Alternatív megoldásként javasolták, hogy az importhelyettesítés és Portugália belső piacának fejlesztését legalább egyenrangú vagy akár kiemelt alapon kombinálják az ország exportteljesítményének javítására tett kísérlettel: Bár Portugálnak meg kellene próbálnia diverzifikálni és növelni az exportot pl. a gépek, berendezések vagy petrokémiai termékek terén, az országnak az élelmiszeripari termékek feldolgozására és gyártására, az alap- és beruházási javak iparának fejlesztésére ex-

108 Vö. Agra Europe, szerk., *Agricultural Implications*, 33., 36., 64. o.; Lobão et al., "Política Agrícola", 784. o.; Ebert-Stiftung, *Portugals Beitritt*, 18., 19. o. Vö.

109 Vö. Balassa Béla, "Portugal in the Face of the Common Market", in: Fundação Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, II. kötet, 655. o., vö.

110 Vö. Jürgen Donges, "On Portugal's Industrial Competitiveness in an Enlarged Community," Paper presented at the Conference on Portugal and the Enlargement of the European Community, Lisbon, 1980, 4. o.; Ebert-Stiftung, *Portugals Beitritt*, 9. o.; Stuart Holland: "Comentario, in: Fundacao Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, II. kötet, 748-49. o., p. 748-49. o.

a saját pirit-, wolfram-, cink- és vasérclelőhelyeinek kiaknázása, valamint a lakásépítés és az infrastrukturális hiányok csökkentése érdekében.¹¹¹

Ha ezek a megfontolások - bármennyire is homályosan - egy iparosítási stratégiát vázolnak fel, akkor egy óvatos becslés szerint az EK-hoz való csatlakozást követően Portugáliával éves feldolgozottipari importja 11,6 százalékkal növekedne a tényleges EK-importhoz képest, miközben a feldolgozottipari export gyakorlatilag stagnálna. Emellett Spanyolország diverzifikáltabb és technológiailag jobb ipara várhatóan behatol a portugál piacra.¹¹² Hasonló érvet hoztak fel Görögországgal kapcsolatban,¹¹³ és Portugáliának a meglévő EK-megállapodások alapján az AKCS- és Magyarország exportjának piacához való hozzáféréssel szembe kellene néznie.¹¹⁴

Ez valóban azt jelentheti, hogy Portugália a közös vámtarifa akár fokozatos bevezetése után is az olló két pengéjének áldozatává válhat: a magas tőkeintenzitású új iparágak szenvednének a közös piaci tagállamok versenyétől; a hagyományos, munkaintenzív ágazatok pedig a fejlődő országok alacsony bérű kínálata miatt alulmaradnának.¹¹⁵ Nemcsak hogy nem jönne létre új munkahely, de a jelenlegi foglalkoztatás is tovább romlana. Így, mivel mind a mezőgazdaság, mind az ipar jelenlegi szintjéhez képest nagyon hosszú időszakok szükségesek a fejlődéshez, a pusztá átmeneti rendelkezések nem biztos, hogy megakadályoznák, hogy Portugália gazdasága és társadalma meglehetősen komoly terhelést kapjon.

Az egymást követő PS- és AD-kormányok továbbra is "eltúlozták az előnyöket és minimalizálták a fájdalmasokat"¹¹⁶, amelyeket az EK-csatlakozás fog okozni. A problémák és célkitűzések részletei a nyilvánosság számára "szinte teljes ködben maradtak".¹¹⁷ A szakszervezetekkel és a pártokkal későn és csak ritkán konzultáltak a kormányok. Az EK Tanács egyik tagjának kellett

111 Vö. Grant S. McClellan, *Spanyolország és Portugália: Democratic Beginnings*, New York, 1978, 208. o.; Klaus Esser, "Portugal in der west-europäischen Arbeitsteilung: Alternative Strategien," *Berichte zur Entwicklung in Spanien, Portugal und Lateinamerika* 3, No. 13 (1977): 37 ff.; Klaus Esser, "Integration zwischen Industrie und teilindustrialisierten Ländern - Portugal in der EG", in Burghard Claus et al., *Zur Erweiterung der Europäischen Gemeinschaft in Südeuropa*, Berlin, 1978, pp. 71 ff; Holland, "Comentario", ibid.

112 Vö. Donges, "Portugal's Industrial Competitiveness", 7. o.; Christian Deubner, *Der unsichere "europäische Konsens" in den iberischen Ländern*, Ebenhausen, 1981, 74-75. o. Vö.

113 Vö. A. G. Portela, "Exportação Nacional - Mercado Comum", in Fundação Calouste Gulbenkian, szerk., *II. nemzetközi konferencia a portugál gazdaságról*, II. kötet, 703., 730. o. Vö.

114 Vö. Geoffrey Edwards és William Wallace, *A Wider European Community?*, London, 1976, 48. o. Jürgen Donges et al., *The Second Enlargement of the European Community*, Tübingen, 1982, 127. o., 131. o., azt állították, hogy Spanyolország és Portugália protekcionista tendenciák élére kerülhet az AKCS-országokkal szemben, akiknek a helyzete ezáltal elrettentő lehet.

115 Vö. Ebert-Stiftung, *Portugals Beitritt*, 8. o.

116 Maxwell, "A Evolução Contemporâneo" (mint az 51. pontban), 36. o.

117 Encarnação Viegas, "As Teses de Natali e a Adesão de Portugal a CEE," *Diário de Notícias*, 1981. június 5., 15. o.

a Miniszterek Tanácsa Főtitkársága "nem alaptalan"¹¹⁸ -nak minősítette a PCP által kifejezett aggodalmakat, amelyek a jelek szerint alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy ez a párt elutasította a csatlakozást, és ehelyett egy sor preferenciális szerződést javasolt.¹¹⁹ Ezt az alternatívát - az 1972-es kereskedelmi megállapodás alapvető kiterjesztését - még 1984-ben nem más, mint a Confederação da Industria Portuguesa (CIP) idézte fel újra.¹²⁰

1981-ben a munkavállalók az AD-kormány szociális és munkaügyi politikája ellen az év során 1,5 millió munkavállalót érintő sztrájkkal reagáltak.¹²¹ 1982 első hetében további 900 000 munkavállaló lépett sztrájkba, és ugyanezen év márciusában és májusában a Confederação Geral dos Trabalhadores Portugueses (CGTP) 1934 óta először hirdetett általános sztrájkot. Ezek a próbálkozások csak részben voltak sikeresek, és a sztrájkok azóta a kemény gazdasági szorítás és a mindennapi túlélésért folytatott küzdelem nyomása alatt alábbhagytak. A városi és vidéki munkások még mindig kisebbségben vannak Portugáliában, és a munkáspárti zavargások még egy ideig elmaradhatnak, még akkor is, ha a nyomor tovább fokozódik. Ugyanakkor azonban a mezőgazdaságban és az üzleti életben dolgozó alsóbb osztályok társadalmi léte jelentős mértékben veszélybe kerülhet, egészen a marginalizálódásig.¹²² Intenzíven tradicionalista, 1975-ben hevesen fellázdak a baloldalról érkező vélt gazdasági és ideológiai fenyegetés ellen. A gazdasági racionalizáció és a közös piaci (beleértve a lélektanilag fontos spanyol) verseny által hátrányosan érintettek, a küszöbön álló proletarizálódásra poudajista módon reagálhatnak, ami tönkretelheti a heterogén PS választói csoportot, a konzervatív pártokat még inkább jobbra tolhatja, és - a kialakult pronunciamiento hagyományokkal rendelkező portugál katonaság körében autoritárius reakciót kiváltva egy olyan helyzetben, amikor a kormányzati legitimitás csökken,¹²³ talán még itt sem ér véget.

118 Karl H. Buck, "'Europäischer Konsens' in Südeuropa," *Integration* 1 (1982), 40. o.

119 Vö. Carlos Carvalhas, "A Alternative a CEE", in Partido Comunista Português, szerk., *Não ao Mercado Comum - Efeitos Globais de Adesão a CEE e Alternativa*, Lisszabon, 1980, 142. o. (A KKE alternatívája). A PCP számos részletes tanulmányt tett közzé a csatlakozási problémákkal kapcsolatban, pl.: *Não ao Mercado Comum - Agricultura*, Lisszabon, 1980.

120 Vö. "Criticas da CIP Visam Retorno ao Estatuto Europeu de 1972," *Diario de Noticias*, 1984. november 1., 2. o.

121 Vö. *Diario de Noticias*, 1981. december 25., 17. és 18. oldal; 1981. december 28., 2. oldal; az ezt követő számadatért lásd: 1982. január 4., 3. oldal.

122 A következő "képzett találgatásokhoz" lásd: Heinz Kramer, "Lagenotiz zur Situation in Portugal zu Beginn der Beitrittsverhandlungen mit der Europäischen Gemeinschaft," Stiftung Wissenschaft und Politik, Dok. SWP-LN 2203, Ebenhausen, 1979, pp. 25, 28; Claus Legewie, "Die Erweiterung der Europäischen Gemeinschaft nach Süden", *Leviathan* 7 (1979), p. 182; Maxwell, "A Evolução Contemporaneo", 37. o.; Ebert-Stiftung, Portugals Beitritt, 14-15. o.; Deubner, *Der unsichere "europäische Konsens"*, 47-48., 86. o.

123 A fegyveres erőkre vonatkozóan lásd most Maria Carrilho, *Forças Armadas e Mudança Política em Portugal no Seculo Vinte*, Lisszabon, 1985, összefoglalva az *O Jornal*, 1984. november 1., 11. o.

Utólagos eltérés: Portugália utolsó mentsvára

A fontainebleau-i EK-csúcstalálkozó úgy határozott, hogy a csatlakozási tárgyalásokat 1984 szeptemberéig be kell fejezni. Ez lehetetlennek bizonyult, a tárgyalások 1985-ben is folytatódtak. Végül azonban, szinte az utolsó pillanatban, ha a tervezett 1986. január 1-jei csatlakozási dátumot tartani akarták, megállapodtak egy szerződésben és elkészítették azt. 1985. június 12-én Madridban és Lisszabonban tartott ünnepeken a két ibériai ország és a Közösség aláírta a csatlakozási szerződést. A tárgyalások sikeres lezárása egybeesett a lisszaboni politikai válsággal. A PS és a PSD közötti koalíció felbomlott, miután Cavaco Silvát meglepetésszerűen a szociáldemokraták vezetőjévé választották. Mind a szocialisták, mind a szociáldemokraták azt állították, hogy a politikai nézetkülönbségek voltak a felelősek a "bloco central" felbomlásáért, de a valóságban, bár ilyen nézetkülönbségek kétségtelenül léteztek, a konfliktus inkább az elnöki politikához kapcsolódott, amellyel kapcsolatban Soares és Cavaco Silva nagyon eltérő álláspontot képviseltek. Soares a saját jelöltségét igyekezett támogatni, Cavaco Silva inkább a régi AD választói kör visszaszerzésére törekedett. A válságnak azonban azonnali hatása volt, hogy kikényszerítette a közgyűlés előrehozott feloszlását és az előrehozott általános választások kiírását; az 1985. október 6-ra kitűzött, 1985-86 telére tervezett elnöki, önkormányzati, európai és talán még több általános választások kilátásaival együtt a hatékony kormányzás kilátásai kilátástalannak tűntek. Ráadásul a Soares-kormány megszorító politikája valószínűtlenné tette, hogy az ország túljut a megszorítások okozta recesszión, mire Portugália csatlakozik az EK-hoz.

Abban a hitben, hogy az 1972-es "normális" bővítést újra lehet és kell is hajtani

Az EK-Tanács Portugáliával szemben ragaszkodott ahhoz, hogy a kiigazítási problémákat nem a *közösségi vívmányoktól* való eltéréssel, hanem csak átmeneti intézkedésekkel kell megoldani.¹²⁴ Az eltérés elvileg a kialakulóban lévő többszintű gazdasági közösség formális elismerését jelentené, amit átmeneti intézkedésekkel már nem lehet elfedni. Ez tulajdonképpen egyenlő lenne az intézményesített politikai többszintű közösség irányába történő elmozdulással, amelyet először Brandt, majd a gazdasági és monetáris unióval kapcsolatos javaslatok keretében Tindemans vezetett be koncepcióként. Az "intézményesített" arra a rendelkezésre utal, hogy egyes tagországok, többé-kevésbé pontosan előre meghatározott szabályokat követve, vagy mentesülnének a létező, vagy nem vennének részt az újonnan létrehozott közös politikákban (az ún. kigyó működése erre példa).¹²⁵

124 Vö. Klaus von Dohnanyi, "Zur Eröffnung der Verhandlungen zwischen der EG und Portugal", *Bulletin der Bundesregierung*, No. 118, 1978. október 19., 1099. o., *Bulletin der Bundesregierung*, 118. sz.

125 Részletes kifejtésért lásd Hans-Eckard Scharrer, "Abgestufte Integration - eine Alternative zum herkömmlichen Integrationskonzept?", *Integration*, No. 3 (1981), pp. 123 ss.

A formális, előzetes eltérésnek, ha egyszer már engedélyezték, elvileg a Közösség minden szintjére vonatkoznia kellene. Mivel egy ilyen megoldás meglehetősen komoly intézményi terheket róna a Közös Piacra, a csatlakozási tárgyalások során nem vették fontolóra. Portugália azonban profitálhatna a görögországi tapasztalatokból: Amióta a jelenlegi görög miniszterelnök szocialista PASOK-ja megnyerte az 1981-es választásokat, az ország, mint már korábban említettük, külön státútumot követel - vagy legalábbis a regionális és mezőgazdasági fejlesztés masszív támogatását - a csatlakozás strukturális hatásainak enyhítésére. Portugália hasonlóan cselekedve utólagosan eltérhetne a *közösségi vívmányok* egyes részeitől, hogy megelőzze a "perverz" következményeket, "perverz" abban az értelemben, hogy a jobb helyzetben lévő és hatékonyabb országok profitálnának a portugál EK-tagságból, ami elképzelhetően katasztrofális hatással lenne a portugál társadalomra és politikára. Ez viszont nem akadályozhatja meg az országot abban, hogy beleegyezzen az egyes fejlesztési szakaszokhoz rendelt konkrét akciócsoportok közös hozzárendelésébe, és a végrehajtásukkal kapcsolatos közös megállapításokról rendelkezzen. A portugál gazdaságot érintő kihívás és a fejlesztések kiszámíthatósága az EK-országok számára így megmaradhat.

Egy vitathatatlan eredménynek ki kell derülnie a "tétova kapcsolat": Portugália gazdaságilag és politikailag is gyenge kérelmező volt és van. Az 1980-as évek hátralévő részében is gyenge marad. Az Európai Közösség ezt nem tudja megakadályozni. De ellentétben azzal, amit általában mondanak, sőt feltételeznek, a csatlakozás - hatásai révén - jelentősen ronthat az ország helyzetén.

Az események kronológiája

- 1949 Portugália az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) alapító tagja.
- 1951 Az Európai Szén- és Acélközösséget (ESCS) létrehozó párizsi szerződés aláírása - a hatok (Belgium, Franciaország, Nyugat-Németország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia).
- 1957 Az Európai Gazdasági Közösséget (EGK) és az Európai Atomenergia-közösséget (EAC, Euratom) létrehozó Római Szerződés aláírása a hatok által.
- 1960 Portugália alapító tagja az Európai Szabadkereskedelmi Társulásnak (EFTA - a Hét EFTA-tag (Ausztria, Dánia, Norvégia, Portugália, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság).
- 1965 Szerződés aláírása az ESCS, az EGK és az EAC egységes Tanácsának és egységes bizottságának létrehozásáról, a továbbiakban: Európai Közösségek (EK).

- 1972 Az Egyesült Királyság, Dánia és Írország csatlakozik az Európai Közösséghez (ma Kilencek); Portugália és az EK szabadkereskedelmi megállapodást köt; Finnország és a Jég-százszázföldi csatlakozás a "rest-EFTA"-hoz
- 1974 (április 25.) Caetano diktatúra megdöntése
- 1975 (július 17.) Az EK Tanácsa elutasítja a közösségi kölcsönt a portugálok alatt "forró nyár"; (október 7.) Az Európai Bizottság 180 millió dolláros európai beruházási támogatást nyújt... ment Bank által Portugáliának nyújtott hitel
- 1976 Az 1972. évi szabadkereskedelmi megállapodás módosítása; az EFTA létrehozza az Ipari Portugáliai Fejlesztési Alap (100 millió dollár élő év alatt)
- 1977 (március 28.) Portugália kérelmezi az EK-csatlakozást, majd Spanyolország következik.
Június
- 1978 (október 17.) A csatlakozási tárgyalások megkezdése
- 1979 Az EK-Portugália szabadkereskedelmi megállapodás második módosítása
- 1981 Görögország csatlakozik az EK-hoz (ma már a Tízekhez); Portugália 275 millió dollár előfinanszírozást kap. csatlakozási támogatás (150 millió dollár kölcsönökben, 125 millió dollár vissza nem térítendő támogatásban) az EK részéről
- 1982/83 Az EK költségvetési problémái, főként az Egyesült Királyság hozzájárulása miatt, továbbra is akadályozzák a közösségi politikákat; a Portugáliával és Spanyolországgal folytatott csatlakozási tárgyalások során az EK "pán- ibériai" megközelítést követ, hogy mindkét országot egyszerre vegyék fel a közös piacra; a spanyol versennyel kapcsolatos EK fenntartások a két országgal folytatott tárgyalások lelassulását eredményezik.
- 1984 (június 26.) Az EK fontainebleau-i csúcstalálkozója szeptember 30-ig lezárja a csatlakozási tárgyalásokat, hogy lehetővé tegye a portugál-spanyol csatlakozást 1986. január 1-jéig; a tárgyalások ismét lelassulnak, mert az EK nem tud megegyezni a borfelesleg korlátozására vonatkozó közös álláspontról; (október 22.) Portugália és az EK aláírja az előzetes megállapodást; (december 4.) Az EK dublini csúcstalálkozója megegyezik a borászati tervről; mivel a javasolt mediterrán támogatási programot nem fogadják el, Görögország fenntartja a további csatlakozási tárgyalások blokkolásának jogát.
- 1985 (június 12.) Szerződés aláírása Spanyolország, Portugália és az EK között.
- 1985 (július 11.) A portugál köztársasági közgyűlés ratifikálja a csatlakozási szerződést.
- 1986 (január 1.) Portugália csatlakozik az EK-hoz

Ahogy az 2005-ben Carlos Gaspar, a Lisszaboni Egyetem Portugál Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének igazgatója foglalta össze, amikor a "A portugál átmenet nemzetközi dimenziói" címmel tartott előadást: "A külső szereplők stratégiai döntő szerepet játszottak a portugál poszt-autoritárius átmenet végeredményének meghatározásában." Húsz évvel korábban nem kevesebbet írtam. Gaspar és az én értékelésemet ma várhatóan meglehetősen távolságtartóan olvashatjuk. A hatás 1985-ben meglehetősen más volt, legalábbis Portugáliában, ahol több cikkem is megjelent a "szegfűs forradalomról" és annak utóhatásairól - köztük a következő -: Az O Jornal című hetilap egyoldalas írásban számolt be eredményeimről: "Hogyan "szelídült meg" a portugál forradalom". Végeredményben pontosan ez történt: Nemzetközi nyomást gyakoroltak egy kis ország belpolitikájára.

Külső hatások a portugál forradalomra: Nyugat-Európa szerepe

I

1975. június 21-én a diktatórikus Caetano-rezsimet megdöntő tisztek csoportja kijelentette, hogy céljuk egy "szocialista pluralizmus, amely magában foglalja a szocialista társadalom építésének különböző formáinak és elképzeléseinek egymás mellett élését, elméletben és gyakorlatban egyaránt". Az MFA elutasítja a szocializmus erőszakos vagy diktatórikus eszközökkel történő megteremtését... (Ez) magában foglalja a különböző politikai pártok létezésének elismerését, még akkor is, ha azok nem feltétlenül a szocialista lehetőségeket védik "2.

Amikor a Movimento das Forças Armadas (MFA) vállalta, hogy így finomítja alapprogramját, az eredeti "golpe általi felszabadítás" (Philippe Schmitter) már társadalmi forradalommá változott. A szlogen 1974 áprilisában már így hangzott: "Dekolonizáció - demokratizálódás - fejlődés". Most pedig így szólt: "Felszabadulás - demokrácia - szocializmus". A hangsúlyok különbözősége volt az eredmény,

- 1 Portugál nyelven megjelent "Influências Externas sobre a Revolução Portuguesa: o papel da Europa Ocidental" (lásd a könyv végén található forrásokat). Utólag nem tisztázható okokból a záró bekezdés kimaradt a nyomtatott szövegből. - Ez az írás a Durham NH-ban, 1984. május 31. és június 3. között a Modern Portugália III. nemzetközi találkózón ("1974-1984: Portugália és a portugálok tíz évvel később") elhangzott előadás átdolgozott változata. Továbbra is hálás vagyok Kenneth Maxwellnek (New York), Christian Deubnernek (Ebenhausen), Franz-Wilhelm Heimernek (Lisszabon) és Uwe Optenhögelnek (Hamburg) kritikai javaslataikért.
- 2 "Plano de Acção Política do MFA", in: Ramiro Correa et al: *MFA e Luta de Classes*, Lisszabon, é. n. d., 176. o. (a szerző fordítása).

Egyrészt a hadseregen belüli küzdelmek sorozatából, amelyek három politikai válságból eredtek, és amelyek a lakosság egyre nagyobb részét mozgósították; másrészt pedig egy társadalmi tömegmozgalomból, elsősorban a lisszaboni-setúbal-i ipari proletariátus és a Baixo Alentejo vidéki munkások által, amely nagyban hozzájárult a forradalmi folyamat felgyorsításához, de alig tudta megérinteni az északi kisparasztok és középes méretű gazdálkodók nagy számát.

Április 25-én António de Spínola lett a köztársaság első elnöke. Katonai, gazdasági és politikai csoportok segítségével számítva háromszor (kétszer 1974-ben, harmadszor 1975. március 11-én) próbálta meg kiterjeszteni vagy visszaszerezni hatalmát - először intézményi manőverrel, majd a "csendes többségre" apellálva, végül katonai puccsal. Egyik esetben sem járt sikerrel. Bissau-Guinea korábbi katonai kormányzója "a nyugat-európaiakéhoz hasonló reprezentatív demokratikus rendszer mellett állt ki... amelyben a birtokosok érdekeit védik." ³ Az első két válságnak nagy hatása volt a külpolitikára, azaz Portugália afrikai gyarmati vállalkozásainak felszámolási ütemére. A március 11-i sikertelen puccs azonban, amelynek nyomán Spínola elmenekült az országból, meglehetősen drasztikusan átalakította a belpolitikai színteret.

Már a tábornok "csendes többség" megnyerésére tett kísérlete is felhívta az MFA figyelmét arra a tényre, hogy az ország hatalmas területein a társadalmi és ideológiai struktúrák tekintetében kevés változás történt - ezért a későbbi "kulturális dinamizálási" kampányok a központban és északon. ⁴ Hamarosan kiderült, hogy az olyan konglomerátumok, mint a Borges-Quina, a Champali-maud, a Companhia União Fabril (CUF) és az Espírito Santo e Comercial nemcsak hatalmas gazdasági hatalmat gyakoroltak, mivel bankokat, biztosítótársaságokat, valamint a finomító-, hajóépítő, acél- és cementgyártás nagy részét ellenőrizték, ⁵ hanem legalább egy részük Spínolát is támogatta. ⁶ Március 11-e után államosították a bankokat és a biztosítókat, majd a szállítmányozást, az alap- ipari ágazatokat (acél és cement), a szállítmányozást, a benzinfinomítást és -forgalmazást, valamint az elektromos áramot. További 1975. júliusi rendeletek nagymértékben legalizálták a latifundista gazdaságok bérmunkások általi elfoglalását Alentejóban.

Az idényjellegű munkanélküliek és - még inkább, mint az iparban - a krónikusan alulfizetett mezőgazdasági dolgozók ⁷ által elfoglalt hullám mintegy 1,1 millió hektárt alakított át 550 kollektív termelési egységgé (KKV) és

3 Graham, Lawrence S.: "A katonaság a politikában: The Politicization of the Portuguese Armed Forces", in: id./ Harry M. Makler (szerk.): *Contemporary Portugal*, Austin/London 1979, 234. o.

4 Vö. a Sunday Times Insight csapata: *Insight on Portugal*, London 1975, pp. 192 ss.

5 A részleteket lásd: Bacalhau, Mário: "Vida Mundial No. 1859, 1975. május 1., pp. 22 ss.

6 Vö. Harsgor, Michael: *Portugal in Revolution*, Washington Papers Vol. III No. 32, Beverly Hills/ London 1976, pp. 44 ss.

7 Vö. Cutileiro, José: *A Portuguese Rural Society*, Oxford 1971, pp. 59 ss.

szövetkezetek.⁸ Ez csak a végső állomása volt annak a munkásfelkelésnek, amely már a katonai puccs előtt megindult, és amelyet a felgyorsult iparosítás, a mezőgazdaság stagnálása, a belső migráció és a növekvő infláció táplált. Április 25-e után ez a mozgalom "a minimális feltételekért folytatott társadalmi harcok sorozatában" tört ki a földeken, gyárakban és nyomornegyedekben.⁹ Az üresen álló állami, majd később magántulajdonban lévő épületeket elfoglalták Lis- bon, Setúbal és Porto lakótelepeinek lakói és a legelhagyatottabb negyedek lakói; lakók és lakók bizottságai alakultak a követelések hangoztatására és a kormány támogatásának megszerzésére;¹⁰ a munkások közgyűlések által választott bizottságai sztrájkokat szerveztek, hogy nemzeti minimálbéreket, jobb munkakörülményeket és a leközönt "vállalati államhoz" leginkább kötődő munkaadók sanementóját követeljék.¹¹ Körülbelül 750, többnyire kis- és középipari vállalatot, amelyek tulajdonosai csődöt jelentettek vagy bezártak, elfoglaltak és újjáalakítottak, vagy termelési szövetkezetekké (a többség, több mint 650), vagy a munkásbizottságok ellenőrzése alatt álló, önállóan irányított vállalkozásokká.¹²

Az 1975. április 25-i alkotmányozó gyűlési választások előtt az MFA, "tekintettel a március 11-i ellenforradalmi puccs leverése következtében kialakult helyzetre", a politikai pártokat arra kényszerítette, hogy "az eddig elért demokratikus vívmányok... megszilárdításán és bővítésén", hogy aláírják az Alkotmányos Megállapodás Platformját, "amely lehetővé teszi az 1974. április 25-én megkezdett politikai, gazdasági és társadalmi forradalom folytatását, összhangban a politikai pluralizmussal és a szocializmusba való átmenettel".¹³ Ezekkel az elvekkel összhangban az 1976. április 25-én hatályba lépett új ~~aktáj~~ "a forradalmi folyamat békés előrehaladása" mellett döntött, hangsúlyozva a munkásbizottságok, a szakszervezetek, a termelési, értékesítési és fogyasztói szövetkezetek jogait. A szakszervezetek részvételi jogokat kaptak a következők végrehajtásának felügyeletében

8 A megszállt birtokok azonban soha nem ellenőrizték az ország termőföldjeinek több mint 14%-át (vö. Barros, Afonso de: "A Reforma Agrária em Portugal e o Desenvolvimento Económico e Social", *Revista Crítica de Ciências Sociais*, 1979, No. 3, 61. o.). Hasonlóképpen az iparban az államosított szektor 1975-ben a foglalkoztatás 11,5%-át (Franciaországban 11,2%, Olaszországban 11,6%), a bruttó állóeszköz-beruházások 33,6%-át (Franciaországban és Olaszországban 33,5, illetve 28%) és az értékesítés 14%-át (Franciaországban és Olaszországban 10, illetve 8,1%) adta. Vö. Pinho, Ivo: "Sec- tor público empresarial: antes e depois do 11 de Março", *Análise Social* XII (1976), p. 745.

9 Downs, Charles: "Comissões de Moradores and Urban Struggles in Revolutionary Portugal", kiadatlan kézirat, II International Meeting on Modern Portugal, Durham 1979, 5. o.

10 Vö. Leitão, Luis et al.: "(1974-1976)", *Les Temps Modernes* 34 (1978), pp. 660 ss., 670 ss., 670 ss.

11 Vö. Insight Team, op. cit., 120. o., ss.

12 Vö. Barros, José: "Empresas industriais geridas pelos trabalhadores", *Análise Social* XIII (1977), 687. o.; Costa, Fernando Ferreira da: "*Révue des Etudes Coopératives*", No. 194 (1978), 47. o.

13 A teljes szöveg a következő nyelven: *Portugália Hoje*, Ministério de Comunicação Social, Ano I, No. 50, 1975. április 19. (a szerző fordítása).

gazdasági és szociális tervek, a munkaügyi jogszabályok előkészítése és a társadalombiztosítási intézmények irányítása. Az általános közgyűlések által megválasztott munkásbizottságok jogosultak voltak a vállalatok vezetésének felügyeletére, és részt vehettek mind a munkaügyi jogszabályok, mind a gazdasági tervek kidolgozásában a saját ágazatuk számára. Az agrárszövetkezeteket és a gazdaszervezeteket viszont be kellett vonni az agrárreform tervezésébe és végrehajtásába. Az alkotmány utasította az államot, hogy támogassa az agrár-, ipari és fogyasztási szövetkezetek létrehozását; elsőbbséget adott a termelőeszközök további szocializálásának (nem azonban államosításának), amely az öngazgató vállalkozásokon, a helyi hatóságok által irányított közösségi tulajdonon és a szövetkezeti szektoron alapul.¹⁴

A portugál politika balra fordulása azonban rövid életű volt, csak 1975 tavaszától őszeig tartott. Az ebben az időszakban megszavazott alkotmányszöveg nem váltotta ki a politikai erők átfogó elkötelezettségét, amely a benne foglalt kilátások megvalósítására irányult volna. Az egymást követő kormányok már 1976-79-ben (mielőtt a liberális-konzervatív koalíció parlamenti többséget szerzett volna)¹⁵ olyan politikát folytattak, amely a "szocialista pluralizmust" mint alkotmányos modellt és mint evolúciós folyamatot ténylegesen megfordította.¹⁶ Miközben egyrészt az "atlanti" politikai és társadalmi-gazdasági kontextustól eltérő célok és módszerek nem tudtak gyökeret verni belföldön, másrészt pedig nemzetközi szinten átható folyamatok zajlottak, azok az értékek és intézmények érvényesültek, amelyek megfeleltek az észak-atlanti szövetség társadalmi-politikai rendszereinek. Az eredmény egy "erősen nyugat által támogatott és Nyugat felé orientált" politikai és gazdasági rendszer lett.¹⁷

II

James N. Rosenau a nemzetközi kapcsolatokban a fogalomalkotásról szóló egyik alapvető esszéjében a társadalom behatolását úgy határozta meg, mint a fogalmak hiteles elosztását.

14 *A Portugál Köztársaság Alkotmánya*, Tömegkommunikációért felelős államtitkárság, Lisszabon, 1978, cikk. 2, 9, 10, 55-58, 61, 81, 84, 90, 96, 100, 1004.

15 Az első öt alkotmányos kormány (amelyek az 1974 és 1976 közötti hat "ideiglenes" kormányt váltották) egyike sem számíthatott parlamenti többségre. Az első egy PS-kisebbségi kabinet volt, a második ismét egy PS-kormány, amely egy informális megállapodás értelmében "a CDS alakjait" is magában foglalta. A harmadiktól az ötödikig elnöki kabinetek voltak.
"függetlenek" - az első kettőt liberális-konzervatív technokraták vezetik -, akiket Ramalho Eanes államfő állított be.

16 2011-es kiegészítés: 1982-től kezdve az egymást követő alkotmánymódosítások eltörölték a forradalmi folyamat békés folytatására és az öngazgató gazdaság tervezett megvalósítására vonatkozó utalásokat, lecsupaszították az agrárreformról szóló fejezetet, megerősítették a gazdasági tervezés pusztán indikatív jellegét, és az állami szektor újbóli privatizálásával fejezték be.

17 Pimlott, Ben: "Szocializmus Portugáliában: *Kormány és Ellenzék* 12 (1977), 349. o.

társadalmi-politikai célok és értékek - beleértve az e célok elérése érdekében történő mozgósítást is - a behatolt társadalom nem tagjai által, akik a társadalom egyes tagjaival együttesen cselekszenek.¹⁸ Egy társadalom behatolási képessége "strukturális" hatalmából (Johan Galtung) következik, amely lehetővé teszi számára, hogy többé-kevésbé finoman vagy drasztikusan csökkentse más társadalmak autonómiáját. Az alapvetően "egyoldalú" és "hatalmi aszimmetrikus"¹⁹ nemzetközi függőség kontextusában a penetrációs tevékenységek a "totális diplomácia" hatékony eszközeiként szolgálhatnak, amely a külpolitikában a "munkaügyi, diplomáciai, hírszerzési és üzleti tevékenységeket" egyesíti.²⁰

A totális diplomácia megjelenését egy olyan fejlődés segítette elő, amely a hagyományos nemzetközi szereplőkhöz új transznacionális szereplőkkel bővült. A Varsói Szerződés és a NATO országaiban székhellyel rendelkező csoportok, mint például a politikai pártok, szakszervezetek és multinacionális vállalatok, azáltal, hogy ideológiákat, pénzeszközöket, információkat, személyeket és árukat szállítanak a határokon át²¹, saját kormányaik külpolitikájának eszközeivé válhatnak.²²

A behatolás fogalmának bevezetésekor Rosenau az ilyen folyamatok többszörösen kötelező jellegét hangsúlyozta, és a behatolt társadalom "kapacitáshiányát" említette a nem tagok politikában való részvételének alapvető okaként. Ezt a hiányt "nem értékelő fogalmakban" határozta meg, ami lehetővé tette számára, hogy elfedje azt a tényt, hogy "a külső behatolást a társadalom tisztviselői és polgárai nem mindig fogadják el örömmel".²³ Ahogy más szerzők is rámutattak, a behatolt társadalom egyes csoportjai "hídfoállásként" fellépve előmozdíthatják érdekeiket és "bizonyos fokú autonómiára" tehetnek szert a folyamat során. Mivel azonban ez a többlet autonómia "csak a behatoló társadalom által követett stratégia keretein belül fejlődhet", az "minden bizonnyal viszonylag kicsi marad"²⁴.

A behatolást azonban nyilvánvalóan nem szabad összekeverni a pusztá manipulációval. Mivel a behatoló társadalom céljai és politikája általában nem ismeretlenek és nem is követhetetlenek a behatoló országban, a behatolás folyamata nem lehet ismeretlen és nem követhetetlen.

18 Vö. Rosenau, James N.: "Pre-theories and Theories of Foreign Policy", in: R. Barry Farrell (szerk.): "A külpolitikák és az államelméletek": R. Barry Farrell (szerk.): *Approaches to Comparative and International Politics*, Evanston 1966, 65. o.

19 Vernon, Raymond: "(1971), 705. o.; Morse, Edward L.: "Transnational Economic Processes", *International Organization* XXV.

20 Cox, Robert W.: "Labor and Transnational Relations", *International Organization* XXV (1971), 555. o.

21 Vö. Strange, Susan: "The Study of Transnational Relations", *International Affairs* 52 (1976), pp. 334 ss.

22 Vö. pl. Radosh, Ronald: *American Labor and United States Foreign Policy*, New York 1969, passim; Behrmann, Jack N.: *National Interests and the Multinational Enterprise*, Englewood Cliffs 1970, pp. 101 ss.

23 Rosenau, op. cit., 64. és 68. o.

24 Kiersch, Gerhard/Mettler-Meibom, Barbara: "Die US-Amerikanische Penetration in Frankreich nach dem 2. Weltkrieg", in: Klaus-Jürgen Gantzel (szerk.): *Kapitalistische Penetration in Europa*, Hamburg 1976, 31. o.

a kölcsönhatás összetettebb és dinamikusabb. A (látens vagy már megkezdett) belföldi vitákat külső szereplők indíthatják el vagy táplálhatják ideológiai értelmezéssel, amely a "fertőzés" hatását kelti; a külső normákra, amelyeket csábítással vagy nyomással erősítenek meg, hivatkozhatnak a belföldi csoportok (vagy akár az ilyen csoportok frakciói), hogy politikai stratégiáik számára további legitimitációt teremtsenek; és e csoportok eredeti felfogása átalakulhat egy ilyen folyamat során, ahogyan azt itt vizsgálni fogjuk.

Az észak-amerikai és nyugat-európai érdeklődés a portugali fejlemények iránt, majd a NATO-tagországba való formális és informális behatolás 1974/75 folyamán a politikai és katonai stratégiák aggodalmának volt köszönhető, amit "a NATO omladozó déli szárnyának" neveztek el: A szovjet haditengerészet kiépítését és a kommunista pártok megerősödését a Földközi-tenger környékén a NATO politikai kohézióját szétzöredező és a NATO katonai kommunikációját veszélyeztető olló két pengéjének tekintették. A portugáliai forradalmi folyamat mindkettőre közvetlen fenyegetést látszott jelenteni. ²⁵ Ennek megfelelően gyorsan elérte azt a küszöböt, amely után a status quo bármilyen valódi változása "túrheteránná" vált a NATO számára. ²⁶

A londoni Institute for the Study of Conflict egy olyan forgatókönyvet tett közzé, amely már Portugália "meglévő kötelezettségeit" úgy képzelte el, hogy "hatályon kívül helyezték", a Szovjetunió pedig megpróbált "bázist létesíteni" az Azori-szigeteken, az észak-atlanti erők pedig "saját legfőbb érdekeinek védelmében" biztosították a szigetcsoportot - ezt a cselekményt "nyilvánvalóan megkönnyítette", ha azt "a száműzetésben lévő demokratikus portugál kormány" legitímálta. ²⁷ A londoni intézet és a Conflict Studies című folyóirat létrehozásához szükséges pénzeszközök öt évvel korábban a Kern House Enterprises-től, egy delaware-i székhelyű CIA-"fedőszervezettől" érkeztek. A kiszivárgott dokumentumok azt sugallták, hogy az intézet továbbra is kéz a kézben dolgozott a CIA-val (és valószínűleg a brit hírszerző szolgálatokkal is), azáltal, hogy a következő ajánlatokat tette "professzionális és hitelesnek tűnő elemzések". ²⁸ Figyelembe véve az intézet hátterét, a konfliktustanulmányok forgatókönyve jól illusztrálja az uralkodó

25 Vö. Rees, David: *Dél-Európa*: Institute for the Study of Conflict, Conflict Studies No. 60, London 1975, pp. 2 ss., 13. o.

26 Szulc, Tad: "Washington és Lisszabon: a portugál forradalom mögött", *Foreign Policy* 21. szám, 1975/76. tél, 9. o.

27 Rees, op. cit., 16. o.

28 Vö. Weissman, Steve: "The CIA Makes the News", in: Philip Agee/Louis Wolf (szerk.): *Dirty Work: Dirty Work: The CIA in Western Europe*, London 1981, 206., 207. o., ss. A Kern House Enterprises a londoni székhelyű Forum World Features hír- (és propaganda-) szolgálat létrehozásával kezdte. Ez egy korábbi, a Congress for Cultural Freedom (Kongresszus a Kulturális Szabadságért) részeként működő szolgálatot volt hivatott felváltani, amikor annak a csoportnak a CIA általi titkos finanszírozása a nyilvánosság látókörébe került. A Forum World Features a maga részéről létrehozott egy leányvállalatot, egy "kutatási szolgáltató központot", amely 1970-re átalakult az Institute for the Study of Conflict (Konfliktus Tanulmányozó Intézet) nevű intézetté. Kiegészítés 2011: Az intézet tevékenységét jellemző idézet megtalálható a <http://www.powerbase.info/>

index.php/Institute_for_the_Study_of_Conflict (hozzáférés: 2011.6.14.).

tendencia, hogy a portugál "esetet" egyenesen a hidegháború kontextusába helyezték: Portugáliára nem úgy tekintettek, mint önállóan fejlődő államra és társadalomra, hanem csupán a kelet-nyugati konfliktus egy másik színtereként.

A NATO, az USA és az EK hozzáállása Portugália számára különösen fontossá vált az ország romló gazdasági helyzete miatt. Míg az áruelexport csak 1,8 milliárd dollárról (1973) 2,3 milliárd dollárra nőtt (1975/76-ban még csökkent is), addig az import 1974-ben 2,8 milliárd dollárról 4,3 milliárdra szökött fel. A nemzetközi árak emelkedése miatt a legjelentősebb növekedés nem a gabonafélék és - különösen hatalmas - a nyersolajimport mennyiségében, hanem értékében következett be. Az idegenforgalomból és a kivándorlók hazautalásaiból származó bevételek drasztikusan csökkentek. A titkos tőkekiáramlást csak az export alulértékesítésén keresztül a következő

összegre becsülték 108 millió dollár 1975-re. A munkaerő-migráció 45%-kal csökkent (alig 45 000 fővel szemben az 1973-as közel 80 000 fővel), miután Franciaország, Nyugat-Németország és más országok az 1973-as olajárak okozta világméretű recesszióra úgy reagáltak, hogy egyoldalúan felfüggesztették a munkaerőimportot. Eközben az Angolából és Mozambikból visszatérők, valamint a katonák leszerelése miatt a kontinentális Portugália lakossága az 1973-as 8,43 millióról 1975-re 9,09 millióra nőtt, és ezzel együtt a munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság is erőteljesen emelkedett. ²⁹ A romló kereskedelmi feltételek és a nemzetközi recesszió háttérében a portugál forradalom és a dekolonizáció aligha történhetett volna kedvezőtlenebb helyzetben.

Ahogy nőtt Portugália hozzáférhetősége a behatoláshoz, úgy erősödtek a külső befolyásolási kísérletek, olyannyira, hogy az ország társadalmi és politikai hatalmi harcainak balra mutató tendenciája az egymást követő "ideiglenes" kabinetek összetételében és szocializációs intézkedéseikben is tükröződött. Az átmeneti időszakban, azaz az új alkotmány kihirdetése előtt, Portugáliának csak 1975 márciusától szeptemberéig voltak baloldali - a mérsékelt vagy de facto szociáldemokrata kormányoktól eltérő - kormányai, amelyeket gyakran "gonçalista" kormányoknak neveztek. Ebben az időszakban a kezdetben antikommunista ihletésű, de egyre inkább az egész baloldal ellen irányuló értékeket és eszközöket határozottan erőltették kívülről, hogy megfordítsák a március 11-i események után kijelöltnek tűnő irányt.

29 Az adatokhoz lásd Robert N. McCauley: "A Compendium of IMF Troubles: Törökország, Portugália, Peru, Egyiptom", in: Lawrence G. Frank/Marilyn Seiber (szerk.): *Developing Country Debt*, New York 1979, 151. o.; Világbank (szerk.): *A fejlődő országok adóssága*, New York 1979, 151. o.; Portugália: *Current and Prospective Economic Trends*, Washington D. C. 1978, 34. o.; Manuel Barboza/Luis Miguel P. Beleza: "External Disequilibrium in Portugal 1975-1978", in: Fundação Calouste Gulbenkian (szerk.): *II International Conference on the Portuguese Economy*, 2. kötet, Lisszabon 1980, 57., 62. o.; a lisszaboni Szociális Kommunikációs Minisztérium által szolgáltatott információk.

III

Egy 1975. január 27-i telexben (amely később részben kiszivárgott),³⁰ a lisszaboni nyugatnémet nagykövetség azt ajánlotta a bonni kormánynak, hogy

"dupla pénzüsszeg a portugál gazdaszervezetnek" - valószínűleg az Associação Livre de Agricultores (ALA), a harcos Confederação des Agricultores de Portugal (CAP) elődje. A "v. Feury [a Német Gazdaszövetség] alelnöke által javasolt 50 000 márkát" "nem megfelelőnek" ítélték, mivel "a PCP munkásokat és kisparasztoakat szervez". A nagykövetség azt javasolta, hogy a pénzt a német szövetségen keresztül utalják át.

Rona M. Fields 1975 márciusában "a luso-amerikai közösség bizalmas forrásaiból" megtudta, hogy a portugál bevándorlók pénzt küldtek a konzervatív-liberális Partido Popular Democrático (PPD) és a konzervatív Centro Democrático Social (CDS) pártoknak, és hogy a "jelentős magánpénzeket" kiegészítették a CIA és a Külügyminisztérium "közvetett hozzájárulásai".³¹ Egy 1975. december 17-én kelt körlevélben³² Kai-Uwe von Hassel, a Kereszténydemokraták Európai Uniójának elnöke és Elmar Pieroth, a Kereszténydemokrata Unió (CDU) képviselője, a nyugatnémet párt kis- és középvállalkozói szövetségének elnökségi tagja adományokat kért a CDS "funkcionáriusok képzésére, konferenciák és találkozók megtartására", hozzátéve, hogy "sürgősen szükség van" a pénzügyi támogatásra, hogy "megkönnyítsék barátaink mindennapi harcát az erős kommunista erőkkel szemben". 1976. február 25-én a CDU bejelentette, hogy támogatni fogja a CDS-t (amely a brit konzervatívoktól is kapott segítséget)³³ az április 25-i választási kampány megszervezésében.³⁴

Az 1974-ben a Caetano-rezsim gazdasági és bürokratikus közszereplői által alapított CDS35 "a régi rendszerrel leginkább elégedett csoportokat" szólította meg.³⁶ A PPD, amelyet 1976-ban átkereszteltek Partido Social Democrata, PSD, mélyreható belső vitákat élt át azon a kérdésen, hogy

30 Megjelent: *Berliner Extra-Dienst* IX, No. 21, 1975. március 11., 2. o. A telexet a nyugatnémet külügyminisztérium "Sárga Szolgálatának" minden em-basszushoz eljuttatott kiadványában szerepeltették. Az *Extra-Dienstben* való közzététel a jelek szerint a kairói nagykövetség sajtóattaséjától, Erich Knapptól és Peter Laza- rek követségi titkártól kapott információkon alapult. Knappot azonnal elbocsátották; Lazarek öngyilkos lett. Vö. az *Extra-Dienst* későbbi, 1975-ös számaival.

31 Fields, Rona M.: *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, New York/London 1977, 230. o. Szulc, op. cit., 11. o., szintén Szulc, op. cit.

32 Faksimile reprodukció a *Portugal-Nachrichten* 18. számában, 1976. január 12., 13. oldal.

33 Vö. Harvey, Robert: *Portugália*: London 1978, 73. o.

34 Herzog, Werner: "*Frankfurter Rundschau*", február 26, p. 2.

35 Részletek Antunes, Albertino et al.: *Portugália - República Socialista?*, Lisszabon 1975, 235. o.

36 Pimlott, Ben: "*Parliamentary Affairs*", 1977. tél, 42. o.

lényegében egy mérsékelt csoport volt, amely a forradalmi eredmények szelektív ellenzésével foglalkozott, vagy egy konzervatív szervezet, amely elsősorban a

"megvédeni és megőrizni", alapvetően szemben a forradalommal.³⁷

Mindenesetre nemcsak a kommunizmusellenesség, hanem a baloldallal szembeni kategorikus szembenállás már a teljes konzervatív-liberális spektrumba beágyazódott, az ALA-tól és a CAP-tól a PPD-ig és a CDS-ig. E szervezetek tekintetében a rendelkezésre álló mutatók inkább a korlátozott külső támogatásra, mint a fent meghatározott értelemben vett behatolásra utalnak. Ráadásul, annak ellenére, hogy ezek a csoportok 1974/75-ben milyen befolyást gyakoroltak Észak-Portugáliában, nem lehet kétséges, hogy az időszak főszereplői a PCP mellett az MFA - beleértve az általa vezetett kormányokat - és a Mário Soares vezette Szocialista Párt (Partido Socialista, PS) voltak.

Az MFA több szempontból is "afrikai mozgalom" volt. Amílcar Cabral (PAIGC, Bissau-Guinea) és Agostinho Neto (MPLA, Angola) dogmamentes marxizmusa lenyűgözte a szakmailag és politikai kiábrándult kapitányokat, akik Afrikában harci és polgári-katonai ("lázadásellenes") missziókban egyaránt szolgáltak, és fogékonyra tette őket a legszélesebb értelemben vett szocialista célok iránt. De miközben ez a szocializmus a részleteket illetően homályos maradt, a különböző katonai frakciók között olyan mértékű ideológiai szakadékok alakultak ki, hogy mind a külföldi és portugál pártok, mind a külföldi kormányok politikai projektjeiket a tisztekre gyakorolták. A belföldi és a külső nyomás érezhetővé vált, amire az olyan férfiak, mint Vasco Gonçalves miniszterelnök, a különleges erők (COPCON) parancsnoka, Otelo Saraiva de Carvalho - az április 25-i puccs katonai tervezője - és az MFA politikai gondolkodója, Melo Antunes külügyminiszter egészen másképp reagáltak.

Ha az MFA programilag bizonytalan volt, akkor a PS - amint azt 1973-ban nem kisebb tekintély, mint főtitkára, Mário Soares is elismerte - nem rendelkezett elméleti képzéssel, nem volt eléggé elgondolkodva a portugál "szocializmushoz vezető útról", és végül, a korábbi "taktikai kétértelműségek" miatt, nem rendelkezett politikai profillal.³⁸ Az 1964 folyamán Genfben alapított és 1972-ben a Szocialista Internacionáléba felvett Acção Socialista Portuguesa egy évvel később Bad MÜN- stereifelben (Németország) a Nyugat-Német Szociáldemokrata Párt (SPD) és a Friedrich Ebert Alapítvány (FES) támogatásával PS-vé alakult át. Április 25-e után a PS-nek (ismét Soares szerint) "többé-kevésbé minden hiányzott, ami ahhoz szükséges, hogy önálló benyomást keltsen a nemzet politikai életében: számos és aktív tag minden városban és faluban, tapasztalt és szilárd szervezet, hatékony információs csatornák, pénz..."³⁹.

37 Vö. Pimlott, op. cit., 41. o.

38 Mário Soares, in: Partido Socialista (szerk.): *Destruir o Sistema - Construir Uma Nova Vida*, n. p. 1973, pp. 25, 27, 31, 39.

39 Soares, Mário: *Portugália: Portugália: Que Revolução?*, Lisszabon 1976, 77. o. (kiemelés hozzáadva).

1975 folyamán (és azt követően)⁴⁰ a nyugatnémet és az amerikai kormányok, az EK és a NATO tanácsa, az SPD és a FES, a Szocialista Internacionálé és a nemzetközi munkásmozgalom szervezetei összehangoltan gyakoroltak nyomást a portugál kabinetekre (ami a MFA-t is érintette) és a PS-re. Figyelembe véve egyrészt, hogy ez volt az az időszak, amelyet az Egyesült Államokban a Watergate-sokk következményei jellemeztek, másrészt, hogy az SPD képviseltette magát a nyugat-német kormányban, nem lehet nem arra következtetni, hogy az Egyesült Államokat az EK-országok, különösen Nyugat-Németország háttérbe szorította e stratégia megvalósításában.

IV

1975. április 4-én a nyugatnémet exportőrök gazdasági és politikai kockázatokkal szembeni védelmét szolgáló szövetségi hitelgaranciákat kezelő Hermes Biztosító Ügynökség bejelentette, hogy felfüggeszti a Portugálba irányuló export fedezetét.⁴¹ Öt nappal később a nyugatnémet kormány elhalasztotta a 70 millió márka pénzügyi támogatásról szóló döntést. Április 16-án az SPD a Szocialista Pártok EK-szövetsége és az Európai Parlament szocialista frakciója közös levelet tett közzé Vasco Gonçalvesnak, amelyben arra szólították fel a MFA-t, hogy határolódjon el a PCP-től, dicsérve Soares-t, arra a perspektívára célozva, hogy az EK-segélyek előmozdításán (vagy a sorok között az akadályozásán) dolgozhat. Május 19-én a BRD kormánya a 70 millió márkát Melo Antunes külügyminiszternek ítélte oda. Egy héttel később azonban az EK Külügyminiszterek Tanácsa elzárkózott egy már egy évvel korábban benyújtott porosz kéréstől.

Alig két hónappal a puccs után, 1974. június 27-én az I. Ideiglenes Kormány gazdasági támogatást kért az EK-től. November 25/26-án,

40 Két példa: Edward W. Brooke szenátor: "Nyilatkozat", in: Military and Economic Assistance to Portugal, U.S. Senate, Washington DC 1977, 4. o.) a portugál hadsereg NATO felé való átorientálására tett erőfeszítéseiben, 1976-ban egy közös amerikai-nyugatnémet és két amerikai katonai tanácsadó csoportot küldtek Portugáliába. E látogatások nyomán Portugália mindkét országtól kiterjedt katonai segílyt kapott. - 1978/79-ben a Friedrich Ebert Alapítványtól a Fundação José Fontana alapítványon keresztül átutalt pénzeszközök segítettek a PS-nek abban, hogy a PSD "Tendência Sindical Reformista Social-Democrata" (TESIRED) szervezetével paritásos alapon létrehozza az União Geral dos Trabalhadores (UGT) szervezetet. A FES/PS/PSD szándéka az volt, hogy alássa a nagyrészt (a titkárság kétharmados többségével) PCP által ellenőrzött CGTP-t (Confederação Geral dos Trabalhadores Portugueses), amely a Caetano rezsim ellenében létrehozott Intersindical "ernyőszervezetből" alakult. A két ideológiailag polarizált szakszervezeti konföderáció hajlékony párteszközzé fejlődött, társadalmi-gazdasági erejük rovására. Vö. a Partido Socialista (szerk.): *Confiar no PS - Apostar em Portugal*, Lis-bon 1979, pp. 37 ss.; a szerző interjúja Francisco Marcelo Curto volt munkaügyi miniszterrel, 1980. február 20-án.

41 E fejezet részletei a *Berliner Extra-Dienst*, *Süddeutsche Zeitung* és a *Süddeutsche Zeitung* beszámolóin alapulnak. és a *Frankfurter Rundschau*, valamint az Európai Bizottság által közzétett információk alapján.

a III. ideiglenes kormány sürgős javaslatokat terjesztett elő új különleges kereskedelmi feltételekről (az 1972-ben megkötött szabadkereskedelmi szerződés keretében) és egy átfogó megállapodásról, amely az EK-tagországokban dolgozó portugál kivándorló munkavállalókat (1974-ig csak Franciaországban 850 000 főt) védi. Ezeket a javaslatokat azonban csak azután nyújtották be, hogy Spínola már lemondott az elnökségről, és a televízióban drámai búcsúbeszédet mondott az országnak. Ettől kezdve "a Közösség vezetőinek nem volt elég akarata... ahhoz, hogy gyorsan kielégítsék a portugálok által előterjesztett követeléseket".⁴² 1975. május 26-án, ahogy már említettük, majd június 24-én az EK Külügyminiszterek Tanácsa elzárkózott a gazdasági segíélyezéstől, és aggodalmát fejezte ki a "politikai stabilitás" és a "demokratikus kormányzás" miatt Portugáliában. Végül július 17-én Giscard d'Estaing francia elnök "megvétózta a közösségi kölcsönt... attól való félelmében, hogy egy szocialista-kommunista szövetséget támogatna".⁴³ Az EK Állam- és Kormányfők Tanácsa ehelyett "virtuális ultimátumot" intézett Portugáliához:⁴⁴

"Az EK, politikai és történelmi hagyományai miatt, csak egy pluralista demokráciának nyújthat támogatást"⁴⁵ - a "pluralista" kifejezéssel nyilvánvalóan az észak-amerikai-nyugat-európai "közfizozófiára"⁴⁶ utal, nem pedig a "pluralista" demokráciára.

"szocialista-pluralista" hitvallását, amelyet az MFA négy héttel korábban vallott.

Az Európai Beruházási Bank 180 millió dolláros hitelét csak október 7-én kapta meg Portugal, miután egy új, de facto szociáldemokrata - a VI. ideiglenes kormány - megalakult.

- A kormány három hete volt hivatalban. Az első kifizetésekre csak 1976 áprilisában került sor. Az 1972-es kereskedelmi megállapodást végül ugyanezen év júniusában módosították. Nyilvánvaló, hogy a nyugat-európai segíelyt nem lehetett megszerezni a Nyugat iránti elkötelezettség nélkül.

Francisco da Costa Gomes tábornok, Spínola utódja a portugál elnökségben, világossá tette, hogy az EK hozzáállását 1974 őszétől kezdve a portugál kormány úgy érzekelte, hogy

"ellenséges" külföldi nyomás.⁴⁷ A Közös Piac "tagadó hatalma",⁴⁸

1975 májusa és júliusa között mutatták be, nem hagyhatta hidegen, elsősorban Costa Gomes, Melo Antunes és Vítor Alves vándor örmagy nagykövetet, aki április és szeptember között a nyugat-európai fővárosokban tett látogatást. Egy héttel azután, hogy az EK Tanácsa lemondott a segíelyekről,

42 Európa Tanács, Parlamenti Közgyűlés: *Jelentés a portugáliai helyzetről*, Doc. 3609, Strasbourg, 1975. április 21., 18. o.

43 Story, Jonathan: "Portugália szegfűs forradalma: A változás és a folytonosság mintái", *International Affairs*, 52. évf. (1976), 431. o.

44 Szulc, Tad: "The New Republic", 1975. augusztus 30., 9. oldal.

45 Az Európai Közösségek Bizottsága: *Die Beziehungen zwischen der EG und Portugal*, Brüsszel 1976, 8. o.

46 A pluralizmus fogalmának a nyugat-európai és amerikai külpolitika irányadó és igazoló szerepét a szerző "A Revolução dos Cravos e a Política Externa: O Fracasso do Pluralismo Socialista em Portugal a seguir a 1974", *Revista Crítica de Ciências Sociais*, Nr. 11 (1983),

- pp. 95 ss.
- 47 Costa Gomes, Francisco da: *Portugália*, Lisszabon 1979, 59. o.
- 48 Story, ibid. (43. jegyzet).

Costa Gomes az MFA küldöttgyűlésén tartott beszédében nem titkolta meggyőződését, hogy a Nyugattól való gazdasági függősége miatt Portugália nem tudná elviselni a "nyugati ellenségeskedést" mindaddig, amíg gazdasági kapcsolatai a harmadik világbeli és szocialista országokkal nem fejlődnek tovább. ⁴⁹ Antunes és Alves vezette az MFA tisztek "kilences csoportját", amelynek augusztus 7-i dokumentuma, amely nyílt nézeteltérést jelzett az MFA soraiban, és élesen bírálta a kabinet "forradalmi avantgárd" politikáját, döntő szerepet játszott abban, hogy véget vetettek az MFA-nak. "gonçalvismo". Costa Gomes hallgatólagosan támogatta őket, aki egyetértett a véleményükkel, ha a módszereikkel nem is. ⁵⁰

Melo Antunes eredetileg a "harmadik világ opciót", egy Lisbon/Maputo/Luanda "tengely" kialakulását preferálta volna - a szövetségekötés hiányából kiindulva. ⁵¹ Ez az álláspont azonban elérhetetlennek bizonyult, és a Kilencek Csoportjának dokumentuma tartalmazta az első utalást arra, hogy "egyres ökonómikus térségekkel (Közös Piac, EFTA) való kapcsolatok megerősítése és elmélyítése" szükséges. ⁵² Az EK-Tanács nyilatkozatának jelentős hatását véglegesen bizonyítja a Kilencek Csoport dokumentumának "forradalmi kritikája", amelyet 1975. augusztus 13-án tettek közzé az Oteló Saraiva de Carvalhóhoz közel álló COPCON tisztviselők. A kritika azt a kijelentést tartalmazta, hogy "aki még mindig illúziókat táplált, az mostanra elvesztette azokat, figyelembe véve a "Portugália pénzügyi támogatásához" kapcsolódó legújabb feltételeket". ⁵³

V

1975 januárjában a PCP az MFA támogatásával elérte, hogy a II. Gonçálves-kormány támogassa az unificadade, azaz az egységes nemzeti szakszervezeti szövetség elvét, amelyet az új alkotmány egy évvel később hatályon kívül helyezett. Ez jogi monopóliumot jelentett az Intersindical számára, amelyet nagyrészt a Kommunista Párt irányított. ⁵⁴ A döntés pírusszi győzelemnek bizonyult: Április 25-e óta először fordult elő, hogy a PS "nyilvánosan és a tömegek mozgósításával" szembeszállt a PCP-vel:⁵⁵ Egy közel 100 000 munkásból álló Intersindical-tüntetésre a PS 40 000 fős ellentüntetéssel válaszolt.

49 Vö. Costa Gomes, Francisco da: *Discursos Políticos*, Társadalmi Kommunikációs Minisztérium, Lisszabon 1976, 201. o.

50 Vö. Costa Gomes, *Sobre Portugal*, 81. o.

51 Vö. Ferreira, José Medeiros: "Aspectos internacionais da Revolução Portuguesa", kiadatlan kézirat, II. nemzetközi találkozó a modern Portugáliáról, Durham 1979, 6.o.

52 A dokumentum fordítása megtalálható Schröder, Günter (szerk.): Schröder, Günter (szerk.): *Portugália: Materialien und Dokumente*, 3. kötet, Giessen 1976, 133. o.

53 Mint Schröder, op. cit., 149. o.

54 A szakszervezetek azonban nem voltak kötelesek csatlakozni az Intersindicalhoz, és a szakszervezet teljes tagságának titkos szavazása volt szükséges a csatlakozásról vagy annak elutasításáról. Vö. Insight Team, op. cit. 212. o.

55 Merz, Friedrich/Rego, Victor Cunha (szerk.): *Freiheit für den Sieger*, Zürich 1976, 76. o.

A BRD kormánya, a nyugat-német szociáldemokraták és a Friedrich Ebert Alapítvány azonban nem volt tudatában annak, hogy a PS végrehajtó szerve ennél messzebbre mutató terveket követett. A már említett január 27-i telexben (amelyet Bonn először tagadott, de később hitelesnek bizonyult) a lisszaboni nyugatnémet nagykövetség arról számolt be, hogy "Soares arra törekszik, hogy 3 vagy 2 héttel az [Alkotmányozó Gyűlés] választások előtt kormányválságot idézzen elő..."... kellene c-g. [Costa Gomes] nem megy bele, sp. [Spínola] kifejezett nyilvános nyilatkozattal lépne ki a visszavonulásból. A c-g. vagy a sp. lemondása és nyilatkozata az MFA felosztásához vezetne... A választások estéjén megszerzett többségnek köszönhető esetleges puccsot Copcon-Carvalho... szükség esetén a NATO-hoz való folyamodással megghiúsítaná. C.-g., sp. vagy fabião⁵⁶ képes lenne kiegészíteni a mérsékelt többségű Alkotmányozó Gyűlést a PC nélküli kormánnyal."⁵⁷ Egy látogatás során Jorge Campinos (PS) államtitkár-helyettes március 10-én arról tájékoztatta tárgyalópartnereit a Friedrich Ebert Alapítványnál, hogy "a portugál szocialisták (már) - Costa Gomes miniszterelnökkel együtt - fontolóra vették..., hogy még április 12-e [az Alkotmányozó Gyűlés megválasztásának eredeti időpontja] előtt elérjék Vasco Gonçalves miniszterelnök leváltását, hogy a választások után még aktívabb részvételt biztosítsanak a politikai döntésekben."⁵⁸ Az államtitkár-helyettesek a választások után még aktívabban részt vehessenek a politikai döntésekben. Spínolas másnapra megghiúsult puccskísérlete az alapítvány szerint "érvénytelenítette Campi- nos nyilatkozatát".

Willy Brandt portugáliai látogatását és a PS-szel 1974. október 19. és 21. között folytatott megbeszéléseit követően az SPD nem köntörfalazott, és kijelentette, hogy

"Brandt útja világossá tette, hogy a német szociáldemokrácia milyen befolyást gyakorol az európai demokráciák fejlődésére."⁵⁹ Nem kevésbé, mint az Atlanti Szövetség, a párt aggódott amiatt, hogy Franciaországban, Olaszországban és Portugáliában népfrontkormányok alakulhatnak. Az SPD mind az első, mind a második világháború után szembeszállt a kommunizmussal, mégis az volt a tapasztalata, hogy a konzervatív pártok képesek voltak a választók látens kommunizmusellenességét a szociáldemokrácia ellen mozgósítani. Most attól tartott, hogy ezek a pártok előnyre tehetnek szert, ha a dél-európai országokban népfrontkormányok kerülnének többségbe. Az SPD ezért a Szocialista Internacionáléban igyekezett érvényesülni a Mitterrand vezette francia, olasz és görög szocialistákkal szemben, és arra is ügyelt, hogy "amerikai barátaink... ne keverjék össze a szociáldemokráciát és a kommunizmust" (Brandt).⁶⁰

56 Carlos Fabião őrnagy (később dandártábornok), aki eredetileg közel állt Spínolához, 1974. szeptember 28-át követően a hadsereg vezérkari főnöke volt, továbbra is "mérsékeltnek" számított.

57 Mint a 30. pontban.

58 Esters, Elke: Aktennotiz betr. Portugal vor den Wahlen zur Verfassunggebenden Versammlung, Friedrich Ebert-Stiftung, Bonn, 1975. március 17., I. o., p. 1.

59 Merz, Friedhelm: "Sozialdemokrat Magazin, 11/1974, 14. o. Merz az SPD-tagok magazinjának főszerkesztője volt.

60 Brandt-idézet in Stender, Ralf: *Reaktionen und Einflussnahme der SPD auf die Entwicklung*

in Portugal vom April 1975 bis zum April 1976, Thesis, Free University of Berlin 1977, p.

Az SPD a Friedrich Ebert Alapítványra, a szakszervezetekre és a nyugatnémet kormányra számíthatott. Az alapítvány elnöke, Alfred Nau 1946 és 1975 között az SPD pénztárnoka volt, majd a párt elnökségének tiszteletbeli tagjává választották. A Szakszervezeti Szövetség (DGB) vezetője, Heinz Oskar Vetter az alapítvány kuratóriumában ült. Elődje, Ludwig Rosenberg az alapítvány kuratóriumának tagja volt, amelynek elnöke Walter Hesselbach, a Bank für Gemein- wirtschaft elnöke volt (amelynek felügyelőbizottságában viszont Heinz Oskar Vetter elnökölt). 1975-ben az alapítvány 441 alkalmazottat foglalkoztatott, költségvetése 77,4 millió DM volt. ⁶¹ Kereszténydemokrata, keresztényszociális és szabaddemokrata társaihoz, a Konrad Adenauer, Hanns Seidel és Friedrich Naumann Alapítványokhoz hasonlóan a Friedrich Ebert Alapítványt továbbra is a Gazdasági Együttműködési és a Belügyminisztérium irányítja. A kiadásokat bizalmasan kezelik, az elszámolások közzététele nem kötelező, és a támogatásokat globálisan osztják ki, ami az alapítványok számára nagyfokú önállóságot biztosít a felhasználásukban. ⁶²

A Friedrich Ebert Alapítvány mindig is úgy értelmezte "a weimari örökséget, amely Friedrich Ebert nevéhez kötődik", mint azt a kötelezettséget, hogy "támogatni kell a demokratákat államuk védelmében, bármilyen ellenséggel szemben, legyen az bal- vagy jobboldali". Következésképpen az alapítvány "hevesen szembeszáll a szociáldemokrata frakciókkal, ha azok nem tartják magukat az SPD ilyen értelemben meghatározott politikájához, mint mindenek párhoz". ⁶³

Alapvetően a "társadalmi és politikai folyamatok befolyásolására irányuló kísérletek [bármely] országban" (az Alapítvány 1977-es éves jelentése szerint) a "kommunizmus szindróma" által vezéreltek - egy olyan szindróma, amely "téves ítéletekhez vezethet a kom- munista beszivárgás lehetőségeit és határait illetően". ⁶⁴

Józanabb beszámolók többször is elvetették azt a "durva leegyszerűsítést, hogy a mai [azaz az 1975-ös] portugáliai politikai színteret kizárólag a demokratikus szabadság és a kommunista diktatúra közötti harc fórumának tekintsük", ⁶⁵ valamint azt a szintén durva állítást, hogy "a sajtószabadság a caso Republicával együtt halt meg". ⁶⁶ Szemben Mário Soares-szel, aki a

77. Vö. még Stender, op. cit., 154. o., és Hübner, Hans: *Portugal - Prüfstein der Demokratie?*, Köln 1976, 127/128. o., 1. o., Köln 1976.

61 Vö. Viererge, Henning von: "Zur politischen Bildungsarbeit der parteinahen Stiftungen", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 7-77. szám, 1977. február 19., 30/31., 36. oldal.

62 *Ibid.*, 28/29., 34. o.

63 *Ibid.*, 31. o.

64 Bley, Helmut/Tetzlaff, Rainer (szerk.): *Afrika und Bonn*, Reinbek 1977, pp. 117, 170. Az alapítvány 1977-es jelentéséből vett idézet a 62. oldalon található.

65 Szulc, Tad: "The New Republic, 1975. augusztus 16-23., 18. oldal.

66 Szulc, Tad: "Washington és Lisszabon" (mint fentebb, 26. sz.), 41. o.; vö. még Graham, *The Military in Politics* (mint fentebb, 2. sz.), 245. o. A PCP részvétele a (PS-hez kötődő) *República című* újság elfoglalásában a tipográfiai munkások által "legfeljebb közvetett volt, és lehet, hogy csupán reakció volt a maoista UDP-ben szervezett munkások harciasságára"."

ed ezt a nézetet külföldön Lopes Cardoso, a PS egykori mezőgazdasági minisztere, aki később kilépett a pártból, mindig is ragaszkodott ahhoz, hogy az akkori "forró nyár" nem tekinthető "um período de pré-ditadura comunista"-nak.⁶⁷

A PCP minden bizonnyal befolyást szerzett a hadsereg, az önkormányzati közigazgatás, a szakszervezetek és a tömegtájékoztatói eszközök egy része körében. Nyilvánvalóan folyamatos pénzügyi támogatást kapott a Szovjetuniótól és több ortodox kommunista párttól. Mindazonáltal négy pontot kell figyelembe venni.

Először is, a PCP csak a vidéki proletariátus körében számíthatott "hegemón pozícióra", az ipari munkások körében soha, a fegyveres erők körében pedig még kevésbé. Az MFA fő politikai intézményeiben - a Forradalmi Tanácsban és a Küldöttgyűlésben - a támogatóinak száma korlátozott volt. Ami a katonai hierarchiát illeti, a párt aligha számíthatott támogatóira: sem a COPCON, sem az Oteló Saraiva de Carvalho által irányított lisszaboni katonai körzetben; sem az északi körzetben, ahol Eurico Corvacho, a "gon- çalvisták" parancsnoka nem tudott támaszkodni saját egységeire; sem végül a déli és középső katonai körzetekben, amelyek parancsnokai, Pedro Pizarat Correia és Franco Charais aláírták a Kilencek Csoportjának dokumentumát.

Másodszor, a párt feltétel nélküli szövetséget kötött az MFA-val. Ebben rejlett - legalábbis a PCP számára úgy tűnt - az a "politikai" (szabályozó és kényszerítő) hatalom, amelyet a párt fontosnak tartott ahhoz, hogy megszilárdítsa a "társadalmi" hatalmat, amelyet az Alentejo területén, az északi önkormányzatokban, a szakszervezetekben, a televízióban és a sajtóban szerzett.⁶⁸ Az MFA támogatásától és kohéziójától függően korlátozta a többi párttal, különösen a PS-szel folytatott párbeszédre való képességét. Ez a kizárólagossági stratégia kudarcot vallott: Álvaro Cunhal, a PCP főtitkára 1975. augusztus 10-én elismerte pártja "bizonyos társadalmi és politikai elszigeteltségét", még "azon katonák körében is, akiket progresszívnek tekinthetünk".⁶⁹

Három: a PCP soha nem volt abban a helyzetben, hogy "stratégiát diktáljon". Miután az MFA március 11. utáni radikalizálódásával egyre militánsabbá vált, csak reagálni tudott. Júliusban/augusztusban a párt "lényegében marginális szemlélője volt az MFA Közgyűlésében és a Forradalmi Tanácsban játszódó drámának".⁷⁰

Negyedszer, globálisan nézve, a Szovjetunió Portugáliával és a PCP-vel kapcsolatos politikájá "nagy részét helyzeti jellegűnek tűnik, gyakran

(Mujal-Léon, Eusebio M.: "The PCP and the Portuguese Revolution", *Problems of Communism*, Vol. XXVI [1977], 31. o.).

67 *Tempo*, 1981. október 26., 11. o.

68 Vö. Schmitter, Philippe C.: "Le Parti Communiste Portugais entre le Pouvoir Social et le Pouvoir Politique", *Études Internationales*, VI. kötet (1975), 380 ss.

69 Cunhal, Álvaro: "Rede auf der Plenarsitzung des Zentralkomitees der PCP", in: id.: *Zur portugiesischen Revolution. Reden 1974-79*, Frankfurt 1979, pp. 57 ss.

70 Mujal-Léon, op. cit., pp. 30 ss.

inkább ellentmondásosak, mint koherensek".⁷¹ Felismerve az Egyesült Államokkal való feszültség enyhítésének előnyös kereskedelmi és technológiai vonatkozásait, a szovjet vezetők attól tartottak, hogy "Portugália az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia akadályává válhat".⁷² Nem akarták kockáztatni "enyhülést", inkább egy olyan pozícióhoz folyamodtak, amelyet úgy jellemeztek, hogy "lényegében egy alacsony kockázatú, korlátozott befektetésű művelet".⁷³

Nem így a nyugatnémet és a nemzetközi szociáldemokrácia, amelyet az Egyesült Államok és az Európai Közösség segített és támogatott. Teljes mértékben támogatták az "elsőrangú politikai taktikust", Mário Soares, akinek retorikája, mint "a szocializmus és a demokrácia demagóg védelmezőjének... egy ideig a totalitarizmus erői ellen küzdő hiteles portugál mártír látszatát keltette".⁷⁴ Soares 1974-ben külügyminiszterként a dekolonizációról folytatott tárgyalásokkal növelte nemzetközi tekintélyét.^A március 11-ét követő radikalizálódás időszakában az amerikai és a nyugat-európai kormányok is rá tették a fogadásukat; és amikor pártja 1975 áprilisában a szavazatok 38%-át szerezte meg, a PS főtitkára arra a következtetésre jutott, hogy a nemzeti politikát a NATO és az EK számára is elfogadható irányvonalak mentén neki kell irányítania.

Ezek természetesen az Alkotmányozó Gyűlés választásai voltak, nem pedig parlamenti választások; és a választási kampány során a PS hangsúlyozta, hogy "szocialista" forradalmat képvisel, amely különbözik a "szociáldemokrata" vagy a "szociálbürokratikus" (a PCP-re utalva) úttól. Emellett az alkotmányos megállapodás platformja kikötötte, hogy az eredmény nem befolyásolja a kormányok összetételét mindaddig, amíg az új alkotmány alapján nem tartanak parlamenti választásokat. Soares azonban azzal érvelt, hogy pártjának A "képviselési" legitimitás most már vetekedett az MFA "forradalmi" legitimitásával. Nominálisan a PCP-t, de valójában az MFA-t kérdejezte meg, és nem tévovázott.

"hogy tízezres nagyságrendben hívja ki erőit az utcára"⁷⁵, és "belépjen hallgatólagos szövetségre lépett a konzervatívabb, és néhány esetben nyíltan ellenzéki erőkkel, amelyek csak most kezdték újra megmutatni magukat a nyilvánosság előtt."⁷⁶

Ezen a ponton a Szocialista Inter- nemzeti kezdeményezésére a portugál demokráciával és szocializmussal való barátság és szolidaritás bizottságának támogatása csak az utolsó lépés volt "egy olyan segítő akcióban, amelynek történetét még nem lehet elmesélni".⁷⁷ A bizottság 1975. szeptember 5-én alakult Londonban,

71 Wettig, Gerhard: *Berichte des Bundesinstituts für ost-wissenschaftliche und internationale Studien*, 60. szám, Köln 1975, 90. o.

72 Brandt, Willy: *Begegnungen und Einsichten*, Hamburg 1976, 632. o.

73 Szulc, Tad: "Washington és Lisszabon" (mint fentebb, 26. sz.), 57. o.

74 Harvey, op. cit. (mint a 33. sz. alatt), 39. o.

75 Gallagher, Tom: Gallagher: "Portugália demokráciáért való küzdelme: The Role of the Socialist Party", *West European Politics*, 2. kötet (1979), 210. o., magyarul: "A szocialista

- párt szerepe".
- 76 Mujal-Léon, op. cit. 32. o.
- 77 Brandt, op. cit., 631. o.

elnöke Willy Brandt volt; Bruno Kreisky, François Mitterrand, Olof Palme, Joop den Uyl és Harold Wilson szintén tagok voltak. Míg a bizottság arra törekedett, hogy "számos politikai és katonai felelősséggel bíró személlyel" kapcsolatba lépjen Portugáliában, és hogy befolyásolja "az európai kormányokat és a nemzetközi politikai színtér szereplőit",⁷⁸ addig az SPD és alapítványa már régóta jelentős támogatást nyújtott a PS-nek a "népfront-ideológia kifejezett elutasításának" vezérmotívuma alatt.⁷⁹ 1974 áprilisában a PS-nek - a fent idézett módon - nem volt pénze és említésre méltó szervezete. 1975 áprilisában a választási kampány során minden más pártot felül tudott múlni. Csak a PS-nek juttatott külső adományok megegyeztek a PPD összes választási kiadásával. A kiadványok eladásából a párt jelentése szerint ötször annyit kaszált, mint - ismét a PPD esetében - valószínűleg "tiszára mosott" hozzájárulásokat rejtve. Míg a PS 1974-re vonatkozóan 35 971 új tagot jelentett be (és 44 623-at 1975-re vonatkozóan), a tagdíjak a befolyt összeg alig 1%-át tették ki.⁸⁰

Az egyetlen olyan EPD-nyilatkozat, amely mennyiségi információt nyújt a pénzügyi-

A pénzügyi támogatás a Friedrich Ebert Alapítvány 882 000 márka összegű, politikai képzésre és szervezetépítésre szánt támogatására vonatkozott.⁸¹ Egy 1979-es híradás szerint az alapítvány összesen 10-15 millió DM-t adott a PS-nek; ebből csak 1977-ben 2,9 millió DM-t a BRD kormányzati támogatásaiból fizettek ki.⁸²

A holland Partij van de Arbeid állítólag további 3 millió dollárral járult hozzá; további hírek szerint az osztrák és svéd szocialista pártok pénzügyi támogatást nyújtottak.⁸³ 1975. szeptember 25-én pedig a New York Times azt írta, hogy "négy washingtoni hivatalos forrás" szerint az amerikai kormány a május 30-i brüsszeli NATO-csúcstalálkozót követően és a nyugat-európai kormányokkal folytatott konzultációk után úgy döntött, hogy csatlakozik a PS támogatásához. Az újság szerint az amerikai pénzeket "a Központi Hírszerző Ügynökség a nyugat-európai szocialista pártokon és szakszervezeteken keresztül" fogja "eljuttatni", ahol a CIA "szunnyadó, de hagyományosan meglévő kapcsolatokat élesztett fel az antikommunista szocialista munkásmozgalmakkal".

78 Brandt, Willy: Willy Willy: "Das portugiesische Volk kann sich auf uns verlassen", in: "Das portugiesische Volk kann sich auf uns verlassen": Merz/Rego, op. cit. (mint az 55. sz. alatt), pp. 187 ss.

79 Wagner, R.: "Klare Absage an die Volksfront" (Brandt 1974-es portugáliai látogatását kommentálva), *Vorwärts* (az SPD fő újságja), 1974. október 24., idézi Stender, op. cit. (mint a 60. sz. alatt), 15. o.

80 A pártok bevételeire és kiadásaira vonatkozó számadatok Antunes, Albertino et al. forrásából származnak: *Portugal - República Socialista?*, op. cit. (mint a 35. sz. alatt), 164. o., a taglétszámok a Partido Socialista (szerk.): *Confiar no PS - Apostar em Portugal*, Lisszabon 1979, 73. o.

81 Vö. "Sozialdemokraten helfen", *Sozialdemokraten Magazin* 1/1975. sz. 1/1975, 21. o.

82 Vö. "Immer auf der Sonnenseite des Lebens", *Der Spiegel*, 33. évf. 16. szám, 1979. április 16., 47. o.

83 Vö. *Washington Post*, 1975. augusztus 24., A 20. oldal; *International Herald Tribune*, 1975. augusztus 30., 1ss. oldal.

(Az újság arra a tényre utalt, hogy Franciaországban az AFL - az Amerikai Munkásszövetség - és az AFL által szétesztott CIA-pénzek 1947-ben hozzájárultak a PCF-hez közel álló Confédération Générale du Travail felosztásához és a konkurens Force Ouvrière létrehozásához; a lap Nyugat-Németországra is utalt, ahol az AFL és a CIO - Congress of Industrial Organizations - 1947/48-ban CIA-pénzeket használt fel antikommunista szakszervezetek létrehozására).⁸⁵ (A lap arra a tényre utalt, hogy az AFL és a CIO - Congress of Industrial Organizations - 1947/48-ban CIA-pénzeket használt fel antikommunista szakszervezetek létrehozására)

A tervezett későbbi sajtócikkek barátságos a Szocialista Internacionálé őszintén beszámolt arról, hogy a nyugatnémet szakszervezeti tisztségviselők Portugáliába utazva "nem volt ritka, hogy a szolidaritás gesztusaként egy börröndnyi pénzt vittek magukkal". Ami megkérdőjelezhető, az a jelentés további állítása, miszerint "függőségek nem alakultak ki".⁸⁶ 1973-ban Soares úgy találta, hogy a PS-nek hiányzott az elméleti képzés és a szocializmusra való reflexió. Az 1974-es "Elvi nyilatkozatában" a párt bejelentette, hogy célja "egy osztály nélküli társadalom felépítése", egy "pluralizmust magában foglaló és fejlesztő szocializmust" választva, elutasítva a "szociáldemokrata" megoldásokat, amelyek "szándékosan vagy ténylegesen fenntartják a kapitalista struktúrákat". Ettől az évtől kezdve a PS nemcsak hatalmas külföldi támogatásban részesült, hanem nem kevésbé hatalmas elvárásokkal is szembesült, amelyekkel a támogatáshoz kötődtek. Ilyen helyzetekben az informális behatolás fajtái - különösen, ha "szocialista szolidaritás és barátság" alapozta meg őket - minden bizonnyal szerepet játszottak a Partido Socialista "szociáldemokratizálódásában", gyors fejlődésében "ortodox nyugati párttá".⁸⁷

Álvaro Cunhal soha nem hagyott kétséget azon meggyőződése felől, hogy "a leninizmus a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet marxizmusa".⁸⁸ A diktatúra alatt a "hobbesi világ"⁸⁹ "traumatikus tapasztalatait" - ahogyan azt találóan nevezték - kondicionálták, a PCP "Dimitrov idejéből származó párt" maradt, "alig termékeny elméleti dogmatizmussal".⁹⁰ Taktikájával a PCP is hozzájárult az 1975-ös antikommunizmus hullámához Portugáliában, közvetve egy olyan PS-nek kedvezve, amelynek politikája az egész baloldal, beleértve magát a Partido Socialistát is, meggyengülését eredményezte.

84 *New York Times*, 42,978. szám, 1975. szeptember 25., 1., 25. oldal.

85 Vö. Radosh, *American Labor* (mint a 22. pontban), pp. 319 ss., 323, 438.

86 Grunenberg, Nina: "Frieden, Freiheit und ein Traum: Die Sozialistische Internationale", *Die Zeit*, 1980. december 12., 11. o.

87 Gallagher, op. cit. (mint a 75. sz. alatt), 203. o.

88 Cunhal, Álvaro: "Die PCP und der reale Sozialismus", 1978. május 6-i beszéd, in: id., op. cit. (mint a 69. sz. alatt), 203. o.

89 Gallagher, Tom: *Political Quarterly*, 50. kötet (1979), 205/206. o.

90 Alves, Márcio Moreira: Párizs, 1975, 156. o.

VI

A hivatalos és informális behatolás szerepének különböző dimenzióira való figyelemfelhívás, amely a "totális diplomáciában" csúcsosodott ki, nem jelenti a belföldi fejlemények jelentőségének elvitatását, mint például az északi vidéki részeken a forradalmi folyamat balra tolódása és különösen a PCP ellen 1975 júliusában/augusztusában a katolikus papság és a CAP, a gazdag gazdák, nagybirtokosok és közvetítők harcos szövetsége által kirobbantott virtuális lázadás. Vagy a konfliktusok, amelyek egyre inkább ideológiai frakciókra osztották az MFA-t, egészen 1975. november 25-ig, amikor a baloldali egységek felkelését olyan gondosan előkészített intézkedésekkel verték le, hogy azokat egy "centrista puccsal" egyenértékűnek ítélték, "hívósen megtervezett és végrehajtott", a hagyományos katonai professzionalizmust dicsérő "operatív" tisztek által.⁹¹ A golpe a baloldali tisztek megtisztításává szélesedett, és megszüntette az MFA mint "mozgalom" létezését.

A belső zavarok hozzájárultak ezekhez a fejleményekhez, de a PS még ott is "politikai szövetségeket kötött valószínűtlen politikai erővel".⁹² 1975. július 13-án a PCP irodáinak kifosztási és felgyújtási hulláma Rio Maiorban kezdődött, amely hamarosan a CAP fő bástyájává vált. Egy hónappal később, Soares jelenlétében Manuel Alegre, a PS titkárságának tagja kijelentette, hogy "ez a talaj szimbólummá vált... Itt a nép megmutatta, mit kell tenni, ha egy kisebbség manipulálni próbálja..."⁹³.

Miközben az MFA Közgyűlésén és a Forradalmi Tanácson belül a PS, a PCP és a radikális szocialista pártok hívei között egyre szélesedtek az ideológiai és politikai szakadékok, a Kilencek Csoportja volt az, amely a Közgyűlés és a Tanács megkerülése mellett döntött azzal, hogy augusztus 7-i kritikáját a "forradalmi élcsapatokról" a katonai egységek között terjesztette. További aláírások gyűjtését célozva, hatékonyan erodálta a március 11-e után a fegyveres erőben bevezetett politikai struktúrát is. A művelet egy olyan koalícióhoz vezetett, amely egyesítette a Kilenceket, a fent említett "operatívokat" és a PS-t.⁹⁴ Ez a koalíció november 25-én és azt követően bizonyította hatékonyságát - és, mint fentebb bemutattuk, a Kilencek csoportja volt az, amelyik a leginkább érezhetően reagált a formális behatolásra, ahogyan a PS vezetősége reagált az informális változatra.

Willy Brandt még ugyanabban az évben kijelentette, hogy "ideológiai exportmodelleket" "nem tűrünk el" Portugáliában. Helmut Schmidt német kancellár később Portugáliára utalva úgy összegezte, hogy "a világpolitikának ezen a kis térségén

91 Pimlott, Ben: "Portugal's Soldiers in the Wings", *New Statesman*, 1976. szeptember 24., 393. o.

92 Gallagher, "Portugália ajánlata..." (mint a 75. sz. alatt), 210. o.

93 *Portugal Socialista*, 1975. augusztus 27. Vö. még Soares: *Portugália: Portugália: Que Revolução?* (mint a 39. sz. alatt), 152. o.

94 Vö. Soares, *Portugal - Que Revolução?*, op. cit., 163. o. sz.

az amerikaiak követték a tanácsunkat. És nincs okuk arra, hogy újra gret. "95

A megghiúsult "szegfűforradalomból" egy másik tanulság is levonható volt. Egy évtizeddel később az Egyesült Államokban létrehozták a Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért (NED) nevű szervezetet. A "demokratikus intézményépítés" külföldi finanszírozására - azaz az "amerikai típusú pluralista társadalmak" előmozdítására - hivatott szervezetet a Kongresszus fennállásának első évében 26,3 millió dollárral támogatta: (amelyet az Amerikai Munkásszövetség és az Ipari Szervezetek Kongresszusa közösen irányított; azóta átkeresztelték Amerikai Nemzetközi Munkásszolidaritási Központra), 2,5 millió dollárt az új Nemzetközi Magánvállalkozói Központ (amelyet az Egyesült Államok Kereskedelmi Kamarája hozott létre), és egyenként 5 millió dollárt a Demokrata és a Republikánus Nemzeti Bizottság két nemrég létrehozott nemzetközi fiókja. További éves előirányzatokra is sor fog kerülni. 96

A NED-projektet először Ronald Reagan említette, amikor 1982-ben a brit parlamentben beszélt, és az amerikai elnök kifejezetten a nyugatnémet pártalapítványokra mint modellre hivatkozott. Nagyon valószínű, hogy tanácsadói⁹⁷ megismertették őt a Friedrich Ebert Alapítvány által Portugáliában elért "pozitív" eredményekkel - legalábbis azokkal a tevékenységekkel, amelyek a "totális diplomácia" eszközeiként szolgáltak. Egy olyan országban, ahol a baloldal megosztott, és a politikai erők - a polgáriak és a katonák egyaránt - nem rendelkeznek következetes reformprogrammal, az ilyen diplomácia döntőnek bizonyulhat a végső eredmény szempontjából.

95 Schmidt, Helmut: "Die internationale Verantwortung der Bundesrepublik Deutschland", 1976. április 9-i beszéd, idézi: Stender, op. cit. (mint a 60. sz. alatt), 77. o.

96 Vö. "Project Democracy Takes Wing", *New York Times*, 56,059. szám, 1984. május 29., B. oldal.

10. - 2011. évi kiegészítés: A NED tevékenységének áttekintése és kritikus értékelése ("sok mindent, amit a NED ma csinál, 25 évvel ezelőtt a CIA titokban csinált"), lásd pl. a Wikipedia írását az Alapítványról, további forrásokkal (http://en.wikipedia.org/wiki/National_Endowment_for_Democracy, hozzáférés: 2011. 9. 7.).

97 1981-ben Frank C. Carlucci-t a Reagan-adminisztráció védelmi miniszter-helyettesnek nevezte ki; 1986-ban az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, egy évvel később pedig védelmi miniszter lett. Carlucci 1974 és 1977 között portugáliai nagykövet volt, majd a CIA igazgatóhelyettese.

Források

- "Hogyan nyerhetné vissza a politikatudomány a relevanciáját és kaphatna meghallgatást: Kiáltvány a 21. század számára", *European Political Science*, Vol. 10 (2011), 220-225. A Palgrave Macmillan újraközlési engedélyét köszönettel elfogadjuk.
- "Egy "regionális bélyegzővel" ellátott diszciplína létrehozása felé: *Litván külpolitikai szemle*, 25. szám (2011), 121-129. Az újraközlés engedélyét Prof. Tomas Janeliunas, a folyóirat szerkesztője köszönettel elfogadja.
- "Pluralizmus és demokratikus kormányzás: A Century of Changing Research Frameworks", in: Rainer Eisfeld (szerk.), *Pluralism: Developments in the Theory and Practice of Democracy*, Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich 2006, 39-57.
- "A pluralizmus mint kritikai politikai elmélet", *Praxis International*, 6. évf. 6. szám (1986), 277-293. A Blackwell Publishers eredeti kiadványa hálásan köszönjük.
- (Leslie A. Pal-lal) "A politikatudomány Közép-Kelet-Európában és a politikatudomány hatása: Factors of Diversity, Forces of Convergence", Introduction to: Rainer Eisfeld/ Leslie A. Pal (szerk.), *Political Science in Central-East Europe. Diversity and Convergence*, Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich 2010, 9-35 (egy kissé rövidebb változat előzetesen megjelent in: *European Political Science*, Vol. 9 [2010], 223-243).
- "A német politikatudomány válaszüton: A náci hatalomátvételre adott ambivalens válasz", in: Rainer Eisfeld/Michael Th. Greven/Hans Karl Rupp: *Political Science and Regime Change in 20th Century Germany*, New York: Nova Science Publishers 1996, 17-53. A Nova Science Publishers újraközlési engedélyét köszönettel elfogadjuk.
- "A hegelianizmustól a neopluralizmusig: *International Review of Sociology*, Vol. 8 (1998), Monográfiai rész, 389-396. Hálás köszönet a Taylor & Francis folyóiratban történt korábbi publikációért.
- "'Mitteleuropa' in Historical and Contemporary Perspective", *German Politics and Society*, No. 28 (1993), 39-52. A Berghahn Books eredeti kiadványát hálásan köszönjük.
- "A határ menti erőszak mítoszai és valósága: *Journal of Criminal Justice and Popular Culture*, Vol. 3 (1995), 106-122, reprinted in: A Gunfighter Saga: Sean E. Anderson/Gregory J. Howard (szerk.), *Interrogating Popular Culture: Deviancia, Justice, and Social Order*, Alba-

- ny: Harrow & Heston (1998), 42-54. A Harrow & Heston eredeti kiadványát hálásan köszönjük,
- "Az emberi elme tájképeinek kivetítése egy másik világra: Chang- ing Faces of an Imaginary Mars", in: Alexander C. T. Geppert (szerk.): *Imagining Outer Space*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012, 89-105. A Palgrave Macmillan újraközlési engedélyét hálásan köszönjük.
 - "Portugália és Nyugat-Európa: változó szerepvállalás", in: Kenneth Maxwell (szerk.): *Portugália az 1980-as években*. New York/Westport: *Dilemmas of Democratic Consol- idation*, New York/Westport: Greenwood Press 1986, 29-62. A Greenwood Press eredeti kiadványát hálásan köszönjük.
 - "Külső hatások a portugál forradalomra: Influências Externas sobre a Revolução Portu- guesa: o papel da Europa Ocidental" in: Eduardo de Sousa Fer- reira/Walter C. Opello jr. (szerk.): *Conflict and Change in Portugal 1974- 1984*, Lisszabon: Teorema 1985, 79-99. A Teorema eredeti kiadványát hálásan köszönjük.

A szerzőről

Rainer Eisfeld Berlinben született (1941). A heidelbergi, a saarbrückeni és a frankfurti egyetemen tanult (doktori cím: 1971), majd 1974-2006 között az Osnabrücki Egyetem politológia professzora volt. Jelenleg emeritus.

Nemzetközi alkalmazáspontok: Európai és Eurázsiai Tanulmányok Központja, UCLA, 1995 és 2000; College of Social and Behavioral Sciences, University of Arizona, 2005. Vendégprofesszor, Politikai Tudományok Tanszék, UCLA, 2002.

Szakmai tevékenységek: Tagja a Modern Portugália Nemzetközi Konferenciacsoporthoz, 1984-1989. Az IPSA társadalmi-politikai pluralizmussal foglalkozó kutatási bizottságának elnöke, 2000-2006. Az IPSA végrehajtó bizottságának tagja (a kutatási bizottság képviselőjeként), 2006-. Az IPSA montreali világkonferenciájának társelnöke: "Nemzetközi politikatudomány: Új elméleti és regionális perspektívák", 2008. Tagja a Buchenwaldi és a Mittelbau-Dora-i koncentrációs táborok emlékhelyeinek kuratóriumának, 1994-.

Kitüntetés: (Frankfurti Egyetem), 1971. Volkswagen Alapítvány kutatási ösztöndíja (Akademie-Stipendium, kutatási projekt: "Német politikatudomány 1920-1945"), 1989. Válogatás a *Mondsüchtig című könyvből. Wernher von Braun und die Geburt der Raumfahrt aus dem Geist der Barbarei* a "Bild der Wissenschaft" által az "Év kiemelkedő tudományos könyvei" közé, 1997.

Könyvek (nemzetközi kiadások): *Il pluralismo tra liberalismo e socialismo* (Bologna: Il Mulino 1976); *Pluralizam između liberalizma i socijalizma* (Zágráb: Informator 1992); *Touha po měsíci. Wernher von Braun a zrození kosmických letů ze zvěrstev II. světové války* (Brno: Jota 1997).

Könyvek (angolul): *Németországban*, New York: *Political Science and Regime Change in 20th Century Germany*, New York: *Political Science and Regime Change in 20th Century Germany*: Nova 1999 (társszerző); *Pluralism. Developments in the Theory and Practice of Democracy* (IPSA World of Political Science Series No. 4), Opladen/Farmington Hills: Barbara Budrich 2006 (szerkesztő); *Political Science in Central-East Europe: Diversity and Convergence*, Opladen/Farmington Hills: Barbara Budrich 2010 (társszerkesztő).

Válogatott előadások: University of the Witwatersrand (Johannesburg) és University of the Western Cape (Capetown), 2003; előadaskörút (a Német Kutatási Alapítvány (DFG) támogatásával): Columbia University, University of Maryland és UCLA, 2007; vendégelőadó, Moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Állami Intézete - MGIMO Egyetem, 2008; főelőadás, Conference on Political Science Development, Vilnius University, 2009; panelelőadó, Russian Political Science Association Conference on Ethno-Cultural Diversity and Tolerance (Szentpétervár), 2010.

Peer reviewer: *Political Studies*; *International Political Science Review*; *European Political Science*.

Index

- Bentley, Arthur F. 34, 35, 45, 50, 55, 56
Bergstraesser, Arnold 122, 124, 126, 128, 129
Bradbury, Ray 198ss.
Brandt, Willy 216, 237, 253, 256, 257
Burrroughs, Edgar Rice 185, 195ss., 199
- Közép-európai Politikatudományi Társaság (CEPSA) 22, 26, 95, 99, 100, 102
Hidegháború 30, 34, 36, 37, 57, 76, 84, 95, 100, 132, 145, 163, 170, 188, 197ss., 200, 247
Comecon 160, 161
konzociacionizmus 46, 47
kiegyenlítő erő 35, 40
- Dahl, Robert A. 10, 18, 35ss., 38ss. 41, 47ss., 68
demokratizálódás 39., 48., 69., 75., 85., 93., 108., 213., 241., 108., 213, 241.
Deutsche Hochschule für Politik (Német Politikai Tanulmányok Intézete) 105ss., 108ss., 111ss., 113ss., 117ss., 120ss., 123ss., 126ss., 130, 132
Dewey, John 34
- Eisenhower, Dwight D. 183
etnikulturális pluralizmus 14, 19, 23ss., 26ss., 29 ss., 43ss., 46
Európai Közösség (EK)/Eu-Európai Unió (EU) 34, 84ss., 162ss., 207, 208, 238ss., 248, 251ss.
- Politikai Tudományos Egyesületek Európai Szövetsége (ECPSA) 14, 21, 100ss., 103
Európai Politikai Kutatási Konzorcium (ECPR) 14, 21, 100ss., 103
- Flammarion, Camille 188ss.
Follett, Mary 34, 47, 54, 60
Fraenkel, Ernst 9, 37, 38, 57, 143, 150, 151
Friedrich Ebert Alapítvány 210, 237, 249, 253, 253, 257, 260
határ 169., 171, 174., 180., 184., 194., 197., 180., 184., 194., 194., 197, 203ss.
- Német Kereszténydemokrata Párt (CDU) 248
Német Szociáldemokrata Párt (SPD) 249, 250, 253, 254, 257
globalizáció 14, 16, 17, 22, 27, 43, 47, 48
Goebbels, Joseph 119ss., 123, 129, 130, 134
"jó társadalom" 16, 24, 30
Grabowsky, Adolf 117, 118, 124, 126ss., 132
Nagy gazdasági világválság 15, 33, 112, 113, 157, 170, 172
Gumbel, Emil Julius 116, 126
fegyveres kultúra 169
- Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 30, 143ss.
Heller, Hermann 117, 118, 119ss., 124, 125
Heuss, Theodor 107, 108, 113, 117, 118, 123, 128

- Hindenburg, Paul von 109, 115ss., 119
- Hitler, Adolf 37, 107, 109, 116, 118ss., 121, 122ss., 128, 130, 143
- Holborn, Hajo 117, 118, 124ss.
- hibrid rendszerek 28, 76
- Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) 13, 27, 75, 80, 81, 92, 100ss.
- Jäckh, Ernst 99ss., 110, 112ss., 115, 116, 118ss., 120ss., 128, 130, 156
- James, William 30, 32, 44
- Kallen, Horace M. 44
- Kennedy, John F. 183
- Konrad Adenauer Alapítvány 85, 254
- Kymlicka, Will 19, 24, 26, 46
- Laski, Harold J. 9, 30, 32ss., 38, 39, 47, 60, 125, 150
- Lasswitz, Kurt 190ss.
- Lehbruch, Gerhard 41
- liberális pluralizmus 30, 34ss., 37, 40ss., 45, 50, 55
- Lindblom, Charles E. 36ss., 47
- Lowell, Percival 190ss.
- Lowi, Theodore J. 7, 29, 35, 37, 40, 43, 57
- Marcuse, Herbert 145ss.
- militarizmus 64
- monizmus 37, 57, 145
- National Endowment for Democracy (NED) 36, 58, 260
- NATO 59, 132, 210, 213, 214, 245ss.
- Naumann, Friedrich 108., 113, 121, 156, 157, 113, 121, 156, 157
- neokorporatizmus 31, 41ss.
- neo-pluralizmus 37, 143, 150
- Neumann, Sigmund 105, 117, 118, 123, 124, 133
- New Deal 17, 34, 35, 38, 150
- Nyílt Társadalom Intézet 86 EBESZ 76
- Ostrom, Elinor 15
- politikai erőforrások 15, 31, 33, 39, 42, 46, 71
- Politisches Kolleg (Politikai Kollégium)* 110ss., 115
- Popper, Karl 85
- A portugál fegyveres erők mozgása (MFA) 69, 208ss., 211ss., 218, 219, 241ss., 249, 252, 255, 256, 259
- Putyin, Vlagyimir 77, 78
- radikális (más néven: strukturális; szocialista) pluralizmus) 31, 31, 38ss., 44, 59, 66ss., 210, 241, 243
- "A szegfű forradalma" 36, 58, 67, 260
- Rockefeller Alapítvány 113, 114, 119, 122, 123
- Rosenau, James N. 245
- Sagan, Carl 191, 200
- Sartori, Giovanni 13, 29
- Schiaparelli, Giovanni 189, 190, 192
- Schmitt, Carl 119, 144
- Schmitter, Philippe C. 41, 241, 255
- a demokrácia tudománya 15, 18, 28
- "tudományos kommunizmus" 78ss., 90, 92, 93
- Hat, Franz Alfred 129ss., 132ss.

Slotkin, Richard 169ss., 182, 183,
202
Soares, Mário 212, 215, 216,
218ss., 237, 249, 250, 253,
254, 255, 258, 259
Soros, George 87ss.
Szovjetunió (Szovjetunió) 58, 65, 78,
81, 84, 86, 133, 158, 198,
214, 246, 255
Spahn, Martin 109ss., 115, 151
Spínola, António de 208, 209,
211, 242, 251, 253

totalitarizmus 36, 37, 57, 145,
218, 256
Trent, John 11

Truman, David B. 35, 37, 39, 40,
45, 151
Truman, Harry S. 198

USA 9, 17, 22, 30, 34ss., 39, 43,
44, 56, 58, 63, 84, 85, 88, 91,
103ss., 114, 120, 121, 124,
125, 132, 156, 170, 183,
192ss. 202, 232, 250, 256,
260
Versailles-i szerződés 107, 109ss.,
127, 132, 157

Varsói Szerződés 56, 78, 159, 245,
245
Weber, Max 108, 126
Weimari Köztársaság 106, 111ss.,
115ss., 124ss., 129, 144, 157
Welles, Orson 193, 194
Wells, Herbert George (más
néven:
Wells, H. G.) 190, 192ss.
Wolfers, Arnold 115, 116, 119,
122ss.

